

Володимир Шовкошитний

КРОВ — СВЯТА

Історичний роман у двох книгах

“Український пріоритет”

2012

УДК 821.161.2-311.6

ББК 84(4Укр)6-44

Ш 78

Володимир Шовкошитний

Ш 78 Кров - свята: історичний роман у двох книгах. — Київ, “Український пріоритет”, 2012. — 480 с.

Нова книга знаного українського письменника Володимира Шовкошитного — це дві початкові частини трилогії про путь і вибір України й українців у жайтті ХХ століття. Книга перша — це доповнений варіант відомого роману “Хресна путь”, в якому весь український світ вміщується в знекровленому голодомором селі Пологи. Долі героїв розходяться в часі й просторі, перетинаються з долями видатних людей, зокрема, Василя Стуса, та нездоланна сила крові, сила тяжіння рідного краю зав'язує в тугий вузол їхні земні паралелі, отож кожен долає свою хресну путь на голгофу України.

Друга книга ділогії — гостросюжетний роман “Білий кречет” — охоплює події 1937-1943 років на Поділлі, Волині й Галичині, війну тоталітарних імперій та боротьбу УПА з ними.

Вир лихоліття вплітає героїв першої книги, Макара — “Кречета” та Ельвіру, у світ Ярослава Стецька, Бульби-Боротея, творців УПА та Олевської й Колківської республік. Помста чи милосердя — ось вибір героїв. Яка ціна розбрату між українцями? Де витоки міжетнічного взаємознищення, якщо в жилах багатьох героїв порівну крові — української й польської? Всяк б'ється за свій інтерес, кожен робить свій вибір. Кречет обстоює цінності, найвища з яких — свобода. Його вибір — боротьба. Мета — Україна. Засіб — правда.

© В. Шовкошитний, 2012

© Художнє оформлення. В. Петров, 2012

© Видавництво “Український пріоритет”, 2012

ISBN 978-966-2669-18-3

КНИГА I

ХРЕСНА ПУТЬ

“Летить дорога, світяться вогні,
Запалені в оселях — в гніздах вулиць,
І плаче кров моя — моя в мені,
Про те, що не збулося й не забулось”.

Надія Степула

He mak mii Borogu

— Це тобі, синку, рости щасливим! — стиха проказав старий. — І за мене...

Останнє літо перед школою літував я у двоюрідної бабусі Марини. Спав, скільки хотів, їв, коли заманеться, ноги мив лише тоді, як приїздили батьки. Так що була мені справжнісінька вольниця.

Мого чудового настрою не псували ані дідусь Потап, ані тривожні повідомлення з далекої Куби. До того ж, я знав, що в армії служить дядя Гриша, син баби Марини, а то неабияка сила. Он як грізно дивиться з фото!

Крім нашої хати, трохи оддалік, стояли ще дві-три хатини — все, що залишилося від великого колись села після двох голодовок та війни. А далі, по долині колишньої ріки, скільки око сягне, розливалось зелене море лепехи й очерету, розірване подекуди блакитними блюдцями озерець з ніжними назвами: Довгеньке, Кругленьке, Чистеньке.

Улюбленим місцем ігрищ тутешньої дівчорідини був старенький місток над глибочезною ямою. Власне, це біля нього з'явився одного разу якийсь високий, сивий як лунь, дід із широкою нечесаною бородою. Був він босоніж, у старому полотняному одязі, з непокритою головою. А за плечима — нові чоботи... Я аж остовпів від несподіванки.

— Здрастуйте, діду! — чітко випалив йому назустріч, виструнчившись, як солдат у кіні.

Дід отетерів не менше від мене, кинув з-під навислих густих брів гострий погляд на “чемну дитину” і швиденько попрямував на гору, в бік нового села.

— Петре, хто це? — запитав я свого товариша, який дивився на мене так само, як я хвилину тому на діда.

— Дурень! — просто відповів Петро. Я не зовсім зрозумів, про кого це сказано, але набурмоситись не встиг, бо котрийсь із дітлахів саме штовхнув мене у воду, і світ знову став чудовим і прозорим.

Наступного ранку ми з Петром, взявши по плящі молюка, смажених карасиків і якоїсь зелені, попрямували з вудками на одне з озерець.

Сонце висвічувало долину рожево й радісно. Солодко пахло гав'яром і ситником. З-поміж соковитої зелені то

тут, то там злітала якась пташина, з посвистом сновигали над самісінькою водою кулички і вальдшнепи, монотонно кричали завжди голодні чайки перед тим, як камінцем упасти в воду. Іти було легко і весело. Босі ноги косили холодну росу, голова сама оберталася врзніобіч, а широко розплющені очі вбирали в себе навколишній світ жадібно, назавжди.

Стежинка повернула і роздвоїлася. Петро ступив ліворуч і так само бадьоро почимчикував далі, поправляючи шлейку на своїх штанцях. Я подивився, куди веде друга стежка, і десь серед болота побачив темну стару хатину. Таку малу, що вона здалась іграшковою.

— Петре, — гукнув на товариша, — а хто воно там живе?

— Дурень! — відповів той, звертаючи в чагарники, де було його місце. Я поплентався слідом.

Не знаю, чи то місце було таке, чи риби стільки, але за якусь годину ми наповнили наші торбинки карасиками. І мій приятель поніс здобич додому, пообіцявши прихопити нової наживки.

Вудити самому не хотілося. До того ж не йшла з голови хатинка на болоті, і я вирішив сходити туди.

Біля хатки ще не вичахало вогнище, але окрім старезного щербатого чавунця, чорного, як і сама хата, що дрімав на боці, не було нічого. Цікавість штовхнула мене до дверей. Та не встиг я взятися за клямку, як переді мною з'явився вчорашній дід.

— Здрастуйте, діду! — привітався я, витріщившись на старого.

Знову мене пронизав гострий погляд.

— Діду, я приніс вам карасиків і молока, баба Марина передала! — збрехав, бо треба було щось казати.

Дід промовчав, ще раз стріливши в мене поглядом, правда, вже не таким колючим, як раніше. А я хутко розкладав біля згаслого багаття свій нехитрий сніданок.

— Діду, а можна й мені з вами? Бо я ще й сам не снідав, — хитрував я, аби заохотити старого.

Він ще якусь мить постояв, ніби вагаючись, відтак умотивився на траві і, не підводячи очей, почав жадібно їсти.

Дід випив півпляшки молока і, не дивлячись, передав

мені решту. Я ж, вмить спорожнивши пляшку, витягся на вже нагрітій землі, заплющив очі. Дід сидів, розхитувався, як трясогозка, час від часу зиркав у мій бік. Я відчував цей погляд...

“Дивно, — думав собі, — чого Петро називає його дурнем? Адже в нього такі теплі, хоч і колючі, очі, та й їсть він, як усі люди...”

Мої роздуми обірвав окрик приятеля, що долинав з його місця. Залишивши діду свій ранковий вилов, я подався на крик. Вслід мені тепліли блакитні очі старого. Озирнувся. Очі опустились.

— Діду, я завтра знову прийду! — пообіцяв, бо знав, що неодмінно цього захочу.

У відповідь — мовчання. Та я вже звикав. Увечері ми пішли в кіно, на новоселицю. Біля клубу штовхалася і верещала згряя хлопчаків та дівчаток.

— Гайда за мною! — крикнув хтось із старших. — Уже он дурень із міста повертається, значить пора в залу.

Згряя зареготала. А мені раптом стало дуже соромно: за них, за діда, за себе. Я подивився на високу постать: дід, похиливши голову, сумно брив до свого убогого придулку.

— Він не дурень! — вигукнув я.

— Що?! — грізно перепитав рудявий опецьок.

— Він не дурень! — відчайдушно повторив я, так що й Вітька Ємець (навіть він) на якусь мить розгубився.

— Ану, підійди! — раптом заверещав він по-дівчачому. — Ану!..

Але правда була на моєму боці. І це навіть не розумом, а чистим дитячим серцем відчували у натовпі. Бійки не допустили, однак після фільму Ємець із трьома друзками перестрів нас на містку. “Чоловіча розмова” закінчилася для мене синцями, а для нього розбитим носом та покусаними руками. Нас розтягли, тільки побачивши кров. Закон...

Ось так вона і відбулася, моя перша битва за справедливість.

Але чому мене так тягло до цього дивного діда, якого всі називали дурнем? Можливо, я просто відчував якусь

таємницю в його історії чи страшну помилку людей в оцінці іншої людини. Так-так, притягало мене магнітом саме відчуття жагучої несправедливості, а не тайна сама по собі.

— Хрещено, а хто воно живе на болоті? — запитав я за вечерею.

— Дурень, — відповів за дочку дід Потап і... перестав для мене існувати, бо я відчував, що це — неправда.

— Та ні, він не дурень, — заперечила хрещена. — Така в нього, мабуть, доля.

Вона тяжко зітхнула. Дід Потап мовчки сьорбав зелений борщ. Дерев'яна ложка аж миготіла в його руці. Баба Марина принесла з погребка перших малосольних огірочків, перехрестилась і теж сіла до столу. Вечеряли тихцем.

Вранці я прибіг на острівець, лише прокинувшись. Сніданок наш був точним повтором вчорашнього. Хіба що старий кілька разів затримував на мені погляд.

— З Ємцем побився! — доповів я дідові не без гордощів, бо Ємець був років на три старший.

Косматі брови старого злетіли вгору, і мене приголубили чисті його небесні очі. Відчувалося, що цей погляд дається дідові з натугою, але йому дуже кортить подивитися на мене саме так...

Я бігав на острівець щоранку, приносячи сніданок і залишаючи діду впійману рибу. Навіть посердився з Петром за ці мої відлучки. Дід перестав з'являтися на містку зі своїми чобітьми на плечах. І під час наших зустрічей вже подовгу зупиняв на мені погляд своїх ясних очей.

А шістнадцяте липня, мій день народження, я запам'ятаю навіки. Звичайно ж, не втримався і похвалився дідові своїм святом. Старий подивився на мене здивовано, немов хотів сказати: "Дивак. Знайшов, чим радіти". Чому ж мені стало не по собі від того погляду?

Снідали мовчки. У нас від першої зустрічі склалося так, що розмовляв тільки я. Але ж то був не простий день — День народження! Недарма ж так радісно виспівували серед трав цикади й неосідлані коники, щebetало розмаїте лугове птаство, гуділи джмелі і бджоли, а над усім тим — переливи жаб'ячого хору... То був мій день!

— Діду, а як вас звать? — раптом спитав я.

— Оксентій! — мабуть, несподівано й для самого себе відповів той.

Я знову дивився на нього, відкривши рота. Дід глянув мені в очі, ясно-ясно, і додав, ніби прислуховуючись до свого голосу: “Оксентієм називали... люди... колись. Оксентієм”, — зітхнув тяжко.

Багато літ прошуміло відтоді над цією левадою. Вже й мої діти старші мене тодішнього. А той день пам'ятаю до дрібниць, до запаху трав, до пташиного співу... Я запитав у старого те, що не давало мені спокою всі дні нашої дивної дружби:

— Діду Оксентію, а чого Ви так живете?

Він завмер — замислився, схиливши голову на гострі коліна, не помічаючи сліпця, що вп'явся в його суху жилаву руку. Припікало. Легенький вітерець ворухив шапку дідової чуприни. А він усе сидів, ніби наново проживаючи своє довге й страшне життя. Час від часу хитав головою, ніби не погоджуючись з чимось. Іноді підіймав повні сліз очі кудись до небокраю, тоді сльоза — несподівана й прозора — котилась по білій густій бороді, танучи в її хащах. Нарешті погляд його застряг на мені. То був погляд людини, що випила оцту. Та раптом він згас:

— Чого, питаєш, так живу? — на мить замовк. — Бо дурень!..

То був чи то підсумок змарнованого життя, чи то вирок собі самому.

Мені здавалось: я на порозі розгадки таємниці. Та лише здавалось... Але перш аніж піти, я запросив діда Оксентія на вечір, на іменини:

— Приходьте, діду... Оксентію. І мама з татом приїдуть.

Заскорузла рука старого лягла на мою голову, невміло погладила чубчик:

— Прийду, синку... А зараз іди. Іди.

Додому я прилетів стрілою:

— Бабо Марино! — вигукнув ще від воріт. — Я запросив на вечір діда Оксентія!

— Якого це Ок... сентія? — здивувалася вона.

— Та того, що на болоті живе.

— Так-так, а звідки ж ти взяв його ім'я?

— Та він сам сказав. А ще сказав, що прийде! — цвірінчав я, вибираючись на шовковицю.

— Ну, добре, добре, — всміхнулася бабуся недовірливо. — Оксентій, кажеш?..

То був таки незвичайний день! Надвечір якраз повернувся з армії, з цілини, дядя Гриша, приїхали тато з мамою. Мого чудового настрою не зіпсувала навіть традиційна процедура миття моїх порепаних ніг за допомогою червоної цегли.

Вже давно всі сиділи за столом на подвір'ї, вже почало сутеніти, коли до воріт підійшов високий, сивий-сивий чоловік у старому флотському френчі поверх вишиванки.

— Здрастуйте! — привітався він з усіма, не входячи до двору.

Ми з бабою Мариною разом упізнали діда Оксентія і кинулись до воріт.

— Здрастуй, Оксентію, проходи до столу! — запрошувала бабуся, здивовано розглядаючи старого. Я теж не міг оговтатись: бороди в діда не було, довге волосся, зачесане вгору, падало аж на плечі. У своєму дивному вбранні він видавався сивим парубком. Очі його світилися, у вусах ховалася напівдитяча посмішка. Мені здалося враз, але ж ні, то таки насправді була щаслива людина!

— Дякую, Марино, іншим разом зайду! — відповів дід на запрошення і простягнув мені невеличкий макет справжнього військового корабля, на якому я прочитав: “Решительный”.

— Це тобі, синку, рости щасливим! — стиха проказав старий. — І за мене...

Десь далеко крикнув болотяний бугай. Ліниво гавкнув собака на чиємусь подвір'ї. Доспівував вечірню пісню жаб'ячий хор, а ми все стояли з бабусею біля воріт і дивилися вслід старому Оксентію, незрозумілому і самотньому.

— Це ж мій двоюрідний брат, — раптом сказала бабуся, зітхнула, змахнула швидко сльозу і повела мене спати на сіно, разом із дядьком Гришею.

Довго не спав я тієї ночі. Дивився у зоряне небо, думав про те, що десь там, можливо, також є люди. І не біда, що їх поки що не знайшли: не все втрачено, адже я тільки расту. “І невже, — думав я, — там, на червоному Марсі, люди також не можуть зрозуміти одне одного, стріляють, убивають, роблять нещасними? А цікаво, чи у них там уже відбулась революція, як на Кубі? Шкода, що Чапаєв загинув. Та нічого, ще є Будьонний! І ми з дядею Гришею! І брат Вітя!”

Думки захопили мене, і я вже мчав на баскому коні — на самому вістрі атак — і кричав, як Павка в кіні: “Дайош!”... Але раптом з'явився дід Оксентій, подивився на мене сумно і тепло, погладив по голівці великою шорсткою долонею і тихенько так, ніби здалеку, промовив:

— Спасибі тобі, синку, спасибі... Не встиг я, бач, не встиг... — і почав відступати кудись у пільму, прощаючись зі мною тим же сумним і теплим поглядом.

— Діду! Діду! — покликав я, але він не зупинився.

Прокинувся я, тільки-но бабуся вийшла доїти корову, випив кухоль парного молока, налив ще й у пляшку і подався на болото.

Було росяно й холодно. Ранковий вітерець колихав очереті, здавалося, хтось сердитий шепочеться на болоті. Самотній лелека здивовано подивився на мене і... відвернувся.

На острівці було порожньо. Я постукав у прочинені двері. Тихо. Постукав ще. Зайшов у напівпільму приміщення і занімів: на дощатому ліжку, вкритому очеретом, лежав поверх рядна дід Оксентій — у полотняному вбранні, всміхнений, схрестивши руки на грудях. Як Гагарін у ракеті. Поруч, на скрині, лежала складена вчорашня форма, а на долівці — утягнута чорним труна...

Я прожогом кинувся додому. Біг, не помічаючи нічого, і все чув голос старого Оксентія: “Не встиг я, бач, не встиг...”

Хоронити Оксентія Катречу прийшли не тільки всі наші хуторяни, а й багато хто з нового села. Я чув, як баба Олена, недалеко наша сусідка, плачучи, розповідала бабі

Марині: “Під вечір уже прийшов до мене Оксентій, я ледь впізнала, вклонився та й каже: прости мені, Олено, — каже, — прости!— й пішов. І форма та ж самісінька, і вишиванка... Зберіг, бач”.

Я чув, як новосельці розповідали, що ходив дід Оксентій учора по селу, вітався з людьми, заглядав у вічі і, посміхнувшись, прямував далі...

Здивовані повернулися з цвинтаря копачі: біля могили баби Олениного чоловіка дід Оксентій уже вирив собі могилу, лишивши ще одне місце між могилами.

— То ж він для мене! — заголосила баба Олена. — Для мене, — і замовкла...

Старого поховали до заходу сонця. Поховали Оксентієм. Прозвище “дурень” забулося. За його могилою доглядала баба Олена. А через рік між старим та новим хрестом з'явився на сільському кладовищі й третій.

- I -

Оксентій Катреча з'явився в Пологах вересневим вечором 1923 року. Високий, міцний, ішов по вулиці, широко ставлячи ноги, здіймав куряву широченним морським кльошем. Вітерець перебирав стрічки безкозирки, з-під якої кучерявився ледь припорошений першим сріблом чуб. Іменний маузер бився об тверду ногу. Голубі очі дивилися з-під ламаних чорних брів на-смішкувато і лукаво, а горбатий ніс над підковою вусів надавав йому вигляду людини рішучої і вольової. Собаки зняли страшенний лемент, бабусі хрестилися, припадаючи носами до віконних шибок. Дівчата, затамувавши подих, дивилися вслід із-за парканів, аж поки матусі, намотавши косу на руку, не відводили їх до хати. А хлопчачи — ті зграйкою бігли поруч із флотським, намагаючись іти в ногу.

Дванадцять років не був він у рідному селі. Ще до початку світової попав на флот. Пройшов і солону морську науку, і кабацькі бійки з союзничками англійцями, і гро-

мадянську війну — аж до Туркестану. Різні бачив міста і країни, а тягло сюди, додому.

Батьківська хата зустріла забитими дверима і вікнами. Мати, виснажена роботою і жалем, вмерла ще до війни — геть молодою. Батько не дочекався півроку. Братів-сестер не було. Сходив на рідні могили, обновили їх, посидів за-журений. Кілька днів потому не міг нічого робити. Справ було вдосталь, а руки ні до чого не лежали. Один. Один у цілому світі. За тридцять три роки всього побачив у житті: і бідував, і бенкетував, і з заморськими красунями знався. І довгі роки стріляв ворогів без пощади. Сам двічі був поранений. А от пройшла молодість разом з червоною хурделицею — і лишився один як перст.

Такі думки привели його якось на вечорниці до старої вдови Уляни, де збиралися парубки й дівчата. Зайшов туди, коли майже всі були в зборі. Дівчата вишивали, пряли, перешіптуючись. Хлопці сиділи, лузали насіння, перебріхуючись. Привітався. Відповіли. Хтось із дівчат пирснув у рукав. Баба Уляна провела його ближче до столу, посадила на ослін. Запала тиша. Всі дивилися на нього, як на щось чуже, незвичне. Раптом одне чорняве бистрооке дівча — років сімнадцяти, не більше, — спитало: “Дядьку! А ви що, теж парубок?”

Його відповідь потонула у загальному реготі. Коли трохи вщухло, якийсь рудий і прищавий хлоп'яга у червоній атласній сорочці і нових чоботях — багатенький — голосно відказав чорноокій: “А він, Олено, до баби Уляни прийшов”. Знову сміх струсонув хатину, та вмить стих, коли Оксентій рвучко підвівся з ослона — мало не збив головою сволока. Парубки насторожились. Хтось із них кинув:

— Мовчи, Петре, з маузера порішить.

Хтось нервово хіхикнув.

— Я тебе, погань зелена, ось цим угомоню! — показав Оксентій кулака, за яким легко сховалась прищавана пика.

В цей час до хати вкотилася ще ватага хлопців, одягнути бідніше, зате з гармонією. Ці підійшли до Катречі з повагою, поручкались. Гармоніст розтягнув трирядку, котрась із дівчат заспівала.

Оксентій відчув себе зайвим на цьому святі. Підвівся, щоб вийти. Та раптом вдарили гопака, і до нього підскачила та сама Олена. Вхопила за руку, потягла в коло. Вибравши мить, шепнула: “А вас сьогодні битимуть”.

— Е-ех! Дякую красенько! — крикнув він і, схопивши Олену попід руки, описав нею круту дугу в повітрі.

— Ой-ой-ой! — заверещала дівка, а разом з нею запищали й подружки, які так і кинулись по закутках.

— Ану, дай, браток, я спробую! — Оксентій взяв інструмент, чортом пройшов по колу, тільки стрічки розлетілись, і вдарив “Яблучко”.

— Зможеш? — спитав гармоніста.

— А чого ж! — відказав той, бо шпарив на слух усе, що чув.

Моряк розстібнув бушлата і пішов, розганяючи натовп, замітати штаньми долівку, приспівуючи куплети. Під кінець, коли дівчата вже плескали в долоні, а дехто навіть підтанцював, він гучно крикнув: “Все!” І стало тихо.

— А тепер ходімо, контра, хто тут мене хотів бити!

Бажаючих якось не знайшлося... Катреча почав збиратися додому, як раптом знову підійшла Олена і сказала, сміючись чорними очима: “Тепер ведіть до хати, бо битимуть мене”.

— Воно б і не зайве, — буркнув Оксентій. — Ходімо.

Вийшли. Йшли мовчки. Він попереду — злий, неприступний. Вона трохи поодаль — усміхнена і безтурботна.

— Ти де живеш, птахо? — раптом спитав не надто лагідно.

— А за вашою левадою, дядьку! — грайливо відповіла “птаха”.

— Гм... А чиє ж ти будеш отаке, — пошукав слова, — ка-посне?

— А Трохима ж Власенка донька.

— Бідолашний! — пожалів.

— Хто? — не здогадалась.

— Та батько ж твій.

Вона промовчала ображено, та враз радісно повідомила: “А битимуть вас ось на цьому містку”. Відповісти він не встиг. На містку з'явилося декілька постатей. По-

дивився на Оленку. Та, здавалося, посміхнулась. Він звично закусив стрічки безкозирки і пішов на постаті. У декого в руках угледів кілки.

— Запам'ятаєш Петра Ємця! — крикнув йому прищавий, замахуючись кілком.

“Гу-у” і “бульк” — усе, що залишилось від Ємця на містку. А матрос уже вривався в зграю. Бив завчено і страшно, рвав, як заматерілий вовк, випещених мисливських хортів. “Гу-у” та “бульк” — то все, що чула Олена, коли парубки перелітали через перила. Хто розумніший, налягли на ноги. Оксентій підійшов до Олени — страшний, з шаленими очима, стрічки в зубах, від вуха кров, руки в крові.

— Пішли! Чого стовбичиш? — сказав запалено.

Вона мовчки взяла його за руку, вишитою хустиною почала витирати кров з лиця — близька, принишкла. Він стояв покірно, опустивши руки, усміхався нервово. А в скроні біла туга хвиля від її близькості, від любисткового запаху її волосся, від обережного дотику пальців.

— А це тобі! — мовила тихо Олена, простягаючи закритавлену хустку.

— Ну, дякую, сусідко! — відказав здивовано. — Потішила “дядька”!

Олена засміялася — дзвінко й радісно.

— Запам'ятаєш Петра Ємця, голодранцю! — забелькотіло раптом із-під містка.

Олена зайшлася ще голосніше, стримуючи матроса.

— Контра! — заскреготав він зубами, проте не зупинився.

— А ти злий, — чи то спитала, чи зауважила Олена.

— Злий, — відповів. — Життя в мене таке. Дев'ять років війна та смерть, — зітхнув. — Думав, хоч тут знайду душі спочинок.

Йшли мовчки. Із-за хмари знову поволі виповз гуляка-місяць. Олена підняла до нього голову, мовила наспівно:

— Брат брата січе, біла кров тече, що це?

— Громадянська війна! — посміхнувся матрос невесело. — Тільки кров у всіх одного кольору — червона.

Олена зітхнула.

— А кажуть, кілька днів тому Горбані банда пограбувала, — мовила раптом. — Лячно.

— Набридло, — відповів Оксентій, — руки сіяти хочуть, а не стріляти, за плугом сумують. А тримають рушницю. Набридло.

Так підійшли до Олениного двору. Вона щось дістала з вузлика, простягла йому:

— Це... також тобі! — зазирнула в очі.

— Що це? — зняковів бувалий матрос Катреча.

— Вишиванка. Носи, не забувай! — і кинулась до хати.

Він отетерів:

— Але ж вишиванку дарують?..

— Нареченому! — крикнула вона на бігу. І знову розсміялася — дзвінко й щасливо.

— Оленко! — гукнув він, та дівчина вже вскочила в сіни. Оксентій Катреча — революційний матрос тридцяти трьох років — стояв біля чужих воріт, стискаючи в руках нову вишиванку, і не пам'ятав себе від щастя. Чи не вперше в житті...

- II -

Весь наступний день ходив Оксентій у радісному збудженні. Нарешті життя почало набирати чітких обрисів. Було відчуття, як на кораблі, коли після довгих поневірянь раптом чулося таке рідне: “Земля!”, й крізь вранішній туман починала напливати смужка берега, і ти вже напевне знав, що скоро станеш відвиклими ногами на її надійну твердь.

Олену за весь день побачити так і не вдалося. Дарма ходив він повз її хату, надівши вишиванку поверх смугастої тільняшки.

Стояли теплі погожі дні раннього вересня. Ті дні, коли літо вжескінчилось, а осінь ще не почалася. Навіть листя на деревах не втратило ще літніх барв. У хаті було політньому душно. Тому спати Оксентій примостився на

сіні під старою грушею, в дальньому кутку саду. Це врятувало йому життя. І не тільки йому.

Опівночі почув він грюкіт у двері, вигуки: “Відчиняй, червонозадий! Розмова є!” А потім, ніби у відповідь: “Ставай проти вікон! — скомандував інший голос. — Засмажимо більшовичка!”

А по селу вже гуляла заграва пожеж, несамовито гавкали собаки, лунали постріли, страшно кричали жінки на подвір'ях активістів.

Перше бажання Катречі було — розрядити маузера в оту зграю. Та нарахував їх більше десятка. Наступної миті від хати Трохима Власенка почувся жіночий крик. “Олена!” — вогнем обпекла здогадка, і ноги самі понесли його ярочком через леваду. Позаду вже здіймалися до неба язики полум'я — горіла хата.

— В клуню її тягни, сучку червону! Матросика захотіла? Спочатку нам послужиш! Га-га-га! — почув Оксентій на Трохимовому подвір'ї.

На допомогу тому, хто намагався приборкати Олену, кинувся ще котрийсь із бандитів, але спіткнувшись через якусь заваду, впіймав сторчака. Проте, побачивши, що то був плуг, дбайливо переставив його під клуню й лише тоді поспішив далі. Оленина мати з надією впала йому до ніг: “Пощадіть, паночку! — змолилась. — Дитина ж воно! Дурненьке ще!”

Той, ніби знічев'я ударив її прикладом гвинтівки — мовчки і страшно. Жінка впала замертво. Лише здивований стогін сколихнув спориш рідного подвір'я, та й загубився в ньому.

— Мамо! — закричала Олена. — Ма-а-мо!

Одним стрибком Оксентій перескочив подвір'я, оглушив рукояткою маузера того, що тяг Олену, убивцю застрелив.

— Тато! Там тато! — кричала Олена, вказуючи на хату.

Та саме цієї миті із дверей мішком вилетів бандит з розрубаною головою, за ним вибіг Трохим з сокирою в руках, а потім з чорної порожнечі хати в спину йому гримнув постріл, і Трохим здивовано сів на власному порозі, ніби стомився. Із сіней викотився здоровенний чо-

лов'яга з гвинтівкою в руках, як на стіну, наткнувся на Катречину кулю й упав горілиць. Над головою Катречі вийкнула куля, й він миттєво впав на землю, перевертаючись ще в повітрі й стріляючи на звук. Не влучив, бо Ємець шуснув за ріг клуні. Матрос кинувся було слідом, та від його палаючої хати скакали, ніби видовжуючись і звиваючись у відблисках полум'я, троє вершників. Оксентій схопив напівпритомну Олену за руку і щосили побіг до болота. Вже коли були біля перших кущів очерету, гримнув постріл. Куля свиснула йому над вухом. Він збив Олену на землю і вистрілив у відповідь, майже не цілячись. Кінь упав на передні ноги, підминаючи вершника. Той дико закричав. Двоє інших зупинились, очікуючи на підмогу, стріляли в п'їтму.

Оксентій поповзки дотяг Олену до очерету. Увійшли в холодну воду.

— Я плавати не вмю! — схлипувала Олена.

— Тут недалеко і неглибоко, — хрипів Катреча, — тримайся за мене!

— Боюсь... — почала було дівчина, але постріли наблизилися, й вона все зрозуміла.

— Вони десь тут, в очереті! — долинуло з берегу.

— То запалюй його! — кричав інший. — Запалюй, кажу!

Очерет зайнявся лише тоді, коли вони були вже під протилежним берегом. Сиділи у воді, дихаючи через очеретинки, так навчив Олену Оксентій, — аж доки не почало зводити м'язи від холоду. Коли вщухли постріли, очеретами, ситниками вже майже мертвої Броварки пробралися до села Чобітьки, де жила рідна тітка дівчини. Там вони й розлучилися. На довгих шість років.

— Я чекатиму на тебе, чекатиму! — шепотіла Олена, прощаючись. — Чекатиму, пам'ятай.

- III -

У Пологах Оксентій з'явився березневого вечора 1929 року. Йшов вулицею, широко розставляючи ноги, чіпляв весняну багнюку широченним морським кльошем. Вітерець тріпотів у стрічках безкозирки, з-під якої кучерявився сивий чуб. Іменний маузер лежав у невеличкій жовтій валізі. Голубі очі дивилися з-під ламаних чорних брів сумно й безрадісно. А тонкий горбатий ніс над сивою підковою вусів надавав блідому лицю вигляду стомленого.

Крім жовтої валізи приніс він із собою шрам від антонівської шаблюки через ліве плече та свіжу рану в грудях від басмацької кулі.

Забачивши чужого, ліниво гавкнув котрийсь собака, припавши носом до вікна, перехрестилася бабуся, через паркан сумно глянула дівчина й пішла до хати...

Трохи постояв на рідному згарищі, завернув до обійстя Трохима Власенка. Побачив перехрещені дошки на вікнах і дверях, важко сів на порозі. І довго сидів, дивлячись на вечірнє нелагідне небо. Боліла рана, щеміло серце. На вустах блукала посмішка — гірка, нервова.

Нарешті підвівся, пішов до сільради. За столом у прокуреному приміщенні сиділи двоє: рудий худорлявий чоловік років двадцяти п'яти — секретар, а поруч голова сільради — циганкуватий Микола Чуб. Оксентій упізнав обох, його також упізнали обидва.

— Ну, здрастуй, здрастуй, вояко! — радісно підвівся назустріч Микола, готовий обняти гостя. Але той холодно подав руку, сів на лаві біля вікна, спитав грізно:

— А ця контра що тут робить?

Ємець аж підскочив з місця.

— Сядь, погань! — задихаючись від люті, прошипів матрос.

Той сів. Микола стояв зніяковіло, не знав, що робити.

— Та чого це ви, чого? — видав нарешті.

Ємець кипів від безсилої злоби, але мовчав. Оксентій дивився десь крізь нього, згадуючи події двадцять тре-

того року. Раптом підвівся, проказав до Миколи: “Запрягай бричку”.

— Навіщо? — не зрозумів той.

— Запрягай! — прошепотів, але здалося, вдарили в дзвони.

— А ти тут Радянській владі не вказуй! — заверещав Ємець.

Ото й була та краплина, що переповнила чашу. В руці матроса холодно зблиснув метал пістолета. Гримнув постріл. Снопом упав рудий Ємець. Посипалась глина з протилежної стіни.

Голова сільради циганкуватий Микола Чуб стояв посеред кімнати блідий, як випране полотно, неспроможний вимовити й слова.

— Запрягай, Миколо, — стомлено нагадав Оксентій, — відвезу в місто цю контру. Це ж він тоді банду привів, гнида.

Матрос підняв за комір секретаря. У того підгиналися ноги, цокотіли рідкі зуби — дрібно і гучно: злякався.

— Готово! — влетів знадвору Микола.

— Дякую, — буркнув Катреча, кинув на бричку те, що звалося Ємцем, гейкнув коню.

- IV -

Ніч. Березень. Холодно. Пусто. Над сумною долиною чорне зоряне небо. Обабіч шляху вартовими стоять кремезні дерева. Простягаючи скрючені руки до самотнього перехожого, шумлять густими кронами, немов запитують: “Хто йде?” А й справді, кому це не спиться, не сидиться в теплі-добрі такої ночі? Хто йде?

— Іде революційний матрос Оксентій Катреча тридцяти дев'яти років, який дванадцять літ стріляв контру від Чорного моря до пустель Туркестану, нагороджений самим Фрунзе, а оце тепер дві доби відсидів у районній міліції.

Ємець поїхав додому на тій же бричці, на котрій його привезено, а Оксентія марудили без їжі і сну, звинувачували мало не в замаху на Радянську владу. Нарешті відпустили, і маузер повернули, але суворо попередили, як з ним треба поводитись. Катреча ще думає, що це непорозуміння. Але кривда туманом застилає очі, кішкою шкребе під раною в грудях.

Ніч. Вітер. На старому шляху чорніє постать. Іде стомлена, понівечена війною літня людина.

— Куди йдеш, браток? — запитує в неї вітер.

— А й справді, куди? — відповідає людина.

...Гірко. Бездомно. Самотньо.

- V -

У Пологах було доволі хат без господарів, отож одну із них і дали Оксентію. Була вона стара, але ще міцна. "На мій вік вистачить", — подумав Катреча.

Від людей довідався, що Олена три роки тому переїхала до Києва, після смерті тітки. Казали, що неодружена...

На той час у Пологах заходилися організувати колгосп, бо комуна, що була вже два роки, кінці з кінцями не зводила і навіть двічі розпадалася. А так добре все починалося: забрали комбідом у заможних і хліб, і мед, і сало з м'ясом, картоплі позносили, круп різних, горілки не забули прихопити, попили-погуляли, пісень поспівали революційних, а воно так швидко все закінчилося, щоправда діток у Пологах побільшало згодом — ніхто не добре, чие від кого... А тепер ще й нових пісень по селу співають: "Батько в СОЗі, мати в СОЗі, а син ходить по дорозі. Нема хліба ні куска — син гармошку розпуска!" Ота от "Спільна Обробка Землі" — хай їй абищо!

Микола Чуб, Петро Погасій, а також перший комсомолец Тимофій Шило на сільському сході гаряче заперевняли односельців, що колгосп одразу ж допоможе налагодити життя, бо кому ж не зрозуміло: гуртом і

батька добре бити. Але ж тут треба було гуртом працювати та ще й не на своїй, а на гуртовій, тобто дідьковій, землі, а свою землю — віддай, а худобу свою — віддай, а реманент свій — віддай... Отож, коли дійшло до списків, то записались тільки ті, кому, окрім своїх натруджених рук, принести туди було нічого, — все ті ж комунари.

Заможні, серед них і Ємців батько, Ничипір, сиділи мовчки, схрестивши жилаві розчавлені роботою руки на грудях. Іноді, щоправда підсміювались:

— Складіть пuste з порожнім: добра купа вийде! — підтримує активістів Ничипір.

— А чого ж, панове-товариші, ходімо в колгосп, там жінки спільні, як у комуні: котру впіймав, ота й твоя, а діти — обчественні! Краса та й годі! — в темряві не видно, а по голосу — Йовмен Сніжко — людина шанована, середняк.

Сільраду затрясло від реготу.

— Неправда! Нема в нас такого! — високим скривдженим голосом закричала Чубова дружина Катерина. — Одоробало блиндооке! — додала для переконливості.

— Ото ж ти й приносиш на рік по двоє! — спокійно одказало “одоробало”.

Знову регіт, бо таки правда!

Катерина аж з місця підскачила, розкрила рота, та зустрілася з недобрим циганським оком чоловіка. Так і сіла з одкритим ротом.

Дарма розпікався Тимко Шило, розповідаючи, агітуючи, зазиваючи. Бій за щасливе життя здавався вже проганим. Тоді слово взяв Петро Ємець. Був він на той час уже одружений, жив окремо, ходив середняком, мав і землю, і худобу — добре жив. “Правду кажуть хазяї: одна біднота нічого не зробить, хоч поодинці, хоч разом, але, якщо ми, хто міцніший, їх підтримаємо, то діло піде! Пиши мене, Миколо!”

— Шмаркач! — захрипів Ничипір, грізно блимаючи очима.

— Ви, батьку, живіть, як знаєте, а мені одна дорога — з Радянською владою! — гнівно одказав йому Петро.

Всі загули, заштовхалися, закашляли. Всім разом стало гаряче, тісно, незручно.

— Ну, то пиши і мене, — почулось із задніх рядів.

— І мене.

— Ой, боже! — заголосила чиясь жінка.

— Цить!

Замовкла...

Середняків записалось таки кілька сімей. Із куркулів — тільки старий Василь Федорович Каплюк. Він до самої смерті так і працював у колгоспі. Тяжко, безкоштовно, щоденно. Мабуть, все зрозумів. А чи не однаково, де робити?..

Розкуркулених погнали на Соловки.

“Соловки ви, Соловки! Я вас не боюся! Як відсиджу двадцять літ, то назад вернуся”, — сидючи на возі, співав Ванько Шугай, коли його сім'ю вигнали з хати. Не повернувся. З двадцяти сімей — жоден.

Оксентія на той час у селі не було. Він з'явився через кілька днів — шукав Олену. Марно.

Одразу ж завітав до нього Тимофій Шило, записувати в колгосп. Привітався, почав розповідати про схід: “І ти знаєш, якби не Петро Ємець, — говорив, стріляючи чорними очима, — їй-бо, нічого б у нас не вийшло”.

— Агітатор, значить? — криво усміхнувся Катреча. — Той носа по вітру тримає, свого не проґавить. Запам'ятай мої слова, Тимку.

— Та то, мабуть, старе зло в тобі гомонить, Оксентію, — не погодився Тимофій, — він ось навіть комірником погодився бути, грамотніший же за нас.

— Ну, добре, Тимку, життя покаже, — одказав той бай-дуже і стомлено. — Ти прийшов писати в колгосп? Пиши.

Тимофій дістав зошита, недогризком олівця дописував до списку: “Катреча Оксентій”, а господар дивився на його невисоку міцну постать, на чорний кучерявий чуб, на гарячі живі очі, і якось гірко ставало за себе, за своє нездале життя — холодне й самотнє.

- VI -

У липні приїхала Олена, провідати домівку. Хата стояла підновлена, за нею дозрівало жито. Рожеве, сідало за горою сонце. Густе повітря, напоєне ароматами жита, гав'яру і ще чогось до болю рідного окутало Олену з ніг до голови, як прозора вода в спеку. Вона присіла на порозі, заплющила очі — чи то дрімала, чи згадувала.

Раптом відчула на собі погляд, розплющила очі: перед нею стояв високий сивий чоловік у домотканих штаних, нових чоботах і вишитій сорочці — знайомій-знайомій.

— Оксентію! — кинулася до нього, припала до грудей.

Він ледь помітно зморщився від болю — рана гоїлася погано, гладив її волосся, заглядав у вічі і... мовчав. Не було слів. Стільки разів малював собі цю зустріч! Яких тільки слів не готував для коханої! А ось зараз їх забракло. Та чи й потрібні слова, коли очі — в очі, руки — в руках, а її волосся, що пахне любистком, так ніжно лоскоче його щоку?

Доле-доле! Чому так тяжко караєш ти часом? За що посилаєш випробування, знести які буває вище людських сил? Навіщо розлучаєш закохані серця в такому короткому житті?!

...Тієї пам'ятної ночі, залишивши Олену, Оксентій на неосідланій конячині її тітки помчав до міста. Незабаром зустрів кінний загін, що їхав громити банду, кимсь уже оповіщений. Повернув з бійцями.

Банду знайшли на світанку, далеко за горою, біля великого села Ташань — колишнього маєтку князя Горчакова, відомого чудовим парком. У короткій, але запеклій сутичці червоний ескадрон розсіяв банду, декого було взято в полон. Та отаману Човгалу з двома десятками відчайдухів, ще недавно таких самих трударів, як і їхні жертви, але викинутих народною владою із рідних домівок, пощастило втекти. І ще довгих три місяці лилась по району безневинна людська кров і, така ж як у них, червона кров червоних, горіли сільради і мирні селянські хати, страшно кричали вдови і плакали сироти, аж поки

зморений безсонними ночами і далекими переходами спецзагін не притис банду до Дніпра. Пощади не обіцяли! Та й ті на неї не розраховували. Бились із завзяттям приречених. Кров! Крик! Стогін!

Оксентій пробивався в саму гущу бою, де, стріляючи і полюсуючи шаблею, відбивався Човгал. То зліва, то справа спалахували блискавки ворожих шаблук, гриміли постріли, падали вбиті. Та Оксентій до цього звичний. Огида, втома, неприйняття смерті — все це прийде після бою. А зараз — бій!

Лють! Помста! Руки в крові. Своя? Чужа? Господь з нею! Ось вона, перекошена ненавистю, п'яна від крові Човгалова пика! Зовсім поруч! Ще один ворог м'яко падає на землю. Третій? П'ятий? Упокой, Господи! Куди ж ти, погань?! Стій! Кінь виносить Катречу на піщану косу, де вже щодуху мчить, тікаючи, отаман розгромленої банди. Починається гонка! Де винагородою — життя! Рука до блідості в суглобах стискає маузер. Постріл... "Готовий!" — це останнє, що бачив і що подумав Оксентій.

Кінь упав, як підкошений. Оксентій врізався головою в якийсь корч. До пам'яті прийшов не скоро, тільки в лікарні. Йому розповіли, що Човгал поранений в ногу все ж таки втік — врятувало болото.

Тут-таки, в лікарні, побачив Катречу бойовий побратим з "Решітельного" Андрій Глоба, земляк, родом із Андрушів, що тепер служив у місцевій ЧК, заступником.

Не встиг Оксентій одужати — нове лихо: сипняк. Надій на порятунок місцеві лікарі не давали. Тоді Глоба добився, щоб друга відправили до Києва, провідував його завжди, як бував там, приносив які-не-які гостинці. А якось, уже влітку 1924 року, коли Оксентій майже одужав, Андрій прибіг схвильований:

— Направляють на Тамбовщину, Антонівські банди добивати. Поїдеш, браток?

І, може б, не поїхав Оксентій Катреча, слабкий ще був, та й набридла війна, якби не оте "браток". Адже скільки морської солі з'їдено разом! Скільки гарячої крові пролито! Скільки братків поховано! Та й життям своїм задячений він тепер Андрію.

— Згода, браток!

А потім були Тамбовщина, де такі ж, як він сам, селяни взялись до зброї від постійних поборів продзагонів, Туркестан — і такі ж голі, як і він, дехкани, але — проти нього, загибель Андрія, клятва помсти, погоні, втечі; засідки, походи. І всюди — смерть і кров, смерть і кров...

І ось стоїть сивий-сивий Оксентій, цілує чорні-чорні коси коханої, мовчить, і тільки німотна сльоза котиться по блідій щоці, падаючи в чорнії коси. Був теплий липневий вечір.

- VII -

Веселий вранішній вітерець приємно холодить гаряче чоло, ворушить густе сиве волосся, наповнює бадьорістю тіло. Дихається легко, біль поступово вщухає. Кожного ранку ходив тепер Оксентій на гору, далеко за село — лікував рану. І вона таки стала гоїтись.

Почувся Оксентій у ці дні щасливим, молодим і окриленим. Знову на горизонті за смугою туману замерехтіла вогнями земля. На осінь змовились відсвяткувати весілля.

Якось увечері, коли вони з Оленою жали жито біля її хати, до двору вихором прилетів на доброму вороному коні ще досить молодий чорнявий чоловік. Підняв вороного на диби, уміло осадив його, зіскочив з сідла.

— Добрий вечір добрим людям! — привітався, як прощедував.

— Доброго здоров'я! — відповіли.

— Оксентій Катреча не ти будеш? — спитав гість.

— Я і буду! — відказав Катреча в тон.

— Ну, а я буду у вас новим головою колгоспу. Іван Шарий мене звуть, з “Арсеналу”, чули, мабуть.

— Про “Арсенал” чули, а от про Івана Шарого не доводилось! — несподівано відповіла Олена і засміялася, дзвінко й радісно. Іван теж. Оксентій усміхнувся, мовляв, хай собі потішаться.

— Розмова у мене до тебе, Оксентію! — вже серйозно промовив новий голова. — На днях схід буде, хочу тебе в бригадири пропонувати. Що думаєш? Багато доброго про тебе чув.

— Хай люди вирішують, — відповів Оксентій, дивлячись у веселі зеленкуваті очі Шарого, такі щирі, що відразу хотілось потиснути руку їх господарю.

Було йому років до тридцяти, був він стрункий і міцний водночас, веселий на вдачу, здоров'я й енергія так і бризкали з нього в усі боки. Ледь криві ноги спостережливо-му оку могли розповісти про те, що служив він у кавалерії, а шрам на лівій щоці — про те, що бував він у бувальцях.

— І дружині твоїй справу знайдемо! — підморгнув Іван Олені. — Грамотна?

— Грамотна, але ще не дружина! — весело відповіла дівчина, і на її щоках з'явився рум'янець.

Щось недобре ворухнулося в грудях Оксентія, та Іван уже подавав руку прощаючись, і воно завмерло.

— До завтра! — підморгнув тепер обом. — До побачення! — відповіли обоє. Шарий по-молодецьки вскочив у сідло, підняв коня на диби, потім пустив його наметом. Раптом на всьому скаку упав у сідлі (Олена аж зойкнула), дістав щось із землі, зробивши коло, вихором підлетів до воріт, де стояли Оксентій з Оленою, вручив дівчині квітку.

— Дякую! — мовила, сміючись очима. Іван пришпорив вороного і помчав щодуху. Оксентій дивився вслід вершнику і ловив себе на тому, що йому подобається ця відкрита, весела й енергійна людина. Глянув на Олену — її лице заливав густий рум'янець. А може, й просто сяяло воно в рожевім промінні вечірнього сонця — молоде, щасливе.

Наступного дня Олену призначили обліковцем. Крім цієї роботи, вона ще вистукувала одним пальцем на друкарській машинці, яку звідкись поцупив Шарий, якісь накази, листи тощо. Минуло кілька днів. Оксентій з чоловіками косив жита. Поле під горою завершили косити, коли сонце ще тільки почало свій шлях на спочи-

нок. І, хоч до сільського сходу лишалось ще чимало часу, Оксентій вирішив піти прямо до правління.

На правлінні — великій старій хаті одного з розкуркулених, над дверима майорів червоно-синій прапор. З будинку долинав дзвінкий знайомий сміх. Оксентій відчинив двері... й мало не знепритомнів. Шарий намагався поцілувати Олену, а та, щаслива, вдавано виривалася з його обіймів.

— Даруйте! — прохрипів — пересохло в горлі, повернувся, пішов, похитуючись.

— Оксентій! — позвав голова. — Оксентій, вернись!

Оксентій не вернувся. Іван більше не звав. Олена теж. Катреча брів, не знаючи куди, не помічаючи ні села, ні фарб, ні людей. Світ став сірим, земля гойдалась під ногами, як палуба в шторм, боліла рана, полинна гіркота отрутою наповнювала душу. Тільки на горі, біля козацької могили, яку тут називали кугумом, він зупинився. Сів під кущем калини і довго-довго сидів, поклавши голову на коліна, аж поки роса не лягла на траву, на калину, на щоки.

Та чого ж така солона, чого така гірка роса випала того літнього вечора?

- VIII -

В колгоспі Оксентій не з'явився ні через день, ні через два, ні через тиждень. Ніхто з сусідів не бачив його і на подвір'ї. Довідавшись про це, до двору приїхав на своєму вороному Іван.

— Оксентій! — позвав од воріт.

Тиша. Підійшов до дверей, погрюкав. Знову тиша.

Господаря він знайшов в хаті, на ліжку. Того біла пропасниця. Він весь горів, марив — то йшов в атаку, то звав Олену, то раптом замовкав.

Шарий покликав до нього сусідську бабусю, а сам помчав на конюшню, запряг бричку і через дві години привіз фельдшера.

Оксентія відходили, але в колгоспі він так і не з'явився. Днями сидів на порозі своєї хати, голова на колінах, або брів на кугум під кущі калини і зажурено дивився на по-жухлу вже долину, на села, що обліпили її з обох боків, на осінь, що крокувала принишклим світом.

— Так і до мене підійшла моя осінь, — думав Катреча. — Відцвіла моя молодість калиновим цвітом, а плоду не дала. Але чому ні? Дала, та гірким, як рання калина, виявився той плід. — Зітхав глибоко, повертався додому лише тоді, коли Чумацький Шлях, немов паском, підперезував чорну безодню неба і безмежна ніч, як великий хижий птах, клювала росу на придорожній траві.

Біля дому щось робив, але наче уві сні. Порожньо було на душі, колючкою в серці застрягла образа. І, ніби з пораненої берези сік, сочився з нього біль. Ні з ким не розмовляв, нікуди не ходив. Декілька разів приходив до нього Тимко Шило, намагався розтопити кригу в грудях Оксентія, та марно.

Рудою лисицею пробігла по долині осінь, запалила червоні вогнища в садках, одягла в кольорові вишиванки клени та осокори, золотим дощем лягла до ніг.

Часто бачили люди Катречу на кугумі під червоною калиною. Сидів, дивлячись у простір скляними очима, розмовляв про щось сам із собою — старий, змарнілий.

Вістка про весілля Олени й Івана ще сильніше різнула по серцю, позбавила останньої крихтної надії, яка чомусь ще жевріла в душі.

В суботу перед весіллям прийшла Олена. Сіла поруч на порозі, зітхнула.

— Прости мені, Оксентію! — попросила. — І не гнівайся, я вдячна тобі за все, але кохаю його. Він знаєш який! Помирись із ним, — торохтіла щасливим голосом, — вернись у колгосп, ще одружишся.

Він глянув на неї так, що мурахи побігли по спині, і мовчки пішов до хати.

Ще через тиждень прийшов і голова, Іван.

— Здрастуй, одноосібник! — сказав весело. — Ну, що ти сидиш тут сам, надувся як сич. Іди до колгоспу, пропадеш один, а разом веселіше. Ми б тобі допомогли.

— Дякую, ви вже допомогли! — мовив тихо і вказав гостю на двері.

— Все одно прибіжиш до нас! — різко сказав Іван перш ніж вийти.

— Подивимось! — огризнувся Оксентій.

Іван ляпнув дверима, аж крейда посипалась, стрибнув у сідло, вихором помчав по селу. І курява за ним фортечним муром ставала між ними.

- IX -

ВОксентія Катречу наче біс утілився — заходився господарювати. Від зорі до зорі порався на подвір'ї, стукав молотком чи сокирою, майстрував, ладнав, лагодив. Аж помолодшав. Бороду збрив. Кілька разів надівав морську свою форму. І, сивий-сивий, ходив по селу чи навіть до міста. Все, що треба було здавати державі, здавав їй вчасно, без зволікань, мовчки. До весняної сівби приготувався добре. Зимою ходив десь на заробітки і повернувся звідти з якою-не-якою конячиною. Але сіяти йому не довелось. Прийшли якось голова, Ємець і Микола Чуб, сказали, що відріжуть землю, якщо не вступить до колгоспу. Він не вступив. Вони відрізали. Крім хати, зосталась лише стара груша на покутті. Нічого не сказав Оксентій Катреча, зате почав розбирати свою хату.

— Зовсім з глузду з'їхав! — казали люди.

За цією роботою і застала його двоюрідна сестра Марина. Підійшла важко — скоро мала народжувати — привіталась. Він хитнув головою, але роботи не облишив, виймав і складав закидку із шул, тільки порохно сипалось.

— Оксентію, — почала співчутливо, — ну чого ти себе мордуєш, чи тобі жінок мало, чи ти старий, чи не такий, як усі?

Він зупинився, прислуховуючись до її слів, і до свого серця.

— А й справді, — подумав, — чи не такий? — потім хит-

нув головою заперечно. Ні, мовляв, не такий. І знову заходився руйнувати своє житло.

— Он у мого Потапа, — знову почала Марина, — сестра вже три роки вдовує. Гарна, здорова молодиця, і господиня ж на заздрість. І приготує, і натче, і випере!

Оксентій мовчав, робив своє діло, очі не підводив. Марина ще щось казала, та він не слухав, і вона пішла, також мовчки.

А наступного вечора прийшла й сама Наталка. Привіталася. Не відповів. А вона й не образилась. Мовчки брала важкі дубові колоди і несла їх на болото, вслід за господарем.

Він мовчав. Вона теж.

Якоїсь миті стрільнув очима — таки гарна: і брови дугами, і очі сині-сині, і лице рум'яне — розпашілась, а нога із-під спідниці — пряма, налита, в пазусі тісно повним грудям, дух захоплює — молодиця!

Носили дерево на болото до самої темряви. Мовчки. Оксентій поглядав на свою помічницю все частіше, посміхався в сиву бороду, хитав головою. Непогано, подумав, було б мати таку господиню, ще, може б, і сина вродила чи доньку. Думка про дітей гарячою хвилиною облила груди, наповнила ніжністю почерствіле його серце. Та, раптом, з'явився образ Олени. Чорні очі дивились насмішкувато, немов запитували: “Ну то що, вже й розлюбив, а говорив — назавжди”. Оксентій аж головою затряс, щоб позбутись видовища. Наталка пішла. Мовчки. Впевнено.

Довго не спав тієї ночі Оксентій Катреча. З'являлися перед очима то Наталка — рум'яна, молода, надійна, то Олена — грайлива, безтурботна. Наталка манила до себе, і він уже йшов до неї, брав у свої великі руки її м'які долоні, відчував запах її волосся, припадав лицем до повних грудей і, забуваючи про все, заплющував очі від такого простого людського щастя. Він чув, як б'ється її серце, — гучно, схвильовано, довірливо. Але раптом із п'ятми випливала Олена. “Оксентію!” — гукала зникаючи, і він біг за нею на луг, на болото, біг на голос, та ніяк не міг наздогнати, взяти за руку, падав безсилий.

Нарешті не витримав, підвівся. Вийшов на поріг, сів, схилившись на одвірки. Холодно світив місяць у чорному весняному небі, пахло болотом і прілим листом, вітерець кружляв по подвір'ю порох із гнилого дерева, що лежало на місці розібраної половини хати. Тихо. Порожньо. Гірко.

- X -

Зранку почав збирати хатинку на болоті. За роботою притупився біль, працював жадібно, навіть на-тхненно. Десь під вечір прийшла Наталка. Мовчки почала допомагати. Знову потеплішало на сивій душі Катречі. Поглядав на молодицю майже ніжно, і вона посміхалась привітно, відчуваючи його настрій і легко справлялась із чоловічою роботою. За тим і застав їх Ємець, що приїхав на Івановому Вороному подивитися, що ще придумав Оксентій.

— О, то я бачу, тут у вас нова напівколгоспна сім'я! — вигукнув він. — Ну, що ж, кохання вам та злагоди! — за-реготав і зник за очеретом.

Оксентій сів на закидчину — стомлений, злий. Наталка підійшла, провела пухкою долонею по сивому волоссю, обвила руками голову. Він припав лицем до її тугого живота, сидів отак довго-довго. Вона щось говорила, стискаючи йому голову, часом падали в чуб гарячі краплини сліз, а він сидів і сидів, гаряче дихаючи через сукню. Вставав у небі щербатий місяць, горохом розсипались зорі по чорній хустині неба, змовницьки шепотіли оче-рети, вечірній вітерець холодом обвівав гарячі тіла. Було тепло й спокійно.

Наталка пішла додому заплакана, щаслива. Оксентій дивився на зникаючу постать, і теплом повнилося серце. Щось рідне і ніжне залишила вона в його грудях.

Наступного дня Оксентій завершив свою роботу, скоріше для того, щоб було зроблено. Поголився, підрізав сиве своє волосся, надів форму й пішов до правління.

Вечоріло. Схилялось до гори стомлене сонце, похитуючись, повертались додому качки та гуси, ревіли корови.

Оксентій мів кльошем сільську вулицю, вітався з людьми, які здивовано дивились на його усміхнене обличчя — незвично.

Біля правління зупинився. З хати лунали схвильовані голоси. Прислухався.

— Не можна так з людиною, адже не ворог він нам! — гаряче кричав Тимко Шило.

— У Радянської влади мільйони таких Катреч! — різко відповів голова.

— Радянська влада, між іншим, якраз для них і існує! — не поступався Тимко.

— Обійдеться вона без нього! — вставив Ємець.

— Та ж Оксентій за неї дванадцять років кров проливав, місця живого нема на ньому, чи ви забули? — знову Шило.

— А я що? — тріснув кулаком по столу голова. — Воду за неї лив? Ось це бачив? — ткнув пальцем у шрам на власній щоці. — Прибійжить твій Оксентій, нікуди не дінеться, приповзе проситись. Я не для того сюди партією призначений, щоб бігати за кожним.

— Для того! — й собі гепнув по столу Тимко. — Для того, — повторив тихіше. — Наша влада народна, а він і є народ, і якщо ти цього не розумієш, то партія в тобі помилилась.

— Ну, знаєш! — втрутився Ємець. — За такі слова можна й відповісти.

— І відповім!

Тимко вийшов на подвір'я і побачив згорблену спину Оксентія, що поволі брів подалі від правління, куди бачать очі.

— Оксентію! — покликав. — Чуєш, Оксентію?!

Той не чув, а чи робив вигляд, що не чує. Тимко наздогнав його, взяв за рукав.

— Почекай, Оксентію.

— Спасибі тобі, браток, добрий ти і чесний, таким важко живеться, — сумно сказав Катреча. — І без таких

не можна, — додав: — Прощавай, браток.

— Куди ж ти, Оксентію?

— Не знаю...

- XI -

Ноги несли на гору, під куц каліни. Сидів одинокий, як Всесвіт, ні про що не думав, сидів і пив гіркий настій із бездонної чари своєї злої долі.

Набігли хмарини, сховали блідий серп місяця, кинули на холодну землю холодні цівки дощу. Зажурено зашепотів над вухом каліновий куц.

Оксентій підвівся, погладив рукою каліну, пішов до села. Біля колгоспної комори зустрів голову та Ємця. Пройшов мовчки, ті теж. У віконці Наталчиної хати світився вогник. Постукав у вікно. Птахом метнулась по хатині тінь, припала до вікна:

— Хто там? — спитала схвильовано.

— Я.

Наталка прожогом кинулась до дверей, впустила в сіни. Стояла босоніж, в сорочці. Тиха, гаряча. Він знайшов її руки, притис до лиця, до губ, до очей.

— Дитина в мене захворіла, — сказала жалібно, — тому й не прийшла.

— Я попроситись зайшов, — мовив тихо. — Дякую тобі, свята душе. Прощай, не судилось.

І пішов у ніч, у дощ — назавжди.

Хустка впала з її пліч, босі ноги не відчували холоду долівки, солоні сльози застелили сині очі, а пересохлі губи прошепотіли: “Борони тебе, Боже!”

В цю останню ніч спати Оксентій пішов у свою хатину на болоті. Чому? Сам не знав. Заснув напрочуд швидко. Все було вирішено. Завтра він назавжди покине рідне село. А там — світ широкий!

На світанку прокинувся, взяв свою жовту валізу, вирушив по дорозі до міста. Село не спало. Ревіли корови, співали півні, перегавкувались собаки. Все було звичайно, буденно, але щось турбувало Оксентія. Мабуть, надто багато людей біля правління, як на цей час. Оксентій звер-

нув у провулок, щоб обійти правління іншою вулицею. Але його помітили. З натовпу вискочив вершник у формі міліціонера. Догнав Катречу.

— Далеко зібрався? — спитав грізно.

Оксентій не відповів. Ішов собі, опутивши голову.

— Стій! — grimнув міліціонер, років двадцяти хлопчина, худий, з червоними від безсоння очима. Катреча зупинився.

— Доведеться пройти до правління, — ніби шкодуючи про цю прикрість мовив хлопчина.

Оксентій мовчки повернув до правління. Назустріч з натовпу дивились колючі, сповнені ненависті очі односельців. Оксентій здивовано оглянув натовп — багато хто в обгорілому одязі, забруднені сажею. Збоку колгоспної комори тягло димом. Раптом він збагнув, що скоїлось. Від страшної здогадки потемніло в очах. А до нього вже бігли люди, щось кричали, розмахуючи руками. Та він бачив лише одне лице, спотворене презирством лице Олени, а ще повні болю і відчаю Наталчині очі, а ще чув, як пискляво кричав Петро Ємець: “Контра! Контра!”

Світ перевернувся...

— Люди! Схаменіться! Ви ж — люди! — тільки що й міг сказати на свій захист.

— Зумів нашкодить, умій і відповісти, матрос! — гнівно і зневажливо кинув йому в лице Шарий. — Я сам тебе бачив уночі біля комори.

— Ми самі бачили! — підгавкнув Ємець.

— Сам і підпалив, погань! — крикнув Оксентій.

Його не чули.

— Він... у мене був! — раптом вигукнула Наталка. — У мене був!

Та її ніхто не слухав. І тільки одні очі дивились на неї здивовано і ворожо — Оленині очі...

Оксентію зв'язали руки і повели під вартою. Вставало сонце.

- XII -

Оксентій повернувся в село пізньої осені... 1940 року. Сніг кружляв над селом, сумно було голим деревам, порожні хати то тут, то там похмуро дивились на зажурений день порожніми очищами вибитих вікон. То був слід тридцять третього року. З-понад чотирьох тисяч людей у колись великому козацькому селі Пологах не лишилося й двох.

Його хатка на болоті стояла така ж самотня й пропаша, як і її господар.

Оксентій почав з того, що знайшов свій пістолет у стрісі. Він йому тепер конче потрібен.

Увечері пішов до Ємцевого двору. У вікні світилося. Видно було, як Ємець дбайливо й зажурено носить на руках свою маленьку доньку. Мабуть, захворіла. Оксентій трошки постояв і повернув назад. Та зброю заховав недалеко.

Наступного дня він почав копати канал навкруг острівця, ще більше відгороджуючись від людей. Робота була звична — за десять років викопав і Біломорсь-кий, і Волго-Донський канали для Радянської влади, так що цей, для власних потреб — рівчак, не більше. Закінчив швидко... Відгородився. Від світу, від людей, які принесли йому стільки страждань, від життя.

До нього ніхто не приходив, він також майже не з'являвся в селі. Лише іноді під вечір бачили його люди на кугумі, під калиною, та ще зустрічали в місті на базарі — продавав чоботи. Мовчав.

Забрів якимось на цвинтар, серед безлічі нових горбиків знайшов занедбані могили батьків, привів їх до ладу. І довго-довго сидів над ними, погойдуючись у такт поривам вітру. Холодно. Порожньо. Сумно. Виє вітер, мокрий сніг лягає на сиву голову. Осінь. Пізня-пізня.

Не одразу відчув дотик руки до свого плеча. Здивовано підвів голову: перед ним стояла постаріла сестра Марина.

— Здрастуй, брате! — сказала з таким жалем — вити захотілося. Сіла поруч. Довго мовчала зітхаючи.

— І Наталка тут недалечко, з дитиною, — мовила на-решті. — Вона так і не повірила, що то ти... — і осік-лась. — І я не вірю.

Оксентій подивився на неї очима, повними сліз відчаю. Опустив голову — упала на мамину могилу грішна сльоза.

— Покажи, — видавив.

Марина підвелась, пішла між рядами порослих бур'янами горбиків. Він понуро побрів слідом.

— Ось тут, — сестра указала дві доглянуті могили і пішла собі тихенько.

З того часу він бував тут майже щодня, аж поки в село не прийшли німці.

- XIII -

На третій день окупації, пізно увечері, в хатинку на болоті хтось постукав. Господар відчинив. На порозі стояв невисокого зросту кремезний чоловік років тридцяти.

— Не впізнав? — спитав тихо.

Оксентій впустив гостя в свою хатину, сів мовчки.

— Це добре, що ти мовчиш, — усміхнувся чорними очима, — у мене справа така, що балакучих не любить.

Катреча поставив на стіл свою єдину миску зі своєю єдиною їжею — карасями. Гість жадібно попоїв, сказав Оксентію:

— Завтра скажеш Чубу, щоб зібрав тих, кого в Червону Армію не забрали. Тут, на болоті нехай зберуться.

Оксентій уважно подивився на нього, зітхнув:

— Скажу, Тимку, та чи повірять, я ж — ворог народу! А ти сам, чому до мене прийшов, до ворога? — додав з люттю.

— Облиш, не час.

— Тобі не час, а мені саме пора, я десять років вивчав географію ГУЛАГу — краса незбагненна! — гарячкував Катреча. — Де-сять ро-ків! — повторив роздільно.

— То минуле, а зараз у всіх у нас спільна біда, — напо-сїдав Тимофій.

— Так, спільна, кажеш? Тобто одна на всіх? І на мене, і на народ, ворогом якого я прозиваюсь? Чому ж цей народ не пригадав про мою біду, не пригадав про біду тих, хто тисячами гинув по Соловках, Сибірах і Колимах, звинувачений владою, яку, проливаючи кров, завоював і відстояв? Чому, Тимофію? І хто тут народ? І де те щастя, за яке ми боролись? — він помовчав, а потім знову заговорив, і слова його, немов біблійні цвяхи, прибивали Тимофія до біблійного ж хреста, на якому розіп'яли саму віру. — Хто народ, ім'ям якого вбивають і гноять кращих синів того народу, за чиє майбутнє ми боролись? Ємці — цей народ! Там не тисячі, Тимку, там — мільйони! Військових! Митців! Тих таки колишніх більшовиків, заблудлих у своїй фанатичній вірі! Селян — трударів з діда-прадіда! Той народ — там!

— І тут також той народ, Оксентію! Та нині забудемо минуле. Біда!

— А в мене вже усеньке життя минуле — і тільки біда! Все життя! — запустив пальці у сиві довгі коси, зітхнув.

Тимкові вити захотілося від тих слів. Бо — правда!

Довго мовчали. Потім Катреча пильно подивився в чорні Тимофієві очі, спитав:

— Невже повірив, що я... що я спалив... хліб?

Шило глянув на Катречу: очі в того палали і такий відчай був у них, що не витримав, відвів погляд.

— Не хотів вірити, не міг, але... — підвів очі і відразу опустил під нищівним поглядом господаря.

— Не я, Тимофію! Чуєш, не я! — простогнав Катреча. — Тільки тому і вижив, щоб довести це, а ще — помститись! — в очах його загорілась лють.

— Не можна жити однією ненавистю! — твердо промовив Тимофій, дивлячись під ноги. — Не можна.

— Любов'ю я вже пожив, дякую!..

Запала тиша. Чути було шепіт очерету за вікном, хлюпотіння хвиль в озерці.

— А вороги у нас, мабуть, одні будуть, Тимофію, — раптом промовив господар. — Одні, — трохи помовчав, додав. — Та й були одні. Просто ти не розгледів.

- XIV -

Наступного дня Катреча пішов на село. По селу вслід Обідраним радянським військам, які щойно втекли за його околицю, проходили колони німців. Машини і танки місили осінню багнюку, чулась чужа гортанна мова, трохи знайома ще з першої війни. Лементували собаки, весело гоготали дебелі руді зайди, на будинку сільради замість уже звичного червоно-синього більшовицького прапора висів новенький червоно-біло-чорний фашистський. Оксентій плюнув у його бік і звернув у провулок. Назустріч йому, похитуючись і горланячи: “Дойче зольдатен унд дойче офіцірен” брели двоє німців з тупорилими автоматами на плечах. Побачивши старого, вони наставили на нього автомати, закричали п'яними головами: “Пук-пук! Го-го-го!”

Оксентій, киваючи сивою головою, посміхнувся приязно, сказав лагідно: “Почекай, погань! Буде ще й пук-пук! Не вперше!”

— Я-я! — погодились німці. — Гут!

— Зер гут! — засміявся Оксентій.

В цей час у провулку з'явилась машина з офіцером. Обидва гітлерівці виструнчились, забувши про Катречу. А той, не гаючи часу, припустив далі.

Микола Чуб, схожий тепер на сивого цигана, здивувався Оксентію, мабуть, більше, ніж приходу німців. Дивився на нього, як на нові ворота, дивився і мовчав.

Катреча озирнувся, чи ніхто не чує, сказав тихо: “Завтра, як стемніє, приводь на Чистеньке хлопців, хто надійний, вас чекатимуть”.

— Хто? — ледве спромігся спитати Микола.

— Побачиш! — різко відповів Катреча, але додав уже спокійніше. — Свої чекатимуть, наші!

Чуб кивнув, забігав очима, усміхнувся недовірливо, мовляв, які такі “ваші”, але зустрівся очима з Оксентієм — засвербіло в потилиці — сказав швиденько: “Добре”.

— Все! — закінчив розмову Катреча. І пішов, гордий тим, що нарешті у нього спільна справа з земляками, що

він ще комусь потрібен. Якесь незрозуміла радість наповнила груди, розправила плечі — відчув давно забуту силу в руках. Ішов до своєї домівки з високо піднятою головою. Знав, що робитиме, що треба робити. Він знав, де свої!

Біля церкви зустрів Олену. Від несподіванки зупинився. Пильно подивився в кохані очі, вперше побачив там сум — глибокий і щирий. І тепла хвиля ніжності ударила в груди.

— Здрастуй, Олено! — привітався, вперше за дванадцять років, усміхнувся дитячою усмішкою в сиву бороду і пішов, майже щасливий. А вслід йому довго-довго дивились чорні заплакані очі...

За віконцем — сіра ковдра дощу й туману. Сердито шепочуться очерети, бездомним псом завиває вітер. Густі сутінки опускаються над болотом.

— Пора! — каже Тимофій. — Ти залишайся вдома, я скоро повернусь, тоді все й обмізкуємо.

Поклав важку руку на плече Оксентію, пішов у дощову завісу.

Його, секретаря Баришівського райкому комсомолу, тепер направили в рідні місця — організувати партизанський загін. Перший етап був уже позаду — склади зброї і продовольства сховані в ближніх лісах, тепер потрібні були люди.

Оксентій чекав годину, другу, а на третю почув шум біля свого рову (Тимофій зняв кладку), чужу гортанну мову і нашу — услужливим писклявим голосом. Він миттю видавив віконце, дістав щось із скриньки, непомітно виліз надвір, припав до стіни.

...Зранку в Пологах зчинився страшенний гвалт. Голосили жінки, гавкали собаки і німці, дурним голосом кричав новоспечений кульгавий староста Човгаленко. Не знаючи, кого більше боятись, своїх чи чужих (та й хто тепер свій, а хто чужий?), тикався в закутки, як сліпе теля в яму, поліцай з учорашнього дня Марюта.

Біля комендатури сиділи на мокрій землі під охороною двох автоматників Тимофій Шило, Микола Чуб, Петро Погасій та ще троє пологівців — усі ті, кого вчора видав

німцям поліцай Ємець. А самого Іуди не було. Разом ще з двома німцями поночі пішли забрати Катречу і не повернулись. Як у воду впали! — жалівся Марюта старості. І мав рацію... Дехто чув на болоті постріли... Не було в селі й Катречі.

Почувши цю новину, Тимофій шепнув Чубу: “Його робота, молодець Оксентій!”

— Не дарма, мабуть, все життя воював, щось таки вміє! — відповів той.

Тимофій посміхнувся невесело, зітхнув: “А про Ємця він мені ще в тридцятому говорив. Я тоді не повірив, а про комору, бач, повірив”.

— Не один ти! — одказав Микола й теж зітхнув.

— Ну, то що будемо робити, козаки? — спитав раптом Погасій, мабуть, занадто голосно, бо Марюта закричав, зриваючи голос: “Мовчати!” — і, злякавшись власної хоробрості, сховався за вартових. Ті пригрозили полоненим автоматами.

— Щось вигидаємо! — прошепотів Тимофій, дивлячись на дорогу, по якій наближалась машина.

— По наші душі! — сказав Погасій і з ненавистю подивився на Марюту. — Тебе, гнидо, наші на першій гілляці повісять. Готуйся.

Той штовхнув Погасія прикладом, заганяючи в машину.

— Готуйся, гнидо! — долинало з будки. — І кульгавому гілочку підбери.

Вартовий ударив Погасія автоматом. Той замовк. Під голосіння жінок, плач дітей і погрози Човгаленка чоловіків повезли до міста.

Крізь сірі хмари пробилося зажурене осіннє сонце, послало кілька промінців, немов прощаючись з ними, і зникло. Село сховалось за деревами. І тільки одинокий криничний журавель ще довго махав їм услід порожнім відром, неначе дівоча рука хустиною.

- XV -

По розбитому старому шляху, закритому від сірого неба кронами могутніх ясенів, де, обминаючи калюжі, а де й прямо через них, мчить мотоцикл. Двоє німців від усієї фашистської душі горляють про те, як весело крокують берлінськими вулицями “дойче зольдатен”, про те, як радісно крокують вони столицями Європи. І хоча їм уже відомо, що по Україні таким маршем не пройти, настрої у них чудовий — не сьогодні-завтра доблесні війська фюрера візьмуть і Москву, звісна річ, якщо вірити Гебельсу.

...Перший постріл обірвав того, що за кермом, на найвищій ноті. Той, що в люльці, закричав фальцетом і змовк, не торкнувшись землі, після пострілу другого.

— Ти бач, на співи потягло! Пук-пук, я-я, зер гут! — сердито пробурчав стрілець. Але, оцінивши свою роботу, пом'якшав: “Не всі ще очі виплакав, цілитись могу”.

Відтягнув у кукурудзу фашистів, мотоцикла поставив серед дороги. В цей час загуркотів двигун. Оксентій кинувся за дерева. З боку села з'явилася машина, вискочивши з-за рогу дороги, мало не врізалась у мотоцикла, різко загальмувала. З будки злетів німець, за ним — Чуб, слідом Шило з Погасієм і другий німець. Гримнули два постріли — посипались дрібні шматочки скла, водій упав на кермо, офіцер відкинувся назад — так і не встиг ді-стати пістолета. Оксентій кинувся за машину. В цю мить там пролунала черга, потім ще одна. На землі розпластаними лежали два німці. Погасій стояв, стискаючи автомата, Чуб корчився, стискаючи стегно, Тимофій знімав автомат з убитого німця, інші були ще на машині.

Підхопивши під руки Чуба, кинулись у кукурудзу, та Шило скомандував: “В машину!” — і всі повернулися. Погасій відчинив дверцята, і в ту ж мить водій випустив йому в живіт довгу-довгу чергу. Тимофій кинувся до кабіни, та фашист уже впав писком у калюжу. Петро лежав поряд. У синіх очах відбивалось, темніючи, осіннє небо,

вітерець ледь ворухив побитий першим сріблом русявий чуб, на устах запеклася кров...

Петра поклали в машину, Чуба також. Рану бинтували на ходу. Польовими дорогами дісталися лісу. На узліссі поховали Петра. Постояли мовчки. Гірко було на душі, закипала ненависть у серці, пекла спрага помсти.

Машину спалили — стала зайвою. Пішли в гущавину, несучи Миколу. Біля садиби лісника наскочили на німців. Відстрілюючись, кинулись назад, розсипались по лісу. Оксентій ще бачив, як Тимофій, стріляючи однією рукою, тягнув у хащі Чуба. Пробитися до них не вдалося. Його загнали на болото біля села Комарівка. Німці в трясовину не пішли — темніло.

Ще деякий час Оксентій чув постріли, а потім запала тиша — німа, зловісна.

Уже поночі набрів Оксентій на якийсь острівець. Там і заночував. Без вогню, в мокрій одежі ніч здавалася нескінченною. Чорні тіні кострубятих дерев нагадували казкових потвор. Іноді щось страшно скрипіло вгорі, щось булькало в трясовині. До кісток пробирав холод. Пробирав зігрітись, рухаючись, виконуючи гімнастичні вправи, вивчені ще на флоті. Не помагало. Тоді навпомацки нарвав мокрої трави, моху, нагрів опалого листу, зробив кубло, зарився з головою. Холод не пройшов, але якось раптом навалилася втома. Як у чорну яму, провалився в сон.

Скільки часу спав, він не знав, але, прокинувшись, побачив над головою зорі, що визирали поміж чорних хмар.

Мабуть, це була найдовша ніч у його житті. Оксентій не пам'ятав, скільки разів доводилось тієї ночі виходити із своєї схованки, стрибати, махати руками, бігати і знову зариватись назад! Коли замерехтів сірий осінній світанок, він мало не заплакав. Одразу ж пішов обстежити острів, на якому знайшов порятунок. Це справді був острів. З усіх боків його оточувало болото — трясовина. Яким дивом Катреча уникнув її холодних обіймів, лишилось загадкою навіть для нього. Мабуть, доля берегла його для нових випробувань. Та ще треба було й вибратися звідси.

Поблукавши по острову, Оксентій повеселішав. Він побачив свіжі коров'ячі сліди, це свідчило про те, що тут повинні бути й люди. Через деякий час він повернувся до свого кубла. Зовсім недалеко від нього побачив копицю свіжого сіна! Мало не покусав собі лікті — не дістав. Поруч був порятунок, тепло, затишок, а він ледь Богу душу не віддав за цю безмежну ніч! Оксентій зарився в сіно й одразу ж заснув.

Спав він довго і прокинувся від того, що поруч почув жіночий голос. Жінка доїла корову, лагідно розмовляючи з нею. В Оксентія від голоду звело живіт. Він обережно почав вибиратись із свого лігвища.

— Ой, боже! — злякано крикнула жінка, почувши шелест.

— Не бійтеся, — обізвався з копиці Катреча. — Я — свій.

Жінка здивовано дивилась на незнайомця, що виліз із копиці.

— Як чорт з пасльону! — прошепотіла.

— Я свій! — ще раз сказав Оксентій, жадібно дивлячись на молоко.

Жінка перехопила той погляд, але молока не запропонувала, відвела очі.

— Німців тут нема? — спитав він.

— Учора були, — відповіла вона. — Тепер не скоро завітають.

— Виведи мене з болота, жінко добра, — позираючи на відро, попросив Оксентій, — від німців учора втік, мабуть, чула постріли?

Жінка мовчки простягла відро, потім мовила: “Не забудь залишити, не один такий”. Молока було небагато. Оксентій ковтнув кілька разів, повернув відро, не дивлячись у вічі.

— Пийте ще мою частку! — сказала співчутливо. — Пийте, пийте.

Вона привела Оксентія до хати, що стояла поруч з болотом, впустила поперед себе в сіни. За столом сидів чоловік років п'ятдесяти, давно не голений. Біла полотняна сорочка була випущена поверх штанів, на ногах старі латані чоботи.

— Гостя ось привела, — доповіла чоловікові.

— Бачу, не сліпий! — зміряв поглядом Оксентія. — Пройди до столу, чого став? — пробасив суворо.

Оксентій пройшов, сів на лаві.

— Ну, розповідай, якщо в гості навідався о такій порі, — буркнув господар.

Гість дещо розповів, дещо господар знав і сам.

— Тетяно! — покликав дружину. — Нагодуй людину.

Вона хутенько внесла квашеної капусти, витягла з печі горщик картоплі з грибами, врізала хліба. Оксентій попоїв, подякував, схилився на стіну, задрімав. Петро, так звали господаря, помацав його голову.

— Хворий, — сказав дружині. — Знайди горілки.

Оксентія поклали на печі, Петро дав йому трохи випити, загорнув у кожуха. Стало тепло, як опівдні літньої днини на болоті, Оксентій заснув. Та хвороба виявилась сильнішою. Він весь палав, марив, звав то Тимофія, то Петра, то раптом замовкав, усміхаючись зовсім подитячому.

- XVI -

На ноги Оксентій став тільки навесні. Він перехворів одразу кількома хворобами і, якби не лікар із партизанського загону імені Чапаєва, то, мабуть, не допоміг би ні борсуковий жир, ані лісові трави. Та він підвівся. Одразу ж запропонував свою поміч, та який він був робітник. Але, коли Петро дізнався, що Оксентій уміє шити чоботи, у того робота з'явилася. Звечора приносили йому понівечені в довгих партизанських походах чоботи, а вранці забирали підновлені.

Змарнілий, блідий, сивий, з широкою білою бородою, Оксентій здавався значно старшим своїх років. Та йому й самому здавалося іноді, що живе він довго-довго, якщо можна назвати життям його поневіряння. Де тільки не бував він за ці роки, що тільки не бачив, чого тільки не було в тому житті!

— Щастя! Щастя не було! — підказував раптом хтось за-
попадливий, хто жив у ньому ж. Оксентій хитав головою
і вголос заперечував тому заповідливому:

— Було, було і в моєму житті щастя! — згадував те літо,
коли вони з Оленою жали жито.

— Чужим виявилось те щастя! — наполягав той, хто в
ньому. Оксентій зітхав гірко:

— Може, й так.

Двічі чи тричі з'являлися на хуторці німці, але його не
чіпали — старий. Забирали, що знаходили з їжі, і їхали
собі далі. Останніми днями ніхто із партизанів не з'яв-
лявся. Господар пропав на цілих три доби, а коли повер-
нувся, то розповів, що партизани перейшли на нове
місце. Був бій з карателями, багато загиблих.

— Ой, лишенько! — сплеснула руками Тетяна.

Оксентій слухав мовчки, потім підвівся, спитав тихо:

— Куди пішли хлопці?

— Десь за Дніпро, може, аж в Білорусію, там лісам
кінця-краю нема, — махнув рукою Петро, — не те, що в
нас.

— То й я піду слідом, — твердо мовив Катреча.

— Та куди ж ти, слабкий же ще? — сполошилась госпо-
диня.

— Піду!

— Знайди щось на дорогу! — втрутився Петро.

Господиня заметушилась по світлиці, вибігла надвір.
Господар скрутив самокрутку, запалив:

— Будь обережним, Оксентій, лютують іроди, — промов-
вив, видихаючи їдучий дим. — Тримайся подалі від доріг.

Ввійшла Тетяна, простягла Оксентію вузлик — хліб,
сало, кілька картоплин, грудочка солі, мило тощо. Пет-
ро дав коробку справжніх сірників — багатство незбаг-
ненне!

— Спасибі, сестро! — вклонився Оксентій господині.

Міцно потис руку Петру, обнялися:

— Щастя тобі! — в один голос сказали Шевченки.

Оксентій пішов — прямий, білий, рішучий. Тетяна
крадькома перехрестила його вслід, потяглась до ху-
стинки. Петро запалив згаслу самокрутку, шморгнув

носом, відвернувся — чоловік... Тетяна швиденько відійшла, не гоже їй бачити чоловікову слабкість.

- XVI -

Минаючи села, Оксентій ішов уверх по Дніпру, в бік Києва. Іноді заходив до крайньої хати, виміняти на мило якусь їжу. Вже недалеко від Києва знайшов у очереті старезний, але ще цілий човен. Переправився через ріку глибокої ночі. Обійшов місто зліва і попрямував на північ.

Через кілька днів прийшов на станцію Янів. Дочекавшись вечора, постукав у крайню від лісу хатину.

— Хто там? — спитав збентежений жіночий голос, і до вікна припала молода ще жінка з лучиною в руці.

— Людина я, — відповів Оксентій. — Свій.

Жінка щось прошепотіла, через вікно не чутно, загримала засувами, впустила в сіни:

— Чого тобі, чоловіче? — спитала злякано.

— Дощ надворі, дай притулитися десь, до ранку.

— Та де ж я знайду той притулок? — зітхнула жінка. — Он на печі четверо! — вказала головою на двері.

— І то правда, — погодився Оксентій, повертаючись у ніч, в дощ.

— Почекай! — гукнула молодиця. — Заходь.

Він зайшов до хати. З печі дивилися на нього здивовані дитячі очі — чотири пари.

— Сідай! — вказала на лаву, дістала з печі чай з якоїсь трави, без цукру, але пахучий, подала невеличкий сухар, дві картоплини. — Більше нема нічого, — розвела руками.

— Дякую, — буркнув Оксентій. Жадібно їв картоплю, гриз сухаря, запиваючи відваром. Стало тепліше. Він притулився до стіни, спитав: — Німці є?

— Є клятї.

— А чоловік де?

— Де ж йому бути? Воює, — відповіла тихо, підвелася,

принесла йому рядно, потім якусь свитку. — Це під голову, — сказала. — Отам і лягай.

Оксентій швидко заснув. Було тепло. Вперше за два тижні.

Дивно іноді обходиться доля з людьми, перетинаючи шляхи-дороги людської. Наступного дня Оксентія піймають карателі в селі Нагірці. Разом з мешканцями села він буде вкинутий у велику стару клуню. Фашисти підпалять її з усіх боків. Буде крик, стогони, прокляття, люди кинуться до дверей, та через дошки вдарять кулемети. Посередині клуні провалиться дах, а в тому кутку, де був Оксентій та ще кілька душ, дах затримається, зате під натиском переляканих, напівживих людей упаде стіна. Люди кинуться в пролом, далячи одне одного. Знову вдарять кулемети й автомати. Оксентій упаде з простріленим плечем. На нього упадуть мертві. В цей час по німцях ударять партизани. В тому загоні командиром взводу автоматників буде Тимофій Шило. В цьому ж таки бою загине Микола Чуб, врятований Тимофієм восени.

Та Оксентій не знатиме про земляків. Під час бою вони зі Степаном Михайлюком, єдиним із села, хто вижив, виповзуть із-під мертвих, увечері перепливуть Прип'ять і попадуть в інший загін, уже в Білорусії.

З сином Михайлюка, Павлом Степановичем, я працював на Чорнобильській атомній в одному цеху.

Доля знову зберегла Оксентія Катречу. Мабуть, мало здалось їй тих нещасть, що вже випали на його дорогу. Ніби саме небо приводило його на край безодні і кожного разу утримувало на самому краєчку, щоб знову і знову жбурляти, як тріску, в бурхливий океан людських пристрастей, немов хотіло, щоб син людський спокутував і первородний гріх людства, і всі подальші його гріхи. Але чому саме він — людина в суті своїй чесна і чиста, як сльоза Того, Хто вже зійшов на хрест задля спасіння людства?.. Про те знає небо. Доля кружляє людей, як осінь опале листя, перехрещує їхні шляхи, в гордіїв вузол зав'язує паралелі. Через сорок чотири роки після змальованих подій у місті, що виросло поруч з колишнім селом Нагірці, в ніч на двадцять шосте квітня пролунав

вибух, що навіки зробив місто-красень Прип'ять містом-привидом.

В тому місті жив і я...

- XVIII -

До дому Катреча повернувся вже після визволення — в грудні 1943 року. Його хатина на болоті стояла заметена снігом, сиротлива й убога. Нічого не змінилось і всередині: така ж самісінька пуста. Оксентій протопив очеретом. Стало тепліше. Посидів трішки, погрівся, подумав, як жити далі. Власне, він давно вже знав це, звичайно ж, як всі, як люди.

Того ж таки дня пішов до сестри Марини. Вона розповіла, що чоловіків у селі майже нема — хіба що діди, що Ємця, а з ним ще двох знайшли в очеретах на болоті, коли замерзла крига: думають, що вбив він, Оксентій.

— Вірно думають, — погодився похмуро. — Порішив Іуду! — зітхнув, замислився.

Ще трохи посиділи, посумували. Оксентій віддав небожатам єдиного гостинця — грудку цукру, і старша — Галя, давши гризнути Івану та Гриші, віддала його матері. Гриша — дворічний карапуз, зібравшись на коліна до Оксентія, ніжно гладив його колючі вуса і все допитувався у мами: “Тато? Тато?”

— Ні, синочку, не тато, — відповідала Марина. — Дядько це твій.

— Тато! — не погодився Гриша і міцно обійняв Оксентія за шию, пригорнувшись до нього своїм худеньким теплим тільцем.

Гаряча хвиля ніжності ударила в стріляні-перестріляні груди Катречі, непроханою сльозою застелила голубі очі, задавненим болем опалила серце. В роз'ятреній пам'яті воскресла тиха довірлива Наталка. Так-так, саме Наталка.

Марина простягла йому невеличку скриньку, в котрій лежав увесь його скарб — форма і вишиванка.

— Забрала ось, — проговорила тихо.

— Дякую, рідна! — відповів Оксентій, пригорнув до грудей Гришу і Марину. І так стояли вони, не стримуючи сліз, плачучи кожен за своїм, і сльози робили їх близькими і рідними. Вперше в житті... І востаннє...

Оксентій побрів на цвинтар. Знайшов заметену снігом Наталчину могилу. Довго стояв над нею, згадуючи своє життя, згадуючи пухкі Наталчині долоні, її погляд, сповнений щирістю і надією. І подумалось йому, що саме тут зарите під мерзлою землею його невловиме і вже назавжди втрачене щастя.

Наступного дня Оксентій зайшов до Марії, дружини Погасія, розповів, як загинув і де похований Петро. Вона не повірила, не хотіла вірити. Але потім, вже коли Оксентій вийшов на вулицю, закричала страшно. Із сусідніх дворів поспішили до неї здивовані жінки. В селі ще мало хто знав про долю своїх рідних і коханих — тільки звільнили.

Надвечір у хатину на болоті прийшов Петрів син, хлопчина років тринадцяти, попросив завтра показати батькову могилу. В колгоспі було дві-три вибракувані армійські конячини, одну з них він, Сашко, завтра візьме, разом із саньми. Оксентій погодився. Сашко пішов.

За віконцем швидко опускався ранній зимовий вечір. Оксентій наносив повну хатину очерету. Сидів, топив свою грубку, не маючи діла. Раптом біля самих дверей сумно завив вовкулака. Десь від Чистенького йому відповів другий. Потім ще один — з болота. Оксентій погрюкав у двері. Сіромаха відбіг трохи і знову зтягнув своєї вовчої пісні. Всю ніч Оксентій майже не спав, шкодував, що загубив свого вірного маузера на болоті у Комарівці, тікаючи від карателів. А вовки все виспівували, вимотуючи душу.

— Треба буде завтра щось взяти з собою, хоч вила чи сокиру, — подумав Оксентій. — Нападуть, не відіб'єшся.

Та їхати не довелося. Вранці прибіг Сашко, сказав, щоб ішов до сільради, викликають.

У сільраді сидів років сорока стомлений чоловік, слід-

чий. Спитав, де був, що робив два роки. Катреча відповів. Слідчий записав.

— Перевіримо! — сказав і забрав Катречу в місто.

Поки там перевіряли, що і як, Оксентія водили працювати на відбудову хлібозаводу. Коли випустили, він сам там залишився — давали карточку. Так до весни й дожив.

Повернувшись у село, пішов до колгоспу. Там і працював до осені 1945 року. Працював жадібно, забуваючи про втому, про рани, що час від часу нагадували про себе. Розумів, що чоловіків у селі нема, а роботи не бракувало. Іноді заходив до Марини, щось допомогти, потішити Гришу. Латав взуття або шив чоботи людям, коли було з чого. І, відчуваючи себе потрібним, був майже щасливим.

Одного разу принесла прочовгані доньчині чоботи й Олена. Сказала, що Іван повертається без руки, заплакала.

— То не біда, — заспокоїв Оксентій. — Головне, що живий.

Вона схлипнула, похитала головою: “Живий, слава Богу”. Оксентій лагодив ті чоботи, іноді поглядав на Олену і здивовано відкривав для себе, що вже нічого не лишилося в душі для цієї ще красивої жінки: ні любові, ні образи, ані болю.

— А ти все ходиш на Наталчину могилу? — раптом спитала Олена, немов прочитавши його думки.

— Ходжу! — відповів твердо.

— Невже краща від мене була? — голос її зрадницьки затремтів.

Оксентій зітхнув, уважно подивився на кохане колись обличчя. Воно здавалось рожевим і молодим у мерехтливим світлі каганця. З-під хустки вибився сніп чорного волосся, що кучерявилось на скронях, в чорних очах горіло багаття чи то запізнілих ревнощів, чи то загубленого кохання.

— Добріша була! — відповів Оксентій.

У двері постукали. Олена підхопилась.

— Заходьте! — відгукнувся Оксентій.

Зайшла Одарка, дружина Павла Обертія, також солдатка, принесла дитячі чоботи.

— Здрастуйте, люди добрі, не завадила часом? Ось принесла чобітки, весна скоро, ні в чім ходить хлопцю. Допоможеш, Оксентію? — торохтіла без упину Одарка. — А люди кажуть, що ти жінок цураєшся, брешуть, іродові душі! — виразно подивилась на Олену і залилась схи́дним сміхом. Олена спалахнула під тим поглядом.

— Годі молоть дурниці! — гримнув Оксентій. — Сорочка! — додав уже лагідніше: жінка, що з неї взяти.

— То я, мабуть, піду! — зашарілась Одарка.

— Чоботи залиш, — усміхнувся Оксентій. — Завтра забереш.

— Разом підемо, зачекай трохи! — обізвалась нарешті й Олена. — Мої він вже скоро закінчить.

— Ні-ні, Олено, я поспішаю! — і шмигнула в двері.

Запала тиша. Оксентій шив, Олена дивилась на його роботу. Нарешті він віддав їй чоботи:

— Хай носить, як нові! — сказав задоволено, бо таки гарна робота.

Олена взяла чоботи, подякувала, довгим поглядом подивилась на Оксентія, мовила, знаючи, що тому буде боляче:

— Старий ти, а я молода, і від Наталки краща!

На лиці Оксентія з'явилась гірка вимучена посмішка:

— Дякую на добрім слові, небагато їх чув я від тебе.

Олена посміхнулась недоброю посмішкою, мовила зі злістю:

— Прощай, святий отче! — і лягнула дверима.

Під її ногами зарипів сніг. Оксентій вийшов з хатини. Підіймався в небі високий місяць, заливаючи долину блідим світлом, легенький вітерець гойдав очерети, і вони шепотіли насторожено щось таємниче.

Раптом там, де виднілась Оленина постать, почувлось вовче завивання, і слідом пролунав Оленин крик. Оксентій кинувся туди. Назустріч йому щодуху мчала Олена. Платок збився їй на плечі, коси розсипались чорними струмками і тріпотіли на вітрі. За нею, провалюючись у глибокий сніг, бігла пара вовків. Оксентій зірвав із себе свитку і, розмахуючи нею, кинувся їм назустріч, вигукуючи Олені:

— В хату, в хату біжи, там сокира!

Жінка промчала повз нього. Вовки зупинилися, хижо ощерили пащі, пішли по колу, огинаючи Оксентія, але він не дав їм змоги зайти ззаду. Розмахуючи свиткою, кидався то на одного, то на іншого. З хати вибігла Олена, в одній руці тримаючи сокиру, в іншій — запалений віхоть очерету. Вовки позадкували. Оксентій схопив сокиру, кинувся до них. Ті похмуро повернули назад, підтюпцем побігли на болото.

Оксентій, запалено дихаючи, підійшов до Олени, очі його блищали шаленим вогнем, довге біле волосся майоріло на вітрі. Жінка припала до його грудей, затремтіла всім тілом. Плакала вголос, шепотіла: “Пробач! Пробач!”, і густий очерет розносив її шепіт по болоту... “Про-бач-чш, про-бач-чш...”

- XIX -

Разом з усіма працював Оксентій у колгоспі, разом з усіма сумував, коли приходили похоронки, разом радів, коли Москва салютувала переможцям. Радів і плакав. Разом з усіма. Людина серед людей.

Літом почали повертатись фронтовики: з орденами, з трофеями, або ж без рук, без ніг. Всякого було. В одному дворі п'ють-гуляють, в іншому сльози ллють — поминають.

Фронтовики трималися гурту. Після роботи, або й серед дня збиралися біля правління, пили кляту, перебиваючи один одного, в сотий раз розповідали про свої й чужі подвиги, поминали друзів. Нерідко бував з ними і голова колгоспу Шарий, який повернувся трохи раніше з капітанськими зірками на погонах, орденами на грудях і пустим рукавом за поясом.

Одного разу Катреча проходив повз правління, повертаючись з роботи. Вечоріло. Кричали, поспішаючи додому, гуси, ревіли за селом корови, несучи господаркам налиті молоком вим'я. Пахло опалим листом і чорно-

бривцями, тягнуло димком з чийогось подвір'я. На вигоні сиділи досить п'яненко вже фронтовики, щось розповідали один одному, не слухаючи товариша. Дехто поривався заспівати, та дарма. На лавочці під правлінням сиділи дружини трьох із них, час від часу намагаючись забрати суджених. Лишати їх напризволяще боялись — півсела вдів.

Угледівши Катречу, чоловіки замахали руками, запрошуючи до гурту. Він підійшов, привітався.

— Слава героям-партизанам! — голосно вигукнув Обертій. Цей прийшов без орденів, без поранень, зате з німецьким мотоциклом. Ганяв на ньому по селу, здійснюючи куряву, навіть город зорював, запрягаючи його в плуга.

Оксентій присів, йому простягли чарку.

— За тих, хто не повернувся! — промовив з почуттям, надпив трохи, поставив чарку.

— А за тих, хто повернувся, пити не бажаєш? — недобре усміхнувся Обертій.

— А ті самі за себе вип'ють! — без усмішки відповів Оксентій.

— А ти б розповів нам, на яких фронтах і з ким ти воював! — озвався котрийсь із гурту.

— З нашими жінками на болоті! — відповів йому Обертій, виразно глянув на Шарого, натякаючи на Олену.

Оксентій підхопився, згріб Обертія за комір. До нього кинулись інші, відтягли.

— Ти на фронтовиків не дуже, брат, спітайся! — вигукнув котрийсь із фронтовиків.

— Пусти, пусти, твою матір! — рвався із рук спокійного і дужого Потапа Ходька, Марининого чоловіка, Обертій.

— Атставіть! — голосно скомандував Шарий, люто дивлячись на Катречу.

До натовпу підбігли жінки, серед них і Олена. Вона схопила чоловіка за руку:

— Ходімо, Іване! Ходімо додому! — попросила жалібно. Але це ще більше розлютило Шарого. “Сука!” — процідив він крізь зуби і з люттю ударив її в обличчя. Олена зойкнула, упала горлиць, із рота потекла кров. Оксентій ки-

нувся до Шарого, готовий збити того своїм страшним кулаком, та раптом погляд його упав на пустий Іванів рукав. Він зупинився, глянув у вічі голові колгоспу і виразно вимовив: “Дурень ти, дурень!” Потім допоміг Олені підвестися, витер кров з обличчя: “Іди додому”, — сказав тихо.

Олена пішла, витираючи хусткою рясні сльози.

Іван стояв, опутивши єдину руку, дивився то на Оленину постать, то на принишклих товаришів. Та раптом погляд його зустрівся з Оксентієвим, і в очах запалала ненависть:

— А з тобою, герою, розберемось! Все з'ясуємо! — просичав, бризкаючи слиною. — Все, до решти!

— Дурень! — ще раз сказав Оксентій, і пішов, не слухаючи погроз, що лунали вслід.

Дома довго сидів біля вогнища на подвір'ї. На душі було гірко й погано. Йому знову не вірять, знову в чомусь підозрюють. “Чому? За що? Скільки ще крові треба пролити за цю землю? За цю владу? За цих людей! Скільки ще горя треба випити із своєї бездонної чари? Хто відповідь? Люди? Боже? Може, хоч ти скажеш? Не вірю тобі, але благаю, скажи, що ще зробити мені на цьому світі, аби жити межи людьми, як люди?! За що караєш так нещадно?! Отвіть!” — зітхнув.

...Тихо шепотів очерет.

- XX -

З'ясовували довго. Викликали, допитували. Шукали свідків. Знайшли. З'ясували. Облишили. Оксентій знову пішов від людей: надто багато зла бачив від них.

Минали дні, місяці, роки. Ніхто із звільнених ним пологівців не повертався. Надії танули. Десь на чужих селах за горою скуповував він шкури, шив із них чоботи, носив на базар. Дні були схожими на дні, місяці — на місяці, роки на роки. А одного разу на містку якесь хлоп'я вигукнуло:

— Здрастуйте, діду!..

ЕПЛОГ

Восени 1963 року баба Марина прийшла на цвинтар. Біля могили Оксентія, низько схиливши голову, сидів чорнявий широкоплечий чоловік. Сидів і плакав. Повернувся з війни Тимофій Антонович Шило... Мій дід.

Πίθ οβοκορομ

— Царівна! — щиро вигукнула Варка...

Серед ночі на сивому осокорі знову дико і страшно сміявся пугач.

Варка Власенчиха всеньку ніч крутилася з боку на бік, хотіла навіть вийти прогнати ману — боязко, не пішла, штовхнула раз-вдруге Миколу — той спить, наче маку напився, так і дочекалася півнів. А зранку пристала до чоловіка реп'яхом:

— Зріж осокура!

— Чи ти блекоти наїлася? — спочатку здивувався. — Він же найвищий у Пологах! — а потім оскаженів Микола. — Зріж!..

— Зріж, кажу! Вся нечисть на нього лізе. Сю ніч знову спати не давало!

Микола гримнув дверима: пішов поратися від гріха подалі.

— Сама зріжу! — крикнула услід.

— Мамо, ну чого Ви вчепилися до того осокура? — озвалася з печі Любка, єдине їхнє дитя — сімнадцятилітня красуня.

— Вставай, теличко! — лагідно відказала Варка.

Любка зіскочила з печі, потягуючись пройшла навшпиньках по долівці.

“На порі! — подумала Варка. — Вистигла дівка!” — А вголос запитала:

— Ти де це швендяла до півночі?

— Та ... гуляли під осокором...

— Зріжу його к бісовій матері! — одразу пригадала Варка.

— Та ми ж гуртом, мамо! — спробувала заспокоїти Любка.

— Пугач там щоночі сміється! — втлумачила мати. — Не на добро воно.

Й перехрестилася похапцем.

— Ось киньте Ви, мамо, про нього думати. Пусте.

— Ви тепер нічому-нікому не вірите! В церкві он конюшню влаштували, старці лубенські!

— Та воно ж і коням десь жити треба! — безтурботно буркнула з лави Любка, заплітаючи косу, що масною чор-

ною змією сповзала білою полотняною сорочкою між повними грудьми, лягаючи на пружкі її стегна.

— Бога не гніви! — цикнула мати.

Любка замовкла на мить, а тоді підійшла, пригорнулася до неньки, защебетала:

— Мамо, а сьогодні на досвітки пустите? Я їй прясти візьму і шити. Пустите, мамо?

— А чого це ти так щебечеш? Чи вже не заміж зібралася? — пильно глянула на доньку.

Любка опустила очі:

— Зібралася! — майже прошепотіла. — Восени...

— І котрий же це має сватів засилати? — затремтіла голосом Варка, витираючи рушником руки.

— Василь Шпаків...

Рушник випав із Варчиних рук, і вона сіла — мало не впала — на ослін. Любка кинулася до неї, вткнулася лицем у мамині коліна: “Матусю! Ви ж не знаєте, який він! Він — найкращий!”

В сінях зачовгав чоботами батько. Любка підхопилася, витираючи довгими пальцями швидкі свої сльози, Варка схопила рогача, зазирнула в піч, забухкотіла повними чавунцями.

— Чого вже? — угледів Любчині сльози батько.

— Осокора шкода! — відповіла за неї Варка, а саму так і пропекло: “Ось воно й лихо, не довго чекали!”, ще якусь мить порпалася біля печі, а потім — батькові:

— На досвітки проситься, дівувати.

Батько весело глянув на доньку, посміхнувся:

— Нехай іде! Он із сорочки все вистрибує!

Любка зашарілася схопила хустку, потім спідницю...

Батько засміявся, пригорнув дівчину до грудей, кострубатими пальцями провів по її лискучому волоссю — лагідно-лагідно. Любці запахло сіном, батьку — любистком. В Любчиних грудях на одну лише мить спалахнув вогонь, як у Василевих обіймах. Батькові очі зросилися ніжністю.

Варка ладна була заплакати від материнського щастя, та раптом інша хвиля — гірка і ядуча — неспокутанним гріхом підступила до горла з далекої минувшини. Варка за-

зирнула в піч, і в чорних озерах її віч краснопером скинулось полум'я.

* * *

Наступної ночі пугач сміявся ще нахабніше і голосніше. Штовхнула Миколу, той прокинувся, послухав трохи, спитав:

— Любка прийшла? — і поліз жінці за пазуху.

— Нема ще, — відказала Варка, хотіла була звільнитися з його обіймів, та він пригортався все щільніше — твердий, гарячий, рідний; його пальці стискали її груди — ще тугі й повні меду, і млосна хвиля бажання прокотилася їй від серця до самого низу пухкого живота, а слідом за тою хвилиною ковзнула й Миколина рука. Він щось шепотів ніжне й безглузде, як молодий, як замолоду, його вуси (вже з сивиною) приємно лоскотали вухо, і вона притисла його міцно-міцно, ладна ввібрати в себе все його ество, або ж сама розчинитися в його міцному тілі.

Знадвору долинули сторожки Любчині кроки, пугачів сміх, а вже потім під боком рівно засопів чоловік.

— Багато напружа? — запитала доньку, вдаючи, що спросоння.

— Я шила, мамо, — відповіла і шмигнула на піч.

— Ну, спи.

Заспівали півні. Варка встала до корови. Поволі світлішав схід і в полохливій імлі чорнів на тлі неба осокір — найвищий у Пологах.

Була неділя. Варка впоралася сама — не стала будити ні чоловіка, ані доньки, відкрила скриню, дістала щось із самого споду, загорнула в біленьку ситцеву хустинку в синій горошок. Ледве дочекалася білого дня, ще й сонце як слід не встало, майнула до Катреч — хрещениці вісімнадцять літ, привітати.

Зроду-звіку не бачили того в Пологах, а тут принесла Варка Катеринці не абищо — величезну вовняну хустку, чорну, як циганська ніч, по полю маки червоні розсипані, кайма золотом виблискує, а китиці — шовкові! Власноруч накинула Катрі на плечі — носи на щастя, та хрещену матір згадуй!

Одарка, кума, сльозою вмилася, метнулася лагодити на стіл. Катря підійшла до люстерка, зазирнула — сподобалось, круть-верть, а потім павою пропливла по світлиці, повела бровою, закинула на груди товсту, в руку, русяву косу, розчервонілась — царівна.

— Царівна! — щиро вигукнула Варка.

Катерина, палаючи від щастя, в губи поцілувала хрещену — по-дорослому.

— По-дорослому цілуєш! — засміялася Варка. — Воно й не гріх. Наречена!

* * *

Високий, співучий, бистроокий Василь Шпак ще й танцюристом був нівроку, рідко який з парубків міг його перетанцювати. Рипів він своїми хромовими чобітьми то навприсядки, то ще бозна-як і, здавалося, не знав утоми.

От і цього разу бажаючих змагатися з ним серед парубків не знайшлося. Але виклик його прийняла Катря Катречиха. Їх залишили в колі, і вони, притупуючи і пристукуючи, витанцювували і, приспівуючи, зтялися змагатись. Гармоніст перебрав уже всі коліна, дівчата переспівали всі приспівки, парубки відгепали всі долоні, а Катрю не вгамувати — знай собі дріботить, тільки чорну, мов циганська ніч, хустку з розсипаними по полю червоними маками, притримує на округлих плечах.

Не витримав того двоюбо гармоніст — залякли пальці.

— Ну, братику, це тобі не з Любкою змагатися! — укусив він, виправдовуючись, Василя. — Катря тебе вграє!

Реготнули.

— А що, Катре, правду кажуть? — не повірив Василь.

— Пошкодую. Для Любки лишу, — пообіцяла, все ще високо злітаючи грудьми. — А може й не пошкодую! — додала раптом. — Як схочу!

Василь розмову ту продовжувати не наважився — на слизьке повернулі. Василь чекав Любку. Любки не було.

— Ну то що, козаче, затремтіли коліна, як до діла? —

зібравшись додому, просто запитала Катря, і зелені її очі масно вп'ялися в його душу.

— Анітрохи! — запросто збрехав Василь.

— Ну, то ходімо!

— Пішли.

Під осокором Катря зупинилась, притулилася щочкою до гладенької кори:

— Гладенька! — і з викликом обернулася до Василя, підставляючи місяцю зелені очі.

— А ти?

— Що?

— Також гладенька?

— А спробуй...

Він спробував — гладенька!

Вона пригорнулася до нього пружним гарячим тілом, підставила м'які солодкі губи, заплющила очі, а коли розплющувала, то, здавалось, літали світлячки — горіли зелені вогники. Його рука шаснула їй за пазуху. Вона глухо простогнала, і ноги її підкосились — упала в трави. Василь прожогом кинувся слідом, припав до вуст, цілував шию, груди, шаленів, стугонів у жилах шаленою кров'ю, щось бурчав і нишпорив цупкими пальцями по дівочому тілу.

Вона глухо стогнала, шепотіла: “Не треба!”, в'юнилася під ним, підставляючи налиті груди його губам, і тільки коли спідниця закрила їй місяць, відштовхнула Василя, підхопилась із трав на тремтячі ноги:

— Ні! — сказала твердо й пішла додому, осмикуючись на ходу та покриваючи плечі чорною хусткою із золотою каймою і шовковими китицями.

Василь звівся поволі, струснув головою, наче з похмілля, гайнув слідом. Наздогнав аж біля двору. Схопив за руку, зашепотів у саме вухо: “Зачекай, Катре! Зачекай!”

Катря чекати не стала. Обхопила його голову, притисла до грудей, вп'ялася губами в шию і... втекла.

На Власенковому осокорі моторошно засміявся пугач.

* * *

Любка вже п'ятий день, як бачила свого Василя. А тут товаришки, немов найнялися, одна за одною біжать: “З Катрею пішов!”, “Поночі до болота йшли!” — і божаться...

В суботу не витримала, кинулась до матері:

— Пустіть, матусю, на досвітки, бо втоплюся!

— Іди, дурненька! Та голову май. Василь твій он за Катрею повіявся!

Любка запалала рожево, очі повні сліз, та змовчала. Ледь дочекалася вечора, прийшла мало не першою. Баба Уляна, господиня, одразу ж і шепнула: “З Катрею твій танцював, аж хата ходором ходила!”

Закусила губу, сіла в куток вишивати. Раз — у рушник, двічі — в пучку. Облишила.

Потроху зібралася молодь. Прийшла і Катря, привіталась лагідно, у вічі глянула дружньо та щиро, сіла поруч, дістала шиття.

“Може, й брешуть?” — майнуло у Любки, а тут ще й Катря: “А ти чого це не буваєш? Чи раптом хрещена не захворіла?”

Аж тут і Василь на поріг, їй Василько! Любка стрепенулась схарапудженим птахом, мало не кинулася назустріч, а Катрі й байдуже — вишиває собі, хрестик до хрестика. Любка все у вічі йому заглянути намагається, а він, наче у Сірка їх украв, — ховає очі. Заходилися до танців, Катря в коло помайоріла, Любка сидить — на губах мало кров не виступить, Василь одвірки підпирає, щоб, бува, не впали. На другому танці підійшов до Катрі дрібним бісом, пританцювуючи, а вона йому:

— Не танцюю ж я! — каже щиро. — Ніженьки терпнуть! Ось Любка, дивись, засиділася!

Запалав Василь крутим полум'ям, підхопив Любку:

— Танцюймо, кохана! — крикнув. — Танцюймо, Любко моя любя!

А вона — в двері, тільки й бачили. Василь пропав Катрю поглядом — і за Любкою. Догнав-таки, під осоко-ром плаче.

— Ну чого ти, дурненька? Я ж кохаю тебе!

— Брешеш! — здогадалася.

— Кохаю! — наче й не брехав...

— А Катрю?

— Тебе! — знайшов її руки, притис до обличчя. — Тільки тебе! — пригортав її до себе, цілував чорні коси, заплакані очі, покусані губи, розпалював себе, шепотів: Восени поберемося! Кохаю! Кохаю!

І падали в трави. Вона не пручалася, кусала губи, плакала рясно, здригалася, тремтіла роз'ятреним тілом, аж поки Василь затих, цілуючи солоні щоки. Додому пішла німа, пригнічена. А він ще довго сидів під старим осоко-ром, притулившись скронею до сивої кори, і місяць, ви-зираючи з-за хмар, вихоплював із негустої темряви то посмішку на його вустах, то росу на щоці.

Моторошно і дико засміявся над головою пугач. Василь здригнувся, встав, злодійкувато озираючись, припустив підтюпцем додому. Порожньо й гидко було на душі, і все лунав навздогінці той моторошний сміх.

— Куди поспішаєш, козаче? — долинуло з верб од Кат-риноного двору.

Мало не впав від несподіванки.

— До церкви. Хіба не бачиш? — видавив нарешті.

— На сповідь?

— До вінця.

— Візьми й мене.

— Спізналася.

— Ой, лишенько! — підійшла впритул — холодно блис-нули зелені світлячки. — Ходімо! — прошепотіла.

— Куди?

— Ходімо! — й пішла у двір.

Він тупо поплівся слідом. Тихо зойкнули сінешні двері, вона впустила його поперед себе.

— Ти що? — злякався він.

— Батьки і сестри в Тарасівці, у тітки завтра толока.

Він пройшов. У світлиці пахло гав'яром, чебрецем, м'ятою і ще чимось чаклунським. Примостився за столом біля причілкового вікна, в яке кривавим оком обвітре-ного місяця вдивлялася передгрозова ніч.

Катря посміхнулася, дивлячись на нього, метнулася по хаті:

— Їсти будеш, гуляко?

— Ні.

Вона дістала із закутка плетену чверть, поставила на стіл чарку, налила по вінця.

— Пий.

— Що це?

— Ча-ри! — прошепотіла, розпускаючи коси.

Він покуштував — щось солодке і п'янке, випив до денця.

— Тепер ти мій! — шепотіла вона. — Навіки! Він похилив голову. Вона зайшла за піч:

— Ще пий, ще! — шепотіла звідти.

Він налив, випив. Потроху зашуміло в голові, розбіглося по тілу п'янке зілля, відчув, як потужно б'ється у скроні туга бурхлива кров.

— Катерино! — покликав з остраху. — Катре! Вона мовчала. — Ти де?

— Ось я! — вийшла з-за печі й поволі попливла до нього у місячному сяйві, немов русалка, прикрита лише довгим руським волоссям, що, як луска, виблискувало у тому сяйві. — Ось я-а! — прошепотіла. — Ось!

Він заплющив очі, простягаючи до неї руки, а коли їх розплющив, її не було.

— Ти де?

— Ось-сь я! — шепотіла від ліжка. — Ходи, любий!

Він, похитуючись, наблизився, торкнувся волосся, відгорнув його за плечі. Вона розв'язала йому вишиванку, поклала прохолодну руку на спину. Він здригнувся.

— Ходи, любий! — шепотіла. — Ходи до мене! Ось я. Ходи, ходи.

Він провалився в м'яку перину, в податливе тіло, в місячне сяйво, в золоту зливу кіс, в безпам'ятство чаклунської ночі, в кохання.

Високими житами здіймалось до неба літо. Восени вони побралися.

Напровесні і Любка, і Катря вродили по хлопчику. Катря назвала Василем. Любчиного назвали Іваном. При

пологах у неї відібрало мову, відібрало руки, відібрало ноги. І тільки очі, аби бачити і плакати, та слух, аби чути, як плаче Івасик, залишив їй Господь.

Василь не з'явився. Прийшов його батько, Петро. З порогу впав Миколі до ніг, вив, благаючи простити, цілував чоло Любці, плачучи їй на губи: “Прости, доню, прости, дитинко моя!” — хрипів, мов затятий.

Знадвору зайшла Варка — сива й бліда, вгледівши те, сіла непритомна на порозі. Кричав Івасик; як риба, хапала ротом повітря Любка; мов сивий осокір хитався Микола, схопивши голову руками і ревучи нелюдським гласом: “Господи! Гос-по-ди-и!” А зі святого кута перстом десниці німо погрожував комусь Ісус-Вседержитель, геть не нагадуючи вже крихітку-Христа з сусідньої ікони..

Петро підвівся. Переступив поріг. Більше його вже не бачили...

Минув рік. Любка лежала така ж німа й нерухома. Івасик, прив'язаний, аби не вліз у якусь халепу, до ліжка, навчився знаходити мамину цицьку і раз по раз припадав до неї теплими губами, а коли вже не було молока, м'яв її пухкими своїми рученятами або ж кусав і плакав, а на Любчиному обличчі з'являвся то вираз нелюдського по-тойбічного щастя, то сльози німого болю.

Варка ходила, як ніч, і, здавалось, її біла голова світить їй у темряві. Вона не вмирала, бо жили ці нещасні істоти — її подвійний гріх, а без неї вмерли б. Вона також мовчала. І тільки іноді просила чоловіка: “Вбий мене!”

А він не міг. Він брав на руки чужого внука, підносив до Любки і вчив казати: “Ма-ма”. А те дитя казало: “Дід” і тулилося ротиком до колючої щоки, чомусь солоної.

Був червень. Старі сапали на городі. Івасик ковзав по мамі, намагаючись зайти на піч, побачити світу, та куди ж підеш, якщо на прив'язі. Стомився. За тим і заснув на маминих мертвих ногах.

Любка й собі стулила очі. Вона й не спала, а тільки думала свою нескінченну болючу думу, тільки молила Бога, аби послав їй смерті. Для того й треба одне лише — не бачити й не чути, та ще, може, щоб не било у груди серце.

Господь її не чув.

Любка розплющила очі. Івасик скотився з її ніг до печі.

Стрічка, якою його прив'язали, блакитною змією оповила його від пояса, зв'язала ручки, схопила за горло. Івасик скрикнув, ще раз перекрутився, затулюючи зашморг, захрипів...

— Мамо!!! — страшно закричала Любка. — Івасю!!! — кинулася до нього. — Боже!!!

...Господь її не чув. Він погрожував комусь перстом десниці, забувши крихітку-Христа з сусідньої ікони.

В запалій тиші і темряві чутно було, як стрепенувся на старому осокорі пугач, і, мабуть, від того впав з осокора лист — зовсім зелений.

— Обідати час, — промовив Микола.

Тяжкий хрест

...а чоловік на ім'я Німий підняв хреста і сказав:
"Тяжкий хрест".

Було так. Першого вересня 1936 року в Пологах відкрили нову школу. Власне, не те щоб нову, просто перенесли із меншої хати в більшу глобуса і журнал, прикріпили до стіни у світлиці широку пофарбовану чорним дошку, а ще привезли з міста кілька справжніх, хоч і бувалих у бувальцях парт — ото й уся школа. Господар цієї хати, себто нової школи, царство небесне, незлий чоловік був — грамотій великий, у тридцять третьому всю сім'ю свою зарив на цвинтарі — трійко діток і дружину Марфу (кажуть, позашлюбну доньку самого князя Горчакова, можновладця тутешніх місць за темної пори царату), красуню дивовижну, а сам, сокиру за пояс, побрів у світ “хліба шукати”. Не вернувся. Макаром звали.

До нової школи і вчителів прислали десь іздалеку, чужих людей. Зовсім молода ще пара, але видко було, що до весни їх стане троє. Він — Дмитро Максимович, вона — Ельвіра Францівна (чуже воно й є чуже). Він чорнявий, худий, але жилавий, з довгими пальцями на цибалкуватих руках, з очима прозорими до дна, з обличчям відкритим світу. Вона русява, чорноока, брови дугами, очі комами з-під довгих загнутих вій, припухлі губи усмінені. Гарна пара. Там-таки в школі й оселилися. Дітей до першого уроку зібралось хіба що два десятки — вимерли діти.

Вона навчала тих, хто прийшов уперше, він — всіх інших, сяк-так переділивши світлицю і дошку. А одного разу котрась із старших дівчаток запитала:

— Дмитре Максимовичу! А чому голодовка була?

— Не вродило, — відповів, відвівши очі.

— Неправда! — сказав котрийсь із старших хлопчаків. — Забрано все! — голос його задзвенів, затремтів, зірвався. — І спалено!

Запала тиша. Всі очі світу, здавалося, дивились на Дмитра очима ось цих дітей, очима цього хлопчика.

— Так! — сказав Дмитро Максимович. — Так! — і щелепами йому пройшла хвиля гніву.

— Чому? — запитали очі.

— Не знаю.

Очі повірили йому, бо ніхто не знав, очі простили йому першу неправду, бо ж ніхто не міг збагнути, чому й за що, і чим завинили замордовані голодом, і перед ким. Ніхто.

Ельвіра Францівна народила дівчинку в лютому. Дмитро Максимович якийсь час викладав уроки дітям під плач крихітної Соломійки, який линув із закутка. Соромився спочатку цього, але на перервах діти дружно бавили доньку і давали йому зрозуміти, що все це, мовляв, справи житейські... І він звик. Ночами носив свою кровинку, притискаючи до грудей, хукаючи їй на носика, даючи коханій можливість якусь часинку спочити.

А якось березневої ночі загупало в двері прикладом, загримало в шибку:

— Відчиняй!

— Хто там? — спитав здивований.

— Відчиняй!! — зіпнуло знадвору.

— Хто воно?! — злякалась Ельвіра Францівна.

— Прийшли... — зрозумів Дмитро Максимович.

— Ой, Боже!

Двері заходили ходуном, перелякано закричала Соломійка, заметалась по світлиці-школі молодиця.

— Відчиняй, гад!!!

Дмитро Максимович відчинив. Проти місяця тьмяно блиснули троє багнетів.

— Збирайся! — просичав перший з них і заштовхнув господаря до світлиці. Двоє інших стояли в дверях.

— Запали каганця! — гримнув той, що нишпорив по хаті.

— А, власне, що сталося? — якомога спокійніше запитала Ельвіра Францівна.

— Цить! — просичало від багнета. — Запали каганця, суко!

Дмитро кинувся на нього, та дружина з немовлям на руках перетнула шлях.

— Запали каганця, Митю, — попросила тихо.

Він знайшов сірники, зламав кілька, поки нарешті запалив вогник і жовте світло не вирвало з темряви загострені обличчя людей з рушницями, виснажені безсонними ночами.

— Збирайся! — востанне просичав той, що нишпорив по підрах.

Дмитро вдягнувся. Ельвіра поклала доньку, яка кричала без упину, в колиску, зав'язала у вузлик пару білизни, рушник, півхлібини, мило, подала чоловікові, припала йому до грудей.

— Митю, Митю! — шепотіла страшно. — За що вони?!

— Не знаю! — сказав він правду. Бо ніхто не знав.

— Ну, досить! Пішли! — той, хто нишпорив, відірвав Ельвіру від Дмитра. Вона кинулася до донечки, піднесла її батьку. Дмитро пригорнув теплий, мокрий кавалок свого недовгого щастя до самої душі, передав дружині.

— Я повернуся! Це помилка! — крикнув із сіней, і його повели.

Минули дні, тижні, місяці — без жодних вістей від Дмитра Максимовича. А перед самим вереснем надвечір, вже й корів пригнали, на ґанку школи з'явивсь якийсь літній чоловік з восковим обличчям.

— Ельвіра Францівна? — запитав Ельвіри.

— Так, — її серце зайшлося чи то страхом, чи то надією.

— Зайдімо в хату, я від Дмитра.

Ельвірі відібрало ноги, вхопилась за одвірок, аби не впасти. Незнайомець підтримав її під лікоть, завів до хати.

— Де він? Що з ним? — видихнула запалено Ельвіра Францівна.

— Ось тут, — незнайомиць дістав із-за пазухи клаптик паперу, — це лист від Дмитра Максимовича.

Вона взяла тремтячими руками аркуш, складений у кілька разів, розгорнула: *“Любі мої! Сподіваюсь, що прочитаєте мою цидулку, — зашепотіла губами, — молитиму Бога, аби прочитали. Кохана! Те, що відбулося зі мною, — не помилка. Це — **державна політика** (виділено друкованими літерами). Я тут набачився і наслухався такого — моторошно стає! Читай і запам'ятовуй: ти повинна врятувати доньку, повинна врятувати майбутнє мое — кров, плоть і душу мою, любов мою. Я — ворог народу (Я?!). Шансів повернутися майже немає, але є страшенна небезпека для тебе і до-*

ні — як сім'ї “ворога народу”. Мої товариші розповідають, що дружин забирають майже всіх, а дітей кидають до дитячих будинків — власне теж до в'язниць. Є лише єдиний спосіб врятувати наше продовження — ти мушиш вийти заміж, змінити прізвище, місце проживання, обірвати всі контакти з моїми рідними, — губи її затремтіли, сльози туманом застелили очі, і вона вже не помічала, що читає вголос. — Ти мушиш забути мене, не шукати, не писати, забути! Тільки так, чуєш, люба моя, тільки так лишається крихітна надія на зустріч, і ради цього я виживу. Благаю тебе! Твій Дим”.

Вона дочитала. Очі її відірвались від аркуша і забігали по світлиці, не зупиняючись на жодному з предметів. Нарешті погляд застряг на кольоровій кулі, що символізувала собою планету, на шостій частині якої радянський народ будував світле майбутнє для того народу, який мав прийти в майбутньому, і вже був зовсім близенько від недосяжної мрії людства, але клятві вороги радянського народу, чим ближче до мети, тим ставали підступнішими і жорстокішими, і не встиг радянський народ знищити куркулів як клас і розгромити якусь ворожу “промпартію”, як вороги нарядилися в попівські ризи і військові мундири, проникли в школи і на заводи, кидали під коси камені, вставляли в колеса палиці, труїли в криницях воду, палили в коморах зерно, співали фальцетом арії, писали слова ворожі, аби тільки не зміг радянський народ побудувати світле майбутнє для того народу, який мав прийти у майбутньому. Жорстока розігралась битва. Вже й соціалізм переміг в основному, вже й половина радянського народу, яка будувала світле майбутнє, посадила іншу половину радянського народу, яка теж будувала світле майбутнє, а вороги не вщухали, вже й тих, хто ловив ворогів, половили, а новий ворог ставав замість старого і заважав соціалізові перемогти вже той народ остаточно.

Десь на безмежних полях цієї жорстокої битви розвіявся її Дим.

— Де він? — запитала, не зводячи очі з планети.

— Ось тут, — ткнув пальцем гість на її Північ. — На Соловках.

І звідки могли знати Зосіма і Савватій, вітці-засновники Соловецького монастиря, яку неоціненну послугу нададуть вони радянському народові у будівництві світлого майбутнього! А надали. Дмитро потрапив туди, коли зоря Соловків була вже на схилі, коли одних зеків уже втопили, інших уже розстріляли, а ще інших відправили в інші радянські місця будувати світле майбутнє. Там і зустрів о тій порі земляка з охоронців, який за кілька днів віз в Україну свою цингу і награбоване у зеків барахло. Погодився старий чекіст передати й записку для Елі. Мабуть, не все ще зотліло в його чорношкіряній душі, бо, почувши, як журливо співав Дмитро “Повій, вітре, на Україну”, не втримався, підійшов до хлопця: “Ти звідки, — спитав, — козаче?”

— З Переяславщини я.

— І я! — аж присів. — Ну як там?

— Страшно!

— Чому?

— Кого не виморили в тридцять третьому, тепер добирають.

Земляк полохливо озирнувся:

— “Ти знаєш, що за такі розмови?”

І ось приніс цю страшну новину, передав Ельвірі звістку.

— Ти ось що, молодичко, листа спали, — подав сірники. — А мене ти ніколи не бачила. І зроби так, як написав хазяїн, бо інакше не виживеш, надто гарна ти для тих місць.

І пішов.

Ельвіра взяла на руки принішкле своє щастя, чи то лихо своє безсловесне, і воно проказало: “Ма-ма”, а потім ще і ще — “Ма-ма”.

— Тато! — відповіла мама. — Скажи "тато".

— Ма-ма, — посміхнулося дитя.

— Покинув нас тато, донечко, забув! — заплакала рясно і гірко, притискаючи до грудей, до щік, до губ свою Соломійку, своє дитя, народжене так недоречно саме тоді, як

радянський народ вступив у вирішальну стадію боротьби за світле майбутнє саме для неї, для Соломії, а власний татко дитини, не зрозумівши геніальності задуму ленінської партії, став ворогом народу, а отже і її, доньчиним, ворогом.

За вікном згас передосінній серпневий вечір, густо розсипала зорі на чорному небі безмісячна ніч, крикнув на болоті болотяний бугай, гавкнув здуру на чиємусь подвір'ї домашній пес, бездомний вітер шелеснув прибережними очеретами і впала тиша — могильна, липка і тягуча, мов вічність. Жорстока запала тиша.

Щось розповідала дітям на уроках, писала плани, звітувала в район, а коли котрийсь із старших хлопчаків запитав, чи правда, що Дмитро Максимович ворог народу, і вона відповіла, що — неправда, то зрозуміла, що треба тікати з Поліг. Вечорами зібрала сякі-такі свої пожитки, ночами виносила їх до покинутої клуні колишньої комуні і під всенародне свято двадцятої річниці Великого Жовтня зібралася в невідому дорогу. А надвечір передсвяткового дня, коли криваві знамена на сільраді й конторі колгоспу стали чорними, на ґанку школи з'явився високий, стомлений безнадійним життям кучерявий чоловік з густим пасмом сивини над широким чолом, з очима, в яких навіки запав відчай.

— Тато! — сказала Соломія і, потягнувшись до нього рученятами, не втрималась на слабких своїх ніжках, яким ще тільки належало ступити перші кроки кривою нивою життя.

— Це не тато, це дядько, — поправила мама. — Дядько.

— Так, тепер я тільки дядько, бо дітки мої всі ген на тому цвинтарі, — сказав гість, піднімаючи дитинку. Сказав і відвернув від господині погляд.

— Слухаю вас, — проказала Ельвіра Францівна, не знаючи, як, власне, поводити себе з незнайомцем.

— Це моя хата. Тут жили до самої голодовки. Ми з дружиною і трійко діток, трійко дівчаток. Він говорив довго і сумно, не звертаючи уваги на господиню і тільки мимоволі поглажуючи дівчинку із пшеничними кісками. А воно пригорнулося до чужого плеча, немов від-

чуло теплу зболілу душу своєю безгрішною душею доньки ворога народу.

— Я, власне, збиралась виїжджати звідси, — сказала і злякалася сказаного Ельвіра Францівна, а тому додала, незграбно намагаючись загладити похибку. — Коли-небудь.

— Ви не бійтеся мене, — попросив. — Я вже все втратив у цьому житті.

— Я теж, — гірко зітхнула Ельвіра.

— Господь з вами! Така молода, донечка ось росте, — міцніше пригорнув чужу дитину. — Гріх вам.

— Мені гріх! — відрубала. — Гріх, що живу! То найтяжчий гріх — жити.

— Ви знаєте, а я й сам не думав жити після всього. Заховавав останню дитину, взяв сокиру та й подався до міста, у млин. Туди вони весь хліб завезли, іроди. Ну, думаю, мені вже все одно, добуду хліба. Нащо вже він мені той хліб, коли їдоки померли, але пішов. У селах мор страшний, дітей декотрі поварили. Кажу чоловікам, ходімо, добудемо хліба, то ж у нас забрано, ні, кажуть, не дійдемо. Ну то я сам пішов. А млин так трохи за містом, ярками, думаю, і доберусь. Туди, а ті ярки мертвяками забиті, і стріляними, і просто голодними. Задумався я, що ж робити, добрів до залізниці та й поїхав на шахти. Вижив ось, а для чого й не знаю. — Він тихо говорив, вона слухала. Соломія заснула, пригрівшись в його руках. Запала ніч — осіння, рання, довга. Виочилось стозоро небо на грішну землю. Забарабанив по шибці дрібний нескінченний дощ.

Еля поклала дитину в колиску, знову сіла на ослін, склавши на колінах тонкі руки з довгими пальцями.

— А ви ж чому, — запитав він, — чому збираєтеся з Поліг? Не бійтеся мене.

— Я не боюся.

Вона якось несподівано для самої себе розповіла цьому незнайомцю всеньке своє життя і ніби камінь зняла з душі, бо той незнайомиць сприймав її лихо в широкі свої груди і все хитав і хитав кучерявою головою, ніби говорячи: “Так-так, саме так вони, іроди, й чинять, ти бач, які нелюди. Саме так і треба зробити”.

— Ой, що ж це я? Зовсім забула, ви ж, певно, зголодніли з дороги? — кинулась по хатині, ледве збрала на стіл (все ж бо винесла до клуні). — Прошу до столу. У мене й горілки трохи є, дитину витираю. Будете?

— Ні, я не п'ю зовсім, — а потім, трохи помовчавши, додав. — Я на Донбасі, після всього пережитого, припав був до неї, клятої, там і товариство, знаєте, таке збралось, та й горя кожному не позичати. Так і пішло, що зарибиш, те й проп'єш, а вже без неї ніби й не життя. Е, ні, думаю, Макаре, так діла не буде, і покинув в одну мить, щоправда, всіх друзів одразу втратив...

— То Вас Макаром звуть? — запитала Еля.

— Чумаче Макаре, чого зажурився? Чи воли пристали, чи з дороги збився, — замість відповіді раптом заспівав гість тихим густим голосом. — Воли не пристали, з дороги не збився, а я молоденький без долі вродився. — Це про мене, вибачте, — зникнув раптом Макар. — А ви ж як прозиваєтесь?

— Еля, Ельвіра Францівна.

— Ого! — щиро здивувався він. — Гарно.

— Мій тато з поляків, — пояснила Еля, ніби виправдовуючись за таку недозволену радянській людині розкіш, як власне ім'я. — Лікарі вони з мамою.

Макар підвівся, дістав зі свого мішка рибних консервів, відчинив. Вечеряли, про щось розповідаючи одне одному, сумуючи разом над сумом одного з них — дві стражденні, скорботні душі на безмежній дорозі горя, що вела радянський народ до щастя.

Тихо сопіла в колісці Соломійка, мерехтів жовтавий вогник у склянці каганця, стукався до оселі самотній дощ, намокши від осені. Сумно і затишно було душі — такою для них була ніч на двадцятую річницю Великого Жовтня.

Макар, накинувши на плечі куфайку, вийшов на ганок, сів на рідному порозі, вслухаючись у жалібний плач дощу, наново проживав страшні роки і радісні хвилини свого життя. Вийшла Ельвіра Францівна, притулилася спиною до одвірка, зітхнула. Довго мовчали, а потім Ельвіра несподівано сказала:

— Заберіть нас звідси, Макаре! — й поклала свою долоню на його голову.

Удосвіта Макар сходив на цвинтар, знайшов могилу своєї сім'ї, підправив її, вирвав бур'яни, хутененько вернувся і почав робити хреста. До десятої ранку, коли до сільради потяглися щасливі люди, аби послухати правду про успішну боротьбу радянського народу з ворогами народу, він уже вирізав на хресті “Раба Божа Марфа та її діти Віра, Надія, Любов. Убиті 1933 р.” і, поклавши на плечі, поніс того хреста хресною дорогою назустріч щасливим людям. Натовп біля сільради, забувши про наказ бути щасливим, замовк здивовано, і тільки чийсь жіночий голос запитав: “А хто воно такий?”

— Ой, коли б не Макар! — здогадався інший.

Потроху люди й собі посунули за хрестом, де обходячи, а де й ні, багно чорної землі, посунули на цвинтар. Макар ніс хреста, згинаючись під його пригноблюючою вагою, і дехто навіть намагався підмогти йому. Ельвіра Францівна наздогнала святково одягнений натовп лише перед цвинтарем, пройшла наперед процесії. Раптом, біля самісіньких воріт, Макар підсковзнувся й упав на коліна, придавлений хрестом. Ельвіра кинулась до нього, допомагаючи встати з колін, а чоловік на ім'я Німий підняв хреста і сказав: “Тяжкий хрест”.

Макар закопав хреста, постояв трохи, а потім, ні до кого не звертаючись, хрипло промовив:

— Останньою померла Надія.

Люди прочитали напис на хресті і злякано розійшлися по рідних могилах — зірвати бур'ян, поправити рушники, поплакати в горі.

Таким був день 20 річниці Великого Жовтня в Пологах. Тієї ночі, склавши Еліні пожитки до старого возика, сім'я покинула село.

А восени 1948 року в Пологи повернувся Дмитро Максимович. Жодна людина в селі не впізнала колишнього вчителя. Був він до блілого сивий, помітно накульгував, а його прозорі колись до дна очі наповнились темно-синім холодом того моря, де втопив його юність радянський народ, що саме будував світле майбутнє.

На його постійні звернення до керівництва табору, Дмитру таки поталанило потрапити до штрафного батальйону в армію Рокосовського. В першому ж бою автоматна черга прошила йому ноги і лише якимось дивом його не добив “свій” “заградотряд”, коли він пластував назад до окопів, а натомість санітари взяли й відправили до польового шпиталю. З часом, підлікувавши десь у тилу, його знову повернули до штрафбату.

Не вірте, дорогий читачу, що злочини (які нібито скоїли колись штрафники) змивалися кров'ю і їх переводили в звичайні військові частини. Дмитра тричі виносили напівмертвим з поля бою, перш ніж перевести, але й там марудили до кінця війни. Демобілізувався Дмитро реабілітованим. Йому простили злочини, яких він ніколи не коїв, і тепер він, щасливий переможець, міг, засукавши рукава, братися за відбудову народного господарства, щоб потім можна було знову підступитися до побудови світлого майбутнього для тих гіпотетичних людей, які мали колись прийти на цю землю під прапори марксизму-ленінізму-сталінізму і нарешті вже, нічого світлого ні для якого майбутнього не будуючи, просто жити в теперішньому, бо вони — люди!

І ось він тут. Вдома? Не вдома? Де він? Школа, здичавіла й печальна, підсліпувато дивиться на нього посивілими вікнами, силкується пригадати призабутого господаря, морщиться облізлими лиштвами, змахує підбитими крилами ставень — і не може, лиш надвечірній вітрець куйовдить темну чуприну її стріхи.

Осінь. На серці, на небі, в повітрі. А може — це осінь і в долі? Тяжка, сльотава й безнадійна осінь? Можливо...

Став на поріг — скрипнула стара дошка. Дзенькнув клямкою — відчинилися двері. Потупав ногами в сінях.

— Хто там? — озвався жіночий голос.

Серце злетіло на мить до горла і впало в порожній живіт — чужий, чужий озвався голос.

— Хто там? — запитало знову. — Заходьте.

Дмитро зайшов. Війнуло хатнім теплом, солом'яним димом, цвілим духом сирого полотна. З напівпіль-

миздивовано глянули добрі очі літньої жінки, майже бабусі.

— Добридень. — привітався, оглядаючи хату.

— Добре здоров'ячко, — відповіла жінка й підвелася з-за столу, поправляючи грубу темно-сіру хустку на сивій голові.

— Я вчителював тут, колись. Дмитро Максимович, — відрекомендувався, не знаючи, як почати розмову. — Разом з дружиною, Ельвірою Францівною звали. Не пригадуєте?

— Ні. Я не тутешня. Війна загнала, — зітхнула.

Дмитро пильно подивився в її іконописні стражденні очі.

— Мене звати Софія Давидівна, — перехопила його погляд жінка. — Ми до війни в Києві жили, велика сім'я була. І діти, і внуки — всі разом. Наші сусіди переважно евакуювались, а ми не змогли. А потім прийшли німці. Спочатку ніби й нічого, дехто з наших навіть пробував комерцію відродити після советів, думали — ці вже не будуть проти. Та якось одного разу я пішла на села харчів наміняти, повертаюсь за кілька днів, а в Дарниці якась жінка за руку та в двір, за ворота мене втягує. “Куди ж це ти прешся? Тікай, — каже, — людино добра, світ за очі, бо в Києві німець усіх жидів розстрілює!”

— Та в мене ж діти там! — кричу їй. — І внуки мої! — та з двору. А вона не пускає, і в хату заштовхує. “Навіжена! — кричить, — Я сама сходжу подивлюсь, що і як”. Взяла адресу та й пішла до міста. А надвечір приходить темніша ніч. “Ніби в пеклі побувала!” — каже, а сама в сльози. — “У Бабин Яр погнали твоїх діток, молодежи”, — голос Софії Давидівни затремтів гіркотною пам'яттю про незабутнє, вона зніяковіло заметушилася навкруг дощатого столу, зовсім по-сільському витерла сльозу краєчком грубої хустки.

— А тепер ви оце тут вчителюєте? — запитав, приголомшений несподіваною розповіддю, Дмитро.

— Так, як тільки німця прогнали, одразу й почала. Мене тут цілих два роки Марія Шилиха переховувала, поки німець був.

— Це не того Володимира, що в крамниці торгував, дружина?

— Вдова його.

— ?

— І четверо діток-сиріток лишилося, — похитала сумно головою, а в очах щось таке материнське з'явилось, аж Дмитрові серце стислося власною невігойною ранюю.

— Та ви сідайте, он там, на ослоні, — спохватилася запізно.

— Дмитро вмостився на власноруч зроблений ослін з діркою від сучка посередині. Зітхнув. Господиня запалила каганця, і на стелі відбилося коло жовтого світла, а від столу до закутків побіг, ворохтаючись, зворохоблений морок.

Софія Давидівна взяла кисет, почала крутити цигарку невірними довгими пальцями. Дмитро дістав з кишені цигарки, простяг коробку господині.

— Дякую! — щиро зраділа вона. — Я таких не бачила, відколи війна почалась, будь вона проклята.

Жінка глибоко вдихнула сизий біломоровий дим, закриваючи очі від дурманного задоволення давньої курильниці.

— А я той Білий Мор напам'ять знаю! — й собі запалюючи, мовив Дмитро, і застряг поглядом на схованій у широких вусах батьківській посмішці Отця всіх відомих йому народів, який оце саме причепурився в сяючий мундир Невмирущого Коваля Великої Перемоги. Посмішка була з ледь відчутним серпанком таїни, і Дмитро, холоду душою, розпізнав у ній задавнену тривогу: “А чи всіх ворогів його великого народу перемололи на жорнах історії Сталінські соколи, чи, бува, не зачаївся в якихось Пологах котрийсь із недобитків?”. Дмитро здригнувся.

— То ви що?.. — перейшла на шепіт Софія Давидівна.

— Я вже реабілітований! — Дмитро непомітно відгорнув борта шинелі — тьмяно блиснули медалі й орден. — Поранений тричі...

Господиня поперхнулася димом. Закашлялась. А потім запала тиша, серед дзвону якої чутно було, як потріскує тютюн згасаючих цигарок. Мерехтливо горів каганець, то

роблячи живою затаєну усмішку Вождя, то раптом насуплюючи йому ретушовані брови. І серед цієї тиші, і серед цього мерехтіння двоє чужих людей, зігріті його батьківською усмішкою, сиділи в чужій хаті, яка була для них єдиним прихистком на всій неосяжній землі народу-переможця. І була ніч.

Десь у роз'ятрених світах згубилися стежки-доріжки того, що складало сенс життя цих знедолених душ, і тільки в самій гушці їхніх скорботних сердець предковичним покликом згорьованої крові жевріла невмируща іскорка самотньої надії.

— Лишайтеся дома, Дмитре Максимовичу! — запропонувала Софія Давидівна.

— А як же... — погодився Дмитро. — Дякую.

* * *

Він знову вчителював у старших дітлахів, а меншими опікувалася Софія Давидівна. Саме опікувалася, бо була для них і вчителем, і мамою, й бабунею, виливаючи всю свою невичерпну любов на цих обдертих повоєнних чаєнят. Своєю ж родиною вважала Марію й чотирьох її сиріт. Тому при будь-якій нагоді йшла до них, аби хоч чимось віддячити за доброту їхню, аби хоч якимось підтримати задавлену податками, державними позиками і щасливим життям переможців нещасну жінку.

За два тижні до Великодня примудрилася стара вчителька зготувати справжню мацу.

— Єврейські кучки! — пояснила Дмитрові. — Це паска наша. А це — маца. До війни ми готували з нею десятки страв, — вона зітхнула. — Тепер хіба що бульйон і зробиш. Добре, хоч курку купила.

На вечір запросила Марію і всіх дітей. Старшій, Галі — чотирнадцять, Гриші — десять, Володі — вісім, Іванку — шість. Всі — худі, аж прозорі, і тільки очі у всіх живі, променисті. Всі, крім Володі, схожі на Марію. Сама ж Марія нагадала Дмитрові Оранту з Київського храму, чи то такою ж небесною легкістю ходи, чи то нетутешньою

якоюсь премудрістю сірих очей, опушених довгими віями. Шнурки її чорних брів повністю повторювали лінію повік, і це тільки підсилювало схожість. Коли їхні очі зустрічалися, вона не відводила погляду, не ховала його в кімнатних сутінках, і Дмитрові здавалось, що цей погляд якось охоплює і розчиняє в собі все його, Дмитрове, єство. Діти були напрочуд тихі, хоч і голодні, і як тільки мати обвела їх своїм поглядом, враз поклали на стіл дерев'яні свої ложки. Дмитро посміхнувся.

— А інакше нам не можна! — наче прочитала його думки й відповіла їм Марія. — Не виживемо.

Дмитро аж здригнувся, не чекаючи такої прозорливості.

— Я, власне... просто приємно. І вчать вони у вас чудово. Галя он, бачу, вірші починає писати, а Гриша дивовижно малює. Мусить бути художником.

Він ще довго щось розповідав Марії про її дітей, а Софія Давидівна, слухаючи його якийсь стурбований нині голос, відчувала, що в присутності Марії Дмитрові і приємно, і, чомусь, ніяково. Це негадане свято, влаштоване старою вчителькою, затяглося до холодної північної зорі. Маленька людська радість нещасних людей щасливої держави-переможниці.

До Маріїної хати треба було йти з півгодини лугом, минаючи розлогі блюдця прозорих весняних озерець і перестрибуючи вузькі, але глибокі проточки. Дмитро взяв на руки найменшого — Іванка, стомленого довгим днем і розмореного несподіваною вечерею. Хлоп'я припало до теплового чужого плеча, як до батьківського, і заснуло, зігріте ним, тихо й спокійно, оскільки батьківського плеча воно не знало. А Дмитро, крокуючи вслід за Галею, пригортав це худе тільки чужого сина з такою ніжністю, немов закутував у крила батьківської любові власну, загублену в світах, донечку.

Вийшов місяць, простуджено-червоний, із-за недоброї набундюченої хмари, хворобливим сяйвом залив долину відмерлої річки Броварки, ланцюжок людей посеред сріблястих озеречок, темні натружені оселі Тарасівки.

Марія побачила, як припали серцем до серця її син і са-

мотній учитель, і гаряча хвиля ніжності й смутку залила її груди, та наступної ж миті, зупинившись біля воріт свого двору, вона взяла Іванка з Дмитрових рук і сказала холодно: “Батько у моїх дітей був один, іншого не буде. І чоловіка у мене теж. Мого вбито”.

Вона пропустила в двір старших, пригорнула до грудей меншого і пішла в темну пащеку сирітської хати. Сховався місяць за сиву хмару, в проміжку хмар побільшали й зорі, під Маріїними ворітьми спалахнув вогник сірника, вихопив з негустої темряви зажурене чоловіче обличчя, і в чистому весняно-болотному повітрі запахло тютюновим димом.

* * *

Влітку до сільської школи, до хати, в якій жила стара вчителька і самотній змучений вчитель, прийшла несподівана, майже нереальна радість — з небуття, з потойбіччя, з нівідкіль повернулась до Києва найменша донька Софії Давидівни — Роза! Дмитро сам відвіз напівпритомну від щастя матір до столиці. І був вражений не менше Софії Давидівни, побачивши Розу. Була вона років на п'ять молодша від Дмитра, але здавалася старшою від власної матері. На восковому її обличчі живими залишились тільки скорботні карі очі, в яких розчинився і жах розстрілу в Бабиному Яру, і дим крематорію в Майда-неку, і безсоння допитів у катівнях НКВС.

Щаслива Софія Давидівна залишилася в Києві виходжувати занедбану доньку, а Дмитро, вражений побаченням і почутим, заходився постачати з Поліг усе, що можна було придбати у селян. За тими турботами минуло літо. Заклопотана Софія Давидівна так і не змогла повернутися до сільської школи. Дмитро працював тепер один з усіма дітьми, а щонеділі віз до Києва якусь передачу. В роботі, в клопотнечі, в гучному рокотанні нових політичних процесів, нових перемог над невмирущими ворогами непереможного народу потроху притуплявся болючий біль власної втрати. Дмитро Максимович все більше при-

ростав знівеченою душею до своєї нової родини в Києві, бо була вона єдиним прихистком його бездомної надії.

Потроху стала повертатись до життя і Роза. Відросло їй густе посивіле волосся, обличчя і губи набирали природного кольору і тільки в великих її карих очах часом спалахував тьмяним полум'ям невигойний жах. Тепер це була молода, єврейською красою гарна жінка, хоч і надто стомлена, як для життя у такій щасливій країні.

В ніч перед Різдвом Христовим раптово і тихо померла Софія Давидівна, й Дмитро, поховавши її, забрав Розу з собою в Пологи.

Тижнів зо два Роза жила в закутку сільської школи, мов глобус чи карта — німий носій якоїсь інформації про дивовижний світ цивілізованих людей і диких звірів — ні звуку, ні посмішки, навіть подих приглушений.

Вечорами Дмитро, закутавши Розу у власну шинелю, виводив її на морозне хрещенське повітря, показував правічний Київ на чорнозоряному холодному небі, і також мовчав — боявся бодай словом знуртувати ту суцільну рану в цій безсловесній тендітній жінці, ту невигойну рану, яку чомусь називали душею.

А того вечора Дмитро Максимович, перевіряючи учнівські зошити, раптом вигукнув здивовано і, здалось Розі, щасливо:

— Розочко, ви тільки послухайте, що вона пише: “Я і тепер іще не вірю в те, що злих людей на світі так багато. Навіть тепер, як люди вбили тата, я вірю, що у людях є святе!..” — Дмитро прочитав з таким пафосом, що здалося, ніби він знайшов саме ті заповітні слова, яких не міг сказати сам, яких бракувало йому, аби усвідомити свій стан, аби утвердити себе в земному житті. — Це Марііна Галя написала, уявляєте, Розочко, в чотирнадцять літ! — його очі на мить стали прозорими до дна, а обличчя відкритим світу. — Я вірю, що у людях є святе! — ще раз процитував він, але сказано це було ним і про нього.

Роза, несподівано для нього й для себе, підійшла до Дмитра, обхопила його сиву голову тонкими ніжними руками, притисла до своїх теплих грудей, і стільки було

ніжності, зворушливої, згорьованої, невитраченої ніжності в цьому її пориві, що горло йому перехопило жалем і любов'ю:

— Я кохаю Вас, Розо! — задихаючись щастям, прошепотів він.

— Я вірю, що в людині є святе! — шепотіла вона. — Ви святий, Дмитре, ви — святий!

Весь біль, вся печаль, вся скорбота їхніх знедолених душ вмістилися нині в єдине, закутане в обманутій пам'яті слово “кохаю”. І Розине серце билосся в груди Дмитрові, а він називав її Елею, оскільки не знав, що в жінки буває й інше ім'я. І Дмитрова любов спопеляла роз'ятрене Розине тіло, а вона шепотіла: “Борю, коханий мій”, бо саме Борине тіло закрило її від маленької кулі в Бабиному Яру, і тільки це тіло припадало до неї.

І була ніч. І був ранок. Продовжувалось життя, оберталась Земля навколо Сонця і навколо власної осі, навесні засівали хлібами колгоспні поля і саджали картоплю на людських городах, піднімалась зоря Комунізму на прапорі сусіднього колгоспу і падала зоря академіка Вознесенського в далекій Москві, в параноїдальній свідомості сонцеликого генералісімуса народжувались щасливі ідеї звільнення стомленого людства від жорстоких кайданів гнітючого імперіалізму, і в світлих головах Курчатових і Сахарових відгукувались формулами розщеплення ядра або ж його синтезу. Миналося звичайне життя. І тільки в родину Дмитра і Рози завітало диво. Роза завагітніла! А на початку нового навчального року вродила двійню! Хлопчика з великими карими очима і дівчинку — з прозорими до дна.

Доньку Роза назвала Ельвірою, а сина Дмитро назвав Борисом.

Початок березня п'ятдесят третього року був звичайнісіньким продовженням кінця лютого. Зранку хрустів під ногами іскристий сніжок, подекуди виблискували кригою невеличкі калюжі, натоплені вчорашнім сонцем; під полудень грайливе сонечко виборсувалось на небо із єдвабної сизі вранішнього лугу і простувало за гору своїми

не тривкими ще ніжками-променями, цідячи з солом'яних та очеретяних дахів прозорі краплини примарних надій на швидку вже весну. А надвечір завми-рали ті надії кришталевими бурульками на ошуканих стріхах підсліпуватих полігських осель.

Так починався березень. Щebetали, борюкаючись на черені з розімлілим від щастя татом, двійнята, поралась біля печі, рум'яна у відблисках полум'я, Роза, булькав окропом на дошкульний вогонь засмаглий чавунчик, примруживши очі, співав колискової смугастий Мурчик на облюбованій лежанці, якусь світлу сумну музику грало чорне радіо.

Постукали в двері.

— Заходьте! — гукнула, ставлячи в закуток рогача, господиня. — Не замкнено!

Знадвору долинули голоси, скрипнув старою дошкою поріг, дзенькнувши клямкою, відчинилися двері, затупало ногами в сінях.

— Хто воно? — визирнув із-за комина Дмитро.

— Не знаю, може, Марія з дітьми...

— Можна? — озвався з сіней густий чоловічий голос.

— Заходьте, заходьте! — ще раз запросила Роза. В сінях знову затупали ногами, долинули голоси. Дмитро зіскочив на лежанку, почав натягувати галіфе поверх жовтих підштаників. В цей час двері, нарешті, відчинилися, ввійнуло холодом, часто-часто заморгав жовто-блідим оком каганець, аби вихопити з напівтемряви високу постать, сиві кучері, чорні, підковою, вуса, по-міському вдягненого чоловіка.

— Добрий вечір! — привітався гість, випускаючи з-за спини довготелесого підлітка, років п'ятнадцяти, схожого на нього ж, мабуть, сина.

— Вечір добрий! — здивовано відповіла Роза і замовкла, бо через плече цього хлопця на неї глянули дівочі очі, прозорі до дна, а відкрите світу обличчя освітила така знайома посмішка, що перехопило подих.

— Добрий, добрий... — бубонів Дмитро, танцюючи на одній нозі і намагаючись попасти другою в холошу галіфе, — ... вечір!

Нарешті він таки втрапив у ті кляті штани, але не втримався і наступив на безневинного Мурчика, який закричав знедолено й прожогом кинувся в сіни — прямо під ноги останній із гостей. Жінка виявилась обачливішою за господаря, чомно випустила смугастого, причинила двері, поправила русяве волосся, що вибилося з-під чорного фетрового берета, привіталась, не зупинивши на господині пильного погляду чорних, комами, очей з-під довгих загнутих вій. Та раптом брови-дуги метеликом злетіли догори — там, вгорі, на лежанці, танцював шаманський танок, намагаючись тремтячими руками застібнути галіфе, молодий ще, сивий чоловік, обличчя якого приховувала тінь, а з-за комина, одна над одною, зоріли здивованими оченятами дві дитячі голівки — хлопчика і дівчинки.

Дмитро нарешті впорався зі своїм заняттям, зліз на долівку, вийшов на світло, придивився до нежданих гостей. У мерехтливому світлі каганця побачив незнайомих чоловіка і хлопця, а з-за їхніх пліч дивилися на нього... його власні очі... Йому перехопило горло і млосною гарячою хвилею потекло до серця, наповнило груди. Він похитнувся, але і Роза, й Еля хутенько кинулися до нього, підхопивши попід руки. На мить очі обох жінок зустрілись майже впритул — в обох стурбованість і жах. Дмитра посадили на лаві під стіною.

Підійшов Макар, розстібнув йому гудзики на гімнастюрці, легенько поплескав по щоках. Дмитро поволі розплющив очі. Ніби через завісу туману, побачив схилені над ним обличчя. Потрусив головою, обома руками потер скроні — розвиднилося. Перед ним стояла його Еля! Він підхопився, обняв її, притис до грудей, цілував її солоні щоки. “Еля! — шепотів. — Еля!” — не вірячи в реальність того, що відбувалось. Раптом його очі зустрілися з повними сліз великими очима Рози.

— Чого ти плачеш, Розочко? Це ж Еля, моя дружина! — сказав, не випускаючи ту з обіймів. Глянув на чоловіка. Той стояв, потупивши погляд, ніяково перебираючи в руках шапку, і, здавалося, теж плакав.

— Не плачте, це ж Еля, моя дружина! — попросив Дмитро.

— Я знаю. Це — моя дружина, — ніби вибачився перед ним чоловік.

Нараз Дмитрові вдарило в голову, ніби води з криниці хапонував літнього полудня. Він випустив Елю з обіймів, провів долонею по її щоці, витираючи сльозу: “Не плач!” — попросив, обійшовши чоловіка, ступив до дверей, де, сховавшись за братове плече, здивовано, перелякано і захоплено дивилась нього дівчина очима прозорими до дна — його очима.

— Доню! — простягнув до неї тремтячу руку. — Соломійко! — не втримався, затулив руками очі. — Дитинко моя! — шепотів крізь долоні. — Живі! Слава Богу!

— Не плачте! — попросила Соломійка Дмитра, якимось винувато глянула на Макара й додала: — Тату.

Дмитро доторкнувся до її руки, притис до грудей:

— Я не плачу, доню, це я радію! — промовив чужим охриплим голосом.

— Ой, Боже! — нарешті прийшла до тями й господиня! — Чого ж це ми стоїмо в порогах? Проходьте, роздягайтеся. У нас тепер багато місця, школу ж перевезли від нас, — вона заметушилася по світлиці, знімаючи пальто з Ельвіри, допомагаючи й Макарові, і дітям. — Проходьте, дітки. Це ж треба, така радість! Проходьте до столу, будь ласка.

— Мамо, мамо! А хто пийсов? — озвалася з печі забуте.

— Тьотя Еля прийшла, донечко!

— Ні, це я — Еля! — не повірила дитина.

— І ти — Еля, і тьотя — Еля! — заспокоїла мама. — Така радість!

— А я — Болис! — серйозно повідомив Елин братик, підходячи до столу.

— А я — дядько Макар! — підставив йому велику мозолясту руку догори долонею, в яку хлоп'я вліпило своє ручення з усього замаху.

— Козак! — похвалив його дядько Макар, а всі інші застіялися.

Потроху став усвідомлювати, що відбувається, й господар. Він підійшов до Макара, подав руку: “Дмитро”.

— Макар, — гаряче відповів на потиск Макар.

— Дякую вам, Макаре, за все. І за доньку, і за Елю дякую! — Дмитро схилив голову на знак вдячності.

Макар розчулено і ніяково розвів руками, мовляв, ну що ви, таке життя.

— Дмитро, Дмитро Максимович, — назвався господар юнакові.

— Дмитро Макарович, — відповів той непевним баском.

Господар поплескав хлопця по плечу, посміхнувся: “Тепер ти і мій син”. Несподівану появу ще одного батька хлопець зрозумів не зовсім, але промовчав, лиш невдоволено повів плечима.

— А це — моя дружина, Роза! — обнявши за плечі, повернув він лицем до столу господиню. Вона посміхнулася всім одразу, промовила тихо:

— Який щасливий день! — а потім, ніби пригадавши щось, додала. — Давайте ж вечеряти, чим Бог послав.

— Давайте! Давайте! — заплескала в долоні маленька Еля, притьмом заскочивши на Соломійчині коліна, щоб очима, прозорими до дна, роздивитись її очі, такі схожі на таткові.

— Який щасливий день! — ще раз повторила Роза, дивлячись на дітей.

І був вечір. І була ніч. Ніч була сповнена спогадів і сліз, журби і радості. А зранку голосом, повним скорботи і відчаю, чорне радіо повідомило, що вчора, п'ятого березня 1953 року, помер... Сталін... Похорон призначений на восьме березня.

— Завтра буде 16 років, як тебе забрано, Дмитре! — промовила Ельвіра.

Під обід у шибку пробився промінчик сонця, засліпив очі маленькій Елі, вона примружилась і потяглася до нього пухкими рученятами.

Епілог

Обидві сім'ї жили в Пологах. Роза кохала Дмитра. Дмитро кохав Розу. Макар кохав Ельвіру. І Ельвіра кохала Макара. Але кохав Дмитро і свою незабутню Ельвіру. Але кохала й Ельвіра відібраного в неї Дмитра...

А шостого березня Макар і Роза залишали їх наодинці. Щороку.

Світла їм пам'ять.

Молебень

— Вірмо, громадо! Вірмо! Буде дощ! — переконував Антон.

За цілу весну 1947 року в Пологах не випало жодного дощу. Ані краплини. Давно вже час було підгортати картоплю, а вона, ледве вибившись на світ Божий, починала в'янути в сухій, мов порошок, землі під пекучим сонцем. Пересохли чисельні озерця на Броварках, зів'яла навіть невмируща лобода довкруг городів. Селом поповзли тривожні чутки про можливий голод.

На ту пору в селі залишилися переважно вдови і діти, чоловіків, які вціліли тридцять третього, добили на війні, а старші ледь не поголовно вимерли від такого життя.

Марія Шилиха, по-вуличному Ладимирша, до початку літа й сама стала подібною на ту висушену лободу. Вечорами, разом з чотирма своїми сиротами, тягала відрами воду, аби врятувати, бодай, розсаду, але нещадне сонце випікало все, не звертаючи уваги на всі її намагання, а з часом і криниця почала вичерпуватися.

Майже щовечора приходив з хутора свекор — приземкуватий, міцний, мов козацький дуб, з бородою до грудей, сивий, сивіше болотного луня. Сідав на лавці під старою грушею, брав на коліна найменших внучат Івана й Володю і сумно-сумно дивився кудись у невідому далину за Броварки, неначе сподівався видивитись там бодай котрогось із трьох своїх синів, яких забрала війна. На старшого, Ладимира, прийшов документ, що пропав він безвісти десь на мадярській стороні, а про молодших — жодного слова. Отож і виглядав їх батько з далеких доріг, не вірячи в смерть своїх дітей. Смеркалося. З городу приходили старші — п'ятнадцятилітня Галя й десятилітній Гриша, підходили до діда, внучка запитувала чи, бува, не хочуть дідусь напитись, а Гриша притискався до дідового плеча, забувши, яке воно було батьківське. Потім тихо, мов тіль, підходила невістка, зітхала зажурено:

— Доброго вечора, тату, — стомлено присідала на призьбі, склавши на гострих колінах тонкі виснажені руки. — Зараз будемо вечеряти. Галю, видій корову.

Галя підхоплювалась, черпала в дійничку з кухоль води, обмити дійки, і вже з хліва чулося спершу її лагідне

“Зіронько, Зіронько...”, а потім дзюркіт молока одразу з двох діжок.

Марія тим часом діставала чавунець з картоплею — кожному по одній, кришила в миску з молоком коржа і вся родина чекала, поки дід Антон не зачерпне дерев'яною ложкою.

— Ох і молоко у Зірки! — нахвалював дід. — Од роду такого не куштував! — і підсував миску ближче до Іванка.

— Ото за Зіркою тільки й живемо, — зітхала Марія.

— Мамо, мамо! — кличе чорноокий Володя, мов дві краплі води схожий на пропалого батька. — Розкажіть, як Ви Зірку від німця одбили! — просить, мабуть, всоте.

І Марія розповідає замість вечірньої казки — дітям так легше заснути з напівпорожнім животом.

— Восени сорок першого німець прийшов у село, може, у вересні. А десь так у листопаді сорок другого, вже, пам'ятаю, й крига зашерхла на Мийці, надумав проклятущий зібрати всіх корів у селі, бо “великій Германії” жерти бач нічого, щоб її пранці з'їли. А гнали не тільки наших корів, зібрали їх і з Чобітьок, і з Вергунів, і з Лецьок...

— І з Яненок! — підказує Гриша.

— І з Яненок також, — погоджується мама. — Сила-силенна худоби! Ревуть усі! Воно ж, бідне, відчуває, що на погибель женуть... Ось. Ну, а наша Зірка, мабуть, більше всіх бідкається, все намагається вирватись із тієї череди. А вони ж, іроди, не пускають. Ну я тоді кажу Галі...

— Дивись, доню, за дітьми, а я піду Зірочку виручать, без неї ми все одно пропадемо, — втручається Галя. — А ми ж ще й учительку переховували, Софію Давидівну. А тоді, мамо, кажете: “Побачиш, якщо німця в селі немає — покличеш мене тихенько біля Мийки”.

Іванко, пригрівшись на дідових руках, тихенько посапує, а мама продовжує: “Засіла я в Мийці, в очеретах, у воді попід руки, та й кличу тихенько...”

— Зіронько! Зіронько! — підказують Гриша з Володею.

— Зіронько! — продовжує мама. — Аж воно, бідне, почуло та й біжком до мене, у воду. А німець, паразит, побачив видно, “хальт! хальт!” кричить, а Зірка, який там

хальт — до мене, в очерет! А він, гад, з автомата понад головою. Я за Зірку і далі в болото, держусь за неї, пливемо, а він строчить — кулі над самою головою тьохкають. Ну, не попав. А довго ж він стояти не може, бо й інші корови почали розбігатися, от він собі й пішов далі, з ума б ти да з толку пішов, гад проклятий!

— А тоді, вже темно на дворі, — продовжує Галя, — а мами нема. Я Івана заколихала та понад Броварками до Мийки. Ходжу-ходжу попід берегом — не чути нічого, а сама ж чула, що стріляли тут. Ну, думаю, не дай Боже, що з мамою, що тоді я з оцією дрібнотою робитиму? — лагідно скуйовдила Володі чорну чуприну. — Ну, а тоді кличу потихеньку: "Мамо, мамо! Це я — Галя!" Аж раптом чую озиваються мати, а Зіронька тихенько так, як дитина, щось мугикає, наче жаліється, змерзло бідненьке.

— А скільки ж Ви, мамо, в тій воді простояли? — серйозно допитується Гриша, а в самого вже і язик заплітається — засинає.

— Часів зо три, дитино, — зітхає мати.

— Отож воно ноги й крутить тепер! — пояснює Галя братикам, бере на руки Володю, несе його в хату, Гриша слухняно бреде слідом. Дід заносить Івана.

Вечір душний і зоряний, в небі ні хмаринки. Марія дивиться на предковичний Чумацький Шлях у марних спробах видивитися майбутнього дощу. Виходить свекор, за ним Галя, присідають поруч.

— Не буде дощу, — сумно каже свекор.

— Геть усе вигорить. Як же вижити? — по-дорослому бідкається Галя.

— Старі люде казали, — може пригадуючи, а може розмірковуючи, басить дід Антон, і дівчинці стає смішно, бо які ж воно тоді оті старі люди, якщо її старезний дід про них он як каже, а дід собі продовжує, — що в таких випадках треба всім селом молебень замовити.

— Та воно б і не завадило, тату, — печально озивається невістка, — але ж ні церкви жодної немає в окрузі, ані попа не знайдеш після тих антихристів, — переходить на шепіт. — Усе понищили, іроди, душі наші й ті поні-

вечили! — краечком білої в синю крапочку хустинки змахе сльозу, знову зітхає від безнадії.

Галя горнеться до матері і якимось винувато намагається пояснити, що від тих попів ніякого толку не було, вони, мовляв, тільки народ задурманювали, от їх радянська влада й розігнала, а з церков їхніх он де клуб, де склад корисний, а де й конюшню зробили.

— Гріх кажеш, дитинко! — повчально й поблажливо водночас басить дід Антон. — Але це не твій гріх, це навіть не вчителів твоїх гріх — це гріх тих, хто нагорі, на самісінькій верхівці — він смачно сплюнув у випалений сонцем спориш. — Треба замовити молебень! — завершив твердо і пішов у ніч.

Наступного дня Марія перебалакала в своїй другій бригаді з товаришками — переважно такими ж дітними вдовами, як і вона, давайте, мовляв, замовимо молебень, старі люде казали — помічне воно. Від безвиході всі погодилися миттєво. Вирішили навіть гроші зібрати чи якийсь продукт, аби з попом розрахуватися. Звернулися й до першої бригади — село ж бо одне, та й те невелике тепер, а вуличка, що перерізає село поперек, якраз біля Ладимиршиної хати, вона й ділить його на дві бригади цілий рік, а навесні так по ній ревма режуть талі води з гори, що виносять на Броварки цілі гори родючого чорнозему. Якщо стати до Броварок обличчям, то ліворуч буде друга бригада, а праворуч, відповідно, перша. Зліва хата Ладимирши, а справа Лисавети Матієнчихи. Ну, вже як там воно не було, а відмовилась перша бригада гроші на попа тратити, а друга таки ж збрала. Дід Антон сам і визвався того попа розшукати, хоч для цього аж у Переяслав іти треба, а коня ж, іродові душі, не дали в колгоспі. А воно й не ближній світ — в обидва боки шістдесят кілометрів набігає! Але ж, якщо Шило не козак — то й Дніпро не річка! Сказав — пішов. Ще й на світ не благословилося, а він уже на старому шляху — біліє поміж чорним скрюченим віттям розлогих яворів сивою головою, мете передранішній морок білою бородою — народ із біди виручає, дарма, що вісім десятків літ за плечима ще три роки тому як залишив, комусь же треба, хтось же мусить

спастися отих сиріт нещасних від нового мору. Йде Антон і не знає ні втоми, ні болю, і не чує ні серця у грудях, ні крові у скронях. Йде Антон — народ із біди виручати. Бо ж кому-кому, а йому достеменно відомо, що не буде ніякої ласки, ані підмоги від влади цієї — чи вимруть усі поодинокі, чи разом врятуються милістю Божою. Ой, коли б то сказав йому Господь: “Віддай Мені своє життя, Антоне, і Я врятую народ оцей безпорадний!”, не зморгнувши оком, віддав би життя своє Господу, за кожную живу та приречену душу віддав би. Хоч, правда, хотілось діджати з війни тої клятої хлопців — синів своїх милих. Та нині про внуків печаль його смокче, про тих чаєнят безталанних. Вже й сонце зійшло, вже й добігло середини неба, вже й маревом вкрилась спекотна земля, а він ані разу не сів відпочити, ні краплі водиці не випив Антон.

Аж ось нарешті за вузьким струмком Трубежа забованіли вицвілі бані Переяславських церков. Знайшов єдину серед них ще не закриту “большаками”, кажуть, побудовану на тому місці, де Богдан віддав Україну Москві, перехрестився на порозі, зайшов до порожньої церкви, знову перехрестився. Озирнувся довкола, погляд вихопив із простору всепечальні очі Богородиці. “Такі ж, як у моєї невістки Марії!” — подумав Антон, і, злякавшись власної думки, перехрестився спроквола. До слуху донісся приглушений шепіт: “Отче наш, іже єси на небесі...” Антон помітив згорблену спину отця Макарія, відчув солодкий дурман запаленого ладану, перехрестився блаженно.

— Чого тобі, син мій? — спитав, не обертаючись отець Макарій.

— Дошу треба, отче..., в Пологах, — ледь прохрипів пересушеним горлом вдвічі старший за отця Антон.

— Молися, син мій. Бог Семилюбовий.

— Молився, отче. Не помагає.

— Всі моляться.

— Всі молилися, не помагає. Старі люде казали — молебень треба відслужити, у нас, в Пологах, тоді поможе.

Макарій підвівся з колін, підійшов до Антона, посміхнувся сумно: “То, кажете, старі люде казали?”

— Аякже! — пожвавішав Антон. — Казали! Ми ось і гро-

шей зібрали для Вас, отче. — Дістав із-за пазухи вузлика, став розв'язувати кострубатими пальцями.

— Облиште, батьку! — затремтів схвильованим голосом Макарій. — Хіба що на хліб матушці й візьму, — ніби соромлячись власного горя, сказав він. — Нездужає вона, сердешна, тяжко нездужає, — витер рукавом рясина непрохану сльозу. — А чим же Ви, діду, дісталися аж із Поліг?

— Пішки.

— Ну, то перепочиньте та й повертайтеся собі, а я в неділю по обіді прибуду.

Додому Антон не йшов, а неначе летів над сухою землею. Щось побачив старий у змарнілих очах отця Макарія такого, що вселило у нього надію. Не спинявся ні їсти, ні пити, йшов додому, аби поділитися вістю з народом — буде дощ! Не дивлячись на глупу ніч, пішов до невістчиної хати: “Радуйся, Маріє! Буде дощ!”

— Тату! Та як же Ви оце пішки та й обернулися? — взяла з його торбинки пляшку — молоко на кисляк перекисло, не торкнулись свекор. — Боже, тату, та ж сідайте, хоч картоплину з'їсте! Як же Ви не ївши?! — вона метнулася до печі, загриміла рогачем.

— Не бідкайся, дитино! Дощ буде! Промовив, засинаючи прямо на ослоні, свекор.

Марія розбурхала Галю, разом вони перевели старого на полик біля причілкового вікна, вклали його на постіль. Антон заснув з дитячою посмішкою на щасливому обличчі: дощ буде.

Йому снилися кольорові сні про власне дитинство, йому снилося власне весілля й розкішна злива на ньому, а потім наснилися менші сини, Тимофій і Федір, обидва вони говорили з батьком і були десь зовсім поруч одне з одним, але не чули брата брата, були вони вродливими і дужими, як до війни, ось тільки чорні кучері їм побило завірюхою. Вони не кликали батька до себе, а йшли до нього — Федір попереду, а Тимко — так той поодаль. Але ось старшого, Ладимира, не було з ними...

Антон прокинувся. Був вечір наступного дня. Спробував стати на ноги — не зміг, ноги набрякли, напухли в суглобах і слухатися його відмовлялися. Марія розтерла

їх горілкою, зробила оцтовий компрес, нагодувала свекра, а вже тоді запитала: “Ну, то як же Ви сходили, тату?”

Антон подивився на неї печально, а потім ніжно погладив по голівці Іванка, пригорнув його до грудей, і сказав, гірко зітхаючи: “Доц буде, не турбуйся, Маріє, і хлопці наші повернуться, Федько з Тимофієм, а Ладимира немає вже”. — В білу бороду покотилися рясні сльози і втомлені довгим життям карі очі закрилися в скорботі.

Нічого не сказала Марія, тільки погляд її іконописних очей забігав по обличчях своїх сиріт, немов шукаючи опори, а зустрівшись із синіми-синіми очима дочки, став рішучим — треба жити.

В неділю зранку Антон підвівся, вийшов на ґанок, подивився в безхмарне прозоре небо — день обіцяв спеку. Антон тяжко дістався криниці, напився з відра, потім присів на призьбі. Підійшла Марія: “Як Ви, тату?” — запитала співчутливо.

— Буду жити, доню. Онучат мушу врятувати, синів дочекатися. Збери ж, не забудь, людей по обіді на горбику, під осокором. Помолимось.

— Та ми вже всіх обійшли, діду! — втрутився Гриша, русявий світлзорий — в Маріїн рід, у Катречин. — Прийдуть люди, аякже! — додав упевнено.

А воно й справді, рівно півсела і зібралось, вся друга бригада — чоловіків до десятка, хто калічений, хто з медалями; дідів трійко, для порядку; вдів і сиріт — до останнього. Годинки зо три потовклись, поштовхалися попід осокором, пожалілись на засуху, пригадали в півголосу тридцять третій, вдови розгледіли, якими чоловіки бувають, а попа все немає.

“Прийде!” — сказав дід Антон, ну, то хто ж йому не повірить. Чекають.

Але Макарія все нема й нема, натомість, прибіг із хазяйства виконавець: “Телефонував діду Антону піп із міста, сказав, щоб самі тут молилися, бо в нього померла матушка, а він там, у церкві, разом з вами молебень відбуде, тільки, казав, щоб вірили, щоб усі вірили, бо віра, казав піп, вона не в церкві, а в душі. Він так і сказав, що

віра — в душі! — випалив, немов із німецького шмайсера веснянкуватий довготелесий хлопчина з розумними зеленими очима, з нечесаним снопом пшеничного волосся, вбраний у діряву майку та штани, з яких виріс іще напровесні минулого року. — Ну, то я піду виконавчить, — раптом зніжковів він, відчувши увагу такого гурту односельців. — Воно ж, може, ще хтось зателефонує! — відбіг кілька кроків, а потім крикнув, озирнувшись. — Тільки ж вірте! Мусите вірити! Піп дуже припрошував”.

Натовп загудів бджолиним роєм, невдоволений, пригнічений.

— Чули, що переказав Макарій? — гучно вигукнув дід Антон, рішуче виступаючи перед натовпом. — Гроші людські — ось вони! — показав вузлика. — Він тільки на хліб для матушки і взяв, не допомгло, на жаль, сердешній. Тому, давайте спочатку помолимося за царство її душі.

Помолились, хто як міг, не знаючи ні імені небіжчиці-матушки, ані її самої, пошли їй, Господи, царства небесного.

— А тепер, шановна громадо! — по-старому сказав, подідівському, сивий бородань Антон Шило, і люди відчули себе ніби ближчими, ніби ріднішими одне одному, збилися в громаду довкруг осокура, плече до плеча. — Візьмімося за руки! Помолимо Бога, нехай пошле нам дощу, нехай порятує цих безневинних сиріт, хай дасть надію нашому козацькому роду! Молітеся, діди! Молітеся, мужі! Рятуйте ваших дітей! Молітеся, матері! Молітеся, дітки! Пошли нам, Господи, дощу і врожаю! — не по писаному молився сільський патріарх.

— Посилай, Господи! — загуло стоголосо. Без хресного знамення молилися Богу положівці, міцно стискаючи руки своїх односельців, молилися. — Посилай, Господи! Отче наш, Що ти є на небесах! Дай нам дощу!

— Наче язичники молимося! — прошепотів учитель Василь Антонович, але хтось поряд відповів йому голосно: “Бог для всіх один! Дай нам, Боже, дощу і врожаю!”.

— Вірмо, громадо! Вірмо! Буде дощ! — переконував Антон.

— Посилай, Господи! — відлунювала громада — руки і плечі, подих і очі, надія і голос. — Віримо, Отче наш!

Розійшлися надвечір — піднесені, сильні. А зранку до діда Антона приїхали. Так, мов, і так, підбурював людей молитися Богу! А за такі речі, ти знаєш, діду, що буває, це тобі просто так не минеться, та ми тебе на Сибір...

— Я тобі, телепню безголовий, таке скажу, — послухавши з півгодинки от те, що приїхало, сказав дід Антон, — мені вже хіба що протягів боятися треба, я своє віджив, а ти так телепнем і залишишся! — і відвернувся презирливо, більше ні слова не сказавши до самого Переяслава.

В районі, побачивши діда-підбурювача, покрутили біля скроні своїм операм та й відпустили бунтаря. Антон зайшов до церкви, доповів Макарію про молебень (той сказав, що треба вірити) та й почимчикував на Пологи. Йшлося тяжко, нестерпно боліли суглоби, всі ноги немов налилися свинцем. З горем пополам здолав півшляху — до села, що так і не піддалося царичиним сатрапам, залишаючись вільним, — до козацького села Вінинці. Там і заночував у родині Родіона Шовкошитного — сина його покійного товариша Тимофія, з яким козакували вони у війську Головного Отамана. На ранок рухатися не зміг, пролежав два дні під старою грушею, аж поки Родіон не примудрився відвести його поночі колгоспною бричкою до Поліг.

Наступного ранку придибало найменшеньке онучатко — синьоокий, кучерявий, худючий Іванко — принесло їсточки дідусеві.

— А чого ж старші не прийшли? — запитує дідусь, погладжуючи його по голівці.

— На городі всі! — весело відповідає онучок. — Картоплі підгортають.

— Як? — дивується дід. — Сухим?

— Та ні, діду! — злиться мале. — Дощ же випав!

— Який дощ? — не йме віри дідусь. — Сухо ж навколо.

— У нас випав! — наполягає Іванко. — Ось ходімо.

Антон тяжко спинається на болючі ноги, йде добрих три кілометри до невістчиної хати. Навпроти вулички,

що ділить село на дві бригади, свіжа багнука з намитого чорнозему. А сама вуличка навпіл — від першої бригади, від Лисавети, суха, а від другої, від Марії, геть мокра, нога провалюється. Марія з дітьми на городі: “Ой, тату! — голосить. — Випустили, іроди? А в нас же, Ви бачите, що сталося — півсела плаче, півсела скаче, отаке диво, у нас цілу ніч дощ періщив, не зупинявся, а в них, бідних, ледве бризнув”.

Антон ніби й не чув невістки, він стояв босоніж у мокрій теплій землі і пошепки молився Богу. “Треба вірити, дочко! Завжди вірити!” — шепотів він, любовно поглядаючи на врятованих онуків. Припікало розпечене сонце, піднімала напоєне віття картопля, щебетала в навколишніх вербах пташина, а він вдихав на повні груди рятівний аромат картоплиння і думав: “Тепер і хлопців дочекаюся!”

— Діду! Дякую Вам за дощик! — крикнуло чиєсь замурзане маля, пробігаючи вуличкою — мокрою її половиною.

Спасенні хрести

*“Прощай, дитинко. Буду я вже помирати. Вто-
мився”...*

П'ятдесят третій рік здивував усі Пологи: спочатку помер Сталін і до вчителя Дмитра Максимовича повернулася його дружина, колишня вчителька, Ельвіра Францівна, з новим чоловіком, а в нього вже теж — своя дружина; тоді сказали, що товариш Берія — шпигун, і його розстріляли; на Спаса у Марфи Кисільки ні сіло, ні впало здохла вже тільна телиця, а восени повернувся з війни Федір Шило.

Дід Антон, немов і не жив своїх вісімдесяти дев'яти літ, як на крилах літав Пологами. А тут у сільраді сказали, що його Федько зовсім і не на війні був, а сидів десь у в'язниці, в якійсь Воркуті. Ну, закипіло на серці старому, дістав зі скрині синові листи з фронту, а там і вирізки з фронтових газет з Федьковою світлиною, де він весь в орденах і медалях у своєму літаку сидить, а на борту літака півтора десятка зірочок за збитих німців намальовані, вбрався в хромові чоботи, вишиванку, ще покійною дружиною Мотрею вишиту, надів Антон Мусійович та й пішов до Обертія, голови сільради. Ти що ж, каже, бісова душа, верзеш на мого сина, ти, каже, покажи свої ордени, покажи газети про себе за сорок третій рік, за Курську дугу. Обертій в одвід — нічого, каже, не знаю, а тільки бумага нам прийшла, що в заключенні він був, і тикає Антону того папірця з печаткою.

Прочула про все це й Варка Бугайша — мати Федорового однолітка, з яким їх разом у льотну школу забирали в сорок першому, принесла й вона листи від сина, де той пише, що в одній ескадрильї з Федьком воюють, змагаються, котрий більше німців назбиває. “Нічого не знаю! — каже Обертій. — Мені бумагу з печаткою прислано з району”.

— Ну, добре, — каже Варка, — у мене син тепер у великих чинах ходить по Москві, ось я йому напишу, хай він тобі, пуразіту, очі відкріє.

І таки написала. Бо чого ж воно, гад така?

Антон Мусійович і сина розпитує, чи ж таки правда, що в заключенні був. А той йому тільки й скаже: “Ой, не питайте, тату!” — і очі одверне, а сам ніби кам'яним стає.

Прийшов і від Петра Бугая лист на сільську раду, а другого листа він Федькові прислав, а там фотокарточка, де вони разом зняті, на фронті. Обертій одписав Петру, що письмо, мовляв, ми твоє отримали, але у нас бумага з печаткою є, що він одбував заключеніє. А Федір Петрові писати не став, щоб не зіпсувати колишньому побратимові життя, хоч той і просив описати, що ж сталося після того, як його, Петра, підбили і він надовго потрапив до шпиталю.

Лише навесні п'ятдесят сьомого прийшло на село повідомлення, що так, мов, і так, Федора Антоновича Шила повністю реабілітовано, що повернуто йому бойові ордени і медалі, що тепер він знову герой, а не заключонний. “О! — каже Обертій. — Тепер друге дело! Тепер у нас бумага є, що Федька — герой, а не заключонний, тепер ми його з дорогою душею на бригадира навіть можемо висувати!”

На бригадира Федір Антонович не пішов, не схотів. Але плечі розправились, очі відтанули, щастя свого не ховав більше з Галею. Донечка у них народилася, Любою назвали, бо так вже вони кохалися, так любилися, що не злякалася Галя людських перешіптувань — кинула чоловіка свого, хоч і був він двоюрідним небожем Федору, і пішла до коханого, в чому стояла. Вони й самі не помітили, як воно сталося, спалахнуло те полум'я соломою на вітрі, захопило всенюк душу, піднесло до небес і назвалося щастям — і хай там кажуть, хто що хоче, а за єдину мить з Федором Антоновичем віддала б вона всі холодні роки з Михайлом.

Любою нарекли вони донечку. Чорноокою та смуглявою вродилося дівчатко — в мамин, Джумівський, рід. За якийсь рік малятко стало улюбленкою діда Антона, щebetало йому пташенятком, розчісувало сиву бороду, не злазило з його кострубятих колін. А він поруч з нею і сам перетворювався на хлопчиська і, здавалося, не збирався старіти. Звичайно, пам'ятав Антон про свій вік, але була в нього щира мрія дочекатися з війни й Тимка, щоб обняти його перед тим, як піти на зустріч з Богом, бо любив Антон своїх хлопців справжньою батьківською

любов'ю, за кожного з них готовий був прийняти муки і болі їхні.

Навесні 1961 року в Пологи провідати матір, вклонитися рідним могилам приїхав Петро Бугай — знаменитий тепер пілот на всю країну. Галасу попросив не влаштувати, але зустріч з односельцями новий голова сільради Полікарп Паламаренко таки вткнув у його відпустку. Народу набилося до сільського клубу, що тобі зернят у соняху, прийшов і Федір Шило з усією родиною. Полікарп, хвилюючись і ковтаючи слова, представив Петра як чоловіка заслуженого і важного. Ну, не жарт же тобі, само Правительство на літаку по всьому світі катати! Народ захоплено заплескав у долоні, зашепотівся: “Наш!”, “Та знаю я його — вічно замурзане бігало!”, “Та то ж не він, то Погасіїв! Теліпаєш дурним язиком...”.

Нарешті заговорив і шановний гість:

— Дорогі земляки! — по-своєму, по-нашому сказав, по-українському, і якось так тепло одразу стало на душі кожному присутньому, так, ніби одна родина зібралася на розмову! — Не гість я вам і не в гості приїхав, а додому прийшов, до своїх, так, як ходять на прощу наші матері! — в залі стало тихо до дзвону, що навіть чутно було, як покотилася щаслива материнська сльоза із Варчиних віч. — І не про себе я хочу сказати вам, мої дорогі односельці, бо що я такого зробив? Я просто чесно виконую свій професійний обов'язок, та й годі. А хочу я вам розповісти про свого бойового друга, бо міцно пов'язала нас доля, бо саме дякуючи йому і стою я тут, перед вами, живий, а не тлію в німецькій землі. Був мій друг кращим винищувачем на весь наш полк. Що тільки вдасться мені завалити “мессера”, а в нього вже, дивишся — два! Залишалося трьох фашистів підбити — і готуй дірочку під Зірку Героя! А тут німець, мабуть, відчув свою погибель і так, гад, попер, як поранений кабан — не боїться нічого, на таран пре — не звертає, такі кренделі в небі виписує — голова обертом ходить. А воно вже в Померанії діло було, підняли нас у повітря — нищити їхні бомбардувальники, що задумали нашу танкову колону бомбити...

— Ти диви! — не витримав хтось.

— Та тихо-о! — цикнули на нього.

— Злітаємо ми, значить, — продовжив Петро, — три двійки, а на нас десь із-за хмарки десяток їхніх винищувачів, а один з них мені прямо у хвіст зайшов — я й оком не встиг моргнути, що тільки не кручу — не можу відірватись. А воно ж іще й бомбардувальники теж по тобі луплять. Аж тут мій друг, сам уже, один без свого ведомого, без патронів, викрутився від свого фріца — та мені на підмогу, я такого ще й не бачив — просто відрізав пропелером німцю хвоста. Ну, німець носом у землю, а мій друг, бачу, засмикався, намагається дотягнути на свою територію. В цей момент, бачу, по курсу “Юнкерс”, тисну на гашетку — він вибухає, а мене прошиває черга. Як посадив машину, майже не пам'ятаю, слава Богу, що сів до своїх. Так для мене війна і закінчилась, у госпіталі. А мій друг взагалі ледве сів, на нейтральній землі. Але першими його, непритомного, знайшли німці. Взяли в полон.

— От пуразіти! — із зали.

— Та тихо-о! — у відповідь.

— А через тиждень мій друг прилетів на німецькому літаку.

— Ото дає!

— Та тихо-о!

— А воно ж діло до кінця війни, у нас перевага і в людях, і в літаках. Командири вже не так за своїх пілотів на роги лізуть, кожен же хоче додому, а не на Воркуту. От і забрали мого друга — кажуть, враг народа, бо посадив літака на ворожій території. А як він його, вважай, без пропелера взагалі зумів посадити, так те йому в голову, паразиту, не прийшло.

В залі зашуміли, заштовхалися, хтось із глибини приміщення запитав: “А Ви не боїтеся такого говорити?”

— Ні, не боюся! Зараз уже не той час, тепер партія бореться з культом, ви ж самі знаєте.

— Та воно-то знаємо... — без особливої довіри.

— Дак, а що ж Ваш друг?

— Сидить...

— Ще й досі?!

— У цій залі сидить. Встань-но, Федоре! Дай обніму тебе та за життя подякую! — і пішов по проході в середину зали, де вже пробирався між рядами Федір Антонович.

Боже, яка це була зустріч! Як згріб Петро у свої обійми бойового побратима, так і стояв із ним — серце до серця, орден до ордена, срібло до срібла, сльоза до сльози! Ридали пологівські вдови, плакали заміжні жінки, крадькома змахували сльозу сиві фронтовики, навіть Люба принишкла й припала до таткової ноги. Це було щастя!

Та недовге випало щастя Федору й Галі. У травні поїхали чоловіки до Переяславського млина, щось там змолили, а потім вирішили скупатися в Трубежі. Воно там і річки тієї — на одному березі пірнув, на другому випірнув. Випірнули всі, крім Федора. Його знайшли тільки на третій день — розбив голову об якусь каменюку та так, бідний, і втопився.

На похороні на Галю страшно було дивитися, Любочка все допитувалася, чому татко так довго спить, а дід Антон скам'янів — ні сльозинки, ні словечка, сама лише скорбота.

На дев'ятини прийшло півсела. Всі одразу побачили, як посивіли смоляні коси ще не звиклої бути вдовою Галі, як раптом зникла посмішка зі смуглявого личка Люби, який старий та немічний Антон Мусійович. З'їхалися всі Маріїні діти і навіть внуки. Обсіли діда Антона, намагалися хоч якось розвіяти його скорботу, та батьківське серце закам'яніло з горя.

Посиділи, пом'янули Федора, зачитали телеграму від Петра Бугаєва (укоськала-таки Москва козака! З такою, кажуть, фамілією, Бугай, у нас, брат, нікуди не проб'єшся), посумували разом над гіркою долею вдови і сирітки, а потім Марина Ходьчиха, Марії Ладимирши сестра, раптом і каже:

— Якась воно, чисто, напасть пішла на наші Пологи, ви ж пам'ятаєте: у Власенків он яке горе — дитя задушилося, а у Шпаків Петро пропав, наче у воду, тут ось Федір наш — тільки б жити чоловіку — так на тобі...

— А у Приходьків...

— А он Оксентій Катреча...

— А у Дмитра з Ельвірою...

— А...

— Мов нападъ на наші Пологи, — перебила Марина. — Старі люде казали, щоб село біди минали, то треба з обох боків села, на в'їзді і виїзді, спасенні хрести поставити.

— Еге...

— Еге...

— Дак, це ж треба розрішення питати в районі, — засумнівався Полікарп.

— До й запитай! — втрутилася Варка Бугайша, мати Петра Бугаєва (Тъху! Чорти б їх забрали! Хвамілія їм, бач, не така!). — На те ж ти й голова якийсь, щоб питати за нас.

— Воно, конешно, можна й запитати, — таки ж сумнівався Полікарп! — Але, що вони там, — він урочисто встромив у небо вказівний палець десниці, — в районі, подумаютъ — ще не ізвесно, — його обличчя перетворилось на стражденний згусток всепокори.

— Ви, дядьку Полікарп, краще б, замість того, щоб розказувати людям, чому цього зробити не можна, взяли та й допомогли їм це зробити! — втрутилася Ладимиршина Галя, заодно намагаючись втихомирити свого меншого сина, п'ятилітнього шибеника Тараса, який ніяк не хотів віддати старшому братику Віті вкрай необхідного йому іграшкового пістолета.

— Розумна ти, як я подивлюсь! — огризнувся Полікарп. — А це ж обраться треба.

Підійшов до столу й Дмитро Максимович, у школі затримався, щось пошепки сказав удові, покуйовдив смоляні кіски Любі, мовчки обійняв скам'янілого Антона Мусійовича, надпив із чарки за царство небесне для Федора.

— Дмитре Максимовичу! — звернулась до нього пошколярськи Галя. — Ось ми тут з дядьком Полікарпом сперечаємось про спасенні хрести.

— Та не сперечаюсь я! — вигукнув присоромлений Полікарп. — Я просто кажу, що розрішення треба з району. Ти бач яка!

— Ну то й візьміть його! — не здавалася Галя.

Дмитро Максимович зацікавився, що ж за така суперечка за ті хрести, а отримавши колективне пояснення, запалився тією думкою:

— Спасенні хрести! Чудово! Чудово, друзі! Нехай би оберігали наш край, наші Пологи, нехай би стояли оберегом людського щастя!

— Якщо треба, я зможу їх гарно зробити! — труснувши густезною шевелюрою крупних русявих кучерів, сказав Ладимиршин Іван. — Я тепер теслею працюю, он у рад-госпі, на пилорамі!

На тому й порішили. Будемо ставити спасенні хрести. Тільки дід Антон не сказав жодного слова. Не було слів.

Полікарп у район не поїхав — злякався. Не злякався Дмитро Максимович — поїхав. Погомонів із секретарем райкому — зрадів. Зрадів, що не був у партії. Але справа загальмувалася, просто вперлася в глуху стіну, зрушити якої не було жодної змоги, хіба що обійти. Ну то Дмитро Максимович і написав листа до Києва, самому Голові Президії Верховної Ради Української РСР товаришу Коротченку. Так, мовляв, і так — заїли біди наше смиренне село Пологи, не дають людям відчутти радість мирної творчої праці, от і вирішили селяни поставити оберегом селу спасенні хрести на в'їзді і виїзді з села. А для того, нам, селянам, нічого, власне, й не треба від нашої рідної радянської Вітчизни, єдине — так це дозвіл насипати відповідні могили та встановити на їхніх маківках спасенні хрести.

Під осінь, вже й віджнивувались, на сільську раду села Пологи прийшла відповідь у конверті Верховної Ради УРСР. Полікарп ледве не знепритомнів, те диво побачивши. Сам, звичайно, розпечатати не наважився, послав виконавця за Дмитром Максимовичем. “Біжи, — каже, — чимдуж, хай немедляно явиться за пакетом!” Дмитро, як ходив по саду босоніж, так і в сільраду пішов, ледь накульгуючи. Дорогою заскочив до Антона Мусійовича, порадувати старого, що таки ж є правда на світі. Дід Антон лише головою похитав спроквола — запікся чоловік, ніяк не міг здолати свого горя.

— Тримайтеся, Мусійовичу! — тільки й міг сказати йому сивий учитель з очима, прозорими до денця.

У хвірточці його мало не збила з ніг Любочка — несла дідусеві вузлик з обідом у білому полумиску. Привітався з нею, погладив по голівці, вийшов з двору. Догоряв останніми вибіленими спекою днями серпень, підморгували чорними бровами з людських городів чорнобривці, пронизливо пахли надламані кимсь нагідки, здіймалась до цнотливої небесної блакиті сіра курява сільських вулиць. Кінчалось літо.

У сільраді святково-піднесений Полікарп Євтихович з якимось релігійним благоговінням вручив Дмитрові Максимовичу “коноверт” із Президії Верховної Ради Української РСР і попросив розпечатати його одразу ж. Дмитрові аж руки затряслися від урочистості моменту, він обережно надірвав пакет, дістав листа і зрозумів, що всі вони тут, у Пологах, є пережитками минулого, а особисто йому, як вчителю і вихователю підростаючого покоління радянських людей, має бути соромно за свою дрімучу безкультурність. Соромно Дмитрові й насправді зробилося, він кинув листа на стіл Полікарпу й сумно побрів додому. Біля Шилівських воріт його зупинив дід Антон: “Не бідкайтесь, Дмитре Максимовичу. Не в тому спасіння. Не в хрестах!” — і побрів у садок, не почувши Дмитрового запитання.

Напровесні наступного року до Марії Ладимирші зібралися гості. Галя привезла обох своїх хлопців — побачити рідню, вона тепер жила в сусідньому радгоспі, чоловік її, Федір Родіонович, із козацького села Віненці, був шофером, тещу любив, як рідну матір, і, мабуть, тому був тут усім за рідного. Гриша прийшов з дружиною і чотирирічною донею Оленкою — нехай з братами побавляться. Володя приїхав з Переяслава, де працював після флотської служби. Прийшла з хутора й Федорова Галя з Любою — загальною улюбленкою. А трошки пізніше причапав і дід Антон, не міг же він не прийти, якщо Іван Володимирович, його Іванко, з армії у відпустку прибув. Зайшов поручкатися з солдатом і Полікарп, перехилив полустаканчик самогону, заїв квашеними пелюстками й

хрустким солоним огірочком, та й побіг. Надвечір посходилися всі Маріїні Катречі: сестри Марина й Уляна з чоловіками, брат Павло зі своєю Ганною, а ще всі троє Марининих дітей — Галя, Іван і Гриша, син третьої Маріїної сестри Катерини Шпакової, Василь, а сама Катря знову не прийшла, ні з ким із сестер не спілкувалася після свого вікопомного заміжжя, та й з нею не родичалися. Прийшов і двоюрідний Ладимирів брат — гордовитий Микита Черноус зі своїм чорновусим сином Сергієм та невісткою Євдокією (Ох, і гарна ж пара! — не надивися). Прийшли й Дмитро Максимович з Розою — як рідні.

Повечеряла рідня за тісними столами, послухала Іванових побрехеньок про його військові подвиги (а прибрехати Іван полюбляв), а потім Катреча міцним низьким голосом заспівав своєї улюбленої “Повій, вітре...” її одразу підхопили Володя з Галею і двоє Іванів, і двоє Григоріїв, і Василь Шпак, і зяті, й невістки, серйозний Тарас, і навіть молодша за нього на рік його тіточка Люба. Пісня лилася тужна і широка, як море, і бачилися Тарасу ярки і байраки, степи і лісочки, над якими низько стелиться вітер, повертаючись з України до самотнього козака, аби розказати йому, що ні кого не пригорнула його козачка, що спить вона янгольським сном, мріючи про свого єдиного. Так тепло було на душі малому Тарасові, так радісно відчувати, що всі ці люди — це його найрідніша рідня, що всі вони — його кров, його опора у цьому житті, що всі вони люблять його так само щиро, як і він їх, люблять тільки за те, що вони рідня, що всі вони одного великого роду, де найбільшою нагородою для хлопця є горде слово “козак”, а найбільшою радістю для кожного є бачити іншого. Співали до самої півночі. Вже поснули на теплій черені і Вітя, й Оленка, і Люба, а Тарас все слухав і слухав незбагненну народну душу, вилиту в чаклунській, цілющій мелодії правічної рідної пісні. Слухав Тарас, і в його зачаровану душу навіки вливалася туга і радість, біль і щастя, любов і повага до рідного слова, до рідної пісні, до цих найрідніших людей. А коли, наспівавшись досхочу, насміявшись і наплакавшись вдосталь, на-

решті надумали родичі розійтися, дід Антон, обнявши свого солдата, тихо промовив: “Прощай, дитинко. Буду я вже помирати. Втопився”. Його почули всі. Стало тихо-тихо. Тільки Тарас раптом крикнув з черені: “Не треба, дідусю!” — і кинувся до нього через весь ошелешений натовп. Дід притис до себе правнука, поцілував його в голову:

— Передай, козаче, моєму Тимофієві, що не дочекався я його, пішов до Федька і Ладимира.

Рідня стояла німа й приголомшена, солдат пригорнув до грудей висохле дідове тіло, яке так довго зігрівало його замість батькового, а Тарас кинувся на піч — будити брата й сестричок: “Вставай, Любочко! Вставай, Вітю! Оленко, вставай! Дідусь помирає!” — кричав малий з таким розпачем у голосі, що діти прокинулись. До діда Антона стали підходити внуки й племінники, свахи й свати, невістки і правнуки, мовчки плакали в дідову бороду, стискали, цілуючи, пригортали до власних грудей, аби взяти на пам'ять, на всеньке життя іскринку з великого полум'я дідової душі, маленька Любонька, схопивши пухкими долоньками дідові щоки, просила: “Не вмирайте, дідуню! Не вмирайте!” А Марія вклонилася свекрові в пояс, поцілувала старечі руки і гірко проплакала: “Як же нам без Вас, таточку? Тату! Може попа запросити?”

— Не треба, дітки! — тяжко промовив Антон. — Віра — не в церкві. Віра — в душі, — зітхнув світло-світло. — А спасіння не в хрестах, — подивився на Дмитра Максимовича. — Спасіння — у вірі. Вірте”.

Антон помер наступного вечора, присівши на призьбі рідної хати, виглядаючи з війни з-за підтоплених Броварок останнього сина.

Покаяння

Федір збив хреста, написав на поперечині хімічним олівцем "Петро Погасій. Партизан".

Розморені веселим липневим розмаєм Пологи здригнулись од смерті Катречі. Не так від самої смерті, як від незвичного похорону. Ще ніхто тут власноруч не копав собі могили. Та навіть не це примусило всіх схаменутись. Навіть не це. Якось раптом, якось водночас прийшло усвідомлення власної провини перед небіжчиком. Накотило, оповило, мов туманом ранкові Броварки, відчуття неспокутного гріха за пропащу душу близької людини. Стояли пригнічені, присоромлені, бачили справжнє велике горе малого Ладимиршиного Тараса і гріх, мов мороз, до кісток, до душевного щему пробирав їм серця. На цвинтарі зі жменею глинистої землі сипали в могилу скорботне: “Прости нас, Оксентію”. Пили за царство небесне й молили: “Прости нас, Господи”. Господь мовчав. Мовчав і Оксентій. Тільки заплакані очі Тараса, здавалось, кричали у кожную пологівську душу. Світлі дитячі очі.

Восени на цвинтар прийшла баба Марина, сестра Марії Ладимирші. Біля могили Оксентія, низько схиливши голову, сидів чорнявий широкоплечий чоловік. Сидів і плакав. Повернувся з війни Тимофій Антонович Шило.

Стояв жовтень, сухий і прозорий. На спорожнілих горах, мов жовті планети з синіми прожилками річок по них, лежали пузаті гарбузи, виблискуючи на сонці боками, шуміло сухим листом кукурудзиння, чекаючи своєї черги віддати людям перестиглі початки, копірсалися в пересохлій землі неприкаяні кури в пошуках примарної поживи. На Броварках перекачувалися з боку на бік нагуляні масним жиром качки й галасливі гуси. Біля Ладимиршиного двору стояв пошарпаний зятів ГАЗон, під капотом якого вовтузився водій, а в самому Ладимиршиному дворі її Галя зі своїм Тарасом відшкрябували шматочками цегли кіптяву на чавунах. Тарас — біля тину, під яблунею, а його мама трохи поодаль, біля колодязя. До двору зайшов чоловік, оглянув подвір'я чорними очима, помітив малого, придивився, намагаючись розпізнати.

— Доброго здоров'я, козаче! — привітався, посміхаючись.

— Добрий день! — відповів, як належало першокласнику.

— А ти, часом, не Галі Шилихи син будеш? — поцікавився гість.

— А Ви — дід Тимофій?! — спочатку кинувся до нього, а потім зупинився за пару кроків Тарас. — Дід Антон казав передати, що не дочекався він Вас, пішов до діда Федора і діда Володимира.

Тимофій підняв на руки малого, притис його до грудей, ховаючи власні сльози.

Зачувши голоси, підійшла від колодязя Галя, побачила Тараса на руках у чорнявого широкоплечого чоловіка, який обнімав її сина, як найдорожчу на світі істоту, а коли той озирнувся, то мало не впала: “Тату?” — крикнула і кинулася стрімголов до нього.

— Галю! — винувато промовив гість. — Дядько я твій, Тимофій. Галя припала до нього, не годна повірити: таки прийшов, таки повернувся, рідна кров, рідна-рідне-сенька. Плакала, обнімала, цілувала таке дороге обличчя, таке схоже на батькове, таке омріяне. Щось шепотіла, ніжне-пренижне, щось, чого нікому не казала, що берегла всі ці роки тільки для тата, тільки для такої зустрічі, шепотіла дядьку Тимофію, бо тільки тепер повірила, що батько вже не повернеться, що це її останній зв'язок із Шилівською кров'ю. Не могла намілуватися рідним обличчям — як дві краплі води з фотографії батька.

— Господи! — видихнула нарешті. — Дядьку Тимофій! Живі! Слава Богу! Як довго ми Вас чекали! А дід Антон і дядько Федір не дочекалися...

— Прости мені, дитинко! І вони нехай прощають! — тихо прошелестів Тимофій.

— Ой, та що ж ми стоїмо! — спохватилася небога. — Мамо! — покликала. — А йдіть сюди! Федір! — підбігла до чоловікової машини. — Зайди! Дядько прийшов.

Федір не дуже зрозумів, що там за дядько, але позаяк дружина була збентежена і заплакана, то, витерши нашвидкуруч ганчіркою замащені мастилом жилаві руки, рішуче зайшов до двору. Тим часом із-за причілку вийшла баба Марія і, вгледівши гостя з Тарасом на руках,

мало не знепритомніла – схопилася за гілку старої сливи. Галя підбігла до матері, підтримала її під руки: “Мамо, це дядько Тимофій прийшов!”

— Бачу, доню! — вона підійшла до дівера, припала до нього, як до брата, стояла і тихо, безслізно ридала — це була мить, коли і вона повірила, що її чоловік уже не повернеться.

На вечерю зібралися найрідніші. Прийшла і Галя з Любою, принесла показати Тимофію чоловікові документи та світлини. Прочитавши один папірець з гербовою печаткою, Тимофій простогнав — сім років вони з Федором працювали на сусідніх Воркутинських шахтах, не знаючи про це.

— Треба ж було якось через своїх списатися! — підказав кучерявий кароокий зять Федір. — Ми ж ні сном, ні духом не відали, де ви і що з вами обома.

— Не міг я звідти писати! — ніби виправдовуючись, відповів дядько Тимофій. — Хто я? Враг народа! Яка вам тут усім з мене радість? Яка гордість за мене? — його переповнювали біль і образа.

— Отакі ви всі, Шили! — чи то дорікнула, чи просто нагадала Ладимирша. — Горді дуже!

Тимофій промовчав, але Марія помітила, як заграли жовна на його обличчі, й вона продовжила.

— Та чи ж нам не однаково, що там ті іроди про вас казатимуть? Та чи ж ми не знаємо, хто ви і які ви? Та ж нам тільки б знати, що живі ви на цьому світі, що є нам кого любити і за кого молитися! — вона заплакала, витерла куточком білої в синю крапочку хустинки дрібні свої сльози. — Якби ти тільки знав, Тимофію, скільки ми тут сліз пролили, скільки Бога за вас відмолили! А ви все мовчали, бо горді! Шилівська кров! — сумно похитала головою.

А Тарасові, навпаки, дуже сподобалося оте “Шилівська кров!” Він відчував її і в собі, оту Шилівську кров! Вона нуртувала його жили, вона зігрівала його серце, вона єднала його з усіма цими людьми, вона робила його одним із них і виокремлювала його з-поміж інших!

— Прости мені, Марусе! — якось винувато подивився на неї Тимофій. — Простіть мені, рідні мої! Видно, багато

горя завдав я усім вам. Але й мене зрозумійте — не ворог же я ні вам, ні цьому народу, ні цій землі! Я за все це не один раз кров проливав! — він охопив руками голову, запустивши цупкі пальці в густу чуприну, і раптом згадав свою давню розмову з Оксентієм Катречею, в його хатинці, на болоті, йому стало страшно від того, який жакливий жарт зіграла з ним доля, тепер уже він мав виправдовувати себе перед рідними людьми, перед тими, кого любив понад усе, за кого готовий був на смертні муки і не раз ходив на них, тому він продовжив. — Я сьогодні був на цвинтарі біля своїх і біля Оксентія. Погосніли. Це ж він тоді, в сорок першому, одбив нас у німців — мене, Погасія, Чуба Миколу, всіх, кого забрали.

— А ніхто ж і не повернувся, — втрутився Микита Чорноус, двоюрідний Тимофій брат. — Ти перший.

— Погасій одразу загинув, при звільненні, ми його біля Озерища на узліссі поховали. А потім, під Комарівкою, на німців напоролися, я Чуба пораненого виніс, а що з іншими — не знаю, нас розсіяли по всьому лісі. Чуба я поховав у Чорнобильському районі, в Нагірцях, загинув через рік у партизанах, треба проїхати.

— А Петрова ж могила де? — запитала Чорноусова невістка Дуня. — То ж дядько мій рідний!

— Я її і поночі знайду! Під грушею вона, в рожку.

— Покажіть, дядьку Тимофій! Рідна ж душа! Я ж Погасійвна! — попросила, схлипуючи, Дуня. — Ми хоч би хреста поставили та поплакали на могилі.

— Я завтра вихідний. Можу відвезти, — запропонував Федір, — це ж півгодини дороги.

Домовилися зранку й поїхати, хай тільки Дуня своїх обіжить та Полікарпа візьме, владу.

— Дядьку Тимофію, а чому Ви так довго не повертались? — запитав його небіж Гриша, погладжуючи по голівці свою Оленку, що причаїлася на батькових колінах. — Дядька Федора он ще в п'ятдесят третьому випустили.

— Мене теж у п'ятдесят третьому. Тільки це все довга історія. Потім якось розкажу.

— Ми так довго чекали, що вже багато з нас і не доче-

калися, — наполог небіж, струснувши русявою чуприною.

— Я останні роки не в таборі, а на поселенні був, — почав Тимофій з очевидною натугою. — Поставили мене заступником директора шахти, от я й залишився на тій шахті після звільнення. Потім на Донбас переїхав, також заступником директора шахти, в Краматорську.

— А це як тебе на поселення перевели? — запитав Павло Катреча, котрий від радянської влади двічі мав можливість пересвідчитись у її справедливості, проходячи науку в північних таборах соціалістичної “родіни”.

— А там, взагалі, смішна історія вийшла. Мене посадили після того, як я попав до армії. За розгром нашого партизанського загону карателями, відхід якого мій взвод і прикривав. Нас тоді німці майже всіх посікли, залишився тільки я та комісар загону, якого я раненого доволік до села Копачі і залишив там у якоїсь вдовиці. А з ним були й списки комуністів загону, так він їх заховав. А потім, уже після війни, написав книжку про ті події і мене в ній згадує, і дякує за порятунок, і списки в книзі наводить. Хороша книжка, правдива досить, про партію тільки трішки прибрехав, щоб надрукували. Він сам із Фастова був, там і помер, а наш начальник табору теж із Фастова, єврей, дивний він чоловік — чесний, от йому й прислали з дому в подарунок ту книгу. Ну він читає і бачить: Шило Тимофій Антонович, ніякий не зрадник, а навпаки — герой. Він тоді мене так хитренько розпитує, а як звали нашого комісара, а я йому кажу — Пилипенко, вчителем був до війни; а командира Зарудний, цей з військових, з оточення залишився. А розкажи мені, каже, про ваш останній бій, коли, де і як він відбувся. Я, кажу, все це на допитах розповідав неодноразово, але описав йому все письмово. Ну, то він дає мені ту книжку прочитати, а сам рапорт куди треба написав, а комісару моєму листа, мов, виручай свого рятівника. Ну, поки воно все там крутилося, років зо два пройшло, а потім мене й перевели на поселення. Це вже після реабілітації за його клопотанням, та ще й Зарудного він розшукав, до п'ятнадцятиріччя Перемоги мені Червону Зірку вручили, в партію знову кликали. Покаятися, значить, надума-

ли! — видавив зі злістю. — Я не пішов. Не могу, — додав пошепки.

— Ну й історія! — вигукнув Гриша. — Хоч кіно знімай!

— Життя, Гришо, страшніше за будь-яке кіно. Я там такого набачився, вік не забуду.

— А Ви в якому загоні були, дядьку, у Ковпака? — запитав Федір — чоловік начитаний із газет.

— Ні, хлопче, я з німцями воював, а Ковпак по Карпатах своїх ганяв, українців.

У світлиці запала могильна тиша, стало тісно і душно.

— Та що Ви, дядьку, таке кажете? — не міг повірити почувому начитаний Федір. — Він же — Герой!

— От-от. Це те, про що я й казав тобі, Марусю. Він — Герой, а я — ворог народу! — Тимофій розпалився. — Я там бачив тисячі наших хлопців з УПА, там — у таборах.

— Це ж бандерівці! — перелякався Федір, який служив десять літ тому в Закарпатті.

— Це — українці! І воювали вони не за Сталіна з Кагановичем, а за Україну.

— Так вони ж проти наших воювали! — не здавався Федір.

— Наші, Федю, своїх би на Сибір та у Воркуту не висилали б мільйонами! Наші, Федю, — це українці, де б вони не жили, чи на Заході, чи на Сході. А цім зайдам наплювати й на Україну, й на українців. Скажи, Павле, кого найбільше по таборах? — звернувся він раптом до Катречі. — Чи часом не нашого брата українця?

— Нас там більше половини! — підтвердив Павло. — Куди не глянь — наші.

— А нас же в Союзі хіба з п'ята частина набереється! Чого ж тоді твої “наші” нас так шанують по таборах? — нелагідно зиркнув на Федора.

— Та Ви, дядьку Тимофію, не переживайте, я й сам у сорок сьомому вижив, і всю свою сім'ю врятував тільки тим, що з Наталкою, сестрою, на Західній Україні батракували по людях, — він трохи запнувся, а потім додав, щоб виправдатися остаточно. — А мій покійний батько, Родіон Тимофійович, та й дід Тимофій теж, вони ж у Петлюри за вільну Україну воювали он з дідом Антоном,

царство їм небесне. Галю, ти ж бачила — вся рука у батька була кулями прошита.

— Ви, хлопці, зараз добалакаєтеся, я бачу, — вирішив змінити платівку Чорноус. — У нас же можна хіба що про Америку гомоніть, а про Україну зась. А потім додав:

— Богдане, Богдане, нерозумний сину! Занапастив Польщу ще й рідну Україну!

Зранку до Федорової машини набився повен кузов людей — їхати на Петрову могилу. Полікарп викликав дільничного інспектора, для порядку, трішечки почекали, поки той приїде, та й вирушили. В кузові були Погасієві діти й онуки, а також його Марія — вдова, сестра з чоловіком і Полікарп з дільничним, а в кабіні — дід Тимофій і Тарас. Їхали мовчки — воно й не знаєш, чи похорон, чи як його все сприймати. На узліссі біля рожка зупинилися. Тимофій Антонович трішки пройшовся в один бік, потім повернувся і впевнено пройшов повз машину. Метрів за сто покликав решту, махнувши рукою. Під'їхали, позлазили з кузова. Тимофій визначив напрямок на схід, відрахував три кроки, у цьому місці ріс кущ ліщини, потім три кроки на північ — позначив гілочкою точку, попросив у Федора лопату, копнув кілька разів, зняв дерен, під яким, трохи порившись, знайшов кермо від німецького автомобіля.

— Оце і є те саме місце. Сказав, обвівши всіх поглядом, — кермо ми поклали над головою і замаскували яму дерном.

Справді, коли придивилися, то помітили, що в тому місці в траві простежується вм'ятина.

— А чим, власне, Тимофію Антоновичу, Ви можете підтвердити, що тут похований саме Петро Погасій? — явно соромлячись свого запитання поцікавився дільничний.

Тимофій від несподіванки остовпів. А потім, звертаючись не лише до міліціонера, а й до всього гурту, сказав, немов шукаючи опори: “Ну, так ось же він. Тут ми його й поховали... — і показав на землю біля своїх ніг, а згодом, згадавши, додав упевненіше, — ми ще його в брезент від будки загорнули”.

— Це важлива деталь, але вона, на жаль, нічого не підтверджує, — жалкуючи, що це саме так, відповів молоденький лейтенант. — Може щось таке на ньому було, щось особливе...

— Образок! — вигукнула Петрова вдова Марія. — Я очепила йому образок, як війну об'явили по радіо! — і подивилася на Тимофія з надією.

— Я не пам'ятаю, — знизав плечима Тимофій.

— А мені Оксентій Катреча теж, коли збирався показати могилу, казав, що вона тут, у рожку, — пригадав Сашко Погасій, син. — Тільки його тоді забрили і ми сюди не потрапили.

— Ну, що ж, будемо копати, — дозволив дільничний. — Образок не повинен зотліти...

Змінюючи одне одного, Федір і лейтенант розрили неглибоку, з метр, могилу. Знайшли загорнуті в брезент рештки людини і серед них потемнілий образок Божої Матері.

— Це він! Це ти, Пе-е-тю! — дала нарешті волю своїм сльозам удова, примовляючи звичні на похоронах слова, а поміж ними Тарасові найбільше запам'яталося, що гомоніла вона з ним, наче з живим, іноді навіть докоряючи, що він так довго не давав про себе знати. А ще вона ніби показувала цим, знову загорнутим у брезент кісткам, своїх дітей і онуків, розказуючи про кожного щось добре.

— Ну, досить вже, мамо! — обняв її за плечі, підіймаючи з опалого листу, син Сашко — Олександр Петрович.

Дорослі почали радитись, що ж його робити з тілом, а Тарас раптом подумав: “Невже оце і все, що залишається від людини після її смерті? Не може бути, щоб людина перетворилася на купу кісток і більше нічого від неї не залишилось!”. Він ще не знав, що ж воно за штука така — душа, але не міг повірити, що людина ось просто так зникає. Щось у грудях протестувало проти цієї несправедливості і, мабуть, саме тоді він і відчув, саме відчув, що існує життя і після смерті, і воно, це життя, продовжується до тих пір, допоки є люди, які пам'ятають про померлого, що життя, воно лише переходить у якусь іншу форму. Він

Хресна путь

відчув, що тіло людини — то, власне, лише оболонка чогось значно більшого, головнішого, що є в людині, що, власне, і називається людиною. Він подумав, що йому дуже шкода дядька Петра Погасія, який був тут похований, а не оцих кісток, що залишилися від нього, та й навіть його вдова говорить не з цими кістками, а з пам'яттю про ту людину, яку всі тут любили, незалежно від того, бачили її колись чи ні.

Порадившись, рідні вирішили перепоховання не робити. Могилу засипали, вимостили горбик і доки Тарасів батько тесав березу для тимчасового хреста, дільничний з Полікарпом оформили необхідний протокол. Федір збив хреста, написав на поперечині хімічним олівцем “Петро Погасій. Партизан”, встановив його в головах. Щось про “родіну” говорив Полікарп, але Тарасові закарбувалися в душі тихі слова діда Тимофія: “Прости нам, Петре, що так довго йшли до тебе. Прости, що так довго вели до тебе дітей і онуків. Герої народжуються на могилах героїв. Сьогодні вони народилися”.

На зворотному шляху біля цвинтаря у Пологах Полікарп попросив зупинити. Мовчки пішов між рядами могил.

Зупинився. Послинив олівця й після слів **Оксентій Катреча** дописав на хресті – **ПАРТИЗАН**.

Հոկտա

... герої народжуються на могилах героїв...

Все скінчилося. Життя розлетілось на шмаття о першій годині двадцять три хвилини сорок секунд за московським часом 26 квітня 1986 року. Аварія. Радіація. Евакуація. Ліквідація. Зона. Катастрофа! Світ — шкереберть. Рідні, друзі, близькі, знайомі — розбризкані від епіцентру вибуху на одній шостій частині суходолу. Колись єдиний, цілісний і зрозумілий Всесвіт розпався на безладну майоліку фрагментів, скалок, уривків, зойків. Космос явився Хаосом. Розум перетворився на плазму. Серце зустрілося з болем. Душа пригадала Бога.

Чорні очиці порожніх вікон покинутих хат предковичного древлянського краю, вперше покинутих. Пекельна отрута медвяних червонобоких яблук на порочно білих снігах ядерної зими. Порочно білих?! Чорні лелеки над рудим лісом. Чорні лелеки? Рудий ліс? Біла кров. Цвинтарі. Друзі. Державна брехня. Приреченість нації. Приреченість? Нації? Нація. Чи не вперше вдарило в тім'я питання, а що ж воно — нація. Чи не вперше вдарило в груди прозріння роду. “Здолавши півшляху життя земного...”. Все почалося.

Закінчуючи свою вісімнадцяту вахту на зруйнованому четвертому блоці відомої тепер усьому світові ЧАЕС, Тарас відчув, що свій професійний обов'язок він давно вже виконав. Якщо й були у нього якісь борги перед станцією, перед колегами, перед радянським народом, перед радянською державою, то він їх сплатив з надлишком, очолюючи групу ліквідації впродовж півтора року. На підводних човнах усіх флотів світу існує правило — при пожежі чи пробойні команда задраює себе у відсіку і бореться за виживання човна, відсіку, а тим самим і за своє власне виживання. І саме в такій послідовності. Тарас не покидав свого відсіку весь цей час, найскладніший час, а тепер, коли тут пішли звичайнісінькі заробітки для тих, кого прислали з чужих станцій і ставили керівниками над значно досвідченішими аборигенами, йому стало не лише не цікаво, йому стало гидко. Всю станцію облетів його діалог з новим директором, присланим на ЧАЕС із Ленінградської станції. Переповнений ентузіазмом но-

вого призначення, директор спробував повчати “стариків”, тобто кадрових чорнобильців, як треба працювати, ще не знаючи, як слід, ні проблем станції, ані ролі цих людей у приборканні атомної чуми. Вимагаючи запустити за два тижні випарні апарати, для чого насправді потрібні були три місяці наднапруженої роботи в дуже високих радіаційних полях, і, отримавши технічно аргументовану відмову від Тараса, він нервово вигукнув:

— Да ми в Сосновом Бору сделали би его за неделю! — і смачно грюкнув директорським кулаком по директорському столу.

— Это ви там — Сосновый Бор, а здесь ви — дубовая роща! — спокійно відпаривував Тарас, і їхні стосунки миттєво набули характеру виробничих.

На той час по всій зоні ходили в списках пронизливі Тарасові вірші, співалися його ліквідаторські пісні, в київському видавництві готувалася до друку перша збірка його поезій, а в літературному журналі — перша повість. Він вирішив, що настав час здійснювати мрії й подав документи до Московського Літінституту.

Підписуючи характеристику, директор ЧАЕС побажати успіхів Тарасові забув, натомість Тарас це зробив:

— Бажаю успіхів! — щиро сказав він. — І удачі, тут вона вам знадобиться.

— Одні свинячать, а інші мусять спокутувати чужі гріхи! — буркнув у відповідь директор.

— Знаєте, я ніколи не був комуністом, я нікого не загаляв до щастя залізною рукою, ото ж і свинячив у цій країні не я. Мені, справді, довелося вигрібати радіаційне багно після фантастичних успіхів радянської науки, а моїм дідам і батькам їсти лободу, аби вижити внаслідок мудрої політики вашої партії! Так що подумайте на дозвіллі, хто в цій країні кому свинячив і хто тут чий гріхи спокутує!

Директорська щелепа провалилася в просторову яму і змінила напрямок на протилежний тільки після зустрічі з кришкою столу. Аби допомогти йому здолати коматозний стан, Тарас нагадав: “Номер Контори Глибинного Буріння, КГБ тобто — 33-04”, подякував і пішов у літературу.

Вокзальна, татарська, білокам'яна, заплъована, амбітна, обдерта, першопрестольна Москва жила своїм цинічним, прагматичним, егоїстичним життям, вилітаючи із метро лише для того, щоб провалитися в безодню контор, міністерств, інститутів і, досхочу напившись там модного чаю “Бодрость”, знову бадьоро влетіти в підземку. Це було друге пришествя Тараса в цей здичавілий московський світ, де всі почувають себе чужими, де кожен сам по собі, де всім на всіх начхати, де людина відчужена від будь-чого животворного, де блиск і ницість є продовженням одне одного, де все ворухиться, їжачиться, пихтить, матюкається, п'є і паскудить, де з-під суцільного азійського бруду і безладу на кістках та умах поневолених імперією народів раптом постають вавилонські вежі титанів Духу й Культури. Першого разу Тарас отримував тут професію інженера-атомника, тепер, нарешті, випала нагода зануритися в магічну стихію літератури, кіно, театру, художніх галерей, бібліотечних залів, несанкціонованих мітингів, богемного життя. Богемного життя він не любив. Єдине, що дозволяв собі, – це кава у знаменитому ЦДЛ (Центральному домі літераторів) серед перманентно “піддатого”, а іноді й пошвинські п'яного московського навколелітературного люду. Чого він прагнув по-справжньому, то це усамітнення – як необхідної умови для творчості. Тут, у збіговиську випадкових чужих людей, знайти його було не важко. Окрема кімната в гуртожитку гарантувала йому й самотність, і натхнення самою лише можливістю не бачити нікого, коли тобі цього не хочеться, не витрачати час на непотрібні базікання, а вільно думати і дослухатися до пульсацій власної думки, відчувати еманациї власної душі, фіксуєючи їх на кінчику пера.

Літінститутське начальство поставилося до Тараса з несподіваною теплотою, як до активного учасника ліквідації ядерної аварії, який до того ж ще й пише. А вже перші його виступи на сцені ЦДЛ та на Єсенінських читаннях зробили цю надмірну теплоту непотрібною – він таки писав! Без жодних знижок на “героїзм”. Тараса надрукували в московській “літературці”, в Києві вийшла збірка

поезій, за якою його прийняли до Спілки письменників; разом із учнем Олександра Довженка, Роланом Сергієнком, він створив повнометражний художньо-публіцистичний фільм про Чорнобильську трагедію. Фільм одразу ж заборонила якась утаємничена спеціально створена “інстанція”, до складу якої не входив жоден кіномитець, зате виблискувала вона еполетами і погонами, комуністами і замзавами, атомниками і хіміками, словом — мистецькою елітою країни не полоханих дурнів і вічно зелених помідорів. Розгорівся симпатичний скандал — тупа цензура в добу гласності! На захист виступили творчі спілки. Тарасу навіть запропонували влаштувати московську прем'єру фільму на Пленумі Спілки письменників СРСР. Звісно, він погодився! Це був шанс. Тим більше, що Пленум обіцяв бути подією. Всім уже стало очевидним — совдепія дихає на ладан! Вірніше, це стало очевидним інтелігенції пригноблених національних колоній, тобто союзних республік. Представники імперської культурної еліти продовжували любити братів своїх менших невибагливою любов'ю старшого брата, не помічаючи, або роблячи вигляд, що не помічають, як ті задихаються в їхніх братніх обіймах. Напередодні Пленуму розгорівся гучний грузино-російський скандал, викликаний традиційно зневажливими шовіністичними характеристиками іногородців (цього разу грузинів) у загалом талановитому творі відомого російського письменника-фронтовика Віктора Астаф'єва “Ловля пескарей в Грузії”. На форумі це досягло апогею після того, як грузини зажадали від автора публічного вибачення. Метрополія збунтувалася! Тоді грузини на чолі зі своїм блискучим лідером Нодаром Думбадзе дружно попрямували із зали. Хтось із московських гострословів жбурнув їм услід: “Бежалі робкіє грузини!” і миттєво отримав ляпаса у відповідь: “Прощай, немитая Россія!” ЦДЛ зірвався аплодисментами на підтримку грузинського демаршу. Тарас, який сидів поруч зі своїм добрим знайомим по спільних екологічних акціях знаменитим Валентином Распутіним, підвівся і аплодував стоячи. За ним підвелися й усі інші “іногородці” та “нерусі”. Распутіна це збісило, і він із розпачем у голосі вигукнув:

— Вас, хохлов, не поймьошь! Я же тебя поддержіваю!

— Валентине! Не можна зрозуміти Українця, називаючи його хохлом, а грузина — чуркою! — щиро відповів йому Тарас.

Распутін спочатку образився, а потім, оскільки оголошили перерву для замирення, запропонував разом попити кави. В буфетах, барах і ресторані ЦДЛ коромислом стояв дим; дурманно пахла натуральна кава; п'яно плакала Бела Ахмадуліна; урочисто цитував А.С. Пушкіна “друг степей” Давід Кугультінов; величаво виблискував лауреатськими медалями Расул Гамзатов, не розуміючи, яким чином перетворилися на “белих журавлей” в перекладі Козловського його білі гуси в знаменитій пісні Бернеса; надягнувши вишиту російським орнаментом сорочку до колін, демонстративно демонстрував наявність у власних жилах і “русской крові” внук більшовицького комісара Євгеній Євтушенко, паралельно переконуючи незворушного патлатого і лисого водночас Івана Драча, що “поет в Росії больше, чем поет”; гірко жалілися бронзоволикому автору резонансної книги “Аз і Я” азіату-казаху Олжасу Сулейменову на засилля клятої монокультури, бавовни, гомінкі азіати-узбеки, принагідно проклинаючи авторів гучної “узбецької справи” слідчих Гдляна та Іванова; плакала в порожнечу від безнадійної долі Аралу московсько-єврейська каракалпачка Зінаїда Палванова; жваво пили холодну московську горілку гарячі естонські хлопці; втомившись від восьмилітньої пустопорожньої балаканини секретаря парторганізації Спільки письменників України, шкрябав на сірій московській серветці свої світлі одкровення справді талановитий поет Борис Олійник: “Я — комуніст! І тим усе сказав!”; бризкаючи слиною на Ленінградську делегацію, галасливо розповідав про свою роль у творчості якоїсь там Анни Ахматової її колишній заштатний літсекретар Анатолій Найман; холодним айсбергом висідав у тіні власної “Плахи” Чингіз Айтматов; соромлячись заслуженої величі, запопадливо посміхався кожному зустрічному графоману рафінований естет Андрій Вознесенський; в оточенні інших “дітей Арбата” потягу-

вав коньяк Анатолій Рибаків; білорус Василь Биков сварив білоруса Алєся Адамовіча за його втечу в Москву; “антисеміт” Васілій Белов ліниво відбивався від зграйки семітів — “привичное дело — жисть!”; хитренько посміхаючись, підраховували дні імперії литовці з латишами.

Прекрасний белетрист Распутін промовцем був досить посереднім, а співрозмовником виявився нуднуватим. Він все ніяк не міг взяти до тями, чого ще треба всім цим нацменам, і так, мовляв, нещасна Росія всіх їх годує.

— Ну, то відпустіть усіх на власні хліби! — гаряче порадив Тарас. — Чого ж ви вчепилися зубами у наші горлянки?

— Я одного не можу зрозуміти, — пожалівся Распутін, — ось вам, українцям, чим таким ми насоліли? Ми ж усі — слов'яни! Ну, добре, давай відпустимо всіх інших, але залишимо союз слов'янських республік!

— Будь-який Союз із Росією означає для нас лише одне — нищення всього українського, повзучу русифікацію та неминучу асиміляцію.

— Ну, то й що? Ми ж практично один народ! Ми ж від Київської Русі, тисячу років(!), живемо в одній державі! — холерично вигукнув сангвінік Распутін.

— А Ви ніколи не задумувалися над тим, скільки років вашій Москві? І яким чином ординське Московське царство стало Руссю? І яке відношення угро-фінські племена з татарами мають до Київської Русі? Якщо ні, то задумайтеся. Може, тоді зможете зрозуміти, чому народ, який мав наймогутнішу в Європі державу, ще тоді, коли Московії не існувало в природі й у якого Московія відібрала не лише територію, але й саме ім'я, прагне нарешті відновити історичну справедливість.

— Ти мені поясни, чого вам не вистачає? Ми ж вам створили всі умови... — Распутін був щирим. Він справді так думав, адже практично вся російська інтелігенція думає саме так.

— А от цікаво, Валентине, чи відомо Вам, що, починаючи від Петра, кожен ваш цар забороняв українську мову, українську церкву, українську школу? І це при тому, що академії вам засновували викладачі Києво-Мо-

гилянської академії, що духовником Петра і його позашлюбного сина Ломоносова був українець Феофан Прокопович, що першу виставу на Москві поставили львівські артисти, що саме українці навчили Московію читати і писати!

— Тарас! Та ти — націоналіст! — з невідомим жахом здогадався раптом Распутін. — Ви там усі — націоналісти!

— На жаль, не всі, — заспокоїв молодий український письменник маститого російського колегу. — Лише ті, в кому ще не знищили людини.

— Ну, то скажи мені, нарешті, чого ви хочете? — втомився від дискусії Распутін.

— Свободи! — чесно признався Тарас.

— І хто ж вам її дасть? — поцікавився співрозмовник, явно натякаючи на “несокрушиму легендарность” совітської армії, КГБ, міліції, внутрішніх військ, ОМОНу й іншої аргументації Росії.

— Самі візьmemo! — закінчив діалог Тарас.

Наступного дня демонстрували Тарасів фільм. Тараса мало не до сліз розчулило, коли в тому місці картини, де він пропонує вшанувати пам'ять загиблих друзів, разом з героями фільму підвівся весь зал. Фільм закінчився оплесками стоячи. Після цього до нього підходили десятки знайомих і незнайомих людей, потиснути руки, висловлювали підтримку, дехто робив зауваження. Підійшов і Распутін. “Ось ти кажеш у своїх піснях, що це ваша біда, а не ваша вина, але спокутувати чужий гріх все рівно випало тобі й твоїм друзям. Ти правильно кажеш, ось тільки я не хочу спокутувати перед тобою гріхи російських чи радянських царів”, — сказав він, щиро потискаючи руку.

— Ми, українці, і самі маємо перед собою безліч гріхів, — відповів, посміхаючись, Тарас. І первородний серед них — це гріх бездержавного існування. Його я готовий спокутувати.

— Щастя тобі, — попрощався Валентин.

Потім підійшли кореспонденти “Літературної газети”, взяли інтерв'ю, розпитували про перипетії прокатної долі фільму кореспонденти радіо, запросили на прямий ефір

у програму “Взгляд” її супер-популярні ведучі Влад Лістьєв і Олександр Політковський. Тарас раптом перетворився на несподіваного героя другого дня Пленуму.

В самому апогеї цієї слави до нього підійшов високий сивий чоловік років п'ятдесяти:

— Борис Петрович Бугаєв! — галантно відрекомендувався він. — Письменник. Релігіознавець, — додав, широко і приязно посміхаючись.

— Дуже приємно, — потис простягнуту руку Тарас. — Мабуть, читаете студентам атеїзм? — поцікавився знічев'я.

— Вам ні про що не каже моє прізвище? — замість відповісти, запитав чоловік.

— Каже. Про недавню відставку Міністра цивільної авіації, — відповів політично заангажований Тарас.

— Це — мій дядько. А батько мій — Ваш земляк, — Борис Петрович трохи помовчав, неначе згадуючи, а потім продовжив. — Я бував у тих місцях, що ви показуєте в картині. В Пологах часто бував у баби Варки, на полювання ходив, на качок! Трансцендентна штука! — потер він руки і різко підніс їх догори, імітуючи прицілювання.

— Я б навіть сказав трансцендентальна! — оживився й Тарас. — Качине полювання — це річ, яка не просто існує поза межами свідомості і буття, вона однозначно виходить за сферу емпіричного світу!

— О-о! Та Ви, голубе, філософ! — здивувався, не зумівши здивувати співрозмовника, Бугаєв.

— Та ні, я всього лише інженер-атомник із Чорнобиля, — зітхнув Тарас, стомлений славою.

— І в Чорнобилі я також не раз побував. Збирав там матеріали для дисертації, по всьому району.

Тарасу стало зовсім цікаво, і він запропонував продовжити розмову десь поза ЦДЛ, оскільки тут постійно хтось відволікав. Вийшли на задимлене їдкими вихлопними газами Садове Кільце, по якому ревучи моторами, мчались, добиваючи екологію, нескінченні потоки машин. Знайшли кав'ярню, замовили каву й поступово, згадуючи знайомі і навіть рідні обом місця, розговорилися. До

кав'ярні, гупаючи дверима, заходили і виходили з неї парочки й одинаки, переважно інтелігентного вигляду, оскільки випивки тут не продавали. А люди тверезі, будучи вільними та відповідальними індивідами, сиділи, пили каву, курили цигарки, обговорювали останні політичні новини, насолоджуючись повнотою екзистенції, навіть не підозрюючи, що кожен з них, насправді, переживає почуття страху та безнадійності існування. Тарас, блаженно відсorbуючи духм'яний напій, примружував очі від наркотичного задоволення, пригадуючи свою далекосхідну геологічну юність, де замість цього дива доводилося пити якусь бурду із цикорію і ячменю, і ловив себе на тому, що, не задумуючись, повернувся б у те напівдикє існування. Перед очима промайнули краєвиди Канхою, напівзабуті незабутні обличчя, він навіть відчув солодкуватий запах багаття, і раптом, ніби окропом, опекала згадка про власну спробу повернутися в ідилію щастя. “Не можна повертатися туди, де був щасливим”, — рішуче і безвідносно до їхньої розмови промовив він, чим немало здивував співрозмовника.

— Повертатися не можна, а з'являтися — навіть треба! — відреагував Бугаєв. — Душа мусить обпікатися об власну пам'ять, інакше вона зачерствіє.

— Так, напевне, Ви праві, — погодився Тарас. — Я безліч разів застерігав себе від чорнобильської теми, аби не перетворитися на подобу письменників-фронтовиків, які переважно не можуть вирватися із воєнної теми, але пам'ять знову і знову відносить мене туди.

— В тому немає нічого дивного. Це було найбільшим стресом, найбільшою подією Вашого життя, отже не треба від цього відбиватися. Врешті-решт, хтось же мусить розказати, що і як там відбулося! — він дістав цигарку, запалив. — Такого фільму про Чорнобиль не міг зробити ніхто інший і таких пісень також ніхто й ніколи не напише, оскільки всі можуть говорити лише від третьої особи — “вони”, а Ви, Тарасе, кажете від першої — “ми”. Цього, відчуття причетності нічим не заміниш! В цьому і є неповторність. Вам віриш! Ваш біль відчуваєш, він викликає і співчуття, і повагу. І, знаєте, мене

особисто надзвичайно приваблює повна відсутність розгублених інтонацій, Ви, очевидно, далеко не фаталіст.

— Дякую за щирю оцінку! А СТОСОВНО фаталізму, то я переконаний, що Господь тільки ставить людину в ситуацію. Випадок не вирішує долю людини, він лише випробує її, отож від самої людини залежить, як і якою вийде вона з того чи іншого випробування. Коридор для наших вчинків є надзвичайно широким, і сама людина вибирає — бути їй героєм чи негідником, велетом чи пігмеєм. І ще одне. Людина має пам'ятати, що за все доведеться платити, кожен гріх необхідно буде спокутувати — не тобі, так дітям чи внукам твоїм, просто осмислити його, просто покаятися — мало, потрібна спокута. Так влаштований світ, Творцеві потрібна підтримка чистих душ. Гріх необхідно спокутати. Навіть, якщо це не твій гріх, а, скажімо, твого роду чи народу.

Напевне, їхню розмову почули, бо сивий, висушений довгим життям аристократ з видовженим обличчям, який сидів за сусіднім столиком, повернувся до них і стомленим тихим голосом промовив:

— Прекрасніє молодіє люди! Благодарю Вас. Очень приятно! — простягнув слабку кістляву долоню. — Дмитрій Сергеєвіч Ліхачов.

Обидва співрозмовники, немов по команді, встали і шанобливо відрекомендувалися живій легенді. Він, у свою чергу, вклонився обом і, виходячи, пояснив: “Не люблю ЦДЛ. Суєтно, знаєте лі”. А потім раптом, повертаючись до змісту їхньої розмови, додав: “Прекрасно. Прекрасная духовная тріада получается: грех — покаєніє — іскупленіє! Нам ещю долго прідьотся іскупляют чужіє грехі. Да і свої тоже. Храні вас Бог!”

Це несподіване знайомство освятило собою весь вечір. За цією великою людиною давно закріпилася слава морального авторитета — напівсвятого, і кожен, хто якимось доторкався до цього образу, відчував його надзвичайну духовну міць і цілісність. Отож, ще довго говорили про академіка та його внесок у світову і російську культуру. Бо насправді хіба його подвижництво не було його особистою спокутою?

Прощаючись, помінялися телефонами і домовилися про наступні зустрічі. Тарас вскочив у свій третій тролейбус і відправився в гуртожиток дописувати безкінечну чорнобильську повість, обмірковуючи дорогою наступну її главу, згадуючи подробиці останніх двох днів. Широ кажучи, гріх було жалітися на свій дебют у цій безумній столиці — за якусь мить він став відомим усьому письменницькому бомонду величезної країни, пробився в засоби масової інформації, за нього вчепилися громадські організації екологів і правозахисників. Тепер треба було витискати із ситуації необхідний результат, в першу чергу це стосувалося прокату на всесоюзному екрані його "Порогу", а потім, звичайно, треба було вирішувати, як жити далі, як утримувати свою немаленьку родину. Проблем, зрозуміло, було безліч, але вони не лякали Тараса. Він взагалі втратив це відчуття — страх. Він залишив його на руїнах четвертого блоку. Усвідомлення відсутності страху, його втрати, прийшло того дня, коли за якусь нікчемну мить він "зацепив" дозу в дев'ятнадцять бер і, якби не його геологічний досвід радіометриста, ця доза могла б бути і на порядок більшою, і навіть летальною, адже він наткнувся на тепловиділяючу зборку, яку вибухом викинуло з реактора й перекинуло через блок допоміжних систем реакторного відділення аж до контрольних баків чистого конденсату, а рівень радіації від тієї зборки сягав тисяч і тисяч рентгенів на годину! Отже його врятував досвід. Він осягнув тоді, що життя — це лише мить, лише крок від небуття до небуття, і зовсім не важливо, яким за довжиною буде цей крок, важливо, що саме залишиш ти по собі, який слід на землі, яку пам'ять про себе, чи збудуєш ти дім — для любові, чи посадиш ти дерево — для краси, чи народиш ти сина — для слави й продовження роду. Йому стало легко й крилато, він відчув у собі нездоланну силу людини вільної від страху, він дивився за горизонт майбутнього, не вимірюючи полохливими кроками його дистанції — це втратило сенс, адже тепер він міг вражати навіть цілі, невидимі іншим.

До третьої річниці Чорнобильської аварії прем'єри його "Порогу" відбулися в Елісті і Волгограді, Києві і Ле-

нінграді, в багатьох залах Москви і нарешті тріумфально в Домі Кіно. А сам Тарас побував зі своїми віршами і бардівськими піснями і в Тюмені, і на Сахаліні, і по всій Україні, і на Рязанщині, і навіть у Хабаровську. Відвідав і свою колишню експедицію. Зустрівся з друзями далеких днів геологічної юності, залишив свої збірки, навіть обговорив із Сіроштановим, тепер головним геологом експедиції, можливість свого повернення в геологію, відчув якесь прохолодне відчуження, отруїв душу спогадами та й повернувся до Москви. Тут його вже ввели в число лідерів Соціально-Екологічного Союзу, а в Києві він став одним із засновників екологічної організації "Зелений світ" та одним із лідерів ветеранської чорнобильської організації "Союз Чорнобиль", позаштатним кореспондентом кількох газет і журналів.

Закінчення навчання збіглося з пропозицією очолити відділ поезії у популярному московському журналі, що передбачало й переселення до Москви його родини. Тарас відмовився. Під час чергової зустрічі з Бугаєвим він пояснив своє рішення досить просто:

— Я не хочу і не буду для Москви малоросом, а для своїх москалем. Я — українець.

— Я теж українець, але ж, бачиш, живу тут і навіть дечого вдалося досягти, — показав диплом доктора наук.

— Напевне, кожному — своє, Борисе Петровичу, я просто знаю, що маю нести свій хрест, а на ньому — український орнамент, — привітавши земляка з вагомим досягненням, відповів Тарас.

Бугаєву сподобався образ у Тарасовій відповіді, йому, очевидно, подобався і сам Тарас. Було в ньому щось, що поєднувало й самого Бугаєва з дідівською землею, до якої відчував постійну тягу, мабуть, якась нестримна енергія, якась вируюча пасіонарність, така притаманна далекій українській землі. Адже не дарма, ой не дарма, немов магнітом притягувала Бугаєва українська історія, українська культура, яка (він це знав і доводив як науковець) запліднила і велику російську культуру, яка, власне, стала і державотворчою силою Російської імперії. Недарма ж він виходив кожне поліське село, збираючи пер-

лини самобутніх релігійних культів і обрядів, які поєднали в собі язичництво і християнство. Він відчував у собі незбориму духовну потребу повернути дідівській землі, бодай, дешицю того, що дала вона його роду. Він дивився на цього світлоокого, кучерявого франта з шотландською борідкою і впізнавав по його очах і жестах своїх родичів із батькових Поліг, відчував незбагнений поклик крові.

— Що збираєтесь робити вдома, Тарасе? — запитав, перериваючи свої роздуми, Бугаєв.

— Я не загублюся в Україні. Вона сама мене покликала, отож роботи мені вистачить, — Тарас на хвильку задумався, а потім продовжив, запалюючись власною мрією. — Все, що відбувається нині в Союзі, свідчить про те, що всі процеси демократизації перемістяться в республіки і ляжуть у площину національно-демократичну. Я переконаний, що імперія доживає віку, принаймні я буду боротися за право українців бути собою.

— Ви так серйозно вірите в розвал Союзу? — здивувався Бугаєв.

— Я вірю в потенціал українського духу! — пояснив Тарас. — Я маю спокутувати наш первородний гріх бездержавного існування, “вернути слух глухим, сліпим відкрити очі”, а як це буде, політика чи мистецтво — побачимо, головне, що це буде сфера духу.

Вони сиділи за столиком улюбленої Тарасової кав'ярні на Малій Бронній, на літньому майданчику, пили каву, роздивлялися відвідувачів, серед яких було багато знаменитих письменників і акторів, говорили про соціальні зрушення, про перспективи ще спільної для обох українців чужої держави і обоє відчували, що все зміниться, все буде по іншому, невідомо — краще чи гірше, і, мабуть, через це Бугаєв шукав того, що було спільним для них обох і зараз, і на перспективу.

— Знаєте, Тарасе, я часто чую від Вас “Творець”, “Господь”, “Дух”, “Духовність”, але, здається, ніколи не чув “Ісус Христос”. Чому? Як Ви ставитися до християнства?

— Дивне запитання до православного християнина, — осміхнувся Тарас. — Я вірую у Христа. Я сповідаю Любов,

але я не сприймаю левитського трактування християнства як продовження юдаїзму. Вони за звичкою все перекрутили і перебрехали ще в першому ж перекладі на грецьку мову. Від Христа там мало що залишилося, не більше половини.

— Цікаво! — аж подався вперед релігіознавець.

— Як на мене, то християнство — це ересь в юдаїзмі, його заперечення, а не продовження. Любов не може бути продовженням ненависті, вона заперечує ненависть, хоч це і є одна енергія, зворотний бік одне одного. А нам постійно подають Новий заповіт як продовження Старого. Давайте глянемо лише один аспект — Божественну педагогіку. В Старому заповіті — це педагогіка страху і ненависті: “око за око, зуб за зуб...”, “Я, Єгова, Бог твій, і хай не буде у тебе інших богів...”. А в Новому “і новий заповіт даю я вам — любіть одне одного!” Це — різні речі! Різні світоглядно! А Христа я приймаю і люблю, я не можу його не любити — він був праукраїнець — гал — галичанин — галілеянин!

— Оце так новела! — злетів бровами над карими очима Бугаєв.

— І не один тільки Ісус. Галами — галичанами — галілеянами були і всі його апостоли, крім Іуди Іскаріота. У нас у кожній галицькій родині вам скажуть, що Ісус народився в Галичині, і навіть проспівують про це в різдвяних колядках. І християнству в понизов'ях Дністра, Пруту і Бугу, а також в наших Карпатах, не тисяча, а дві тисячі літ — повернулися галичани додому після захоплення Галілеї Римом і принесли зі собою слово Христове й легенду про нього, а по дорозі християнізували Малу Азію, Каппадокію і Галатію — своїх родичів, що залишились там по дорозі до Галілеї. Та й Апостол Андрій не з доброго дива попхався в Скіфію — додому пішов на прабатьківщину свою.

— Доволі смілива гіпотеза! — захоплено вигукнув Бугаєв. — Сподіваюсь, і аргументи є? — іронічно примружив учений розумні очі.

— Звичайно! — весело відповів Тарас. — Думаю, Ви ж не станете заперечувати, що учасниками Нікейського

Вселенського Собору у 325 році були єпископи Боспорський — Кадм, Херсонеський — Пилип та Готфський — Теофіл, а також глава Скіфської єпархії?

— Ні, не стану заперечувати, це — факт.

— Але всі ці землі — це ж Україна! Це також факт! Думаю, Ви також не станете заперечувати етнічної основи християнства, адже до того таки Нікейського Собору поняття християнства не існувало, натомість Ісуса називали Галілеянином, а його послідовників — галілеянами. Християнство з'явилося якраз на цьому Соборі, аби завуалювати етнічність цього вчення й заодно “підвести” образ Ісуса-Спасителя під юдейського мішіаха—месію. Як на мене, Христос — це, насамперед, місія! Місія повернення людству його божественної суті, усвідомлення себе часткою творця — синами Божими, а для юдаїзму ці речі незрозумілі й неприпустимі, тому й з'явилося в їхньому перекладі поняття “раб Божий” — апіорі безглузде, адже Богові не потрібні раби, йому потрібні вільні співтворці. Сьогодні в Києві тільки лінивий цього не знає! Ну, зрозуміло, що Москві ці речі — кістка в горло. Але гіпотезу дарую, розробляйте, бо наші хлопці повернуть собі пріоритет і в цій галузі, — засміявся Тарас.

Борис Петрович раптом снизив голос до змовницького шепоту і запитав:

— А похований Ісус також у Галичині?

— Ні, я чув, що похований він у Кашмірі, в Індії.

— Я був на його могилі! — ще тихіше прошепотів Бугаєв. — Вона поруч з могилою Мойсея. Село там називається Пахал-гам, або Село пастуха. На могилі написано, що “Йошуа прийшов сюди, прожив тут до зрілого віку в сто двадцять літ, помер тут”. Ви ж знаєте, що Ісусом його назвали греки, значно пізніше. Він — Йошуа.

— Напишіть про це! — порадив Тарас.

— Що Ви! Це — бомба. Як тяжко було людству повірити в Христа, так само тяжко тепер буде переконати його в тому, що воскресіння не було. Та чи й треба це робити?!

— Я думаю, що Ви все-таки були не на могилі Ісуса Христа, а саме на могилі Йошуа Га-ноцрі. Для мене особисто не важливо, чи було насправді диво воскресіння і

чи саме розп'яття не було зроблено так, щоб він залишився живим (адже на хресті помирають іноді кілька днів, а Ісуса зняли через шість годин), мені це неважливо. Диво воскресіння мені нічого не доводить, бо я не потребую доказів, я — не Тертуліан, я вірую не “тому, що абсурдно”, а тому, що знаю! Для мене головне те, що цей молодий тридцятирічний чоловік морально був готовий на хресну муку в ім'я інших, аби спокутати первородний гріх людства, для мене важливо, що Він Сам вірив у свою місію і своєю жертвою спонукав повірити в це мільярд людей! А коли мільярд людей у щось вірять, когось обожнюють, коли на це божество спрямована позитивна енергія мільярда людей, то сумарна енергія цього егрегора, в даному випадку християнського, наділяє його тими якостями, які йому приписує. Отож, можливо в Кашмірі і похований Йошуа, але точно не Ісус, Ісус живе і житиме доти, допоки в Його доктрину Любові віритиме хоч одна людська душа і в цьому сенсі диво воскресіння таки сталося!

— Переконливо! — погодився Бугаєв. — І головне Вам не відмовиш в логіці і чіткості переконань! Але я мушу Вас залишити: справи, — він заспішив на чергову зустріч, а Тарас, допивши чергову філіжанку московської кави, на ранок почав життя за київським часом.

За пару днів після повернення друзі запропонували йому роботу директором і співавтором сценарію картини про закатованого у пермських таборах поета і дисидента Василя Стуса. Більшого на той час Тарас про Стуса не знав, а тому перше, що зробив, — це взяв у його двадцятилітнього сина Дмитра закордонне видання Василевої поезії з філософською (в контексті поетової долі) назвою “Палімпсести”. Вразила вже сама назва, адже палімпсест, за словником — це старовинний рукопис, зазвичай пергаментний, з якого стерто попередній текст і на ньому написано новий. Здається поет вже в назві пророкує своє пришествя, своє повернення в Україну, в українську поезію, в українську літературу, в український космос, повернення попри всю попередню брехню, попри всі заборони, повернення із небуття ГУЛАГівських катівень,

явлення світу справжнього Стуса, нового тексту поверх колишнього намулу.

Вразив епіграф: *“Благословляю твою сваволю, дорого долі, дорого болю!”*

Він свідомо йшов свою хресну путь! Він спокутував гріхи свого народу!

Вразили перші ж вірші. Вразила мова. Вразило мерехтіння образів, пульсування зникань і народжень почуттів, рухомість духу! Тарас провалився в космос Стусової поезії, в долю і в недолю великого Українця.

24 серпня 1989 року Тарас прилетів до Пермі. Як директор фільму “Василь Стус. Тернова дорога” він мав організувати перепоховання тлінних останків Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого і, звісно, забезпечити роботу знімальної групи. Маючи досвід створення свого першого фільму, він ще в літаку склав приблизний перелік питань, що потребували вирішення та план їх виконання. Позірно підстав для хвилювання не було. Адже на руках у нього була офіційна відповідь Дмитру Стусу, сину поета, від керівника багатогалузевого виробничого об’єднання житлово-комунального господарства (БВО ЖКГ) Чусівського міськвиконкому Пермської області В. В. Казанцева: “На Вашу заяву БВО ЖКГ повідомляє, що перепоховання гр. Стуса В.С. дозволено. Перевезення останків здійснювати в цинковій труні. Необхідні документи на **експлуатацію** (саме так і написали, бісові діти, замість “на експлуатацію”) і перевезення останків Вам будуть видані по приїзді до м. Чусового. 15 червня 1989р.” Написано, звичайно, російською, але він би прочитав і китайськими ієрогліфами, аби лишень здійснити цю святу справу! Такі ж точно дозволи, надіслані сину Олекси Тихого Володимирі й матері Юрія Литвина також були нині у Тараса. Були у нього й відповідні накази по Київському спецкомбінату підприємства комунально-побутового обслуговування №38 від 6 травня та №41 від та 19 травня про перепоховання В. Стуса та Ю. Литвина на Лісовому кладовищі. Такий самий наказ був і щодо перепоховання О. Тихого.

Отже, формальна сторона справи була дотримана й залишалося забезпечити акцію організаційно. А ця робота для Тараса не мала жодних таємниць, оскільки мав він у ній чималенький досвід. Перш за все, замовив готель у Пермі й білети на Чусовий. Досить легко домовився з директором Пермського аеропорту про порядок та умови транспортування такого незвичайного вантажу, що, правда, для того довелося розповісти цьому совісному й професійному службовцеві і про дисидентський рух, і про шістдесятників, і навіть прочитати п'ять своїх перекладів віршів Стуса російською мовою. Директор аеропорту запевнив, що забезпечить режим найбільшого сприяння, дав номер свого прямого телефону, а на прощання сказав Тарасові з почуттям якоїсь власної провини:

“Ніколи не думав, що за вірші, хай навіть такі чудові, у нас можуть засудити та ще й на такий термін”. Тарас вдячно потис міцну руку тов. Соколова й подумав, що чесні люди, вочевидь, є повсюди.

Зустрівшись цього ж дня зі своїм однокашником по Літературному інституту — місцевим журналістом Володимиром Пірожниковим та власним кореспондентом популярної “Комсомольської правди” й колегою-поетом Юрієм Беліковим, заручившись і їхньою підтримкою, давши їм інтерв'ю стосовно запланованої ексгумації, наступного дня він прибув до Чусового, натхненний першим успіхом у Пермі та вже вкотре перечитаною книгою Стуса “Палімпсести”. Ентузіазм Тарасів, щоправда, зазнав серйозного удару, щойно він вийшов на перон Чусівського вокзалу, оскільки місцева температура “плюс 2” ніяк не гармоніювала з його київським нарядом — батником з рукавами до ліктів і жилетом геть без рукавів. Довелося робити незнайомий колір обличчя і в повному розумінні слова “відморозуватись”, оскільки на тлі місцевих куфайок, курток і демісезонних пальт він виглядав дещо екзотично.

Місцевий готель зустрів якщо не теплом, то принаймні затишком, вареними яйцями й морською капустою в буфеті, а найголовніше справжньою душевністю літньої вже, а попри те пишної й веселої директорки Лідії Іва-

нівни Алексеевої. Прочувши про приїзд справжньої знімальної групи із далекого Києва (в якому, якщо судити з цього кучерявого говоруна, люди ходять у безрукавках навіть при нулю градусів!), вона розпливлася в найщирішій посмішці всім обширом свого вилицюватого обличчя, від того Тарасові здалося, що в її кабінеті зійшло не тутешнє тепле сонце. Вона, хоч і пожалілася Тарасові на очевидний дефіцит місць у готелі, та все ж виконала всі його прохання щодо кількості й класу номерів! Тарас був на сьомому небі від радості і вже точно знав, кому саме мають привезти Київський торт його друзі!

Однак увечері під час його обумовленої телефонної розмови з режисером Чернілевським стало зрозумілим, що цього разу ексгумації не відбудеться, оскільки з Чусового надійшла заборона — нібито у зв'язку зі складною епідеміологічною ситуацією. Тарас запевнив Стаса, з яким устиг проїнятися взаємною симпатією й повагою, що жодних обмежень ані в торгівлі, ані в роботі освітніх закладів і закладів громадського харчування, ані в роботі транспорту в Чусовому немає, що погода вже нижче нуля (“до речі, захопи мені якусь куртку, бо Україна втратить ще одного вірного сина!”), а це сприяє ексгумації. Порадившись, вирішили “зробити крила” цій тупій забороні — відзняти документальне спростування аргументації санепідстанції, яка, річ ясна, діяла таким чином не зі своєї волі. Тарасові спроби змусити керівництво санепідстанції змінити своє рішення через його повну абсурдність наштовхнулися на холодний мур їхнього страху перед кимсь невидимим і невблаганним.

27 серпня Тарас зустрівся з редактором місцевої газети “Чусівський робочий” — симпатичним трохи неформального виду русявим худорлявим чоловіком, який відрекомендувався чітко: “Олександр Михальов! — так мене всі називають!”, а потім і з усім колективом редакції. Проговорили біля трьох годин — про перебудову, про гласність, про дисидентів, про поезію, про Стуса, Тихого й Литвина, про речі сутнісні і світоглядні. Редакція стала справжньою опорою і плацдармом для майбутнього виконання головної мети — перепоховання.

Кіногрупу Тарас зустрів у Пермі 28 серпня, вдягнув привезену Чернілевським куртку й повірив, що навіть тут можна вижити. Вже з наступного дня і включно до 1 вересня вони знімали колишній заклад ВС-389/036-1 для особливо небезпечних державних злочинців-рецидивістів, де померли Юрій Литвин і Василь Стус. Олекса Тихий, доведений тут до смерті, помер у шпиталі в Пермі, де й був похований на Північному кладовищі.

З кіногрупою прилетів і Василь Овсієнко — колишній в'язень цієї катівні, який відбував тут свою молодість разом з Михайлом Горинем, Левком Лук'яненком, Олесем Шевченком, Олесем Бердником, В'ячеславом Черноволом, московським письменником-монархістом Леонідом Бородіним... Овсієнко став чи не найповнішою бібліотекою Василя Стуса — хранителем його поезії, причому цих віршів не можна було ні спалити, ані порвати, їх не можна було знищити, не знищивши самого Хранителя. Овсієнко пам'ятав сотні Стусових поезій, повторював їх, аби не забути, і декламував їх нам, супроводжуючи свою оповідь про цю совітську катівню. Всіх присутніх на зйомці вразив епізод, коли Овсієнко, розповідаючи як він отримував поезії від Стуса й показуючи на камеру так звані «нички», знайшов у одній із них (дірка в фундаменті) клаптик паперу зі ще невідомим перекладом Стуса Кіплінгового "Ef" (Якщо)!

Цей, молодий ще, сивий чоловік водив знімальну групу із камери в камеру, наново проживаючи всі страшні роки свого каторжанства — 13 років (!) Загалом його було засуджено до 22 років ув'язнення Тарас тяжко переймався, щоб тільки витримало Василеве серце. "Увечері обов'язково куплю валідол і нітрогліцерин! — подумав він. — Як не дивно, навіть в Чусовому є чергова аптека!"

Овсієнко показував тюремні камери ("...Весь обшир мій — чотири на чотири") і розказував, що таке нари і як їх опускають тільки на ніч, щоб, не дай Боже, зек не надумав прилягти до відбою; що таке "баян" — спеціальні жалюзі потойбіч віконного скла, через які можна побачити лише смужку неба ("...І крешуть кола сизі голуби"), де хто сидів, де хто помер.

“Василь Стус помер в ніч на 4 вересня 1985 року в карцерній камері №3 під час сухої голодовки на знак протесту проти брехливого доносу наглядача Руденка, за яким його й посадили до карцеру, — тихо, ніби читав лекцію з історії, розповідав Овсієнко. — Йдучи до карцеру, Стус твердо сказав Бородіну: “Я оголошую голодовку — до кінця”.

Стус дотримав слова. Діагноз: “Ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда”, — так записано в свідоцтві про смерть III БК № 462963 від 17 жовтня 1985.

“Лише сорок сім років! — подумав Тарас. — Точно, як і Шевченко!”

Тарас піймав себе на думці, що такий збіг у долі двох великих поетів України не може бути випадковим, адже збігаються у них і факти смерті на чужині, і навіть, більшменш, терміни заслання!

“А після перепоховання Стуса в Україну збіжиться ще й цей факт — факт перенесення тіла в рідну землю!” — сказав собі Тарас подумки. — “І, напевне, це перепоховання викличе таку ж хвилю національного піднесення, як перепоховання Шевченка в травні 1861 року! Дай нам, Боже, сили і віри!” — чи то подумав, чи то помолився Тарас, але в його серці вже міцно застрягло відчуття, що Стус — то наступне втілення Шевченка.

Юрій Литвин помер 5 вересня 1984 року в результаті “проникаючого поранення різаного черевної порожнини з пошкодженням тонкого кишківника” в лікарні міста Чусового. Помер у 49 років, 21 з яких провів у радянських тюрмах. Загалом же був засуджений на 41 рік. Бо — Українець. Як і Стус, як і Тихий, як і Валерій Марченко, як і сотні відомих, як і мільйони безіменних синів України.

Тарас читав ці тупі медичні канцеляризми — “проникающее ранение резанное” — і згадував маму Юрія Литвина — замучену радянським життям нещасну жінку, в якої забрали не лише її життя, а навіть її майбутнє — сина. “Карфаген має бути зруйнованим!” — твердо сказав собі Тарас. Чи не вперше — з такою впевненістю.

Литвина і Стуса поховали в селі Копальному. В могилу Литвина вбили кілок з бляшаною табличкою, на якій

цвяхом було вибито 7, в могилу Стуса — з цифрою 9. Вся кіногрупа була вражена цим видовищем! Якийсь час стояли безмовно й лише дивилися на порослі бур'янами безіменні “места захоронення” людей, які були справжньою славою і совістю України!

Нарешті емоції поступилися місцем необхідності діяти й запанувало прагматичне гасіо — кожен почав діяти, а не лише відчувати.

Поки всі вільні від зйомки впорядковували могили, кінооператор Богдан Підгірний та відеооператор Валерій Павлов знімали цю акцію. Тарас зауважив, як Валерій змахнув невіленьу сльозу, коли на розчищених могилах запалили виставлені хрестами свічки і в мерехтінні їхніх вогників ожили червоні і чорні кольори на рушниках, що пов'язали українці на могилах мучнів. Тарасові й самому стисло серце, й він пообіцяв собі, що вони обов'язково повернуться, обов'язково перепоховають своїх героїв у рідну землю. Адже герої народжуються на могилах героїв, а країна без героїв ніколи не стане державою!

Дорогою до готелю він записав у своєму записнику:

“Пам'яті Василя Стуса, Юрія Литвина, Олекси Тихого

*Без страху дивиться у Всесвіт
Очима правди немовля,
А десь свинцями квітнуть весни
Й від болю в'юниться земля.
А десь розп'яті на хрестах
Брехні і заздрості людської
Поети сплять в німім покої
З убитим словом на вустах.
Ані хреста, ані могили
Над вбогим прихистком нема!
Вже вмерла і сама тюрма...
За що ж ви голови схилили?
За слово правди, за людей.
Через людей несамовитих —
Продажних лицарів ідей,
Що вчили нас в неправді жити.
...Земля уральська не пухка —*

*Їм душі муляє перина.
Лівіше серця — Україна!
І манить їх її рука:
— Додому, козаки, додому!
Збирай, вдово, своїх сиріт!
Співай пісень, козацькій рід,
Дай жити слову молодому!*

Звичайно, як директор, Тарас займався тим, чим і мав займатися директор картини — забезпечував процес, але весь час ловив себе на бажанні щось підказати режисерові-початківцю, адже, на відміну від нього, вже мав за плечима досвід роботи над великим двогадинним фільмом. Проте він добре розумів, що автором є саме режисер, і саме його енергією, його нервом і його духом має бути запліднена картина, щоб мати в собі якусь незбагненну таїну, якийсь магічний магнетизм, бо тільки тоді вона стане актом творчості, фактом мистецтва. Отож, він лише іноді дозволяв собі запитати Стаса, що той думає про той чи інший епізод. Деякі з пропозицій режисер використовував — ну, то й слава Богу.

Годі й говорити, що жодних епідемій у Чусовому виявити так і не вдалося. Українці зняли на відеоплівку роботу ринків, магазинів, шкіл, опитали мешканців — ніхто ні гу-гу, ані тобі гонконгського грипу, ані дизентерії, ні навіть сибірської виразки.

— Це у вас чума продовжується! — констатував Василь Овсієнко. — Антиукраїнська чума.

Через півтора місяця, виступаючи на перших Зборах Народного руху України, депутат-українець польського Сейму пан Мокрий пророкував, що світ тільки тоді повірить, що Україна постане як незалежна держава, коли тіло Стуса буде повернуте в рідну землю. Наш земляк, без особливої надії, мріяв він про те, щоб це відбулося, хоча б, через кілька років.

Сидячи в першому ряді зали Будинку Культури рідного Політехнічного інституту, записуючи виступи делегатів і гостей форуму, Тарас дав собі слово, що зробить це перепоховання ще поточного року. Він уже знав, що треба робити і як це зробити. Перша серпнева спроба виявилась

не достатньо підготовленою попередньо, оскільки тоді керівництво всією акцією, а не лише творчою її частиною, взяв на себе режисер фільму, славний поет і славний чоловік Станіслав Чернілевський, який фізично не міг охопити всього огрому проблем. Та й політичне керівництво ні в метрополії (в Москві), ані, тим більше, в колонії (в Києві) ще не визначилось, що ж з усім тим робити.

“Тепер, — думав Тарас, — усі помилки враховані, тепер треба терпіння й наполегливості. Ну й, не припуститися нових помилок”.

Він вирішив, що оскільки імперська Москва стала причиною недолі й смерті українських дисидентів, зокрема й цих, яких він з рідними й друзями намагається нині перепоховати в Україні, то сам Бог велів використати її чинники для проведення цієї акції. Він зателефонував знайомим і друзям у творчі спілки СРСР, до яких сам мав причетність, як мистець, попросив сприяння. З приємністю відзначив, що відгукнулися не лише “наші люди на Москві”, як Сашко Крикуненко зі Спілки письменників, а й таджик Довлат Худаназаров — Голова Спілки кінематографістів СРСР, добрий приятель Тараса і московські інтелігенти зі Спілки журналістів.

7 листопада, в річницю державного перевороту в сусідній державі (саме так називав Тарас той “Великий жовтень”) він виїхав до Москви, де на його прохання вже були підготовлені відповідні листи-звернення від творчих спілок письменників, журналістів і кінематографістів СРСР до розмаїтих владних структур Пермської області і Чусівського району щодо сприяння в проведенні ексгумації. Отож, долучивши їх до отриманих у Києві рекомендацій від народного депутата СРСР, голови Спілки кінематографістів України Михайла Белікова, голови Спілки письменників України Юрія Мушкетика та ще цілого сузір’я функціонерів високого рангу, Тарас відчув себе ніби закованим у броню. З такою артпідготовкою можна починати й атаку: це він добре знав, як артилерист-розвідник першого класу після служби. А ще ж, перед тим, він виманив із Пермської обласної санепід-

станції клятвене запевнення, що жодних епідемій цього разу у них в обласні нема й не планується, так що, мовляв, можете собі знімати на здоров'я. Ця авантюра була цілковито його власним “ноу-хау”. Тарас заскочив до директора кіностудії імені Довженка — щирого й епатажного, радянського й глибоко українського водночас Миколи Мащенко — підписувати якийсь нікчемний кіношний папірець і на запитання господаря кабінету, як просуваються справи з підготовкою перепоховання, експромтом випалив, що все добре, окрім одного, необхідна телеграма від нього, знаменитого режисера знаменитої епопеї “Як гартувалася сталь” Миколи Мащенко на Пермську обласну санітарно-епідеміологічну станцію з прямим і чесним, Гамлетівської ваги питанням “To be, or not to be?”. Треба знати Миколу Павловича! Він миттєво й при цьому власноручно настрочив текст, вартий пера Шекспіра, в якому обіцяв навечно прославити Пермську землю в світовому кінематографі!

Відповідь була стриманішою, але її зміст був змістовним: “To be!”

В Пермі було прохолодно, в Чусовому — відверто холодно. В Пермі порятувала зустріч з Юрою Беліковим і Володею Пірожниковим, а в Чусовому — з Михальовим і його редакцією. Стратегічно важливі плацдарми, закладені ще в серпні, були надійними. “Начувайся, враже! Ось тільки пройду пекельними колами місцевої бюрократії, ось тільки проламаю власною головою її бетонні стіни!” — заводив себе Тарас.

Та стіни виявилися гумовими. Дев'ятого листопада Тарас замовив у Пермському спецтресті виготовлення трьох оцинкованих трун, а в Чусівській районній санепідстанції залишив заяву на отримання довідки-дозволу й подумав, що початок справи, то вже пів справи.

“В Пермі замовлено готель, в Чусовому — автобус для кіногрупи, в Пермі домовлено в аеропорту (Соколов пам'ятає дане слово й тримає його!), в Чусовому повідомлено райвиконком і райвідділ міліції, в Пермі поінформовано обласну санепідстанцію, в Чусовому знайдено мідників — запаяти труни. Від Пермі до Чусового — чо-

тири години шляху. Від Чусового до Пермі — не менше!» — аби не втратити лік дням, Тарас детально записує все зроблене за день і плани на дні прийдешні.

“П’ятнадцятого листопада має прилетіти кіногрупа, — думає Тарас, — отже, чотирнадцятого я маю її викликати, будучи впевненим у тому, що цього разу акцію не зірвуть. Що для цього потрібно? А для цього, дорогий мій Тарасе, треба не лише отримати всі необхідні дозволи на експедицію, але й продумати до дрібниць усі її аспекти!”

Раптом щось змінилося! Очі функціонерів стають скляними, двері кабінетів броньованими, стіни — гумовими. Тарас шкірою відчуває тупий спротив. “12-го листопада, — пише він у щоденнику. — Стає зрозумілим, що влада оговталась і починає гальмувати підготовку операції. Районна СЕС не видає довідку-дозвіл, мовляв, нема дозволу обласної”.

Тарас знову їде в обласну. Показує головному лікарю обласної СЕС його офіційну телеграму-відповідь на офіційний запит директора кіностудії імені Довженка — Миколи Мащенка. Головлікар обласної СЕС телефонує головному лікарю СЕС районної — видай, мовляв, довідку-дозвіл, немає підстав не видати.

13 листопада Тарас телефонує в районну СЕС головлікарю — той обіцяє видати довідку-дозвіл на ранок 14 листопада.

— Я перепрошую, — “вмикає дурника” Тарас, — а ранок у вас, це коли? Ми самі не местніе...

— Годинку на десяту-одиннадцяту приходь! — закипає головлікар.

— Може, у вас проблема яка? Може, секретарка у відпустці? Так я — письменник, давайте, надрукую, я зможу!

— Завтра! — кричить головлікар і кидає слухавку.

Тарас знову їде в Чусовий. Застає головлікаря зненацька в його приймальній. Секретарка на місці!

— Може, у вас паперу нема? — цікавиться у головлікаря. — Так я ось із Києва привіз! — дістає з папки жовтавий аркуш.

Головлікар тікає з приймальної в кабінет. Тарас за ним. Головлікар — з кабінету в коридор, Тарас за ним. В кори-

дорі нікого, крім них, немає. Головлікар не витримує:

— Ви що? Не розумієте, куди треба йти? При чому тут СЕС!

— Ви маєте на увазі контору? — здогадується Тарас.

— А то...

“Контора Глубінного Буренія”, як любовно іменував її совіцький народ, — це КГБ, знаходилася вона неподалік. Тут все було поруч. Все притрушене свіженьким червонувато-бурим сніжком, все однаково безлике. Господар контори майор Ченцов — безликий, білобровий і білоокий, підстрижений і залізаний, неусміхнений і ніякий зустрів як давно очікуваного гостя — без емоцій. Проглянув нашвидкуруч Тарасові посвідчення й клопотання людей та установ — просвітів душею, посміхнувся поспіхом:

— Що привело Вас в наші краї? — поцікавився незацікавлено.

— Борги перед закатованими героями, — чесно зізнався Тарас.

— А ми тут причому? — не зрадів чесності гостя Ченцов.

— Ну-у, ви то тут, якраз, при ділах! — нагадав Тарас. — Адже злі язика стверджують, що саме ви “вели” Стуса.

— Ми іноді мали профілактичні бесіди.

— І як?

— Не допомгло.

— А, до речі, де Стусові вірші останніх літ? — несподівано переніс наголос на інший аспект Тарас. — Кажуть, їх там було біля шестисот, чи стільки?

Ченцов не повівся, мовляв, уперше про це чує.

— Завтра я маю викликати кіногрупу, — повернувся до головної мети візиту Тарас, — яка буде знімати процес ексгумації, а СЕС боїться видавати довідку-дозвіл, очевидно, цей страх не від епідеміологічної загрози, — показав майору телеграму обласної СЕС.

Майор проглянув білооко й білоброво:

— Ми не впливаємо на Санітарну службу! — сказав правду.

— Тоді справи цієї держави жалюгідні, якщо ви навіть на СЕС вже не впливаєте.

Майору сподобалось, він посміхнувся. Промовчав.

— Якщо завтра я не викличу кіногрупу, то післязавтра газети трьох творчих спілок Союзу і, відповідно, України, а також газети української діаспори в Європі, Канаді, США і Австралії вийдуть під заголовками на кшталт “Майор Ченцов — ворог «перестройки»”, — довірливо і якимось, мов навіть співчутливо, повідомив Тарас. — Механізм вже запущений.

— Вам не здається, що це нагадує ...

— Шантаж, — з готовністю підказав Тарас. — Але воно того варто!

— З нами ще ніхто так не розмовляв! — в голосі дзенькнув метал, швидше — металолом, іржавенький.

— Звикайте! Товаришу майор. Соціалістичний плюралізм — він, знаєте, не тільки для думок, але й для інтонацій...

— Чаю бажаєте? — раптом виявив неабияку гостинність господар. — З лимоном! — верх гостинності!

— З задоволенням, але тільки після вас, — гідно оцінив гостинність гість.

— А Ви — жартівник! — здогадався майор.

— Воно поганий сміх, як в роті лиш два зуби, — показав рівний ряд зубів Тарас.

Майор вийшов, прихопивши з собою цілу копицю клопотань, посвідчень і довідок, поклавши перед відвідувачем книгу Дейла Карнегі “Мистецтво здобувати друзів...”.

Тарас відкрив прочитаний ще в Літінституті бестселер, проглянув зміст, згадуючи текст.

За кілька хвилин, тримаючи перед собою склянку в підставці, до кабінету, в якому не було жодного вікна (“Замуровалі демони!” — Тарас лише зараз це помітив!) увійшов приземкуватий, чорнявий, чорноокий, чорний чоловік з чорними вусами — дуже схожий на провідника залізничного вагону:

— Чай з лимоном, — пояснив очевидне.

— Майор обіцяв покуштувати першим, — нагадав жартома Тарас.

— Тоді чекайте майора, — не оцінив чорного гумору чорний чоловік.

Тарас чекати не став: чай був гарячим і з лимоном! Розкіш не тільки для Чусового — для всієї совдепії.

Ченцов повернувся хвилин за двадцять.

— Ну, що? — спитав, з надією киваючи на залишену книгу. — Ще не читали?

— Читав, два роки тому, — убив беззахисну надію Тарас.

— Сподобалось?

— Нічого. Але мені, здається тут доречніше говорити про “Архіпелаг ГУЛАГ”. Читали?

— Читав, — Ченцов несподівано для себе посміхнувся, а потім несподівано погасив цю недоречність на своєму великому лиці й додав по суті. — Наше керівництво сказало, що ми не проти перепоховання, ми навіть будемо допомагати!

— Було б цілком достатньо, якби просто не заважали! — попрощався Тарас.

“14 листопада. Довідка нарешті на руках!” — записує в щоденник Тарас, і від руки переписує її текст:

“Чусівська санепідстанція дозволяє екстумацію і транспортування в цинкових трунах праху:

Стуса Василя Семеновича, похованого в с. Копальному.

Номер поховання 9.

Литвина Юрія Тимоновича, похованого в с. Копальному.

Номер поховання 7”, — радість переповнює Тараса, та він боїться наврочити — ні посмішки на щільно стулених устах.

Мчить на телеграф, відправляє телеграму в Київ, мовляв, вилітайте — зустрічаю, подробиці при зустрічі.

Шукати в Чусовому кави — смішити несмішливий місцевий люд, тому — піст, жодного допінгу. Гарячково перебирає в пам’яті все, що необхідно зробити, мимохить милуючись видом ексклюзивного місцевого снігу — червоно-бурого, чи, може, буро-червоного, а-а, Господь з ним (!) — ексклюзив, одне слово.

В райвідділі міліції обов’язки начальника виконує керівник карного розшуку Анатолій Мікрюков, ну то Тарас

до Мікрюкова. Той ще раз уважно перевірів увесь пакет документів:

— Ну що ж, — каже, — з юридичного боку все правильно. Ось тільки дільничного інспектора дам вам для порядку. А ще візьмете в Копальному когось із сільради, — він викликає дільничного Файзулу Матякубова, інструктує.

Тарас домовляється з останнім, про деталі.

— Заїдете за мною 17 листопада о 8-30 ранку у Верхне Каліно, я там проживаю.

— За вами заїде автобус, — погоджується Тарас. — Сподіваюсь, там всі знають вашу адресу?

— А то?!

Далі Тарас мчить до редакції, домовляється з Михальовим, щоб той дав машину привезти з заводу на цвинтар мідників, знайти яких там допоміг Тарасу директор школи олімпійського резерву “Огонек” Леонід Плотніков — сердечний друг однієї з журналісток Михальова. Так ось, саме з цим Леонідом — чоловіком позитивним вже тому, що тут, “серед катівень гаму, смогу й чаду” він намагається готувати майбутніх олімпійців(!) — вони пішли на міський цвинтар, захарашений, як і все в цьому місті, домовлятися в кооперативі “Ритуал” щодо послуг гробокопачів. Виявляється, послуг поза міським цвинтарем вони не надають. А може, це Ченцов виконує обіцянку — допомагає? На запитання Тараса, чи погодиться хтось із мужиків у Копальному — копати, копачі впевнено відповіли, що ні за які гроші — налякані. Стає зрозумілим, що копати доведеться самим, отже, треба йти в комунгосп замовляти лом, мотузки, лопати, сокиру. В наявності виявилось лише чотири лопати. Все інше довелось клянчити (у редакційного водія Валерія Сидорова — лом), або ж купувати на ринку — мотузку, сокиру.

Здається, що все продумав, все підготував, але щось не покоїть Тараса, щось муляє його роз’ятрений мозок. І не даремно. “Судмедексперт! — пригадує Тарас. — Так це називається!”

Отож, знову треба йти до Мікрюкова. Іде. Приходить, а Мікрюкова нема — шпану кримінальну ловить (він же

слідчий, а не щур кабінетний! Він просто виконуючий обов'язки). Дільничний інспектор Матякубов теж на дільниці, в своєму Верхньому Каліно, а, може, і в Нижньому — хтозна. А сам судмедексперт їхати на ексгумацію відмовляється — не хоче втрачати роботи:

— Ви приїхали й поїхали, а мені тут жити. Я брехати не вмію, а якщо напишу правду, то і в кочегарку на роботу не візьмуть. Не піду, це не моя справа.

“Справа вона справді не його, — думає собі Тарас, — але дуже важливо було б зафіксувати ушкодження на голові Стуса, якщо такі виявляться, адже Василь Овсієнко висуває версію про те, що поета могли й убити, — пригадує він. — Василь тоді навіть демонстрував технологію такого вбивства: якщо б “вертухай”, себто наглядач, без попередження висмикнув у коридорі стрижень, який тримає нари вертикально прикутими до стіни, а ті нари впали в'язневі на голову, то травма могла б бути тяжкою і навіть смертельною, враховуючи виснаженість і хвороби Стуса. Отже, встановити такий факт, насправді, було б дуже важливо, але місцевий судмедексперт відмовляється, отже треба привезти чужого — з Києва, наприклад, чи бодай з Пермі”, — вирішує Тарас.

Висидівши чергу в переговорному пункті, Тарас таки переговорив спочатку з Дмитриком Стусом — той не виявив до цього інтересу, а потім і зі Стасом Чернілевським, який дуже зацікавлений, але зайнятий підготовкою до експедиції ще більше. Отже, довелося просити Юру Белікова.

— Привіт, друже! — зрадів дзвінку Юра. — У мене є такий знайомий тут, у Пермі, але правда полягає в тому, що він мені не те щоб друг, а просто знайомий, проте спробую його переконати — бо справа свята!

— Дякую, дорогий! Зателефонуй, як матимеш відповідь! — подумки молиться за Юру Тарас.

— Без питань! — відчуває це Юра.

Тарас ще й ще раз гортає щоденник, звіряючи плани з їх виконанням. “Лишається проконтролювати замовлення номерів у готелі, а він таки дійсно переповнений, але ж є його всемогутня завідувачка Лідія Іванівна Алек-

сеєва, яка просто мліє при зверненні “Пані Лідочко!”, а ще більше, коли поцілувати руку!”

Ну, одним словом, є номери, чого там!

Тарас заходить у свій номер вже поночі, проглядає власні записи, викреслює виконані пункти. Не викреслених, які б стосувалися Чусового, більше не залишилося. Добре! Можна проглянути власну новелу “Під осоко-ром” — страшну, оголену (Стефаник відпочиває! — скажуть потім), яку він написав у вагонах дизеля від Пермі до Чусового і навпаки. Прочитав, зробив кілька поміток — правити нічого! Значить, влучив!

Пригадав, що за весь день випив лише склянку бульйону з привезеного з Києва кубика Gallina Blanca. Довелося спуститися до буфету. Там — морська капуста й варені яйця. Купив. У номері вкинув у склянку кип’ятильник, зварив окріп, розмішав у ньому півкубика Gallina Blanca (а половину залишив на завтра), покришив туди ж яйця з синіми від такого життя жовтками — чом би й не суп! Морська капуста під залишки київського хліба й сала — то вже розпушта! Він приліг на ліжко й заснув миттєво. Йому снилися то виконуючий обов’язки Мікрюков, то Файзула Матякубов, то майорське обличчя без лиця, то приземкуватий, чорнявий, чорноокий, чорний чоловік з чорними вусами — дуже схожий на провідника залізничного вагону: “Чай з лимоном”, — пояснював він очевидне. Потім з’явилося осяйне обличчя Юри Белікова, весь час у профіль, аби не помітили косоокості (Тарас ще подумав у сні, що ти, Юро, кращий за будь-якого Алена, навіть Делона!), і трохи подзьобане віспою аскетичне обличчя Пірожнікова — приємне й усміхнене. Та нараз на нього глянули очі з плаката “А ти записался добровольцем?”. Ось тільки обличчя було там зовсім інше: не фанатично-бездумне, а якесь стражденне й не зле, і — дуже знайоме, лише воскового кольору, як мумія, а очі живі й сумні. Очі з “Палімпсестів”! Стус!

Тарас підскочив, наче викинутий із катапульти. “Стус! — подумав він гарячково. — Що ж він хотів запитати? Чи порадити? Чи застерегти? Що я не доробив, чого не передбачив? — він знову, вкотре, почав переби-

рати в пам'яті всі дрібниці, необхідні для ексгумації. — Інструмент є, мотузка є, труни давно замовлені в Пермі й мають бути готовими, транспортні ящики для трун замовлені тут і вже виготовлені — перевіряв, для перекладання тіл із дерев'яних трун у цинкові заготовили навіть чорнобильські білі чепчики, білі рукавички й респіратори “лепесткі”, мідники замовлені, автобус і вантажівка замовлені, а їхні послуги оплачені офіційно, ніби все... Стей! — раптом Тараса ніби окропом хтось ошпарив. — А як ти збираєшся перекладати тіла, а швидше “тлінні останки”, з труни в труну? Вони ж можуть просто розсіпатися в руках, адже пролежали в могилах понад чотири і понад п'ять років! А це не просто жах — це варварство!”

Рішення прийшло миттєво, так, ніби хтось показав йому на екрані: накрити труну цупкою тканиною, повернувши труну на 180 градусів, викласти тіло на тканину, а потім покривши тіло зі спини іншим відрізом тканини, перекласти тіло в цинкову труну! Просто.

Наступного дня зайшов у Пермі до магазину “Тканини” й порадившись із товарознавцем — жінкою невеселою, але толковою, закупив дванадцять погонних метрів тканини для “вафельних” рушників, завширшки біля метра. Тарасові ніби неймовірний тягар звалився з пліч. Тепер готово все — лишається перевірити, як там справи в спецтресті з виготовленням цинкових трун.

У спецтресті напруга. Бляхарі сидять — трун не роблять. Одна труна майже зроблена, друга почата, до третьої ще й не бралися.

— У чому річ, козаки? Домовлялися ж! І офіційно, й не офіційно! — намагається стриматися Тарас, бо відчуває — не в них справа.

— Вчора приходили підполковник і капітан внутрішніх військ, сказали, щоб ми з тими домовинами не поспішали, — винувато пояснює старший з них двох, Равіль, татарин. Другий, зовсім ще хлопчик, теж татарин, але не бляхар — просто помічник — “подай-принеси”, також почувується винуватим. — Сказали, щоб зовсім не поспішали.

Тарасові доводиться підвищувати ставки — робота по-жваввішала, але хлопців треба прикрити, отже, він пішов до головного інженера В.П. Карцева. Той — чоловік совісний, з неприхованим єврейським корінням, очі відводить, нервує — видно, що не його це зла воля, а власної, доброї волі йому бракує, щоб по столу “бах!” кулацюгою, мовляв, я людина і чинитиму по-людськи. Тарас — хлопець делікатний, але, гад, за справедливість горло перегризе: “бах!” по столу кулацюгою, я, каже, з вас живих не злізу, допоки замовлення не виконаєте — справа ж свята!

Словом, утік В.П. Карцев кудись у міськ-, чи облвиконком. “Викликають!” — каже, сів у свою “Волгу” й гайда.

Тарас за ним слідом — на автобусі. Карцева не знайшов, зате спіймав начальника міського управління ЖКГ. Гомоніли не довго, проте змістовно. З’ясувалося, що він і Карцева захищає, і цих штучок КГБешних не підтримує, а ось Тарасу краще сходити до управління МВС, але не до міського, а до обласного або, ще краще, до того, що раніше називалося ГУЛАГ, а тепер Бог його святий знає, як воно називається, якщо він, Тарас, каже, що приходили офіцери внутрішніх військ. Тарас пішов. Міліція відбрикалася — не ми, і не заважайте нам народ від криміналу та хаосу рятувати. В ГУЛАГу начальника управління не було, а його заступником виявився якраз вчорашній підполковник. Особина ще бридкіша, аніж Ченцов! Руде, тупе й самозакохане — явно прийшов у цей кабінет з “кума” — начальника тюрми. А тому, цілком зрозуміло, що він ані сном, ні духом не знав не тільки про ті труни, а й про всю ту акцію, і в нього роботи неміряно. Тарасові довелося майже дослівно повторити свій монолог у Ченцова, стосовно гласності, ворогів “перестройки” і їх портретів у газетах по всьому світу. Отож, дружби не склалося.

Того ж таки 15 листопада о 23-45 за місцевим часом Тарас зустрів кіногрупу в аеропорту і поселив у готель до ранку. Виснажений, але щасливий, що дочекався своїх, доповів друзям, що зроблено і який план роботи. За його планом, попередньо вже узгодженим з усіма учасниками акції, виходило так: “Завтра, 16 листопада, всі, окрім мене і Володимира Тихого, їдете до Чусового, де все вже

домовлено, а ми з Володею Тихим дотискаємо спецтрест, забираємо домовини, ще раз уточнюємо деталі з аеропортом, а потім я привожу домовини в Чусовий, а Володя разом з братом Миколою, який прибуде з Москви, тут, у Пермі, займаються ексгумацією батькового тіла. Сам процес ексгумації має відбутися 17 листопада. Виліт на Київ увечері 18 листопада, — Тарас видихнув, як після стометрівки, — Ну, а далі будемо вирішувати проблеми в міру їх надходження!”

Оскільки при проведенні ексгумації можуть знайтись охочі ще раз перевірити довідки, а тут все вже замовлено, то оригінали свідоцтв про смерть вирішили взяти з собою в Чусовий.

Зранку 16 листопада Тарас замовленим автобусом відправив кіногрупу й тих, хто прибув допомогти з ексгумацією, на Чусовий, а сам редакційним ГАЗоном поїхав за трунами в той такий клятий спецтрест. Одна труна зроблена повністю, друга — лише з дерева, третю й не починали. Карцев з тресту просто утік, так сказала Тарасові бухгалтерка, але під суворим секретом. Равіля нема. Хлопчина-татарин, помічник, сидить, закрившись у вагончику бляхарів, боїться відкрити двері.

— Що сталося?! — питає, достукавшись до малого, Тарас, а сам ледве стримується.

— Вчора ввечері, коли Равіль повертався з роботи, йому у власному парадному провалили голову — тяжкий струс мозку, — відповідає хлопчина.

Тарас метнувся по тому спецтресту — іншого бляхаря в спецтресті немає, де його можна знайти — ніхто не знає, секретарка налякана, бухгалтер перелякана, Карцев утік, начальник у відпустці.

— Як тебе звати, козаче? — запитав раптом Тарас Равілевого помічника.

— Ренат! — відповідає.

— А ти, Ренате, бачив, як Равіль оббивав першу труну?

— Бачив.

— Тоді закривай двері — цю ми зробимо самі.

Володиміру й Миколі Тихим довелося самотійно робити й дерев'яну основу труни, і оббивати цинком також.

До обіду Тарас з Ренатом таки закінчили роботу. З'явився в кабінеті й Карцев В.П. — людина, видно, совісна — в очі не гляне.

— Ось квитанція на оплату замовлення, — простягнув Тарас папірець. — Прошу видати мені труни, бо ще 240 кілометрів їхати, і то все-таки гори!

В.П. Карцев папірця взяв, але у вічі не дивиться.

— Покажіть мені, — каже, — свідоцтва про смерть.

— Та ж я їх показував, коли замовлення робив! — нагадує Тарас. — А зараз оригінали знаходяться в Чусовому.

Обличчя гробових справ головного інженера В.П. Карцева просіяло:

— Ні! — каже твердо. — Без свідоцтв не віддам. Не маю права.

— Та ж виготовляли ви труни на підставі тих самих свідоцтв! — намагається тримати себе в руках Тарас, але В.П. Карцев відчуває, що цей макоцвітний вже таки готовий вирвати йому, В.П. Карцеву, кадика, і тому відсувається від власного столу в самісінький куточок — так воно якось безпечніше.

Нарешті Карцеву приходить рятівна ідея:

— Треба поїхати до облвиконкому, до ЗАГСу — взяти копії свідоцтв про смерть! — радить він швидше радісно, ніж співчутливо.

Тарас поїхав, бо що робити. Там обідня перерва. Годину доводиться чекати. А потім з'ясовується, що оскільки свідоцтва видані в Києві, то ніяких копій у Пермі видати не можуть. Хоч і з труднощами, але вдалося зв'язатися з Чусовим і викликати посланця з тими свідоцтвами. Знову поїхав до спецтресту, а воно так на самісінькій околиці міста, навіть дороги не асфальтовані. Карцев на обіді, потім — на нараді, повертається лише надвечір. Тарас до нього: “Я викликав людину зі свідоцтвами і о 21-00 принесу їх вам, товаришу Карцев, додому, а зараз кладу в заставу всі свої посвідчення — письменницьке, журналістське, кіношне, навіть паспорт залишаю — Читайте! Завідуйте! Але ж давайте відправимо машину, вона замовлена лише на один день”.

Вперше за весь час В.П. Карцев глянув Тарасові у вічі

своїми ясними, добрими, стомленими очима — такі очі бувають у людей, які прийшли до смертного одра своїх ворогів — постояти в скорботі, — і відмовив.

Тарас додзвонився до Михальова, попросив дозволу залишити машину на завтра.

— Не питання!

— Дякую!

— Свята справа!

Домовився й з водієм, Валерієм Сидоровим, якого дома чекають семеро — шестеро дітей і молода дружина, яка не заперечує й проти сьоменького. Хоч і вечір надворі, та на робочому телефоні вдалося застати Володю Пірожнікова:

— Допоможи з готелем, старий. Бо в мене жодних ідей, — попросив Тарас.

— Не питання! Їдь у готель Пермського цирку — там працює моя дружина, — миттєво реагує однокашник.

— Дякую!

— Свята справа!

Рівно о 21-00 разом з водієм вони зустріли посланця від Чернілевського зі свідоцтвами — Василя Овсієнка.

— У Чусовому поки що все гаразд, — повідомляє Василь і бачить, як Тарасові очі намагаються вискочити з орбіт.

— Це ж не оригінали! Це — копії! — шепоче Тарас майже приречено.

— Але ж вони нотаріально завірені! — показує Василь штамп нотаріуса.

— Для цих відморозків аби тільки зачіпка була, — нервує навчений тутешнім досвідом Тарас. — Але, якщо він таки не віддасть, їй-бо, візьму гріх на душу! — хреститься благоговійно.

Василя саджають на зворотний потяг, а самі їдуть до готелю.

Валерій зумів пару годин передімати. Це — плюс. Тарас, прийнявши душ, заснути не зміг. Це — мінус. Та, менше з тим, їдуть до спецтресту. Рівно о 9-00 Тарас віддає папери спеціально навченій жіночці, яка відповідає за прийом і видачу замовлень. Вона з ними мерщій до Карцева. Тарас слідом. Закриває за собою двері на ключ,

і, з поглядом прямим, але чесним, прямує до Карцева. Той не витримує й голосом повним скорботи каже до підлеглої: “Видавай”.

Тарас разом з Валерієм вантажать свій незвичний вантаж — і на виїзд. У воротах ледь не стикаються з “Жигулями” № 78-85, на яких і вчора цілий день гарцював цікавий тип у синьому трико з лампасами й черевиках на високих підборах, перед яким суворий і непохитний, але справедливий на службі В.П. Карцев був запопадливим до непристойності. Очевидно, сьогодні той тип у трико трохи проспав, отож, труни вже в кузові — і тисни на гашетку, Валеро!

Їхати довелося через усе місто, оскільки дорога на Чусовий була рівно з протилежного боку. Близько десятої були вже за містом. Попереду побачили будку КПП і зграйку людей біля нього. Тарасове серце ледве встигло йокнути, як у піднятій руці старшини занервувала чарівна палочка-годівниця. Цей КПП, напевно, мав стратегічне значення, бо чергували тут три капітани, старшина та ще й біля “Жигулів” № 78-85 гарцював, щось пояснюючи міліціантам, примітний чоловік — той самий, що був у синьому трико з лампасами.

Спочатку перевіряли путівку, потім рульовий механізм — виявили, що він несправний — люфт, потім примусили водія відкрити спідометр — пломби на місці. Тарас вийшов з кабіни. Водій показав йому зовнішнє праве колесо ззаду — спущене. Поки морочились із кермом, “самоспустились” і двоє інших коліс з того ж боку. Міліціанти, забравши документи на машину, бадьоренько попрямували в свою халабуду. Валерій з Тарасом, порадившись, вирішили замінити переднє праве колесо запасним, а з задньої осі одне ціле колесо зліва переставили на правий бік. Тарас зиркнув на годинник — за двадцять дванадцять, їхати ще чотири з половиною години, а о чотирнадцятій годині в Копальному їхні колеги почнуть розкопувати могили.

Побачивши, що колеса поміняли, двоє капітанів повертаються до машини й починають наполегливо перевіряти кермо — люфт, кажуть, є, не можна їхати (Хтось бачив ра-

дянську вантажівку без того люфту?). Тарас чує, як капітан, який представляється Чернавою, запитує по рації, що там з Чусовим. Йому відповідають, що машина виїхала вчора до Пермі за авіаційним бензином (цистерна з ним стоїть у кузові), у путівці вказано — різний вантаж, і у водія є довідка, що замовник машини — Спілка письменників УРСР. Тарас знову показує трьом капітанам, а передусім «синьому трико з лампасами» всі свої довідки, посвідчення і клопотання; знову розповідає, що на домовини чекають на цвинтарі, що завтра ці домовини з запаяними в них тілами мають бути відправлені літаками до Києва, де на них чекають рідні, чекають різні служби, чекає Україна, що справа ця — свята, що...

Водія примусили писати пояснювальну, пише. Чоловік він, цей Валера, іронічний, але пише сухо. Чернава читає, схвально хитає головою, потім передає тому, ну, що в трико з лампасами. Тому щось не подобається в тексті — по-дитячому надуває губоньки...

— Ну, досить клоунади, — каже Тарас. — Ми їдемо!

Три капітани і старшина дивляться на те синє трико. Дозволу немає.

— А вам відомо, — раптом каже один із трійці капітанів, — що ви підозрюєтесь у вчиненні дорожньо-транспортної пригоди?

У Тараса й щелепа відвисла. Стримує себе з останніх сил. Вся ця ментовсько-кагебешна згряя чи то запрошує, чи супроводжує його в халабуду, а він, опановуючи себе, якось по-особливому дивиться на те збіговисько — так дивляться на купи лайна на вузькій стежині.

Мабуть, щось знайоме розгледів у тому погляді той у трико з лампасами, бо сказав Тарасу по-батьківськи строго й повчально:

— Даремно Ви так нервуетесь! Постраждав хлопчик, — і навіть дзвінка сльоза співчуття дзенькнула в його горлі.

— А чи був хлопчик?! — запитує Тарас, і ображені правоохоронці розуміють, що він їм ніби й не довіряє. — А до речі, де і коли стався цей нелюдський злочин? — додає несподівано, і на лицах гостинних господарів халабуди

з'являється розгубленість — не узгодили. Та за мить той із них, хто повідомив про “злочин”, вступивши погляд у карту-схему Пермі, відповів чесно й упевнено:

— На Героїв Хасану!

Тарас і собі подивився на карту — іншої дороги з міста не було.

— Мабуть, інцидент стався десь між дев'ятою тридцять і дев'ятою сорок п'ять? — висловив він своє припущення.

З ним радісно погодились.

— Вам доведеться проїхати до Свердловського райвідділу ДАІ, — з неприхованим жалем повідомляє капітан Чернава, — там на вас чекає слідчий.

— Передайте, — не стримується Тарас, — що без адвоката я пошлю того слідчого!

Село Копально, Чусівського району, Пермської області. 13-00.

— Ну що ж, Дмитрику, починаємо? — не стільки запитує, скільки радиться Чернілевський зі Стусом-молодшим.

— Але ж трун ще немає, — сумнівається Дмитро.

— Якщо їх не буде, ми оголосимо голодовку, як і домовлялись. Але вони прийдуть! — вірить, хоч і сумнівається режисер. Ще раз пересвідчується, що готова і кіногрупа, і група волонтерів і віддає команду: “Починаємо!”

Василь Овсієнко, Василь Гурдзан, Олег Покальчук, Юрій Беліков, місцевий журналіст Микола Гусєв, редактор Михальов, режисер Чернілевський, змінюючи один одного починають відкопувати могили Стуса й Литвина.

— Ви будете відповідати за вандалізм! — мало не підстрибує навколо них приземкуватий, чорнявий, чорноокий, чорний чоловік з чорними вусами, який представився режисеру Чернілевському старшим оперуповноваженим карного розшуку.

Дорога Перм — Чусовий. КПП. 13-00.

Тарас вийшов із халабуди, вдихнув морозне повітря — і не відчув радості. Вся зграя ментів викотилась за ним.

Валерій відійшов від автівки так, щоб видно було обидва її борти — коліс для заміни більше не було — і стояв так, аж поки Тарас не покликав його за кермо. Валерій завів двигуна, мовчки похитав головою, мовляв, ну й тварюки, запитав, що робити далі. Тарас розповів, що він, Валерій, як з'ясувалося, збив хлопчика, причому насмерть, а не так собі, так що доведеться їм обом відповідати перед законом. Валерій голосно засміявся й вийшов, маючи на меті сказати тій зграї щось, очевидно, лагідне й чемне, але Тарас перехопив його і заштовхав назад до кабіни. Ментовський УАЗ-469 і кагебешний “Жигуль” між тим вайлуватопопихкують вихлопними газами — прогріваються двигуни. П'ять хвилин, десять, п'ятнадцять... Тарас записав для водія телефони Юрія Мушкетика — голови Спілки письменників України, Івана Драча — голови Народного Руху, Оксани Стус — невістки Василя, космонавта-українця Павла Поповича, адресу Юрія Щербака та Бориса Олійника.

— Валеро, ось тобі телефони й адреси людей у Києві, ось гроші, — передав, — якщо мене затримають, то повідом усім, з ким зможеш з'язатися, що я оголосив суху голодовку — до кінця.

— Давай і я оголошу! — запалюється Валерій.

— Ні, друже! Як тільки ми зупинимось, постарайся десь зникнути, але так, щоб ти бачив машину, в разі чого — скажеш, що шукав туалету, якщо мене не випустять через сорок п'ять хвилин — починай телефонувати. Обов'язково повідомиш свою редакцію.

Валерій з почуттям потискає Тарасову руку — поважає.

Машини — одна попереду їхнього ГАЗону, а інша позаду (“Жигулі”) — нарешті зрушують з місця. Максимальна швидкість руху — та, яку дозволяє друга передача. Очевидно, дбають про безпеку конвойованих. В голові у Тараса пролітають можливі варіанти розвитку подій і його поведінка залежно від них. Здається, готовий до всього. Машини зупинились. Він одразу вискочив з кабіни і підійшов до міліцейського “бобика” — відволікти увагу. Тим часом Валерій виліз через пасажирські двері й тихенько зник. Дивно, але його ніхто й не шукає!

Капітан Чернава заводить того “трико” й Тараса до кабінету начальника райвідділу ДАІ капітана Чернова, й одразу питає:

— Товаришу капітан! Що там з Чусовим?

— Команда “відбій”, — чесні очі капітана-керівника забігали по кабінету, шукаючи точки опори. — Ми змушені вибачитись перед Вами: сталася помилка — номер машини той, а серія інша...

— Ну ось! Бачите, як усе благополучно вирішилось! — щаслива посмішка осяяла обличчя “свого” капітана, і його руки попливли догори, демонструючи жест радості й задоволення.

— Я приймаю ваші вибачення, але не вибачаю! — демонструє свою зверхність Тарас. — Отже, руки не подам, — і помчав до машини.

Валерій миттю вискочив із якоїсь засідки:

— Ну що?!

— В Копально, друже, в Копально! Маємо 14-00.

Київ. 17 листопада 1989 року. 11-45 за Київським часом (13-45 за Пермським). Міськвиконком.

Вже майже дві години триває зустріч голови виконкому Лаврухіна з делегацією Народного Руху України за перебудову. Прийшли сюди й Голова Іван Драч і колишні зеки Левко Лук'яненко з В'ячеславом Чорноволом, Михайлом Горинем та Іриною Калинець, а ще й якийсь спецкор з Москви Володимир Голобородько, ну й ще хтось. Вимагають поховати трьох колишніх дисидентів не абиде, а на Байковому! Причому привезти їх мають вже завтра, а похорон — післязавтра. “Ну, я то сам не проти, ховайте, кого хочете, але ж не на Байковому! — думає собі Лаврухін. — Проте, якщо Москва дозволить, то біс із вами. — Однак вголос продовжує переконувати гостей, що немає різниці, на якому там цвинтарі ховати:

— Аби лише в Україні, дома, в своїй землі! — завершує пафосно.

По обличчю Чорновола пробігає іронічна посмішка:

— Ми поховаємо їх на Байковому! З дозволом або без

нього! — каже він з викликом. — Питання тільки в тому, з ким ви. Ви — київська влада, чи московські служки.

— Ну навіщо ж Ви так, шановний... е-е — заглядає в святці, — В'ячеславе Максимовичу? Ви ж розумієте...

В'ячеслав Максимович розуміє — за це він вже відсидів 15 років. Розуміє це й Лук'яненко — той відсидів 27 років.

Помічник Лаврухіна час від часу вибігає з кабінету — щось уточнює, щось приносить.

Цього разу приніс голові папку під грифом “Терміново”, нахилився до начальницького вуха, щось шепнув. Лаврухін, як між іншим, відкрив папку. Там одне слово — дозволили.

— Ну що ж, товариство, — каже Лаврухін стомлено, — на Байковому воно, звичайно, почесніше! Підготуйте все необхідне! — до помічника.

Автомобіль ГАЗ-51 редакції газети “Чусівський робочий”. 14-30.

— Ось він — наш контрольний пункт! — говорить Тарас, пильно вдивляючись у сіру смугу порожньої дороги. — Зважай, Валеро!

— Там нікого немає, — спокійно відповідає водій. — Мабуть, їх більше й не буде.

— Твої б слова, та Богу в вуха!

Проїхали ще з півгодини — жодних перешкод, жодних постів. Поступово день хилиться у надвечір'я. Тарас дістає записника, робить деякі помітки.

— Бачиш, яка їм тяжка дорога додому? — раптом озвучує свої роздуми Валерій. — Мабуть, вони і після смерті страшні цій владі!

Тарас не відповів, натомість відкрив чистий аркуш і його рука забігала по паперу, майже безупинно:

*Дорога від могили до землі,
Що породила світу диво-сина...
Й катів його. Свята земля не винна —
Вона зорею світиться в імлі
Іносвітів, безмежся позамеж,*

*І в точці зіткнень часу з площиною
По цій землі тяжкий свій хрест несеш
На лису гору ярм-долиною,
Приречений на страсну путь виною
Наявності душі – найбільшою з провин...
Олекса Тихий, Стус Василь, Литвин...
Ці імена — як знамена.
Чия сваволя і вина,
Що цей скорботний переліт
З катівень Кучинських боліт
Все не скінчиться стільки літ?
Хіба ж не знаємо вини?
О, Україно! Прокляни
Червоних блазнів!
То вони розпродали і пропили
Тебе згвалтовану.
Та нині у металевій домовині
До тебе верне твій Орфей...
Із поза меж, з іносвітів
Твій чистий голос прилетів,
Тож хай співає соловей в морозну днину!
А ми?
... “Ми тую червону калину підіймемо!
А ми нашу славу Україну,
гей-гей, розвеселимо!”*

На цвинтар приїхали лише о 19-30. Хлопці мало не заплакали від радості, коли Олег Покальчук закричав:

— Наші приїхали!

— Как прієхали?! — з неприхованим розпачем вигукнув приземкуватий, чорнявий, чорноокий, чорний чоловік з чорними вусами, який представився старшим оперуповноваженим карного розшуку.

— Як там стосовно чайку з лимоном? — поцікавився у нього Тарас.

Морозна, засніжена ніч проковтнула ту чорну постать як непотріб.

Могили давно вже були розкопані, на дні кожної з них стояли труни. Час було починати морально найтяжчу ча-

стину акції — треба було перекласти тіла з дерев'яних трун в оцинковані. Першою підняли труну Стуса. Тарас відвів Дмитрика вбік — бозна, що можна побачити під віком. Разом з Чернілевським, Покальчуком і Овсієнком відкрили труну з тілом Стуса. Пролежавши понад чотири роки в землі, воно муміфікувалось. Не бачивши Стуса живим, Тарас упізнав його — настільки обличчя було схоже на фотографію з “Палімпсестів”, Тарас упізнав його ще й з того свого чи то сну, а чи видіння, коли сам Стус підказав йому, як перекласти тіла. “Це — Стус!” — промовив упевнено. Підійшов Дмитрик, глянув і сказав одразу: “Це — тато!”

На животі у Стуса, замість хлібини, тюремні нелюди залишили його зеківські черевики з товстезною підошвою (очевидно, розрахованою на всі 12 років ув'язнення). Руки були не схрещеними на грудях, а витягнутими по швах, причому мізинець лівої руки був відчепірений убік. Поки оператори знімали тіло, Тарас звернув увагу Чернілевського на те, що над скронею Стуса чітко видно пошкодження шкіри, дуже схоже на таке, яке могли залишити нари, якщо би їх несподівано опустити (така можливість у наглядача була).

— Я вже дав команду операторам сфільмувати, — відповів Стас. — Адже судмедексперта й Белікову привезти не вдалося, той також побоявся.

Щоб не наражати проведення акції на нові можливі небезпеки, вони не стали афішувати цієї деталі, а просто ще раз дали команду операторам Підгірному і Павлову зняти це і на відео, і на кіноплівку, тим більше, що Василь Овсієнко висловлював таку версію ще до перепоховання, та й поховали Стуса без присутності дружини чи когось із рідних.

Тарас проінструктував присутніх, як треба перекладати тіло, й почав накривати тіло тканиною. Підкладаючи її з лівого боку, він зачепив той відчепірений мізинець і почув тихий сухий хрускіт — мізинець надламався, і між фалангами Тарас побачив блідо-рожевий кристалик, очевидно, то була краплина поетової крові, що кристалізувалася. “Остання краплина Стусової крові!”

На голові Тараса миттю виструнчилися кучері, піднімаючи білий ліквідаторський чепчик. Він піймав себе на думці, ба навіть на усвідомленні того, що готовий віддати й свою кров по краплині, аби лише постала з небуття Україна. “Адже, якщо такі люди віддають за неї все — значить вона того варта!” — подумав Тарас.

Труну з тілом перевернули — з неї висипалось трошки стружки, а тіло зависло на тканині долілиць. Його накрили іншим відрізом, перевернули знову горілиць і поклали до оцинкованої домовини — тепер уже останньої. Як найдорожчий скарб, понесли труну з тілом Стуса до машини. Коли вмощували її в кузові для транспортування, Тарас зустрівся поглядом з Юрою Беліковим — той відчував себе щасливим. “Дякую тобі, друже!” — подумав Тарас і раптом почув у відповідь: “Свята справа!”

Біля Литвинової могили до Тараса підійшов Михальов.

— Ця труна у воді, — прошепотів він, — треба потримати в повітрі, щоб вона злилася.

Тарас погодився, отож, перш ніж її відкрити, хвилин з десять зливали з неї воду. Коли її відкрили, звукооператору Олі стало зле. Відійшли вбік і деякі чоловіки. Чернілевський, Покальчук, Тарас, Овсієнко і Гурдзан переклали тлінні останки Литвина в останню його домовину. Знову пронесли труну поміж рядами засніжених могил, встановили на машині поруч з Василевою. “Так вони і залишаться — завжди поруч!” — подумав Тарас.

В Чусовий прибули за північ. Відпустивши більшість групи спати, Тарас залишився в гаражі редакції запаювати труни, встановлювати їх в ящики, а вже потім, разом з водієм, почали клеїти проколоті ментами камери коліс. Проколи були зроблені збоку, Тарас попросив оператора Павлова зафіксувати це на відеоплівку. Валерій Павлов виявився чоловіком недовірливим, але відвертим:

— Я тільки тепер повірив, що таке взагалі могло бути, щоб міліція сама проколювала шини! Оце тільки, коли на власні очі побачив.

— Це нічого, Валеро, — заспокоїв його Тарас, — зате маєш шанс стати святим: пригадай, святий Хома, він же теж не вірив, що перед ним Ісус, допоки той не дав йому

можливості побачити й навіть торкнутися рани під своїм ребром. Отож, скажу тобі одне: ти повірив тому, що побачив. Блажен, хто вірує, не бачивши!

В готель Тарас повернувся за годину до запланованого від'їзду. Прийняв душ, і пережив жахливий серцевий напад, а вижив, напевне, завдяки пігулці нітрогліцерину, яка невідомо чому виявилась при ньому.

На той час спливала остання година третьої безсонної для нього доби.

З Чусового виїхали з невеликим запізненням — провжджати прийшли майже всі співробітники міської й районної газети зі своїми редакторами, директор міського профтехучилища, директор школи олімпійського резерву, завідувачка готелю. Тарас обіймався зі всіма як з рідними людьми, адже ця подія стала для всіх їх не просто катарсисом, очищенням від усього дрібного й намульного, це було актом спокути.

До Пермського аеропорту дісталися без пригод, там заздалегідь все було підготовлено й оформлено для прийому незвичайного вантажу. Не було лише братів Тихих з третьою труною. Тільки особисте розпорядження начальника аеропорту, з яким Тарас двічі зустрічався перед тим, дозволило завантажити третю труну вже після завершення реєстрації. “Свята справа!” — сказав Соколов.

Щойно сіли в літака і мотори набрали обертів, Тарас провалився, неначе в чорну яму, в сонне марево, де видіння моменту ексгумації змішалися з портретною галереєю пермської гебні, міліціантів і розмаїтих чиновників, а потім їм на зміну — усміхнене вилицювате обличчя смертельно змороженого водія Валери Сидорова, сумний погляд Дмитрика, вірші Стуса у виконанні Овсієнка і десь, ніби із самого неба, пророчий голос самого поета: “Народе мій, до тебе я ще верну і в смерті обернуся у життя”.

— Тарасе, вставай! Прилетіли! — почувся Дмитриків голос.

Тарас прокинувся.

— Що, Київ? — не повірив він.

— Так! Я й сам ледь прокинувся.

— Слухай! У мене ж квитанції на вантаж! — пригадав він. — Маємо йти аж на склади.

— Ну то ходімо разом.

А на площі біля аеропорту “Бориспіль” — кілька сот жовто-блакитних національних прапорів, біля шести сот патріотів. Промови з вантажівки. Колишні соратники, майбутні очільники... Жодного з учасників експедиції, організаторів перепоховання, до слова не запросили... Але Тарасові й не до того — вони ще мають дістатися тих складів. Йти довелося чималенько — кілометрів зо два. Холодно, вітряно — паскудно. А на самому складі кажуть — багажу нема, бачимо, що квитанції у вас, але багаж забрано!

Тарас онімів — невже знову “контора”? Як же він міг так проколотись? Ніби ж усе передбачив, а тут із-під самісінького носа викрали! На Дмитрику теж лиця нема — мовчить.

— То ви, нарешті, можете сказати, хто забрав? — намагається не закричати Тарас. — Менти, чи КГБ, чи чорт лисий?!

— Та ні! Ваші забрали! Наші!

Наступного дня, 19 листопада 1989 року, жовто-блакитне море пронесло тлінні останки Стуса, Тихого і Литвина вулицею Володимирською, повз КГБ, звідки й починалася їх хресна путь, до пам'ятника Кобзареві й далі на Байковий цвинтар. Десятки тисяч людей вийшли на вулиці Києва, аби вперше за сімдесят років сказати: “Ми — Українці! Це — наша земля! Це — наші герої! Ми — народ!”

На велелюдному жалобному мітингу на Байковому кладовищі промовляли колишні соратники героїв, жодного з Тарасових побратимів до слова не допустили, мовляв, пізно вже. Тарас зрозумів — починається політика. Не образився. Бо відчув, що й сам Стус переходить у нову якість — він стає символом незламності Українського Духу, взірцем жертвовного служіння нації, Батьківщині та власному сумлінню.

Промовці запалювали серця — чи людські, чи свої, а люди стояли над могилами, в які зараз мали опустити

Хресна путь

три труни, і кожен думав про своє. Тарас раптом пригадав, як минулого літа, в свій тридцять третій день народження, він, виснажений безсонним переїздом з Півночі на Південь Сахаліну, заснув на Онівській бухті й обгорів на нещадному сонці так, що потім ледве витримало серце, що тричі повністю злізла шкіра. Він побачив у тому якийсь знак, якесь знамення. Мабуть, Господь навертає його на шлях, і цей шлях якимось поєднаний зі Стусовим шляхом, з Україною. Він подумки сказав собі, що коли треба буде повторити шлях, яким пройшов Стус, то він, Тарас, пройде його, бо якщо за Україну свідомо віддав своє життя такий Поет, то вона того ватра. Всі стояли над могилами і кожен думав про своє — про Україну.

В тридцять четвертий день Тарасового народження, 16 липня 1990 року, український парламент прийняв Декларацію Незалежності, де були рядки, написані і його рукою.

Наступного дня прийшла телеграма з Москви: “Вітаю свободою тчк Борис Петрович Бугай тчк.”

КНИГА II

БІЛИЙ КРЕЧЕТ

Лицарям України — воякам українських військових формувань УПА “Поліська Січ”, Української Повстанської Армії, військових відділів ОУН-Бандери та ОУН-Мельника

присвячую.

Ви були різними, та смерть поєднала вас в жертвній любові до України.

Схиляю голову перед пам'яттю жертв україно-польського протистояння в Західній Україні.

Хай ваша безневинна кров поєднає наші народи спільною скорботою й каяттям.

Автор

Кречет — найбільший птах серед соколів.

*Від інших соколів кречети
відрізняються дуже великим розміром.*

*...Кречети поділяються на:
білих кречетів — кращих і
найцінніших,
ісландських кречетів,
норвезьких («сірих») кречетів
і червоних кречетів...*

*Кречети на-
лежать до ло-
вецьких птахів
високого лету,
причому вони
скидаються
на здобич —
«б'ють» її
зверху, іноді
схоплюючи її
кігтями і відно-
сячи з собою або
ж тільки вби-
ваючи силою
удару.*

...В Україні це рідкісний залітний птах....

Замість вступу

Цікаві сюжети здатне підкидати нам іноді життя! Судіть самі. До ювілею короля Данила Галицького, року Божого 2001, ми з однопартійцями проводили акцію “Соборна Україна”, подорожуючи його королівством від останньої столиці — міста Холм (нині територія Польщі) до Кам’янця-Подільського. Долали ми свій шлях велосипедами — до Заліщиків на Тернопіллі, потім байдарками по Дністру до Хотина на Буковині, й на завершення бігли півмарафону. Отож, першою нас зустрічала Волинь. Голова нашої обласної організації пані Оля Фіщук порадила нам дорогою до Луцька заїхати в село Буяні до pana Куделі.

— До Миколи Куделі? — запитав я.

— Так, до Миколи Павловича! — підтвердила пані Оля.

Я наполіг на цьому візиті, й ми справді заїхали до цього легендарного чоловіка, з яким я особисто був знайомим ще з 1989—1990 років, коли він не пропускав жодного великого мітингу в Києві. Починаючи від першого дня роботи Верховної Ради першого скликання й до проголошення Незалежності України, пан Микола вистоявав біля парламенту, аби підтримати найпомітніших депутатів з Народної Ради. В їх число, на його думку, входив і я, оскільки, варто було мені вийти на вулицю, як він одразу кричав: “Слава депутату Шовкошитному!” Яюсь я підійшов до нього, подякував і сказав, що навряд чи варто це робити, оскільки навряд чи звучить справедливо, після, скажімо, “Слава депутату Чорноволу!”. На що він мені відповів: “Пане Шовкошитний, Ви робите свою справу, а ми оцінюємо її. Ви ж, певно, не чули від мене “слава Морозу?” Довелося погодитись.

І ось ми разом з моїм колегою по Народній Раді Андрієм Бондарчуком та іншими однопартійцями в його ошатній сільській хатині, заставленій книгами, іконами, українською символікою.

— Розкажіть, над чим працюєте, пане Миколо! — прошу, знаючи, що він пише спогади.

— О, я нині тяжко працюю, бо мушу встигнути дописати про розстріл у Луцькій тюрмі, — відповідає Микола Павлович. — Я ж Вам розповідав, що сидів у ній тричі: за Польщі, за перших совітів і за других совітів. Отож, і на розстріл потрапив двадцять п'ятого червня 1941 року. А однак вижив у числі небагатьох.

Ми всі слухаємо захоплено, а потім я питаю:

— А в Луцькій тюрмі на час розстрілу сиділи тільки волиняни?

— Ні! — каже пан Микола. — Починаючи з 1939 року, ОУН направила на Волинь досить багато активістів з Галичини — створювати осередки, боївки, вести агітацію. Отож, чимало в'язнів було й з-поміж них. Хоч були люди і з Житомира, і навіть з Переяслава один чоловік.

— Пане Миколо! Так я ж сам з Переяслава! — вигукую. — А як звали, не згадаєте?

— А не по-тутешньому звали! — посміхається. — Макаром.

Макар Морміль.

Я мало не впав. “Пане Миколо! — кажу, я ж вам років п'ять тому дарував свою книжку “Тяжкий хрест” — це ж про нього, про Макара!”

— Вибач, — каже, — писав своє, отож, не встиг прочитати. Але Макар теж вижив! О-о, то славний чоловік!

Час — річ неблаганна, й він не дозволяв нам більше затримуватися в пана Куделі, та я домовився, що приїду до нього спеціально.

Десь через місяць випало мені бути машиною у Львові, а назад я, звісно, поїхав через Луцьк, щоб заїхати до мого старшого друга. Наша розмова тривала зранку до глибої ночі...

Володимир Шовкошитний

Частина перша
ПЕРЕДГРОЗЗЯ

До світлиці, де читав листа Франц Янович, зайшов Макар з сонним Дмитриком на руках.

* * *

Майже нічого не змінилося ані в батьківській хаті, ані на Фільварках, ані в місті. Змінився лише чоловік у Елі. Те, що в школі були канікули, давало новій сім'ї необхідний для втечі час. Зранку Ельвіра Францівна звільнилася в райвно (через Дмитрового однокашника) у зв'язку з хворобою дитини, а за два дні вони вже сиділи в хаті Елиних батьків на Руських Фільварках у древньому й прекрасному Кам'янці, де кожна вуличка старого міста, ба, чи не кожен камінчик старої фортеці були знайомі Елі змалечку. Як же вона сумувала за цим магічним містом там, на Переяславщині! Як мріяла вона повернутися сюди зі своїм Димом! І ось тепер повернулася... з його дитиною й з Макаром — власне, чужим для неї чоловіком.

Мама прийняла Макара щиро. “Добрий, статечний, донечку Елину з рук не спускає, пригортає до самого серця, видно, згадує трьох своїх – забитих голодом”, — думала, змахуючи сльозу, слухаючи доньчину оповідь.

Тато також все зрозумів, хоч йому надзвичайно подобався перший доньчин чоловік Дмитро — чемний, врівноважений, надійний — такий не зрадить. Але й те, що вчинила донька, теж не з доброго дива. Він уважно вислухав доньчину розповідь, пильно подивився на нового зятя — чоловік, видно, життям побитий, але очі світяться розумом і почуттям власної гідності. “Цей здатен на справжній вчинок!” — подумав чи то від того, що відчув щось справжнє в ньому, чи то, щоб якось виправдати доньку.

А втім, у чому її виправдовувати? Таке настало життя. По совісті сказати, Франц Янович кращого й не чекав від цієї влади, недарма ж воював у війську УНР. Його, нащадка волинських поляків із заможного роду Кур'ятів, занесло під знамена Петлюри... кохання. Батько його коханої Зоряни був знаменитим львівським професором, одним із очільників ЗУНР — Західно-Української Народної Республіки, а після Злуки з УНР — помічником професора Огієнка, одним із засновників Кам'янець-Подільського університету та одним з найпомітніших орга-

нізаторів освіти й науки УНР. Нічого дивного, що Зоряна народилася донькою свого батька й для неї не існувало питання, з ким бути, вона була з татом, а отже з Україною. Для Франца ж питання було нагальним — він гоноровий освічений поляк, народжений в Україні, хоч і відчував до українського люду справжню симпатію, або принаймні поблажливу зверхність, проте до Польщі — справжню любов. Але перемогло кохання до Зоряни! Це вже потім його вибір підтримав славетний земляк-волинянин Липинський — поляк по крові, українець за духом і чином. А ще пізніше його похвалив і сам Юзеф Пілсудський, коли юний Франц потрапив як власний лікар Андрія Ливицького на переговори між УНР та Польщею. Ті переговори і підписані на них документи, до речі, мали далеко неоднозначні наслідки. Після них Зорянин батько повернувся назад до Львова, лідери Західної України відчували себе зрадженими, а у самого Петлюри з'явилася надія мати сильного союзника у боротьбі з більшовицькою Росією. Тоді вперше між Зоряною та її татом виникла гостра дискусія з приводу дій Головного Отамана. Вона, переконана прихильниця Петлюри, пробувала переконати батька, що іншого виходу для України не існує, але ситуація, як її розумів Франц, полягала в тому, що для патріотів на Заході найбільшим ворогом була Польща, й Росію вони розглядали швидше, як союзника в боротьбі проти неї, а для патріотів з Великої України друзями були вороги Росії, отже і Польща. Францові позиція Петлюри була близькою, а гасло “За нашу і вашу свободу!” огортало його з обох боків, тим більше, що так думала й Зоряна. Хоча єдина армія УНР та й сама Україна, як держава соборна — “злучена”, власне, існувати знову перестала...

— То було вже навесні 1920 року, 21 квітня, якщо точніше, — згадував Франц Янович. — Петлюра вимушений був відмовитися від будь-яких претензій на Східну Галичину й укласти з Пілсудським пакт про спільний наступ на більшовиків, які на той час окупували левову частку української території.

— А навіщо це було потрібно Польщі? — запитав

Макар. — Хіба не для того, щоб знову відтяти західну частину України?

— Не тільки й не стільки для цього. Головне для Пілсудського було створити буферну східноукраїнську державу між Росією та Польщею. Цей пакт назвали тоді Варшавським договором. І хоч для України він мав скорше символічне значення, проте Симон Петлюра вже не мав з чого вибирати.

— В нашій історії вибір завжди один — із двох зол менше! — зітхнув Макар, несподівано для себе помітивши, як це зачепило тестя за живе.

— Знаєш, Макаре, не тому, що я поляк, а тому, що я — український поляк, моє тверде переконання й тоді в двадцятому, й тепер, що для України то був єдиний вихід за тих умов. Адже я добре пам'ятаю основні положення того Договору, а ти візьми ось, — він витяг з полиці польську книгу по хірургії, дістав з неї аркуш з рукописним текстом, ніяк не названим, і передав зятю, — прочитай. Але зауваж, що на той час, з санкції Антанти, в тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому році Польща вже окупувала Західну Україну — Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину і Підляшшя.

Макар забігав очима по аркушу.

— Визнання Української Народної Республіки;

— Відмова Юзефа Пілсудського від намірів розширити територію Польщі до кордонів Речі Посполитої 1772 року;

— Передача Польщі західноукраїнських земель: Лемківщини, Підляшшя, Галичини, Західної Волині, Посяння, Холмщини і частини Полісся;

— Підпорядкування збройних сил Української Народної Республіки польському командуванню;

— Зобов'язання українського уряду утримувати війська Польщі на території України;

— Згода УНР на спільну з Польщею валюту;

— Зобов'язання Польщі не укладати міжнародні угоди, які могли бути спрямовані проти України;

— Гарантії національно-культурних прав польського населення в Україні та українського в Польщі.

— Все це добре, але між нашими народами було стільки крові і ворожнечі, що ніхто на Східній Україні просто не міг повірити в таку безкорисливу дружбу з поляками, — підсумував він прочитане.

— То ж бо й воно. А особистого впливу й авторитету на той час у Петлюри виявилось замало, щоб подолати ворожість селян до нових союзників. Отож, коли в червні більшовики перейшли у конрнаступ, то у нього вже не було й засобів вплинути на Пілсудського, і той пішов на мирні переговори з Москвою.

— А Україна знову стала розмінною монетою! — вигукнув Макар, та тесть його перебив:

— В цьому сенсі долі України і Польщі дуже подібні, — зітхнув він, очевидно, маючи на увазі три поділи Польщі.

— З тією лише різницею, що Україна ніколи не ділила Польщі, — чи то погодився, чи то заперечив Макар.

Франц Янович дискутував про всі ці перипетії недавньої історії захоплено, розповідав новому зятю мало-відомі тому деталі без оглядки на утаємниченість цієї теми і небезпеку з боку всюдисущого НКВС. Розповідав, мабуть, тому, що нудьгував за тими славними роками, коли боровся зі зброєю в руках у відкритому бою, коли міг почуватися вільною людиною, коли не боявся відстоювати свої погляди у чесній дискусії. Тепер же часи настали — не приведи, Господи. Народна влада оповила той народ липким тваринним страхом, наплодила сексотів і стукачів чи не в кожному дворі, тепер ніхто нікому нічого вже не розповідає: оповідачів уже пересаждали, тепер починають саджати мовчунів: мовчать — значить щось приховують, на черзі стукачі й сексоти...

Про теперішні справи Макар і сам знав непогано, хоч і не міг второпати — у чому ж саме полягає завдання народної влади, для кого вона? А ось розповідь Елиного батька про не таке вже й далеке минуле, коли українці намагалися відстояти власну державу, зі своїм українським проводом, зі своєю армією, з усім своїм — українським, глибоко запала йому в душу, вона проникла в кожную клітинку його тіла, в кожную кровиночку в жилах. Несподівано й для самого себе він сказав тестю, який і старшим

то був хіба на яких сім-десять років, сказав, як найсокровенніше: “Це ж і голоду б не було, якби тоді перемогли! І діточки б мої вижили!”

— На жаль, історія не знає слова якби, — відповів тесь. — Але, якби ж тоді піднялася ціла Україна! Дрантя б летіло від тих москалів! Ось ти, Макаре, чому ж ти не пішов до Петлюри? Адже не пішов?

— Та не пішов, кохання завадило, — зітхнув Макар.

— Оце так! — захоплено вигукнув Франц Янович. — Майже як у мене, ось тільки з точністю до навпаки! А що ж за історія така?

— Історія у нас у всіх страшна — українська, — відповів Макар, зручніше вмощуючись на старому дивані з високою спинкою.

Тим часом до світлиці зайшла Еля, просвітлена від спілкування з мамою, і він якось знічено замовк.

— Продовжуй, чумаче Макаре! — весело вигукнула вона. — Чого зажурився?

— Та ми тут парубоцькими своїми секретами ділимося, не знаю, як це тобі, — спробував віджартуватися Макар.

— Ой, як цікаво! — вигукнула Еля. — Розповідай хутчіш!

— Наші козацькі Пологи, як не пручались, а колись, ще за Катерини, їх таки покріпачили, отож навіть після розкріпачення аж до революції землі села належали князю Горчакову. На весь наш район лише п'ять чи шість сіл залишилися вільними — козацькими. Поруч з нами таких сіл є двійко — Віненці й Горбані, а ще частина села Вергуни, яка називається Натягайлівка — це тому, що тих козаків, які в кріпаки не пішли, із їхніх земель прогнали на солончаки, так вони натягали собі торфу з болота на ті солончаки та й почали хазяйнувати. Але це я так, щоб диспозиція була зрозумілою. Так ось, у цього князя Горчакова в селі Ташань був маєток і розкішний парк навколо. Доглядало за всім тим чималенько людей з навколишніх сіл, а серед них і дві покоївки — одна зовсім ще дитина, Марійка Катреча, пам'ятаєш Елю, тепер — це Марія Шилиха, або Ладимирша, по-вуличному, ну а друга — дивовижної краси дівка з несільським іменем

Муза. Марійка, власне, була прислугою княгині — Софії, жінки чванливої і злої, так що малій частенько діставалось на горіхи, а поралася по маєтку саме Муза. Треба сказати, що князь мав славу людини гостинної і до простого люду прихильної, а ще він мав чудову бібліотеку, яку розграбували під час революції, але навіть тих революціонерів-грабіжників здивувало, що серед книг було багато й українських — і Шевченко, й Коцюбинський, і Франко, й Леся Українка, й навіть Винниченко. Приїздив він зі свого Петербурга, переважно на теплу пору року, і за той час у нього гостювало багато відомих українських промисловців-меценатів: і Терещенко, й Чикаленко, й Симиренко. І всі ці гості німіли перед вродою “панни Музи”, як вони її величали. Не сліпим виявився й сам князь. Потай від своєї Софії оточив він доньку дивакуватого сільського маляра Меркурія небаченою турботою й увагою, засипав таємними подарунками, словом, стала вона йому справжньою Музою. А коли тайне почало ставати явним, побудував він їй будинок у Пологах, де вона й народила йому доньку. До честі сказати, забезпечував їх князь до самої революції, але вийти заміж своїй коханій так і не дозволив, хоч охочих і вистачало, — Макар, згадавши, мабуть, когось із тих “охочих”, осміхнувся якось невесело, а потім продовжив, геть спохмурнівши. — За Директорії козацькі села підтримали Петлюру найбільше, й ради очолили, і в військо подалися, й мужицькі села підіймати заходилися. А воно ж серед них також люду всякого вистачало — кому Бог дав розуму, кому сили, а кого обділив, то той добирав гвинтівкою. Ну ось один такий і вирішив узяти зброєю те, чого роками не міг добитися любов’ю — заволодіти Музою. Та на зброю знайшлася зброя, і Муза прострілила йому ногу з подарованого князем нагана! А він, гад, спочатку, мабуть, вистрілив у відповідь, потім відчув біль, а вже потім завив від усвідомлення того, що накоїв — ні, зовсім не кари боявся Човгал, бо кого тоді хвилювало людське життя, він усвідомив, що своєю рукою знищив те, що складало сенс його життя — свою мрію, своє кохання. Ми з Марфою, донькою Музи Меркуріївни, саме гуляли під

осокорами (а я вже й сватів заслав до неї!), коли з хати пролунали постріли. Ну, то ми до хати, а там — картина! У мене волосся дибки стало від того нелюдського виття, а Марфа так взагалі зомліла! — Макар навіть плечима пересмикнув од тих споминів. — Ну, притягнув я його в сільраду, здав, значить, владі, а на ранок кажуть — нема Човгала, втік. А влада ж своя, Петлюрівська! Після цього Марфа сказала, як відрізала: “Раз так з нами, то або я, або вони!” Ось так я й не пішов у гайдамаки, — закінчив розповідь Макар.

— А як же ти її засватав, вона ж, треба думати, заможною була? — запитав тесть, не на жарт перейнявшись розповіддю.

— Та в наших Пологах до тієї революції бідними були хіба що п'яниці та ледарі, але таких були одиниці. Окрім того, князь мене добре знав і часто брав на соколине полювання — чомусь його улюбленому білому кречету я посправжньому припав до душі, хоч назагал кречет — птаха не сентиментальна.

— Мабуть, відчув рідну душу! — серйозно сказав Франц Янович. — Ну, а що ж з Марфою? — не терпілося йому.

— А з Марфою ми працювали на цегельному заводі її батька, князя Горчакова — я інженером, а вона — й розпорядником, і обліковцем, і касиром. Там і покохалися, — він зиркнув на Елю якось винувато, та вона була під враженням його розповіді й, мабуть, ще ніяк не усвідомлювала, що це її чоловік розповідає про своє кохання до іншої жінки...

До світлиці зайшла Зоряна Станіславівна — струнка й гнучка, як дівчина, — доповіла, що Соломійка заснула й тепер треба обмізкувати ситуацію, як загубитися чи, навпаки узаконити себе в місті, хоч і обласному, та все ж невеликому — всього-то до сорока тисяч мешканців.

— У батька нашого, — вона подивилась на Франца Яновича чорними, комами, очима з-під довгих загнутих вій, зметнувши догори чіткі дуги брів, — залишилися тут деякі зв'язки, отже придумаємо щось.

За кілька днів Ельвіра Францівна була вже законною дружиною Мормиля Макара Гнатовича. І був він її пер-

шим чоловіком. І була у них донечка Соломійка. Дмитра в її долі вже ніби й не існувало — за документами. Його й насправді ніби не існувало. Принаймні, для всього Елиного оточення тут, у Кам'янці-Подільському. Адже Дмитро й був тут лише одного разу — влітку тридцять п'ятого. Привозили їх, студентів, на екскурсію в Стару фортецю. Еля тоді саме працювала екскурсоводом в державному історико-культурному заповіднику. Там і познайомились, а вже за два місяці Дмитро запропонував їй руку і серце. Побралися в його рідних Броварах. На подію з Кам'янця приїхали тільки батьки. А після закінчення педучилища в Переяславі Дмитро отримав направлення в Пологи, разом з дружиною. Оце й уся історія, окрім кохання, окрім того щемкого відчуття спорідненості душ, окрім їхньої донечки...

Макар влаштувався інженером-технологом на цегельному заводі, й за якийсь час слава про якість Кам'янецької цегли гриміла вже по всій окрузі — випалював її за технологією князя Горчакова. Правда, не всю, а лише для робіт реставраційних чи для будівництва спеціального — мости, арки, колони, ну і, звісно, житла високому начальству. Для радянського ж народу робили, як і повсюди — “цеглина” читалася так: “це — глина”. Спочатку хотів добиватися правди, та тесть нагадав про їхнє делікатне становище, й Макар заспокоївся.

Повернутися на роботу до фортеці Елі не вдалося, зате влаштувалася вона до архіву. Спочатку нудилась, а потім захопилася — вся історія рідного краю в твоїх руках, всі людські долі! Вечорами вона захоплено розповідала Макару багатющу історію цього магічного міста, яка за різними версіями починалася або ще за часів боротьби даків з Римом, що для неї, Елі, видавалось більш правдоподібним, або ж від братів Каріатовичів, які за легендою, полюючи на оленя і переслідуючи його, попали на прекрасний острів, утворений річкою Смотрич.

— Якщо подивитися на острів з висоти пташиного лету, — щебетала вона захоплено, — то побачиш, що Смотрич описує цей острів майже правильним колом, або, якщо точніше, то у формі грецької букви “омега”! — вона

говорила це з такою впевненістю й переконливістю, що здавалося, ніби й сама оповідачка бачила цю красу з того пташиного лету! — А глибина каньйону подекуди сягає шістдесяти метрів! Гріх було не заснувати місто в такому природному укріпленні! Лишалось тільки захистити єдиний вхід до нього. Таким захистом і стала стара фортеця.

Макар слухав її щасливе щебетання й непомітно закохувався в це місто, в його історію, в цю прекрасну молоду жінку — його дружину, і тільки іноді ловив себе на докорах сумління, йому здавалося, що не має він права бути щасливим після всіх тих втрат, на які прирекла його ця сатанинська “народна” влада. А іноді щось недобре ворохобилось у його грудях і стосовно самої Елі: “Як же вона може так швидко забути свого Дмитра? — думав він. — Як можна так швидко забути найдорожчу людину?” Але щось здорове й раціональне витісняло ці непрохані докори й він розумів, що немає в нього жодного права навіть у думці ображати цю світлу душу, якій на самому злеті підрізали крила і яка прагне будь-що загоїти рани й злетіти в самісіньку синь небесної високості, загортаючи в крила своєї любові маленький кавалок щастя — власну донечку. Він прощав Елі надуманий власною уявою гріх, картаючи себе за саму навіть думку про нього. Щось підказувало йому, що Господь посилає людині найтяжчі випробування, але завжди залишає право вибору. Нині Він дав можливість відчути крихітку простого людського щастя й оцій вишуканій чарівній жінці, і йому, понівеченому життям, але ж живому. “Треба жити!” — вирішив Макар.

— Треба! — відповіло йому небо, коли Еля, мліючи від щастя, якимось прошепотіла йому на вушко: “У нас буде дитина!”

Хлопчик народився наприкінці першого осіннього місяця, коли й осінь ще не прийшла, а літо вже немовби й минулось. Макар назвав сина Дмитром і ніби камінь з душі скинув. Еля подивилася на нього вдячно і тепло — без слів. А вже наступного року через тихий Кам’янець прогуркотів на захід колонами танків і самохідних артилерійських установок, процокав копитами кавалерій-

ських полків, продзвенів українськими піснями неукраїнського війська “золотий” вересень. І вслід за ним по місту прокотилася хвиля арештів. Місто хоч і було радянським ще з 16 листопада 1920 року, хоч і відійшло до Росії ще після другого поділу Польщі, як свідчили архівні документи, але в ньому завжди жив дух свободи, жив справжній Український дух. Показуючи Макарові найдорожчі власному серцю куточки міста, Еля щедро ділилася старими й новими своїми пізнаннями:

— Тут, у Кам’янці, 1813 року утік з 4-го уланського полку на волю Устим Кармалюк, щоб повернутися в рідні місця й боротися проти зайд. Незабаром його спіймали і засудили до 50 ударів батою, після чого відправили до кримського штрафного батальйону. На шляху до Криму Кармалюк знову втік із-під варти і вже 1814 року очолив повстанський рух селян проти російської адміністрації і дворянства, який розгорнувся в Літинському, Летичівському і Ольгопільському повітах. — Захоплено строчила Еля, оповідаючи Макарові славетну історію міста й людей, які її творили.

— У наших краях, до речі, ім’я Кармалюка теж у великій пошані! — підтримав Елину захопленість Макар. — А без його пісні “За Сибіром сонце сходить” не обходиться жодне застілля!

— А це, якраз, не його пісня! — вигукнула Еля. — Я знайшла в документах ім’я автора — Томаш Падуро. Хоч сам Кармалюк з дитинства був грамотним, знав українську, польську, російську мови й навіть їдиш. А серед його найближчих побратимів були й українці, й поляки, й жиди-вихрести. Так ось, жоден з них на жодному допиті його не видав — аж дивно!

— Мені не дивно, — заперечив Макар. — Мені дивно, коли зраджують, адже вірність — то найбільша чеснота в чоловіка, зраджуючи друга, ти, передовсім, зраджуєш себе.

Еля глянула на чоловіка захоплено, але тему не полишила:

— 1817 року Кармалюка знову схопили й засудили до десяти років каторги, та він втік із В’ятської етапної в’яз-

ниці й знову очолив повстанський рух на Поділлі. Його знову ловлять і поміщають ось у цю фортецю, — Еля обернулася навколо себе й обвела рукою, вказуючи на могутні стіни. — Але він і звідси організовує втечу — вже четверту! Проте його поранили і прикували до кам'яного стовпа у Папській вежі, яку відтоді й почали називати Кармалюковою. А сам він знову втікає з каторги й повертається! Грабує панські маєтки й роздає бідним гроші, водночас жорстко присікаючи розбій і злочинства з боку самих повстанців.

— А скільки ж було тих повстанців? Це був один загін, чи група загонів? І як довго тривало це повстання? — зацікавився Макар не на жарт.

— Вважай, тривало воно з 1814 до 1835 року — понад двадцять літ, до самої Кармалюкової смерті. А до участі в ньому він підняв понад двадцять тисяч селян! Такі висновки зробила спеціально створена Галузенецька урядова комісія. Легенда стверджує, що його вбили не кулею у бою, а гудзиком, стріляючи із засідки, бо характерника можна вбити лише так!

— Таки правда — славний лицар! — вигукнув Макар.

Еля дзвінко засміялась:

— Саме так його називав і Тарас Шевченко — славний лицар! Ця бруківка, — вказала вона під ноги, — пам'ятає кроки Кобзаря, який був захоплений красою фортеці й старого міста, відвідавши його 1846 року! Тут в п'ятдесятих роках дев'ятнадцятого століття у духовній семінарії навчалися Степан Руданський і Анатолій Свидницький! — екскурсовод в Елі здається став перемагати архіваріуса. — А що вже говорити про часи УНР — з 22 березня 1919 року по листопад 1920 року Кам'янець був її столицею! Тут формувалися військові частини армії УНР, тут жила Українська мрія!

Про це знала не тільки Еля. Про це знали і в Народному комісаріаті внутрішніх справ. Знали завжди, але тепер, коли Кам'янець знову став одним з головних воріт на Західну Україну, місцеві чекісти отримали нарешті нагоду вивести на світ божий усю ту петлюрівську самостійницьку гідру, яка, на їх глибоке переконання,

пронизала своїми щупальцями кожную місцеву установу.

Якось Елин тато прийшов стурбований і на її запитання, що сталося, відповів, що почали забирати людей і в його лікарні — в першу чергу тих, хто служив у Петлюри.

Наступного дня Еля непомітно знайшла в архіві папки з документами часів УНР і вийняла звідти все, що якось стосувалося батьків і їхньої співпраці з Петлюрою. І вчасно, бо ще за кілька днів до архіву навідалися непрохані гості — спеціально навчені люди.

Отже, Західна Україна знову стала частиною Великої України, щоправда не української, а радянської, але це все-таки дало змогу рідним з обох берегів Збруча знову спілкуватися між собою. І українцям, і полякам. Але якщо для українців західних областей з'явилася бодай примарна надія, що ця держава буде своєю, то для українських поляків і польських осадників своя держава просто перестала існувати, й тепер вони знову опинилися в державі чужій, і хоч жили вони в Україні, але опинилися в державі російській, в тій самій, що вже втретє ділить Польщу з іншими хижаками. Правду сказати й сама Польща для українців споконвіку була хижаком, та зараз вкотре виявилась розшматованою хижаками лютішими і сильнішими. Франц Янович все це розумів, і його серце краялось навпіл, адже на Волині залишилась його численна рідня. Як то їй зараз? Він написав листи й до Луцька, де жила його сестра, й до Володимира-Волинського — братові, й до Любомля, де народився він сам, і де мали ще жити його батьки.

Першою, на початку листопада, озвалася сестра Бася. Вона й розповіла, що батьки живі, але нездужають, що моляться за нього всі ці роки, що в неї двійко дітей, але сина забрали на війну у Військо Польське ще до “золотого” вересня, а донька — майбутній лікар (“Як ти, Франечку!”).

“Мій чоловік викладає українську мову в місцевій гімназії, а я сама працювала секретарем у Волинського воєводи Генріка Юзепського, допоки минулого року його не забрали воєводою до Гданська. Він кликав і мене, але я

відмовилась — тут все моє життя і родина, а головне, що чоловік мій — українець. А пана Юзепського ти маєш пам'ятати — він був товаришем Міністра внутрішніх справ в уряді УНР, це вже потім, за Польщі, Пілсудський призначив його сюди, аби здобути прихильність українського населення, аби тримати спокій між осадниками й українцями. Він сам народився в Києві — отже не чужий для обох народів, саме тому процеси паціфікації у нас на Волині були значно м'якшими, аніж на Галичині”.

Франц Янович добре пам'ятав Генріка — вишуканий європеєць, переконаний прихильник спільних дій України і Польщі проти спільного ворога, щирий прихильник незалежності України. Сам Кур'ят на еміграцію не виїжджав, залишилися з дружиною працювати в шпиталі в Кам'янці-Подільському, але звідти доходили чутки, що на еміграції Юзепський був, нібито, у керівництві Міністерства закордонних справ УНР.

Далі Бася писала, що їхній наймолодший брат Владислав служить ксьондзом у Володимирі-Волинському. “Ми всі ці роки думали про тебе й про Зоряну, сумували, але писати не наважувались — різні ж були держави. Може б вибрався на рідні терени, Франечку? Батьки всі очі виплакали!” Францу Яновичу й самому сльози навернулись на очі — дочитати не годен! Але дякувати Богу — живі! Всі живі. Він прочитав листа всій родині й заходився збиратись у поїздку:

— Не можу я, люба, більше сидіти в Кам'янці й робити вигляд, що неможливо з'їздити до рідних! — пояснив він дружині, зустрівши її погляд.

— Та ж я не заперечую, Франце! Навпаки, я й собі хочу провідати Львів! Адже стільки років минуло! — відповіла дружина.

Отож, не довго й думали, проте вирішили спочатку довідатись, які документи потрібні для таких поїздок, чи суворі перевірки та й, врешті-решт, чи вдасться відлучитися з лікарні. Але з роботи не відпустили — всі лікарі мусять бути напоготові, позаяк “озвіріла воєнщина” крихітної Фінляндії почала криваві провокації десь там

на фінському кордоні. Якщо повірити радянській пропаганді, то виходило, що в усій тій холодній країні, напевно, не залишилося жодної сповна розуму людини, адже вся вона була, мабуть, меншою за сусідню Ленінградську область. І раптом (воно то не зовсім і раптом, а тільки після трьох раундів переговорів, коли незалежна Фінляндія не погодилася пустити на свою територію радянські війська, дотримуючись свого нейтрального статусу й остерігаючись загрози втратити суверенітет!) в заяві Радянського інформбюро — “Майнільський інцидент”: 26 листопада 1939 року Радянський уряд звернувся до уряду Фінляндії з офіційною нотою, яка повідомляла, що внаслідок артилерійського обстрілу, вчиненого з території Фінляндії, загинуло четверо та було поранено дев'ятеро радянських військовослужбовців (Фінські прикордонники — люди дисципліновані і спостережливі — і справді зафіксували того дня з кількох точок спостереження численні гарматні постріли, і, як належить у такому випадку, факт пострілів та напрямок звідки вони лунали було зафіксовано, зіставлення нотаток показувало, що постріли було зроблено з радянської території). Уряд Фінляндії запропонував створити міжурядову слідчу комісію, яка б мала розслідувати інцидент. Радянська сторона відмовилася, а невдовзі оголосила, що більше не вважає себе зв'язаною умовами радянсько-фінської угоди про взаємний ненапад. 29 листопада 1939 року СРСР розірвав із Фінляндією дипломатичні стосунки, а 30-го о 8:00 за московським часом радянські війська одержали наказ перейти радянсько-фінський кордон та розпочати бойові дії. 30 листопада Червона армія перейшла в наступ. Без оголошення війни.

— Це Москва ніяк не може простити фінам того ляпаса в сімнадцятому році, коли фіни, на відміну від нас, українців, спромоглися створити власну державу! — прокоментував Франц Янович зятеві повідомлення інформбюро. — Намагається Москва відродити імперію. Ось тільки Польща не вся дісталася — довелося з Гітлером поділитись! — сплюнув зло.

— Та вони вже поділили всеньку Європу! — підтримав

зять. — Але боюсь я, що цей їхній союз не надовго. Пахне великою війною. Два хижаки в одній клітці не вживаються!

В кімнату тихо зайшла Зоряна Станіславівна з Дмитриком на руках і притулилася спиною до груби, прислухаючись до чоловічої розмови.

— Щось ви, хлопці, чи не занадто розходилися вирішувати світові проблеми! — приклала вказівного пальця до своїх чітко окреслених пухких губ.

— Ми ж тут самі свої! Як же далі жити, якщо й дома боятись словом перекинутись! — несподівано закипів Франц Янович.

— Та я ж просто так, до слова, любий, аби вважав, — заходила виправдовуватись дружина напівшепотом, боячись розбути онука.

Макар забрав сина й, приколисуючи його, заходив навколо круглого стола. Теща вийшла на кухню — допомогти Елі готувати вечерю. Тесть читав газету, час від часу щось бурмочучи собі під носа, та враз не витримав:

— Вгризуться вони одне одному в горла! І до ворожки не ходи — вгризуться! — проказав упевнено. — Вони ж тепер ніс до носа стоять — Гітлер і Сталін! Їм тільки Польща й заважала — це ж понад шістсот кілометрів буферної зони. Та якби Сталін сам не прагнув напасти на Гітлера, він мав би не нищити Польщу, а з усіх сил її підтримувати, щоб цей буфер був непорушним! А він прагне підійти до німця впритул! Так роблять тільки для нападу!

— Не приведи Боже ще й війни! — сказав Макар, мимохіть міцніше притискаючи до грудей крихітку-сина.

На початку травня 1940 року таки вдалося отримати дозвіл на поїздки до рідних. Війна з фінами закінчилася 13 березня блискучою перемогою Червоної армії, якщо вірити газетам. Фіни вимушені були віддати Радянському Союзу весь Карельський перешийок з містом Виборг, стратегічно важливі острови й найрозвиненішу частину Карелії. Але, якщо послухати поодиноких обморожених і понівечених калік, що повернулися з тієї війни, то виходило, що фіни знову добряче дали Москві по зубах. Та найстрашнішу правду Кур'ят почув у шпиталі. Давній ко-

лега Франца Яновича, відомий у місті хірург Володимир Міщишин, потрапив на ту неоголошену війну, як військовий лікар, у складі однієї з двох дивізій, сформованих на території України. А повернувшись звідти, довго мовчав, ніби й говорити розучився. Проте не зміг утриматись, сам запропонував прогулятися лікарняним садком — розповів приятелю під суворим секретом:

— Мені ще поталанило — попав у дивізію Кривоноса. А наша друга дивізія одразу ж потрапила в оточення й була розбита фінами майже вщент. Тих, кого не вбили фіни, судили й розстріляли свої ж! — він аж схопив голову руками, настільки диким це виглядало. — Мені доводилось оперувати й старших офіцерів, і навіть генералів — в їхніх головах теж не вкладалося, як можна було так бездарно спланувати цю кампанію! Її ж планували всього на дванадцять днів бойових дій — отож продовольство, боеприпаси, пальне — все на дванадцять днів. Ти тільки уяви — ми ж всі були у літній формі! Я ампутував стільки відморожених кінцівок, що сказати страшно! А в самих бойових діях наші втрати просто неймовірні! Особливо в перший період, поки Ворошилова не змінив Тимошенко. І це притому, що перевага в живій силі була на нашому боці в чотири рази, генерали казали, що у них двісті п'ятдесят тисяч, а в нас мільйон солдатів, танків у них тридцять, а в нас три тисячі, літаків у них сто тридцять, а в нас понад три з половиною тисячі! — Володимир мало не зривався на крик. — Але у них загинув кожен десятий і поранений кожен шостий, а в нас загинув кожен восьмий, і поранений кожен четвертий! — він замовк, хитаючи головою, немов одганяючи від неї свої сумні думки. — Оце тобі й Климент Єфремович — наш славетний перший маршал! — сплюнув він у соковиту молоду траву! — Ти б, Франце, бачив, що таке лінія Маннергейма! Така армада три з половиною місяці зламати не могла. А це ж тільки малесенька Фінляндія! Що ж буде, як Гітлер попре? А він же попре!

— Якцо Сталін першим не встигне! — сказав і заціпенів Франц Янович: зайве сказав.

— Не бійся, Франце! Не мене треба боятися, он тих! —

він підняв догори вказівного пальця і це могло означати або вище керівництво, або ж тих, хто на небі. Боятися останніх Кур'ят був привчений змалечку, боятися перших не хотів, як людина вільна у власному серці.

Отож, їхати вирішили разом в другу неділю травня, спочатку на Волинь, а потім до Львова, купили й квитки на потяг до Шепетівки, та за день до поїздки лікарів знову зобов'язали бути при шпиталі. Щось відбувалося в маленьких прибалтійських державах — Литві, Латвії й Естонії — таке, ніби пригноблені власними експлуататорами тамтешні робітники й селяни заходилися вмошувати собі на голову московських визволителів, звісно, якщо вірити газетам останніх. Пакт про взаємодопомогу з Естонією було підписано ще в кінці вересня минулого року, і на її території та в портах Палдіски і Таллін вже розміщувалось двадцять п'ять тисяч радянських вояків. На початку минулого жовтня відбулось підписання пакту з Латвією і договору з Литвою. Литві поверталась її древня столиця Вільнюс, захоплений Польщею в двадцятomu році й переданий німцями Москві в тридцять дев'ятому, згідно з пактом Молотова—Рібентропа. У відповідь у кожній з цих держав розміщувалось по двадцять тисяч вояків «дружньої країни».

“Ну, звісно, маючи в кожній тій державі власні війська, Москва не була б Москвою, якби не заходилася формувати там маріонеткові промосковські уряди!” — досить вірно аналізував ситуацію Франц Янович, читаючи зятеві все нові повідомлення радянського інформбюро.

Але позаяк були в тих державах і явні противники такої «совітизації», то ситуація в Прибалтиці складалася напружена. Тому поїздки знову не дозволили. Натомість прийшов лист від Владислава. Брат з тривогою писав, що на їх рідній Волині почали загострюватись стосунки між поляками-осадниками й місцевими українцями, особливо в сільській місцевості: “Ми хоч і не є осадниками, та серед моїх прихожан більшість складають саме вони, отож мене це дуже бентежить. Воно, на правду, на Польщі великий гріх перед місцевими українцями, адже ти, певно, знаєш, що Варшава поділяла всю Польщу на дві

частини: Польща “А” — корінні польські землі — Центральна та Західна Польща, і Польща “Б” — це креси — Західна Україна і Західна Білорусь. Відповідно, майже всю промисловість розміщували і розвивали в Польщі “А”, в той час, як тут панував повний занепад, а головне багатство краю — земля — належала польській меншині (українців тут нині — над 60 відсотків, а нас, поляків, біля чверті). А ще ж треба зважати, що осадникам Польський уряд надавав різноманітну підтримку, тоді як серед українців панує жахливе безробіття або часткове безробіття — навіть за офіційною польською статистикою таких частково безробітних у різні роки було від одної третьої до двох п'ятих всіх робітників. Становище безробітних, які не мали за що купити шматок хліба, було жахливим. Мало що змінилося й сьогодні, але тепер гріх польського уряду легко перекласти на осадників, які, як не важко здогадатися, ставилися до місцевого населення зверхньо, а то й брутально”.

Франц Янович читав листа від молодшого брата, якого не бачив ось вже як двадцять років, і розумів, що на його рідній Волині затягується гордіїв вузол протиріч не тільки соціальних — між багатими і бідними, а й міжетнічних — між переважно бідними українцями й переважно заможними колоністами — поляками-осадниками. Від усвідомлення наближення великої біди його серце краялось навпіл, адже рідними йому були обидва народи, а ситуація розпинала його душу на хресті невідворотної трагедії. Владислав писав так, ніби був не польським католицьким ксьондзом, а українським націоналістом, і це ще більше насторожувало Франца, бо показувало справжню глибину проблеми.

До світлиці, де читав листа Франц Янович, зайшли Макар з сонним Дмитриком на руках і жінки з наповненими супом тарілками. Запахло вечерею, та господар не полишив листа.

— То ти б вже й нам читав, Франечку! — втруtilась у його усамітненість дружина.

— Добре, але ж буде не зрозуміло, бо не спочатку.

— То нічого.

“...Проводячи аграрну реформу в 1920-х роках, польський уряд здійснював серйозну колонізаторську політику, — почав читати Кур’ят, — насаджуючи на українських землях польських колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів і солдатів польської армії. Ти ж розумієш, Франце, що землі для них відбиралися виключно в українських селян. Прагнучи створити на західноукраїнських землях міцну опору для польського панування, лише з 1919 по 1929 рік, польський уряд наділив землею і поселив на українських землях 200 тисяч осадників, в тому числі десятки тисяч у нас, на Волині. Всі колоністи мали від уряду добрі преференції, а на цьому тлі українські селяни лише на державні податки сплачували від половини до двох третин доходу. Можеш уявити, брате, який антагонізм закладено між цими спільнотами! Мені неймовірно шкода й тих, і тих. Але, що я можу зробити? Єдина моя спромога — то молитва до Бога й слово Боже до мирян. Молюся й за тебе та твою родину. Лишайтеся з миром. Владислав”, — господар закінчив читати й тяжко зітхнув.

— Може, воно час такий, — відгукнулася дружина, — що в цілому світі колотнеча й тривога? Ніби нечистий править бал!

— А щось воно нас ніяк добрі часи не відвідають! — підтримав Макар. — Чи ми перед Богом завинили, чи, навпаки, любить Він нас, як рідного сина, не знаю, але розпинає цей народ без упину.

— Мабуть, покладає на нас якусь лише Йому відому місію, — додала Еля.

Вечеряли мовчки. Спадав тихий травневий вечір. В такій порі добре сидіти родинною за круглим сімейним столом. Вечеряти. Мовчки.

Проблеми у Прибалтиці, як це не дивно, вирішилися без військових дій — країни ще з минулої осені контролювалися потужними військовими контингентами Москви. Сформовані до початку літа промосковські уряди, до середини літа визріли в усіх трьох країнах настільки, що 21—22 липня сейми Литви і Латвії та Державна Дума Естонії прийняли декларації про державну владу і входження цих країн до складу СРСР. А вже 3-6 серпня, не дивлячись на сезон відпусток, Верховна Рада СРСР, заслухавши заяви спеціально направлених до Москви повноважних представників цих країн, прийняла закони про вступ Литви, Латвії та Естонії до складу Союзу ССР як союзних республік.

Але, попри таку радісну розв'язку кризової ситуації, відпускати лікарів ніхто не поспішав.

Перед Різдом озвався і Львів. Зоряна Станіславівна отримала відповідь від тата. Писав, що львів'яни радо зустріли золотий вересень, але визволителі одразу ж почали арешти і їх стали називати “освободителями”. Спочатку несподівано для всієї Галичини забрали провідних членів КПЗУ — комуністичної партії західної України, окрім явних негідників, тепер виловлюють активістів ОУН і починають полювання на цвіт інтелігенції. Листа було відправлено від імені якоїсь надуманої людини і з чужої, мабуть, неіснуючої адреси. Тому він лише додав тривоги в зболіле серце адресатки.

— Мабуть, не солодко їм там! — бідкалася вона.

— Зараз усім нам гірко! — обійняв її чоловік.

— Треба їхати, — вирішила за обох Зоряна.

— Треба, — погодився Франц.

Проте поїхати змогли тільки в квітні 1941 року.

Вирішили їхати всією родиною — спочатку на Львів, а вже потому й на Волинь, так воно виходить по дорозі. Отож, спершу через Проскурів дісталися Тернополя, а вже звідтам і до Львова рукою подати. Проте — це тільки здається, що все воно так просто, адже вся Галичина — то суцільна прикордонна смуга, тут навіть видихати треба в себе, не тільки ходити пошепки!

Макар під час подорожі виявив себе справжнім чоловіком: квитки, оформлення документів, перепустки й домовленості — все це він узяв на себе, отже родина не мала якихось видимих проблем на всій неблизькій путі до Львова. А сам Львів Макара не те що вразив — приголомшив! Це був зовсім інший світ — світ, якого він ще не бачив: вузькі вулиці й готичні храми, чемні усміхнені пані й галантні чоловіки, нарядні вітрини й кав'ярні на вулицях, церковні дзвони й ледь чутна хода історії. А між усім тим, усупереч тому — зловісні “чорні воронки”, незграбні, в мішкуватих цивільних костюмах, чужорідні нецивільні люди і сотні, тисячі радянських військовиків — “освободителів”, які вже навіть і не намагаються маскуватися під українців — повсюди чужі зверхні голоси дисонують з цими вуличками і храмами, панями і панами, з ледь чутною ходою історії.

Батька Зоряни Станіславівни з університету звільнили ще минулого року, отож він підробляв репетиторством. Окрім того, знайти його вдалося тільки через давніх знайомих, оскільки сам він перебрався в найняте житло, а в його просторій професорській квартирі мешкали якісь незнайомі Зоряні люди. В новому помешканні професора місця було замало, отож усіх гостей розмістили в одній кімнаті. Батько постарів і виглядав людиною стомленою й розгубленою, отож, Зоряні болем стискав серце його безпросвітний песимізм в оцінці ситуації.

— Виглядає на те, що надій у нас лишається ще менше, аніж було за Польщі, — розповідав він. — Бо таки, що не говори, а Польща — держава європейська, і хоч як би не хтіла вона гнобити наше прагнення до самостійного життя, проте з цією азіатчиною то не йде в жодне порівняння!

— Яюсь воно буде, — зітхнула Зоряна.

— Яюсь не буде! — несподівано викрикнув батько. — Мусимо боротися!

Макарові, який мовчки слухав Елиного дідуса, цей його запал сподобався не на жарт, і він не стримався, аби запитати:

— А як? Якими силами?

Старий професор хитрувато посміхнувся в свої сиві “під Франка” вуса й, стишивши голос до шепоту, промовив по складах:

—Для того й існує Ор-га-ні-за-ція.

Присутні в кімнаті переглянулися між собою — настільки глибокий зміст вклав її господар в це слово. Та далі він не став розвивати тему, натомість запропонувавши поговорити про це з іншими людьми, а зараз випити по філіжанці віденської кави.

Макар цього красивого слова “філіжанка” жодного разу до цього не чув, але за змістом фрази здогадався, що то мала бути чашка, отож здивувався лише її мініатюрним розмірам — два-три ковтки, не більше, а ось сам напій йому припав до душі. Наступних два дні вони з Елею, залишивши малечу на батьків, гуляли містом, підіймалися на Високий Замок, насолоджуючись казковими краєвидами європейського міста, пили каву по-віденськи і по-польськи. А на вечір другого дня в гості до професорської оселі завітав худорлявий, років тридцяти чоловік з глибокими залисинами на коротко стриженій голові, в круглих окулярах.

“Ярослав!” — представився гостям і, уважно обвівши їх цупким поглядом розумних холодних віч, розповів дещо про ОУН — Організацію Українських Націоналістів та її Революційний Провід, який на відміну від проводу полковника Мельника перебував не за кордоном, а тут, на рідних теренах.

Пан Ярослав говорив із молодечим запалом і глибоким переконанням у правоті своїх слів та поглядів на методи боротьби, а також її цілі. Його впевненість якимось непомітно знаходила відгук у душах слухачів, заворожувала й захоплювала їх, наче викорчовуючи із душ безнадію:

“Майбутня війна, звичайно, страшне лихо, як і будь-яка війна, але для нас, українців, — говорив він, вимовляючи в останньому слові “ц”, як “ч”, — це є незла нагода відродити свою незалежність, адже ворог нашого ворога — наш друг! А він буде шукати собі союзників! Отже, на початках цієї війни саме ми можемо стати такими союзниками тут, в Україні, щонайменше в Україні Західній”.

З розповіді пана Ярослава виходило, що ОУН діє вже давно і досить успішно. Саме за її сприяння західноукраїнське населення, протистояло економічному тиску іноземного польського капіталу, створило широку мережу кооперативів, крайове товариство “Сільський Господар” з центром у Львові, яке захищало інтереси селян перед адміністративними властями.

“Кредитові спілки були об’єднані в асоціацію “Центробанк”, сільські споживчі і торгові спілки створили “Центросоюз”, молочарські кооперативи об’єдналися в “Маслосоюз”, дрібні міські крамарі входили до товариства “Народна торгівля”. Чисельність українських кооперативів у Східній Галичині збільшилася з 580 у 1921 році до близько чотирьох тисяч в 1938 році”, — пан Ярослав сипав цифрами і назвами спілок без жодних запинок. — “Але ви, панове, повинні розуміти, що всі ці кооперативи відігравали, відіграють і ще відіграватимуть велику роль не тільки в господарській діяльності західних українців, а й у політичному житті, культурному розвитку та майбутній нашій боротьбі з більшовиками!” — він відпив холодної вже кави зі своєї філіжанки, пройшовся кімнатою, а потім раптом змінив інтонацію своєї промови з повчальної на, так би мовити, дружню. — “Ви знаєте, панове, за Польщі їхній уряд зробив усе для того, щоб озлобити проти себе західних українців. Він забороняв масові організації трудящих, розправлявся з активними учасниками робітничого й селянського руху. Одночасно з цим, здійснюючи колоніальну політику, всіма силами намагався денаціоналізувати українців, позбавити нас будь-яких національно-політичних прав, підірвати і витруїти з нашої свідомості відчуття єдності з усім українським народом. При цьому уряд повністю ліквідував навіть куцу автономію, що її мала Галичина за царя. Ще в 1920 році було скасовано галицький автономний сейм, розпущені самоврядні повітові ради, громадські, вважайте сільські ради, натомість призначалися урядові комісари й старости — поляки. Українцям було закрито доступ на адміністративні посади в державних установах. Уряд поділяв населення Східної Галичини й Західної Волині на

лемків, бойків, гуцулів, поліщуків, волинян і прагнув довести, що вони не українці. Особливо посилювався режим політичного терору, коли в 1926 році Пiлсудський здійснив військовий переворот. Східну Галичину вони перейменували на Східну Малопольщу, фактично заборонивши українські назви сіл, залізничних станцій, міст. Імена, прізвища українців змінювалися на польський лад. У 1933 році на Поліссі, у Березі Картузькій, було створено концентраційний табір для політичних в'язнів, у який було кинуте й тисячі учасників національно-визвольного та революційного руху на Західній Україні”, — пан Ярослав замовк хіба на якусь мить, але й того вистачило на гнівне зітхання. — “А що вже говорити про глум над нашою мовою й культурою! Польський уряд на позір грався в демократію, а на ділі повністю ігнорував статтю VII Ризького мирного договору, за якою зобов'язувався надати українцям, росіянам та білорусам, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Наша українська мова не допускалася в державні установи, а українські школи масово і послідовно закривалися. Лише вдумайтесь: якщо в 1911—1912 навчальному році в Західній Україні працювало 3622 українські початкові школи, то в 1939 році їх залишилося 135. Із 138 загальноосвітніх державних середніх шкіл (гімназій і ліцеїв) у 1939 році українських гімназій було тільки п'ять! Хіба це не кричуще перетворення вільних людей на робочу худобу?!” — на скивицях промовця проступила жовтава блідість, а щелепами пробігли хвилі гніву. — “До сімдесяти відсотків дорослого населення Західної України за цих два десятиліття зробили неписьменним! Просто зліквідували школи! За Польщі у Львові було чотири вищі навчальні заклади: університет, політехнічний інститут, академія ветеринарної медицини та академія зовнішньої торгівлі. У них викладання велося тільки польською мовою. При вступі до них для нас, українців, була встановлена процентна норма, як для людей нижчої раси, внаслідок чого у Львівському університеті, наприк-

лад, студентів-українців налічувалося менше п'яти відсотків. А в нашій Політехніці — так само. Може й тому весь наш Революційний Провід вийшов саме з неї: не сила терпіти такого національного приниження!

— Я — поляк за походженням! — не стримався Франц Янович, перебив промовця.

— То не є проблема! — відреагував пан Ярослав. — До Організації входять усі патріоти України, а не лише українці.

— Я — поляк! — твердіше повторив Франц Янович, так, щоб не виникало бажання його обривати. — Я український поляк, але мені прикро і соромно за те, що творила тут Польща. Особливо прикро мені за Юзефа Пілсудського, з яким я зустрічався в 1921 році, і тоді він схильний був спільно боротися проти Росії. — Голос Кур'ята тремтів, обличчя почервоніло, відчувалося, що його сильно вразила розповідь пана Ярослава.

— Видите, шановний пане Франце, — знову заговорив пан Ярослав, — у політиці не буває ані постійних друзів, ані постійних ворогів, є лише постійний інтерес нації! І коли інтерес нації ставиться понад свій власний інтерес, тоді нація здатна вирішувати найскладніші проблеми.

— Пане Ярославе! — втрутився Макар. — Ви сказали, що весь Революційний Провід — то Ваші колеги з Політехніки, а як же закордонні наші побратими? Там же представники всієї України, а не лише Західної! Чи не обмежить це нашу боротьбу тим самим Збручем?

— Бачите, пане Макаре, можна скільки завгодно сидіти у фешенебельній Європі, вести перемовини з третьорядними західними політиками і робити вигляд, що ти представляєш цілу Україну — й від того ніч не зміниться на самій Україні! Жодного патріота не надихне така, сказати б, боротьба. Потрібен чин! Потрібна акція! Потрібна, коли хочете, жертва, адже дерево свободи і демократії має час від часу поливатися кров'ю тиранів і патріотів! Ми тут, в Україні, чи, бодай, в її невеличкій частині, своїми навіть поодинокими діями зробимо значно більше для української революції, аніж усе те престаріле панство за кордоном!

Пан Ярослав зачаровував своєю промовою, власною ерудицією і ще чимось невлотвимим, що примушувало вірити кожному його слову, що надихало і, здавалось, здатне було повести за собою. На прощання він сказав, що з ними обов'язково зв'яжуться, гаряче потис руки чоловікам, поцілував дамам і, вклонившись, вийшов.

— Він — справжній вождь! — захоплено вигукнув Франц Янович.

— Він — один із наших молодих вождів! — гордо відповів старий професор, і в його очах посвітилася надія.

Наступного дня виїхали на Волинь. Прощаючись, Зоряна Станіславівна не стримувала сліз, бо серце стискалося їй тривожним передчуттям, що бачаться вони востаннє. Та й тато її, пригорнувши до грудей правнучат, сказав сумно старшенській Соломії: “Пообіцяй, що пам'ятатимеш дідуся Станіслава зі Львова!”

— І я! І я пам'ятатиму! — випередив сестричку Дмитрик.

* * *

До Луцька дістались без особливих пригод, якщо не рахувати постійних перевірок квитків і перепусток у прикордонну зону. Та ще здалося Макару, що за ними із самого Львова хтось невідступно стежить. Тому домовилися до Басі добиратись окремо, двома групами, “загубившись” на вокзалі. Здається — спрацювало. Все це, звичайно, бентежило, особливо жінок. Бася навіть не знала, чого більше було в її серці — радості від такої довгожданої зустрічі, чи тривоги, адже Луцьком котилася хвиля арештів. Для початку підібрали нечисленних тут членів КПЗУ, окрім закінчених негідників, а їхні родини, як і на Галичині, кудись повезли — кажуть на Сибір, за ними взялися за інтелігенцію, потім дійшла черга до колишніх службовців польської влади. Отже і сама Бася, і її чоловік Богдан були під загрозою арешту. Тому гостей поночі відвели до Богданової сестри Антоніни, яка мала власний великий будинок у середмісті, а її чоловік, Ва-

силь Петрович, працював на “совіти”, тому не був під підозрою, принаймні — на перший погляд.

За вечерею Богдан розповідав, що совіти зараз намагаються повиловлювати еліту УНР, адже після 1921 року тут зосередились представники її політичної, економічної й військової верхівки: “Тут живуть колишні міністри і колишні полководці часів боротьби за незалежність! — захоплено говорив він. — Тут жили і живуть нині розповіді про бойові подвиги 1917—1921 років. Саме тут, на Волині, формується база, умови для подальшої боротьби, подальшої політичної діяльності українців! — Богдан розпалився, і Бася зиркнула на нього застережливо, щоб він стихив голос. — Вже, певно, років з дев’ять, як на Волині діє ОУН, — він перейшов на шепіт. — Тому москалі й заходилися пропоявувати носіїв ідеології — інтелігенцію. Тут, у місті, на території Окольного Луцького замку, розташований монастир Бригіток — це цілий комплекс споруд, до якого входять центральний храм, келії і господарські приміщення, так ось, цей монастир перетворений на Луцьку тюрму, яка нині забита арештантами! Наші люди передають звідти, що там у застінках НКВС утримується біля чотирьох тисяч ув’язнених”.

— А що Ви думаєте, Богдане, про стосунки україно-польські? — запитав Макар, знаючи, що це турбує тестя чи не найбільше, та, власне, і його також.

— Якщо мова про мої з Басею, — посміхнувся Богдан, — то, ніби, й нівроку! А так, то це дуже скомплікована річ.

— Перепрошую, — не зрозумів Макар, — яка річ?

— Скомплікована! — то так говорять наші емігранти, які повернулися з Америки. Складна, значить, — знову посміхнувся Богдан. — Ну ось подивіться хоча б на нашу компанію — з чотирьох родин три є змішаними: моя, твоя і твого тестя. Ну ми хоч, дякувати Богові, всі тут політично — українці. До речі, один з найактивніших діячів ОУН на Волині етнічний поляк і політичний українець Роман Бжеський, саме він познайомив тут нас з творами Дмитра Донцова. На рівні побутового інтелігентні люди порозуміння між собою знаходять, але на політичному

рівні й за Польщі були, і зараз є й нерівність, і напруга, особливо це відчувається в місцях скупчення осадників. Не треба забувати, що Польща роздавала осадникам землі українських селян, а потім ще й підтримувала колоністів різними преференціями, отже поляк — пан, українець — хлоп, або й бидло — це було державною політикою, скільки й було тут Польського панування.

— Ну а зараз ще й совітам вигідно, щоб між нами не було порозуміння! — несподівано втрутилась Бася. — Сказано ж — розділяй і владарюй! Тоді їм ніхто не зможе протистояти в їхніх репресіях, розстрілах, конфіскаціях, колективізаціях! — й собі розпалилася жінка, так, що тепер вже Богдан мав її застерігати. — За нашими спостереженнями, на Волині репресовано, в той чи інший спосіб, чи не кожного десятого!

— Було невесело, а стало ще страшніше! — підсумував Франц Янович. — Але, Басю, ми мусимо вирішити, як зустрінися з батьками й Владиславом, бо події накочуються прикрі й невідомо, чи доведеться ще коли побачитись. — Його слова ніби повисли в повітрі, адже кожен тут відчував, що навіть таке ось дике й тривожне, та все ж мирне життя, закінчується, що ось-ось зірветься і ця ілюзія родинного затишку, і самі родинні зв'язки, і весь цей світ полетить кудись у тартарари, а на зміну цьому, нехай і розхристаному, але ж Космосу, прийде безпросвітний хаос.

— Скидається на те, що їхати таким гуртом не випадає, — почала розмірковувати вголос Бася. — Дуже гамірно й надто примітно.

— Воно то так, але ж всі ми хочемо зустрітись з рідними. Адже навіть Еля жодного разу дідуся не виділа, що вже казати за дітлахів! — відповіла їй Зоряна.

— Мабуть, ми з тобою, люба, поїдемо першими, а потім зателефонуємо на роботу Богданові або ж Василеві, що там і як.

На тому й порішили, обумовивши, що саме будуть говорити по телефону, залежно від ситуації.

* * *

Наступного ранку Франц Янович і Зоряна Станіславівна відбули до Володимира-Волинського.

Навіть сидючи в кузові попутної полуторки, чутно було, як всю дорогу немилосердно свариться водій, оскільки доводиться плентатись у майже суцільному потоці військових колон, що рухалися в бік кордону, та ще й у багатьох місцях дорогу розширяли й підремонтувували... Чим ближче до Володимира, тим виразніше відчувалось наближення невідворотного.

— Буде війна! — приречено сказав Франц Янович.

— Боронь Боже! — зітхнула й перехрестилась дружина. — Не приведи, Господи!

— Я ще на старому кордоні це бачив, коли їхали на Львів. Пам'ятаєш там руїни підірваних потужних бетонних укріплень, ДОТів?

— Так, — схвально кивнула головою.

— Сталін збирається нападати, а не оборонятися! — прошепотів їй на вухо, хоч навряд чи водій міг бодай щось почути в цьому ревищі. — Коли готуються до оборони, то зміцнюють оборонні споруди, відводять війська від кордону, а дороги не ремонтують, як от зараз, а знищують, територію заболочують, відселяють цивільне населення. Ні! Сталін таки збирається нападати.

— А може воно й на краще? Вони ж он кричать, що воюватимуть на чужій території малою кров'ю і малими втратами! — у відповідь на вухо йому прошепотіла Зоряна.

— Вони вже нападали — на фінів! — відмахнувся Франц, і далі вони їхали мовчки, розглядаючи густі весняні ліси обабіч дороги, або ж принишклі, немов перед грозою, бідні, проте ошатні волинські села.

Франц думав про те, що зовсім скоро тут може прокопитися вогняна хвиля війни, яка навряд чи залишить щось від цих хаток, від цих білопінних садків на кожному подвір'ї, від цієї одвічної самозосередженості волинян, від їхньої неспішної ходи і неспішної дії, від їхнього патріархального укладу і нерозривності з навколишнім

лісом чи з оцим бездонним небом, яке вони, здається, більше звикли розглядати у дзеркалі незліченних озер і озеречок, аніж там — у високості, й, мабуть, від того всі мрії цих людей зводилися до землі, до володіння нею, до права бути господарями на своїй землі. В якомусь селі надовго зупинилися біля об'їзду частини дороги, що ремонтувалась. Трохи поодаль, у придорожній пилюзі, длушпалась зграйка безтурботних обідраних хлопчаків, виліплюючи пасочки в прадавній спосіб, а поруч з ними стояло босоноге дівчатко в блаженському платтячку з заплетеними льняними кісками й такими лазуровими оченятами, що вони виблискували навіть через сірі хмари куряви. Дівча дивилось кудись на Захід, ніби виглядаючи звідти біду, і очі її здавались дорослими. “Що чекає ось цих дітлахів?” — чи то сказав, чи тільки подумав він, але дружина відповіла: “Бідні діти!”

Брата Владислава знайшли в костелі, в самісінькому центрі міста. Він служив обідню, й голос його здіймався вгору до самого склепіння — чисто й прозоро, підносячи в молитві безсмертні слова мертвої латинської мови туди, де в чотириконечних католицьких хрестах готичного храму чи то ховалася віра прочан у неминуче спасіння, чи розіп'ята була надія на його справдження.

Частина друга

ГРОЗА

...на стіні тюремного коридору висіло розп'яте тіло священика, зі слідами нелюдських тортур...

* * *

Весь день Макар з Елею просиділи в хаті пані Антоніни, в очікуванні звістки із Володимира-Волинського. І хоч ясно було, що Василь Петрович або ж дядько Богдан можуть принести цю звістку лише після роботи, та сидіти в очікуванні й бездіяльності було марудно. Елю весь час підмивало піти в гімназію, де працював чоловік тьоті Басі, та, привчений дотримуватись домовленостей, Макар її утримував. Однак чим ближче до вечора, тим менше залишалось терпіння, тим невблаганніше в душу вривалась тривога.

— Щось не так! Щось не так! — мов заклинання повторювала Еля, міряючи кроками світлицю. — Щось не так! — і ця її тривога передавалась маленькому Дмитрику, він починав капризувати й голосно плакати.

— Заспокойтесь, будь ласка! — просила пані Антоніна. — Все буде добре, — обіцяла невпевнено, і видно було, що їй і самій на душі неспокойно.

Макар дивився на жінок без іронії, бо для неї, іронії, не було жодних підстав навкруги — навіть повітря, здавалось, стискається в тугу хвилю передчуття чогось невідворотного, чогось жахливого, ще страхітливішого, ніж є зараз. Макар дивився на жінок з розумінням і співчуттям, і цей його погляд тільки утверджував Елю в правдивості її тривоги.

Василь Петрович прийшов на смерканні — чорніший ночі.

— Що? — кинулась до нього дружина.

— Богдана забрали! — прошепотів пересохлим горлом. — Всю гімназію забрали!

Антоніна безсило впала в його обійми, заридала беззвучно, здригаючись усім тілом.

— А тато озвався? — крізь сльози запитала Еля, наперед знаючи відповідь.

— Телефонував отець Владислав, сказав, що помилився номером! — голосом заскоченого на порушенні школяра відповів господар.

Це означало — біда. Та, що одна не ходить. Це означало, що їхати до Володимира-Волинського не можна. Це означало, що батьків затримали. А ще це означало, що Макару зі всією родиною взагалі нема куди тепер їхати.

Макар відчув, як тяжко стало дихати, так, ніби чиясь невидима цупка й кістлява рука здавила йому горло — так тисне безвихідь. Першою реакцією було — кудись іти, щось доводити, але... кому.

— Треба провідати Басю! — схлипуючи, промовила Антоніна. — Як там їй тепер одній?!

— Їй не позаздриш, — озвався Василь Петрович. — Сина поляки забрали до свого війська, доньку москалі до свого — лікарем, а Богдана... — осікся, не знаючи, що й казати.

— Давайте, я сходжу до пані Басі, — запропонував Макар. — Адресу лише скажіть.

— Іти, мабуть, краще парою, — порадив господар. — Не так воно в око кидається.

— Та ще ж не пізно, — зиркнув у прочинене вікно Макар і прислухався на хвилю, бо там, у травневому саду, заливався любовними руладами наївний одинокий соловей, щодуж намагаючись причарувати подругу і навіть не підозрюючи, що не час тепер для кохання й рулад. — Сходжу сам, бо Дмитрик маму нізащо не відпустить! — сказав рішуче.

Йти було зовсім недалечко, Бася мешкала поруч з фортецею Коріятовичів — просто через дорогу від неї, в колишньому польському будинку, збудованому спеціально для службовців воєводства. Отож за якихось хвилин двадцять Макар знайшов необхідний номер будинку, для гарантії пройшов повз нього, постояв трохи поодаль, спостерігаючи за вікнами ліворуч від входу. В одному з них світилась настільна лампа, залишаючи круглу пляму на стелі. Поруч з будинком нікого не було видно, а з самого будинку ніхто не виходив, лише іноді заклопотані поодинокі перехожі, або ж парочки, що теж не виглядали безтурботними, поспіхом проходили повз нього й звертали за ріг, зникаючи в темряві нічної вулиці.

Макар зайшов у коридор, тьмяно освітлений лампочкою на високій стелі, придивився — нікого, прислухався — тихо, постукав у двері — почув приглушені кроки по тойбіч дверей. Відкрила пані Бася, в очах якої він встиг прочитати жах і відчай, перш ніж відчув за спиною присутність чужих .

* * *

Зоряна й сама не зчулася, як її витягнули з машини й закинули на підводу, запряжену молодими баскими кіньми. “Воронок”, в якому вона та ще дві бранки транспортувалися енкаведистами до Луцька, зупинився на тому ж об’їзді, де в селі ремонтували шмат дороги, а вони з Францом на путі до Волидимира-Волинського розглядали дітлахів, що порпалися в придорожній пилюзі. Раптом, мов із-під землі, навколо нього вирости молоді дужі хлопці, й бранок звільнили. Пострілів Зоряна не чула, щоправда, були якісь глухі удари й тихі стогони, так, наче б діточі схлипування. А вже на підводі візниця запитав, відхекуючись:

— Котра із вас Зоряна?

— Я.

— А де ж Франц?!

— Нас розділили на дві машини. Чоловіків біля військової частини запахнули у військову вантажівку й повезли раніше. А нас через півгодини.

— Шкода! — сплюнув спересердя. — Вантажівка вже проїхала. Тепер не зупинити.

Зоряні поволі дійшов зміст і значення сказаного, вона потроху усвідомила, що її звільнили, що вона вільна, але Франца більше немає поряд, його в неї забрали, можливо й назавжди. А навіщо їй, власне, воля без нього? Навіщо їй без нього цей ліс, яким її везуть кудись, де немає тих брутальних слідчих — п’яних від крові й од люті до всього українського, навіщо їй це бездонне й вічно німе небо, якщо поруч немає його, навіщо взагалі жити, якщо мушиш робити це без нього?! Адже останніх чверть сто-

ліття вона жила тільки єдиним — спільним, нероздільним з ним життям. Адже вона вже й не здатна була розділити, роз'єднати, відокремити його турботи, жалі чи радості від власних, бо поріднилися вони, як вишні в українському садочку — не тільки кронами, а й кореневищем, так, що й не знати, від котрої з вишень відростає юний пагін, бо стає він спільним надбанням саду. Вона й уявити собі не могла, що раптом настане година, коли його не стане поруч, і, хоч вона й розуміла, що будь-який чоловік, муж у цьому здичавілому світі приречений якоїсь миті залишати найрідніших, найдорожчих, аби рятувати всіх, та ніколи не думала, що станеться це не під час війни, а ось так — ніби й у мирний час. Він був для неї не лише чоловіком, не лише батьком єдиної доньки — він, власне, був частиною її самої, можливо, найсвітлішою, найболючішою частиною, тією, котру вона не просто любила й шанувала — заради якої й якою вона жила.

Візниця ще щось питав Зоряни, та вона мовчала. Вона мовчала всю довгу дорогу лісовими плутаними шляхами, мовчала, й коли їх залишили в непримітній лісовій хатинці неподалік Володимира-Волинського — чекати, мовчала, чекаючи, мовчала, немов провалилася у власну пам'ять, де прагла знайти якийсь рятівний спомин, щось, що могло б примусити її жити без нього. Вона мовчала. Й, тільки коли на подвір'ї з'явився Владислав, дала волю словам і сльозам, припавши до його плеча.

— Як жити, отче? — шепотіла вона. — Як жити? — плакала рясно й невітно.

— Молімося, сестро, молімося! — пригортав її до серця й піднімав очі до неба, чи то намагаючись углядіти невидимого Отця Небесного — Всеправедного і Всемилючого, чи то, щоб приховати власні сльози.

За деякий час Владислав залагодив доправлення Зоряни до Львова, пообіцявши їй докласти всіх зусиль для звільнення свого брата, а її чоловіка — Франца.

* * *

Макара кинули до тюрми в тому ж таки монастирі Бригіток. В камері, до якої його впхнули, людей було в кільканадцять разів більше, ніж могло хоч якось прилягти, тому й сісти було за радість.

— Присядь ось тут! — поплескав долонею по камінній підлозі поруч із собою чоловік років сорока й підвівся на ноги.

— Дякую! — відповів Макар і знову кинув на того погляд, відзначаючи невисокий зріст, широкі плечі і якусь ніби вкоріненість навіть у цю камінну підлогу у всій поставі незнайомця.

— Микола! — простягнув руку чоловік. — Микола Куделя, — посміхнувся розбитими губами широкого рота.

— Макар Мормиль, — потис простягнуту широку долоню прибулий, і обидва вони почали примощуватись на підлозі.

— За що забрали, як не секрет? — майже пошепки запитав Микола.

— Ні за що! — сказав правду Макар.

— Тоді — надовго! — не збрехав і Куделя.

— А тебе за що?

— Я — український буржуазний націоналіст! Мене по ділу — за Україну! — чи то з пафосом, чи то з іронією відповів Куделя, але й іронія, і пафос були напрочуд доречними.

— Мабуть, що й мене за те ж саме, ще не знаю.

За дверима почулися голоси, потім лязкіт замків, а потім прізвища, серед яких “Мормиль”.

— Зараз узнаєш, хто ти насправді такий! — з гіркотою прошепотів Микола.

Макара повели камінним коридором старого монастиря, і за якусь годину він втратив відчуття часу. Безсонні ночі змінювались безсонними днями, ніяк не відрізняючись одне від одного, червонооокі червоні пики слідчих, брудна москальська лайка й суцільні побой зробили театр абсурду довершеною маячнею і маразмом. Іноді Макарові вже й самому здавалося, що він таки в чо-

мусь винен, і тоді він навіть подумував, а чи не зізнатися, бува, у всьому, правда, ніяк не міг збагнути, що такого злочинного він учинив, яких саме злодійств заподіяв, і тому категорично стояв на своєму: “Я, Макар Морміль, інженер із Кам’янця-Подільського, приїхав провідати рідних, і ніякий я не шпигун!” Говорив він своїм катом по суті щиру правду. Може, саме через те вони йому й не вірили, а вважали своїм лютим ворогом, будучи в цій своїй підозрі щодень ближче до істини. Вони таки робили його своїм запеклим ворогом, як і всіх тих, кого мордували нині у Луцькій тюрмі і в десятках інших тюрем на звільненій Західній Україні, і в сотнях тюрем на Україні Великій, як і в тисячах тюрем по всій безмежній і безглуздій сатанинській імперії.

Іноді його знову впихали до камери, і тоді Куделя дбайливо знаходив для нього місце, звісно, якщо в цей час сам не був на допитах. А одного разу хтось покликав його напівживого з глибини нашпигованої арештантами, як бочка оселедцями, камери: “Макаре! Макаре, це ти?” Голос видався знайомим, але дуже знесиленим.

— Я! — озвався Макар, протискаючись повз тіла назустріч голосу.

— А це — я! — прошепотів Франц Янович.

Макар глянув на тестя й не стримався — заплакав, на літній вже людині ті виродки не залишили живого місця. Вони мовчки обнялися гіркими обіймами безсилим щось змінити чоловіків.

* * *

Не дочекавшись Макара, Еля зрозуміла, що знову втрапила в таку ж халепу, як і тоді, коли забрали її першого чоловіка, її коханого Дима. За ці роки вона потроху звикла до нового чоловіка, бо був він добрим до Дмитрової донечки Соломійки, бо шанував її, Елиних, батьків, бо обожнював і її саму, і їхнього синочка, якого сам і назвав Дмитром на честь і в пам’ять про її незабутнього й коханого чоловіка. Та й сама вона, мабуть,

встигла не лише звикнути до Макара, але й полюбити його, полюбити не просто так, зосліпу, як люблять тільки раз у житті, а полюбити за справжню щирість і щирі справжність, за сердечність і мужність, за зболену душу, за терпимість. Вона більше не називала його Димом в запамороченні кохання, але ж як довго він терпів і прощав їй ці обмовки, як дбайливо й ніжно лікував її душевні рани! Вона так звикла до його широких грудей і надійних пліч, якими він відгородив дружину від усіх докучливих житейських проблем. І ось його нема. Його забрали. Забрали так само брутально й брехливо, як і Дмитра. І що тепер робити їй — дружині заарештованого і доньці заарештованих, матері двох дрібних діток, яка, власне, й живе не зовсім своє життя — живе за підробленими документами, бо колись ця сатанинська влада назвала її коханого ворогом народу? А ось тепер і її другий чоловік — ворог народу, і її батьки — вороги народу, і чоловік тьоті Басі — ворог народу, і вже майже не лишилось навколо людей із цього народу, які б не були ворогами народу! “Боже! Хоч підкажи, якщо не милуєш, що робити мені, слабкій жінці, мамі дрібних діточок, як боротися з цим сатанням, коли й Ти не здатен справитися з ним?! Відповідь, Господи!”

Господь мовчав. Він завжди мовчав, коли людина втрапляла в безвихідь. Він лиш давав людині право вибору — жити чи вмерти, але чомусь, якщо вірити попам, шалено ображався, коли людина добровільно вибирала смерть, мордюючи її загублену душу, не даючи їй ні прихистку, ні спокою. Він ніколи не підказував людині, як саме їй чинити в критичний момент життя, Він, ніби знехотя, спостерігав за подіями й, здавалося Елі, хитренько посміхався, так, як посміхається людина, спостерігаючи марні спроби мухи вирватися з майстерно сплетеної павутини. О-о, як неймовірно тяжко було збагнути їй, в чому ж саме полягає отой промисел Божий, яку високу мету переслідує Всеблагий і Чоловіколюб, дозволяючи всілякій нечисті нищити мільйони людей, створених за Його ж подобою, людей, які, мов найдорожчий скарб тримають у своїх болючих грудях частинку Його Само-

го — безсмертний Дух, отой Дух, що не дозволяє людині перетворитися на звіра, що примушує її піднімати очі до зір, видивляючись поміж них Його, а отже й свою, вічну домівку. Макар розповідав, що в розумних книгах з бібліотеки князя Горчакова читав він, ніби живе людина сім разів, допоки Душа її не пройде вишколу, допоки не очиститься від скверни світу й не досягне такого просвітлення, що робить її здатною допомагати Творцеві керувати цілим Всесвітом! Якщо ж людина живе життям праведним, то Господь може забрати її й раніше, і ця людина вже не муситиме терпіти в нових життях нестерпні пекельні муки тут, на землі, адже немає в Бога пекла, крім землі, і саме тому всіх найтяжчих страждань зазнає людина тут. “Але ж кожна людська істота має безліч зв’язків з іншими людьми — рідними, близькими, друзями — з тими, кому боляче й гірко втрачати її! То як же можна в такий жорстокий спосіб відбирати Собі помічників, адже Бог — то любов?! Чому Ти забираєш найкращих, найдорожчих, найрідніших, тих, без кого світ і життя в ньому втрачає сенс, адже без любові людське життя перетворюється на примітивне тваринне існування?”

Господь мовчав. Він взагалі полюбляв мовчати. Натомість з’явився Його вірний слуга — отець Владислав, татів брат. Для Елі це було, наче манна небесна. “Може, це і є Божа поміч? — подумала вона. — Може, Він почув мої молитви?”

Проте гість сам спростував її припущення — приїхав, бо забрали його рідних.

— Я піду всюди, аби їх визволити, але хто я для них — ксьондз чужої церкви, яка залишилася від знищеної ними держави. Не дуже вражає, — оцінив панотець свої перспективи. — Проте я попрошу підтримки у єпископа, а він — у самого папи.

— Аби ж то тільки допомогло! — перехрестилася православному пані Антоніна. — Вони ж, іроди, ні папи, ні самого Бога не бояться!

— Молімося, дитя моє! — закликав звично й почав збиратися в місто.

Вирішили, що Елі зараз не треба з'являтися до НКВС, аби й самій не потрапити за ґрати, а про все потурбується панотець. Отож, він і відправився до лігва “освободителів”. По дорозі зайшов до єпископату, розповів свою історію єпископу, попросив підтримки і заступництва. Єпископ добре знав і шанував отця Владислава, тому сказав йому правду: “Ці безбожники й антихристи людського співчуття не знають, а християнського милосердя не сприймають як такого. До того ж ми, католики, для них — лише представники переможеної країни”.

Подякувавши єпископу, Владислав зібрався вже йти, як раптом єпископ його зупинив: “Почекайте, хвильку, підемо разом!” До них приєдналося ще кілька отців з єпископату, і так вони й пішли хресною дорогою, не знаючи напевно, чи не хресну путь випало пройти їм сьогодні. Та вони були готові до неї будь-якої миті, адже Син Людський, Той, Кого вони вважали Богом-Сином, її прошов до кінця і був розіп'ятий, і воскрес третього дня, смертю смерть подолавши! Вони йшли літнім Луцьком, зі словом Божим на вустах, з просвітленими лицами, з високим вогнем самопожертви в ясных очах — рятувати братів у Хресті — православних і католиків, українців і поляків — волинян, безневинних синів і дочок України.

Забачивши таку чудасію, вартовий біля будівлі Волинського управління НКВС — простий хлопець із тих дивних місць, де “растворілась Русь в мордве і чуді”, де “чудь начуділа да меря намеріла”, словом “чухонь белобрисая” схопився за гвинтівку до хрусту в суглобах, маючи на меті, очевидно, виконати припис військового статуту, тобто “сміливо діяти багнетом і прикладом”, та саме цієї миті священники заспівали якусь чудну молитву, і він якось обм'як, запитавши майже по-людськи:

— Кудя прьош, мать твою!? Стой! Стелять буду! — безбожно плугаючи порядок слів у простих, статутом прописаних чеканних фразах.

— Нам потрібен керівник! — зізнався йому єпископ.

— Какой каровнік? — спалахнув вартовий. — Здесь табе управління!

— Покличте, будь ласка, командира! — втрутився Владислав.

— Єщщо чаво! — надув щоки прищавий “освободитель”.
— Ходют тут всякіє! Кругом! Бегом! Стрелять буду! — знову вхопився за гвинтівку.

З розчиненого вікна другого поверху на його крик визирнув стрижений під “їжачка” гладкий чоловік з ромбиками в петлицях, побачив несподівану делегацію й наказав:

— Прапустіть!

Його преосвященство й превелебні отці благосно переглянулись між собою, мовляв, Господь почув, милостиво зиркнули на вартового — не відає, що творить, і рушили услід несподіваній надії. Та вона виявилась звичайним літнім маренням. Це стало зрозумілим під вечір четвертого дня, коли голодних і знесилених їх під гикання і улюлюкання озброєних чухонців випровадили із переповненої камери попереднього ув'язнення з чіткою обіцянкою наступного разу перетворити в “лагерную пиль”.

— Ось він і прийшов! — крізь непрошені сльози промовив своїм превелебним його преосвященство.

— Свят-свят-свят! — перехрестилися святі отці — справа вліво.

— Кто прішол? — не зрозумів чухонець.

— Антихрист! — була відповідь.

Владислав повернувся пізно ввечері четвертого дня — змарнілий, але не зламаний.

— Це — не люди! — сказав очевидне. — Завтра наші хлопці спробують щось узнати. — Закінчив тоном не зовсім притаманним єгомосці й заснув прямо на стільці.

* * *

Зранку в неділю в місті завили сирени, засновигали військові машини, забігали військові люди. Почалася війна. А вже наступного дня, 23 червня, бойові дії йшли під Луцьком. Доблесна Червона Армія тікала стрімголов, подекуди зриваючись на відступ. Воювати з

німцями було страшнуvато — озброєні, отож заgrimіли постріли в колишньому монастирі Бригіток.

Макар бачив, як учора з камери відібрали малоліток і тих, кого утримували за дрібні злочини — пройшов слух, що їх відпускають. І ось настав його час. Перед тим, як Макара вивели, до нього підійшов Микола, обняв і встиг шепнути: “Якщо виживеш, запам’ятай: я — Микола Куделя, з ОУН, село Буяні!”, “А я Макар Мормиль з Переяслава — українець”.

Макара і ще два з половиною десятки міцніших чоловіків, розбивши на чотири групи, заштовхали в окрему камеру й залишили в ній чогось чекати. Раптом у камеру рвучко й грізно заскочив якийсь серйозний і очевидно високий військовий начальник з двома великими зірками в петлицях та ще й у супроводі цілої ватаги дрібніших “освободителів”.

— Кто такіє? Где Розов? — гнівно grimнув він, прикриваючи рукою ніс, аби врятуватись від камерного смороду.

Десь із-за його спини вискочив років тридцяти підтягнутий військовий у формі офіцера НКВС:

— Капітан госбезопасності Розов, товарищ член Военного совета.

— Что здесь происходит, капитан?

— Оперативная группа работников УНКВД по Волинской области, личный состав двести тридцать третьёво конвойного полка войск НКВД, командный состав і надзірателі тюрьми вивольняють дерективу народного коміссара Госбезопасності СССР товарища Меркулова от двадцать третьёво іюня 1941 года!

— Что за деректива? Враг у ворот города, а ви своих расстреливаете!

— Враг не у ворот, товарищ член Военного совета! Враг повсюду! Вот он — враг! — ткув пальцем у натовп арештантів, і Макарові здалося, що саме в нього був націлений цей палець. — Іменно поетому деректива потребує, — дістав з нагрудної кишені папірець, став читати, — “на лиц, содержашіхся в тюрмах западных областей Украины, составіть списки, по которим оні подлежат расстрелу по месту їх содержания в связи с началом войны с Германією. Под-

лежат расстрелу не только ліца, относительно котрих билі винесени пріговори о висшей мере соціальной заштіти, но і осуждѣонние к лішенію свободи, а также ліца, по отношенію к котрим начато следство!”

— Даже без суда і пріговора? — зірвався на крик “член Военного совета”.

— Ето врагі!

— На фронт би тебя, капітан! В окопи! — люто плюнув під ноги военачальник.

— У меня повсюду фронт, товарищ член Военного совета! — з нахабством, гідним капітана держбезпеки, огризнувся капітан. — Мне в окопах отсіжіваться недосуг! Россія в опасности!

— Тут — Україна, капітан! І вона в крові! — з помітним українським акцентом люто прошипів “член Военного совета”.

— А ето кто такіе? — запитав, стисивши раптом голос, перевіряючий.

— Врагі! Похоронщікі, товарищ член Военного совета!

— Малолеткі єсть?

— Вчєра, двадцать третьєва іюня, освобождени малолеткі і осуждѣонние за мелкіе преступленія, всего восемдесят четыре арестованих, товарищ член Военного совета!

— А с етімі что?

— Согласно деректіве, товарищ член Военного совета!

— У тебе мати була, капітан? — запитав раптом українською військовий.

— Нє понял! — не зрозумів капітан.

— Атставіть расстрел! — гаркнув по-командирськи. — Вояка всраний! — гидливо поморщився й вийшов з усім своїм почтом.

Розгублений і смертельно стомлений капітан держбезпеки Розов рвонув за ними. Серце йому стискалося від образи й несправедливості — ці військові чистоплюї намагаються навіть руки не подавати їм, офіцерам держбезпеки! Його б воля — він би примусив цього вискочку плазувати по камері, злизуючи власну кров і сечу! “Ну, да нічаво! Ми єщѣ встретімся, товарищ член Военного со-

вета! — подумав, смакуючи дрібні й такі приємні подробиці майбутньої зустрічі. — Ти б, гад, попробовал двоє суток без передиха расстрелівать ету сволочь! Ти би відел еті безумніє глаза, когда ему в лоб — наган, а он арьот “Слава Україні”! Ну нічаво-нічаво! Ти ещю ответішь за еті разговорчікі — “своіх расстреліваєте”, “тут Україна” — сплюнув гнівно й безпощадно.

За кілька хвилин потому на подвір’ї тюрми почувся страхітливий вибух — влучила бомба, потім затряслися стіни й самої тюрми — бомба влучила і в неї. Потім ще вибух на подвір’ї. На коридорах чулися крики, люди вибивали двері в сусідніх камерах, вибігаючи на коридор і, як здалося Макару, далі — на подвір’я. Вони також спробували вибити двері, та з коридору долинуло: “Отставіть! Прістрелю!”, а потім на подвір’ї чулися вибухи гранат, нелюдські крики жертв, матюччя їхніх катів, рушничні, пістолетні й автоматні черги, а над всім тим впевнений клекіт станкового кулемета. Макар не знав, скільки часу це відбувалося — жах охопив кожного в камері від цієї пекельної симфонії, від густої суміші запаху пороху, людських нутрощів і крові, що заповонив не лише камеру, а й кожду клітинку тіл ув’язнених. А кулемет усе строчив і строчив, лише зрідка переводячи подих. А потім все стихло й лише поодинокі постріли з гвинтівок та револьверів порушували цю моторошну тишу. Та ще поодинокі прокльони. І знову револьверні постріли. Все рідші.

Нарешті відібраних разом з Макаром чоловіків наглядачі вивели з приміщення й повели на різні подвір’я до чотирьох окремих місць масових убивств — закопувати сліди нелюдського злочину. Повсюди на подвір’ї валялись шматки людських тіл, відірвані голови, розірвані тіла. Стіни тюрми і паркану були забризкані кров’ю, мізками й фрагментами людських нутрощів. На стіну паркану були приставлені дошки, по яких ще текла кров, а з обох боків від них лежали гори тіл. І раптом прямо на купі людських тіл, серед загиблих, Макар побачив Франца Яновича, власного тестя, батька його дружини, дідуся його Дмитрика, доброго й шляхетного, вірного

сина України. Він був убитий пострілом в обличчя. Він нікуди не біг. Навіть серед цього пекла він зустрів смерть лицем до лица. “Орда! Будьте ви прокляті, нелюди!” — подумав Макар, засипаючи спочатку вапном, а потім і землею братську могилу. Засипали до глибокої ночі. Після чого Макара і ще двадцять сім в'язнів, яких він машинально перерахував, змусили копати яму серед західного подвір'я. Макар та й всі інші в'язні розуміли, що після того, як вони викопають для себе могилу, їх буде розстріляно й поховано в ній же, тому поспішали. Тим більше, що гомін бою за місто вже котився з західних околиць до центру. Чим грізнішими ставали звуки бою, тим менше лишалося на території тюремного начальства та солдатів, які охороняли приречених. Втікали. Повтікали, як ниці шакали при появі лева. Жоден не лишився за потужними мурами захищати “савецкую родіну”. Дременили! Залишаючи на поталу новим окупантам беззахисне цивільне населення і оцих ще не добитих в'язнів. Їм було вже не до в'язнів. Їм було не до захисту “савецкой родіни”. Дременили. Хотіли жити. Вони мали право жити! Адже життя дається людині лише раз! Адже життя — то найбільша цінність для людини! Воно, життя, взагалі самоцінне! Проте, навіть втікаючи, вони не визнали права жити для інших, вони не випустили оцих нещасних посивілих за день “похоронників”. Їх залишили закритими в тюрмі. Разом з ними в тюрмі залишилося ще кілька десятків живих. Німці ввірвалися до Луцька стрімко, й двадцять п'ятого червня весь він був окупований. Отож, вцілілі в'язні залишилися жити. Шістдесят п'ять із них невдовзі німці відпустили додому. Серед інших Макара Мормиля й Миколу Куделю. З Миколою змовилися про зустріч, як трохи все втряється.

* * *

Окупація німецька виявилася значно лояльнішою до місцевого населення, ніж окупація совіцька. Розуміючи, що треба використати всі звірства совітів на свою

користь, німці створили комісію щодо розстрілу в Луцькій тюрмі. Вцілілих в'язнів викликали для дачі показів, і Макар навіть зустрівся там з Куделею. Вони дали свої свідчення й вийшли на вулицю.

— Хлопці кажуть, що такими добрими німці будуть недовго, — сказав йому Микола. — Зі Львова повідомили, що там тридцятого червня Ярослав Стецько від імені Революційного Проводу ОУН проголосив відновлення Незалежності Української держави. Але німці сприйняли цей акт вороже й одразу заарештували всіх провідників, яких знайшли.

— Він же говорив, що німці будуть союзниками українців! — здивувався Макар. — Я сам чув це у Львові!

— Наш Провід був проти цього акту, та хіба ж ці гарячі голови кого послухають! Вони навіть Полковника Мельника оскаржують! — сказав Микола з гіркотою в голосі.

— Я слухав пана Ярослава, — ще раз нагадав Макар, — він виглядає справжнім вождем! Непересічна особистість!

— Воно то так, але організація — це дисципліна! Мусить бути залізна дисципліна, єдність і субординація! — сказав, наче справжній військовий. — Інакше нічого не вийде.

Прощаючись, домовились підтримувати зв'язок, адже окупація — то несвобода, а як можна жити в неволі.

Наступного разу вони зустрілися в липні, коли комісія за підтримки німецької влади й при допомозі громадськості та національно-патріотичної інтелігенції Волині почала робити насип над могилами розстріляних. Разом з Миколою Макар допомагав обкладати могили дерном, і йому здавалося, що земля на тих могилах ще й досі ворухиться, а з-під землі долинають стогони й прокляття загиблих. Йому все згадувалось закривавлене обличчя Франца Яновича, на якому навек застигла рішучість і гідність, Макар, немов наяву, почув останні слова тестя: “Слава Україні!” — саме з ними мав загинути її шляхетний син. На всіх чотирьох могилах встановили дубові хрести-фігури й це жахливе місце, наче осяяв своїм крилом янгол скорботи. Потім усі могили обгородили при-

земкуватою огорожею і встановили таблички з написами, на яких указувалась кількість похованих в'язнів. На тій, де покоївся Елин тато, найбільшій, на території західного подвір'я — 1800. На інших трьох відповідно — 1200, 800, 300. В котрій із них зарили Богдана — чоловіка Елиної тьоті Басі, — не знав ніхто. Як ніхто в родині не знав і долі Елиної мами — Зоряни Станіславівни.

Коли роботи з упорядкування могил були завершені, в останню неділю серпня 1941 року відбувся офіційний похорон, покладання вінків і відправа панахиди. Макар прийшов разом з Елею й дітьми, пані Антоніна — з чоловіком Василем. Обидві родини несли вінки і квіти. Вінків і квітів було безліч. На подію зійшовся весь Луцьк. Та й з багатьох міст і містечок Волині зібралися рідні розстріляних, православні й католицькі священики. Прибув і отець Владислав, Елин дядько. Після панахиди, коли душі закатованих волинян були відспівані й могли упокоїтися в луках Отчих, усі родичі зібралися в просторому помешканні пані Басі. Отець Владислав, пригорнувши Елю до грудей, радісно повідомив, що її мама жива!

— Як, жива? — не повірила Еля, бо вже й відвикла від того, що людина ось так просто може бути живою. — Де вона?

— У Львові! — хлопці повідомили.

— А як же у Володимирі? Її ж разом з татом заарештували?

— Хлопці допомогли! — посміхнувся дядько Владислав.

Макар звернув увагу, що Владислав, як і Куделя, часто вживає це слово “хлопці”, коли говорить про когось, хто допомагає, дає якусь потрібну інформацію, словом, хто у курсі подій. “Очевидно, обидва вони говорять про ОУН!” — подумав Макар, і якимось тепліше стало на зболілій душі, бо сама думка про те, що є якась організована українська сила в цій, розіп'ятій війною і розтерзаній хижакими країні, давала надію на гідне людини життя або ж на гідну людини смерть — смерть у боротьбі.

Владислав перепросив товариства й відвів Макара до вільного тепер Богданового кабінету — на розмову.

— Макаре! Ви пережили тяжкі дні в тутешній в'язни-

ці, — почав він одразу, присівши на тахту, — і, мабуть, тільки Божою ласкою вижили. Отже, пан Бог покладає на Вас якусь місію. Очевидно, що в час таких випробувань для нашого народу — це місія боротьби.

Макар кивнув головою на знак згоди.

— Ви — інженер, отже легко можете знайти собі роботу в німців. Нам потрібна інформація, скажімо, із залізниці. З Вами зв'яжуться хлопці й будуть тримати в курсі всіх подій.

Макар знову кивнув головою, а Владислав тим часом продовжив:

— Мої парафіяни повідомляють, що на прикордонних теренах довоєнної Польщі створюються загони Армії Крайової, причому з обидвох боків кордону — і з польського, і з українського. Мета — боротьба з німецькими окупантами.

— Добре! — вигукнув Макар.

— Але є ще одна мета — закріпитися на українських кресах! Цього від АК вимагає польський уряд у Лондоні. А коли є армія, тоді є зброя, а коли вона є, тоді вона може стріляти, отож — це дуже тривожна інформація. Зі свого боку я буду намагатися спрямовувати і своїх парафіян, і Організацію на спільного ворога, але це дуже за давнена болячка. І ще одна річ. Тут у нас, на Волині, в Організації зібралися головню прихильники полковника Мельника, а ось на Галичині переважає революційна молодь, яка підтримує РП — Революційний Провід. Це також проблема! І ті, й ті — патріоти й націоналісти, проте ведуть себе, як польський сейм у вісімнадцятому столітті, де досить було вигуку “Nie pozwoliam!”, щоб рішення не було прийняте. Так сталося, що я між тими і тими так, ніби місток. На Галичині Організація створює структури, з яких слушної миті постане військова сила! Але я знаю, що й на Волині також ведеться підготовка до створення військової організації. Треба, щоб вони діяли суголосно. — він перейшов на шепіт. — Треба бути готовим і самому, і обережно підбирати людей, дуже обережно.

* * *

Макарові не довелося шукати когось для підпільної роботи, його самі знайшли. Люди від Владислава.

* * *

Ходити в облаченні католицької монахині було не звично, проте безпечніше. У Львові було безліч черниць, і тому їх поява будь-де в місті не викликала підозр. Проте даремно шукала Зоряна Станіславівна свого батька. Ні в останньому його помешканні, ані в їхньому рідному його не було. Разом зі своєю новою приятелькою сестрою Анастезією вона обходила півміста, перш ніж дізналася, що його, разом з десятками інших інтелігентів, забрали в НКВС — ще в травні. Забрали без жодних пояснень — тому що.

Самого пана Ярослава знайти не вдалося, проте “його” людина, пан Юрій — молодий, лисий, затягнутий, заточений під “совецького службовця”, розповів, що всі три львівські тюрми переповнені “ворогами народу”, майже всім їм інкримінували статтю 54 карного кодексу УРСР — контрреволюційну діяльність.

— Наші хлопці передають звітти, що за їхніми спостереженнями в тюрмі №1, на вулиці Лонцького, при нормі півтора тисячі нараховується понад три тисячі шістсот тридцять в’язнів! Набиті бранцями і Замарстинівська тюрма №2, та тюрма № 4 — Бригідки.

— А в третій тюрмі, що — курорт? — запитала Зоряна (сестра Теодозія).

— Та ні! Третя тюрма — вона, бачите, розташована у Золочеві, в замку. В неї людей переводять, коли у львівських геть забито.

— В котрій же з них мій тато?

— На Лонцького! Але йти туди смертельно небезпечно. Зустрічі з ув’язненими ніхто не отримує, а ось потрапити за ґрати може кожен.

— А Ви як то все знаєте, пане Юрію? — здивувалась сестра Теодозія.

— Робота така, сестро, — криво всміхнувся пан Юрій. — Мушу! — пояснив, ніби перепросив, і побіг “на роботу”, пообіцявши повідомити найперші новини і порадивши (наказавши?) нікуди не виходити з їхнього прихистку.

Черниці заспішили “додому”. Йдучи вулицями рідного міста, Зоряна так задивилася на разючі зміни, які відбулися в ньому за один лише місяць, що довго не реагувала на оклики сестри Анастезії:

— Сестро Теодозія! Сестро Теодозія! Та зачекайте ж Ви нарешті, я за Вами не встигаю!

— Вибачте, сестро! — смиренно перепросила сестра Теодозія. — Задивилася.

— Так, зміни у нас справді відчутні...

А вулицями й вуличками суботнього міста йшли і йшли військові, проходили цілі колони озброєних гвинтівками вояків. Проїжджали автівки з солдатами на них. Все це — на Захід, до кордону. Під вечір цей потік став безперервним, а до його гуркотіння додався нестерпний лязкіт танкових гусениць. Цей гармидер не припинився й уночі, а на світанку над містом, здіймаючи дахи з будівель і намотуючи душі на лікоть, потягнулися на Схід хижі ключі смертоносних металевих птиць, завили сирени, загриміли постріли в усіх трьох львівських тюрмах.

Пан Юрій з'явився під вечір і ледь не з порогу прошепотів пересохлим горлом:

— Сьогодні розстріляли засуджених до смертної кари! Я сам друкував розстрільні списки! — він присів за стіл, довго дивився кудись, ніби крізь черниць, а потім упав головою на руки й лише зрідка здригався плечима.

Увечері двадцять четвертого червня пан Юрій заскочив знову, лише на мить, аби передати сестрі Анастезії повідомлення: “Із проміжучого отчюта начальника тюремного відделенія УНКВД Львовской області лейтенанта госбезобасності Лермана: по состоянію на двадцать четвъртое іюня в тюрмах Львова і Золочева расстреляно 2072 человека”, — сказав так, ніби читав з того страшного проміжного звіту й зник. Слідом за ним зникла й сестра Анастезія, проте за годинку й повернулася.

Зоряна весь цей час молилась, не встаючи з колін, ніби їй справді була черницею — сестрою Теодозією, молилась, аби Господь помилував її тата тут, у Львові, й чоловіка її там, у Луцьку, аби Він помилував її дочку Ельвіру й діточок Ельвіриних, аби він помилував усіх безневинних рабів своїх.

Господь мовчав. Він завжди мовчить. Його Царство безмежне в просторі й часі, неосяжне й незбагненне для обмеженого і в просторі, і в часі людського розуму, адже розум Його — Абсолютний. Його Царство — гармонія й супокій. Його царство — любов. Його царство — благодать! Що ж нині Царство Його, наче бджолиний рій, потривожений п'яним пасічником? Де ж Твоє Всевидяче Око, Господи? Де Твоя караюча десниця?

Господь мовчав. Він завжди мовчить.

Пан Юрій, сплотнілий і сивий, прибіг навечір 29 червня.

— Сестро Анастезія! Передайте нашим дослівно: “Двадцять шестого іюня утверждени расстрельные списки еще на две тысячи шестдесят восемь осуждѣнных. Они расстреляны в теченіе двадцать четвѣртава — двадцать васьмова іюня. Таким образом во Львовскай області расстреляна четире тысячи сто сорок врагов народа! Судьба отправленных ешелонами заключѣнных мене не известна. Лейтенант государственной безопасности Лерман”.

— Запам'ятала! — прошепотіла, збираючись бігти, сестра Анастезія. — Помилуй, Господи! — перехрестилася.

— Ще одне, — зупинив її пан Юрій — вони втікають. Передайте хлопцям.

Сестра Анастезія зникла, а пан Юрій підійшов до Зоряни й, ховаючи очі, прошепотів: “Пан Станіслав — у списках”.

Зоряна впала на стілець, забилася в беззвучних риданнях.

— Це їм так не минеться! — з погрозою в голосі сказав, прощаючись, пан Юрій.

* * *

Сестра Анастезія повернулася затемно, а вже за якийсь час у районі вулиць Лонцького та Замарстинівської почулися рушничні й автоматні постріли.

— Що то? — запитала Зоряна. — Невже німці в місті?

— Ні. То бої між залишками військ НКВС та нашими озброєними підпільниками ОУН, — відповіла сестра Анастезія.

— Я хочу бути там, на Лонцького!

— Це вкрай небезпечно. Ті покидьки втікають, а зо страху стріляють в будь-кого, адже тут для них — кожен за ворога.

— Я все ж піду.

— Ні, сестро! Маємо заборону від Проводу. Завтра надзвичайний день. Маємо дотримувати дисципліни.

Зоряна змирилась, та спати тієї ночі не довелося. Перестрілка і поодинокі постріли лунали глибоко за північ, а біля третьої тридцять у місті почулися радісні вигуки. Черниці вибігли на вулицю: з усіх будинків, хоч і з острахом, виходили люди, чекали когось чи чогось, що наближалось з Заходу. Раптом у натовпі почулося:

— Наші! Наші йдуть!

В досвітніх сутінках вулицею прямувала колона під жовто-синім Українським прапором.

— Наші! Дивіться! Під нашою фаною! Наші!

Випередивши німців, до Львова увійшов легіон Дружин Українських Націоналістів під командуванням Романа Шухевича. Та захоплення й радість не були довготривалими. Через півгодини до міста вступили німецькі війська.

Зрозумівши, що “совітів” у місті вже немає, Зоряна потягла сестру Анастезію до тюрми на Лонцького. Разом з нею до в'язниць кинулися сотні, тисячі львів'ян, щоб визволити своїх рідних та близьких. Ворота були зачинені. Та якось миттєво з'явилися німці, й ворота відчинили. І двір, і тюремні приміщення були завалені горами трупів. Зоряні здалося, що їй зупиняється серце. Поруч неї впала, втративши свідомість, молода жінка, по всій тюрмі

залунали крики, плачі й прокльони. Німці дозволили розшукувати й ховати своїх рідних. Зоряна бачила, як тримав на руках труп знайденого брата той бравий командир українського батальйону “Нахтігаль”, що йшов попереду колони удосвіта.

— Це є пан Роман Шухевич! — прошепотіла сестра Анастезія.

— Тата треба шукати в камерах, — замість відповіді сказала їй Зоряна, — пан Юрій говорив, що він у списках, а ці нещасні розстріляні, схоже, аж під сам кінець. Вони забігли до тюремного коридору одними з перших. Попереду них виднілися лише силуети чоловіка й жінки, мабуть, близьких, бо йшли вони, тримаючись за руки. Раптом моторошну тюремну тишу розірвав ще страшніший жіночий крик. Черниці кинулися до жінки, а чоловік, натомість, відскочив від стіни, притискаючи до себе нещасну, яка билася в істериці. Підбігши до них, Зоряна побачила таке, від чого втратила дар мови: на стіні тюремного коридору висіло розп'яте тіло священика, зі слідами нелюдських тортур на обличчі. Поступово до них стали підходити й жахатися інші. Нарешті декотрі із сміливіших вирішили зняти розп'ятого, та враз відсахнулись від тіла — у нещасного було розпорото живіт, а в середину нелюди засунули мертву недоношену дитину.

— Це ж отець Зиновій Ковалик! — закричала якась пані. — Наш священик.

— Я теж його впізнала! — твердо сказала сестра Анастезія.

Тіло отця понесли у двір четверо чоловіків, а решта розійшлися по коридорах і камерах — шукати своїх. То там, то тут чулися зойки і крики:

— Матка Боска! Боже! Нелюди! Дивіться, люди милі — голова відрізана. Стефку, любий!

Допоки знайшли тата, набачилися й відрізаних голів, і проламаних черепів, і гори трупів у морі крові. Тато лежав серед інших львів'ян такого ж інтелігентного виду, з такими ж цятками на чолі й вивернутими потилицями, як у нього. Він і в смерті був красивим і гордим, їй тато, він гідно жив — для України, й помер він гідно — за

Україну, він знав ціну гідності, яку ставив понад життя, й коштовність вірності ідеї, яка ціни не мала.

* * *

У зв'язку з тим, що дехто з убитих пролежав не один день, німці наказали ховати своїх рідних якомога швидше, аби не допустити епідемії. Зоряна поховала тата в окремій могилі на Личаківському цвинтарі — знана у місті людина, та й сестра Анастезія допомогла. Тих, за чийми тілами ніхто не з'явився, поховали в братських могилах. Німецька влада зробила фотознімки з місця злочину, знімали також на кінокамеру — треба ж було показати галичанам, від якої чуми звільнила їх Велика Німеччина.

Після невеличкого поминального обіду сестра Анастезія залишила Зоряну на самоті, пообіцявши повернутися за кілька годин. Зоряна запалила свічку й довго-довго молилася, випрошуючи прощення за якісь нібито гріхи, яких вона насправді й не творила, та хіба ж можливо збагнути своїм примітивним людським розумом, що вкладав у вислів “немає людини, яка б не згрішила” Той, кого називають Абсолютним Розумом, або ж, принаймні, триєдиною часткою його. Вона благала простити її за те, що так недоречно прийшла в цей світ, коли Богові, очевидно, не було жодної справи до її страждань та її сподівань, коли її любов і надія її, освячені справжньою вірою, ніяк не спромоглися захистити тих, хто був для неї дорожчим власного життя. Вона молилася за упокій душі свого тата і спасіння для своєї родини, вона молилася за мир і спокій для України, вона молилася, бо тільки молитва є засобом спілкування з Усеблагим і Чоловіколюбним Богом, і тільки в молитві знаходять втіху вірні. Господь мовчав.

Сестра Анастезія з'явилася підвечір і одразу ж запропонувала піти на площу Ринок-10, де на восьму годину вечора мали відбутися Національні збори під головуванням Ярослава Стецька.

— Сьогодні до Львова прибули члени Проводу ОУН! — схвильовано говорила сестра Анастезія. — Вони саме й займаються підготовкою зборів.

— А що ж німці? — запитала Зоряна — сестра Теодозія. — Невже вони ось так просто дозволять проводити масові заходи в окупованому місті?

— А що німці? Зараз вони якийсь час всіляко демонструватимуть, що є не окупантами, а визволителями від більшовицької червоної чуми, тому й будуть співпрацювати. Та й ці збори не є стихійною акцією, сестро. Вони готувалися завчасно під проводом Степана Бандери. Напередодні совіцько-німецької війни ОУН(р) провела була у Кракові всеукраїнську політичну конференцію, на якій створили Український Національний Комітет (УНК), який очолив генерал Петров. Дуже важливо, що УНК об'єднав 113 представників різних політичних напрямків та задекларував перед німецьким командуванням факт єдиного національного фронту, заявивши про волю українського народу до державної самостійності.

— І що ж наші нові визволителі? Невже дозволили.

— Поки що офіційної відповіді нема, хоч пан Горбовий від імені конгресу надіслав керівництву Німеччини Маніфест конференції, де заявлено, що український народ є єдиним повноправним власником території, на якій живе, і що воля народу — побудова незалежної держави.

— То знаменита річ, але не йму я віри й цим “визволителям” — не для того вони сюди прийшли, щоб дати нам волю!

— А ми самі її візьмемо! — несподівано підійшов до них пан Юрій, заклопотаний і збуджений важливістю майбутньої події.

О двадцятій годині, у Домі Товариства “Просвіта” на площі Ринок-10, відкрилися Національні збори. До президії зборів серед почесних гостей запросили єпископа Йосипа Сліпого, посадника міста Львова професора Юрія Полянського, татового товариша, якого Зоряна пам'ятала ще з дитинства, а також інших визначних діячів ОУН. Серед них Зоряна впізнала пана Ярослава.

— Сестро Анастезіє, а хто той енергійний пан у Прези-

дії? — запитала вона, самими лише очима вказуючи на нього.

— То є пан Ярослав Стецько! Голова Українського Державного Правління! — захоплено відповіла черниця.

До слова запросили єпископа Йосипа Сліпого, який зачитав привітання від Митрополита Андрея Шептицького. А потім Ярослав Стецько виголосив текст Акта відновлення Української Держави!

Він також повідомив, що підпільники ОУН захопили львівську радіостанцію, яку назвали іменем полковника Євгена Коновальця. Керівником радіостанції призначили Зенона Тарнавського. Отож, він разом зі ще одним диктором Юліаном Савицьким одразу ж передасть в ефір цю важливу інформацію.

— Від цієї хвилини, — сказав пан Ярослав, — я разом з іншими провідними членами Українського Державного Правління візьмуся за організацію української влади і державного життя на звільнених від більшовицького режиму територіях.

Його слова викликали бурю оплесків. Зоряна підпала під загальну ейфорію, й собі щодуж плескала в долоні, на якусь мить навіть забувши, що тільки-но поховала убитого більшовицькими катами тата, а може й навпаки — саме тому, бо відчувала, що тут вона серед своїх, що ці мужі — справжні патріоти України, які дбають про її державність, про її самостійність, про її народ!

— Сестро! Пані Зоряно! — раптом почула вона своє ім'я й, озирнувшись, побачила, що до неї прямує пан Ярослав. Ярослав Стецько.

— Вітаю Вас, пане Ярославе, з відродженням державност! — привіталася Зоряна.

— Це лише початок. Треба не втрачати темпу! — заговорив Стецько швидко й енергійно, демонструючи й волю, й абсолютну відсутність часу. — Зайдімо до мене на хвильку, — вказав Зоряні двері.

В кабінеті окрім великого, старої роботи, стола, з акуратно складеними на ньому стопками паперів, стояло ще кілька того ж штибу стільців, на один з яких і вказав, запрошуючи присісти, пан Ярослав.

— Пані Зоряно! Я співчуваю Вашому горю, розстріляно й мого брата, й брата нашого Провідника Степана Бандери, та зараз такий час, коли не можна втрачати ані хвилини. Допоки німці не отямилися, ми мусимо повсюдно відновлювати Українську Державність та творити своє, українське, самоврядування. ОУН вишколила понад сім тисяч членства для здійснення цієї місії. Це так звані Похідні Групи ОУН, так би мовити — політична армія, головним завданням якої є просування на Схід, проголошення на своєму шляху разом з місцевим активом ОУН Відновлення Української Держави і творення Української адміністрації. Вся ця політична армія розділена на три частини: Північна, Середня та Південна. Отож я пропоную Вам долучитися до Південної групи, яка рухається на Ваш Кам'янець.

— Я б з радістю, та мій чоловік перебуває в Луцькій тюрмі, а донька з родиною у рідних, там таки в Луцьку, — відповіла, як перепросила, Зоряна.

— Мені дуже прикро, пані Зоряно, та в Луцькій тюрмі — те ж саме, що й у львівських, — тільки трупи. Я добре пам'ятаю пана Франца, славний чоловік, дуже прикро.

Зоряна відчула, що на сьогодні для неї новин було забагато, вона просто не хотіла вірити, що в одну мить стала і сиротою і вдовою, та не вірити пану Ярославу не мала жодних підстав.

— Я згодна, пане Ярославе.

— Дякую. Вашим керівником є Зиновій Матла. Інструкції отримаєте в нього.

* * *

Наступного дня похідна група, до якої влилася Зоряна, покидала Львів. Вона таки змогла попрощатися з сестрою Анестезією, а ось пана Юрія, як і пана Ярослава, більше не зустріла. Обидва вони поринули у вир відновлення Української державності, яке дуже стрімко набувало масового характеру. Проте Зоряна зауважила, що з самого ранку на львівських мурах з'явився

наказ військового коменданта про те, що від двадцять другої години до восьмої години встановлено комендантську годину, а ще про те, що населення зобов'язане здати зброю та радіоприймачі... “Не довго ж німчура гралася у визволителів, — подумала Зоряна. — Ой, не довго”.

До Кам'янця вирішили добиратися через Тернопіль, Чортків, Гусятин, Чемерівці. П'ятого липня зайшли в Тернопіль, який тільки вчора без бою захопили німці. Зоряну вразила кількість радянської бронетехніки, яка стояла по всьому місту, а на залізниці — цілі ешелони совітьких танків були демонстрацією недолугості червоних командирів. Танки так і стояли на платформах, їх навіть не змогли опустити на окуповану більшовиками землю, не те щоб примусити зробити бодай постріл по своїх учорашніх союзниках — німецьких нацистах. Чи то страшно було червоним командирам, чи ніколи було їм за катуваннями беззахисних в'язнів. Місто вони здали без бою, вся стрілянина була лише в тюрмі. Німці відкрили тюрму й показували тернополянам звірства більшовиків: жінку з відрізаними грудьми, обмотану колючим дротом разом з дочкою і так замордовану; все місто гуділо, що в тюремній стіні почули людський голос, а коли розібрали стіну, то знайшли там замурованого більшовиками священика, який одразу й помер прямо на тюремному дворі.

Частина активістів Похідної групи залишилася в Тернополі, організувати проголошення Відновлення Української Державності, а Зоряна, в числі інших, одразу відправилась далі — до Чорткова. Німці похідну групу не зачіпали, перевірять перевіряли, але жодних репресій не чинили.

Коли дістались до Кам'янця, німці вже хазяйнували в ньому наповну. Вже діяла комендантська година, проте проголосити акт Відновлення все-таки встигли. Його встигли проголосити у Дрогобичі, й Станіславові, Тернополі, Рівному, Луцьку, по всій Галичині й на Волині, у Вінниці й Житомирі, в багатьох містах і селах. До одинадцятого липня навіть дозволялося носити жовто-блакитні стрічки, а на багатьох держаних спорудах та закладах красувався Український прапор. Люди масово сходилися

на акції проголошення Відновлення Держави, творили адміністрацію, органи самоврядування. Незважаючи на суттєві перешкоди німців, творення адміністративних органів української влади підтримувалось селянством, робітництвом, інтелігенцією, отож, до часу, німці терпіли цей патріотичний порив.

Зоряна була щиро здивована, коли одним із керівників Кам'янець-Подільського осередку ОУН виявився їхній з Францом колега, знаний хірург Міццишин. І хоч працювати в адміністрації він відмовився, та було приємно усвідомлювати, що з давнім колегою вони поєднані ще й спільною боротьбою.

— Зоряно Станіславівно, я дуже співчуваю Вам з приводу трагедії з татом і Францом Яновичем. Водночас я тішуся, що ми з Вами робимо спільну справу, проте закликаю Вас не афішувати нашої належності до ОУН.

— Я розумію, колего. Щойно нові окупанти окопаються, почнеться полювання на активістів.

— Саме так, колего. Тому потай ми зможемо зробити більше.

— А як Вам вдалося не втрапити в Червону Армію? — раптом, ніби й не до теми, запитала Зоряна Станіславівна, запитала, бо якось здивувалася, що в місті майже не зменшилося чоловіків.

— Все дуже просто: червоні тікали так, що не встигли навіть провести мобілізацію.

— “Воювати будемо малою кров'ю й малими втратами, а головне — на чужій території!” — з неприхованим сарказмом процитувала військову доктрину СРСР Зоряна Станіславівна.

Міццишин повідомив, що всі завдання й усі новини вона буде отримувати від нього, а ще про її повернення в лікарню.

Новини не примусили на себе чекати довго. За деякий час Міццишин повідомив, що одинадцятого липня до Львова прибули представники зі штабу Гімлера з наказом ліквідувати “бандерівську диверсію”.

— Очевидно, що відновлення Української держави ніяк не входило в плани Гітлера, адже українці для нього є та-

кими ж *untermenschen*, як і решта слов'ян, — розмірковував пан Володимир, хоч і для самої Зоряни Станіславівни це не було несподіванкою. — Тому-то Провід закликає бути пильними й обережними, а також готуватися до підпільної збройної боротьби.

— Що, аж так?

— Кур'єри повідомили, що за відмову відкликати Акт від 30 червня заарештовано голову УДП Ярослава Стецька, а згодом і Голову ОУН(р) Степана Бандеру та багатьох членів уряду! — прошепотів Міщишин, хоч в його кабінеті нікого, окрім них і не було. — Я знаю, що арешти готуються й тут. Вам необхідно зникнути, Зоряно Станіславівно, адже Ви прийшли з Похідною групою й німці добре знають про це.

Зоряна Станіславівна зникла.

Нові “визволителі” розходилися не на жарт. Десятки провідних членів ОУН, серед яких і брати Степана Бандери, були розстріляні чи кинуті до концтаборів (цього ленінського винаходу 1918 року, в якому він рекомендував “лицарю революції”, залізного Феліксу, “утримувати тих пролетарів, селян та інтелігентів, пред'явити юридичні звинувачення котрим було неможливо, проте які в майбутньому могли б виступити проти радянської влади”. Треба віддати належне партії Леніна, будучи “чесною, розумом і совістю епохи”, вона перетворила на концентраційний табір величезну країну, а бюджет сумнозвісного ГУЛАГу, який керував цією державою в державі став співмірним з бюджетом державним. Треба віддати належне й ідейним побратимам російських соціалістів-більшовиків — німецьким націонал-соціалістам, які з німецькою педантичністю перетворили систему концтаборів на систему масового знищення “недолюдей”).

У зв'язку з ворожими діями німецької окупаційної влади, яка репресувала та фізично знищувала не лише членів ОУН, але й мирне населення, ОУН перейшла у підпілля, розгорнувши підготовку до збройної боротьби як проти коричневих, так і проти червоних окупантів.

Зоряна Станіславівна зникла. Дістатися до Луцька не вдалося, натомість католицьку черницю сестру Теодозію

Кров — свята

в загубленому серед садів і парків Рівному впізнав її колега, але не з Південної а з Північної Похідної групи, який запам'ятав тоді цю заплакану жінку серед загального піднесення Національних зборів.

Частина третя
ОЛЕВСЬКА РЕСПУБЛІКА

— А я тутейший, поліщук!..

* * *

На початку серпня Зоряну Станіславівну доправили до загону “Поліської Січі” поблизу містечка Березне, де які досвідченого лікаря представили особисто командирю. Зоряна спершу ніяк не могла второпати, як насправді звали цього молодого ще, ледь за тридцять, підтягнутого чоловіка, бо одні говорили про нього як про Байду, інші — як про Гонту, дехто звав і Чубом, а сам він сказав коротко: “Боровець!”, — хоч вже за кілька днів, вона почула його нове ім’я — Тарас Бульба-Боровець.

— Дуже приємно, пані Зоряно, бачити кваліфікованого лікаря — українку! Бо в нас, знаєте, лікарі — то переважно жиди.

— Важливо, щоб справу свою знали! — відповіла Зоряна Станіславівна. А вони таки знають!

— То правда! — посміхнувся Боровець. — Та й ставляться вони до нашої справи прихильно — ми ж не німці, навпаки, рятуємо їхні родини, якщо, звісно, не чекісти-комуністи!

— Що я маю робити, пане... — пошукала слова для звернення, — командир? — знайшла нарешті найдоречніше.

— Те, що й завжди — лікувати! — усміхнувся Боровець у свою вже чималеньку русяву бороду.

— Я маю на увазі, де і чим це робити?

— Вам покажуть, пані Зоряно! За кілька днів ми виступаємо в дуже важний похід, отже Ви призначаєтесь керівником медчастини.

— Для мене — це честь, але й відповідальність.

— З Вашим досвідом і Вашими втратами, пані Зоряно, — це можливість боротися й мститися, а то — не мало!

Зоряна Станіславівна вийшла з крайньої на хуторці хатини, що слугувала штабом для Боровця, й була розміщена на самісінькому узліссі. Хлопець, вбраний у військовий стрій, відвів її до іншої хатки трохи поодаль штабу й, прочинивши двері, сказав, що жити наразі й лікувати пані доктор буде саме тут. Останнього він міг і не казати, оскільки її ніздрі ще знадвору впіймали знайомий запах карболки. Прощаючись, хлопчина вигукнув

хвальковито: “Ви не бійтеся, пані доктор, дарма, що поруч ліс — варта не спить! Чатує!”

Зоряна лише посміхнулася у відповідь — чого їй тепер боятися? Хіба що не хотілося б просто так, за безцінь віддати своє життя, не одмстивши тій наволочі, тим ординцям, що забрали в неї й чоловіка, й тата, що забрали в неї саму Україну! Ні, вона б не хотіла бездарно втрапити до їхніх лап, вони ще мають відчутти на собі її гнів, помножений на гнів ось таких юних задиракуватих українських хлопчаків, як цей милий хвалько, таких мужніх чоловіків, як їхній командир Боровець, як той вольовий і рішучий командир легіону Дружин Українських Націоналістів Роман Шухевич. “Якби ж тільки вдалося зібрати воєдино всю українську потугу! Якби ж не допустити отаманщини часів визвольних змагань сімнадцятого-двадцять першого років!” — подумала й скрушно похитала головою. — “Адже й тепер боротися доводиться у ворожому кільці, бо ж для нас, українців, змінюється лише назва окупанта, проте суть його — завше хижацька, будь то москаль, поляк, а чи німець! Усі вони ласі до нашої землі, до нашого хліба, а найголовніше — до нашої історії, кожен зайда прагне переписати її під себе!” — Зоряна й не помітила, як спогади віднесли її в часи власної щасливої юності, освяченої коханням до Франца й спільною боротьбою за Україну. Які надії тоді зігрівали їхні душі! Яким захопленим і молодим ходив її тато! Як пишався своєю належністю до української справи її гоноровий коханий Франц! Зоряна навіть посміхнулася, згадавши, як вона, жартома, зверталася до нього, трохи перефразувавши Кобзаря “коханий ляше, муже, брате”. Він і справді був для неї всім — закоханим до самозречення, відданим до нестями, надійним — не до повірення! Вона іноді й сама дивувалася, як могло трапитися таке неймовірне поріднення душ у людей різної крові, адже ще Емпедокл сказав, що найкраще мислять кров'ю, та її мудрий Франц на це лише посміхався:

— Скажи, любове моя, своєму Емпедоклу, що зате найкраще відчують душею!

— Просто в тебе, Франечку, українська група крові й українська душа!

— А в тебе, Зоре моя, польське серце!

— А серце у нас взагалі одне на двох — спільне у нас серце! — притискалася Зоряна до Франзових грудей, слухаючи, як лунко й закохано б'ється її серце у його грудях.

Зоряна притискалася вухом до подушки, провалюючись із безнадії реальності в марево сну, в оману сновидінь, в примару надій.

* * *

За кілька днів, під ранок — лише небо просвітліло на сході, вирушили в похід. Їхній загін складався хіба з пари сотень вояків, та по дорозі до них приєднувалися менші загони, наперед повідомлені про спільне завдання. Вони навіть не приєднувалися, а так, ніби засвідчували своє існування й знову зникали в лісових хащах. Усі ці військові утворення, як зауважила Зоряна Станіславівна, підпорядковувалися їхньому командирові Тарасу Бульбі-Боровцю.

Зоряна їхала на возі з напнутим, як у циганської кибитки, дахом, що слугував похідним медпунктом. Вона сиділа, звисивши ноги через задній борт, розглядаючи густі навколишні ліси, порослі густими очеретами болота, вологі мохи вздовж лісової, порослої травою, дороги, вдихаючи на повні груди ще свіжий світанковий, напоєний пахощами серпневого лісу й сирістю поліської мокви, ранок. Захопившись видом, вона й не помітила, як поруч неї опинився Бульба-Боровець. Зоряна Станіславівна аж зойкнула від несподіванки, коли побачила його на возі.

— Налякав? — посміхнувся командир.

— Неждано, знаєте, — зніяковіла пані доктор.

— Подобаються наші пейзажі? — перевів розмову на інше.

— Дуже гарно! Але чому Ви кажете — “наші”?

— А я тuteйший, поліщук! — засміявся він несподівано. — Я з них вийшов і від них ні на крок не відійшов. Тут все моє! Тут всі мої!

— Я не військова людина, проте бачу, що загін тут зібрався нівроку! За два місяці війни зібрати й озброїти таку масу людей неможливо!

— Пані Зоряно! Я починаю Вас побоюватись — Ваша спостережливість зробила б честь і професійному розвідникові! Ви раптом не розвідниця? — весело зазирнув їй у вічі.

— Я раптом нещасна українська жінка, — відповіла сухо.— Лікарка!

— Не ображайтесь, пані Зоряно! Радісно, знаєте, що на решті починаємо справжню боротьбу, справжню працю. Бо цілий рік перед цим пішов на створення нашої армії.

— Армії? — перепитала недовірливо.

— Саме армії! Скоро побачите! І це тільки “Поліська Січ”! Інші люди за наказом Президента УНР в екзилі пана Ливицького мають створити інші Січі, скажімо “Волинську”.

— Ви говорите про пана Андрія Ливицького? — перепитала пані доктор.

— Так, саме про нього.

— Я добре знала цю славну людину, а мій чоловік навіть лікував його при Петлюрі, в 1919 році, — зітхнула, пригадавши Франца, Зоряна. — Саме він, пригадую, підписав Варшавський договір у квітні 1920 року.

— Я тих подій не пам’ятаю, бо тоді ще босоніж бігав ось тут у Бистричах, проте добре про них знаю, а сам пан Андрій — то для мене уособлення державника: освічений, рішучий, переконаний, з прекрасним аналітичним мисленням — гідний лідер для будь-якої держави!

— На жаль, у нас нині — ні держави, ані влади, а вождів, схоже, знову стільки, скільки й загонів, як за часів УНР, — цього разу гірко зітхнула пані доктор.

— Вождь мусить панувати не багнетом і нагаєм над тілом свого народу, а тільки над його душею, своєю духовною силою! — без посмішки відповів Бульба-Боровець. — Влада без ідейного підйому — це мертва бовтанина. І вона, ця влада, в Україні належатиме тому, хто її здобуває сам великою ідеєю і державно-національним чином, — завершив переконано.

— Вас приємно слухати, пане Командире! Ви справляєте враження людини цілеспрямованої й відданої справі, Ви — людина дії, а це надихає!

— Дякую, Зоряно Станіславівно! Ваша оцінка — для мене справжня честь, та я відпрацюю! — він усміхнувся, зіскочив з воза й поспішив наперед колони.

До вечора зробили лише один привал, а на вечір колони розділилася на кільканадцять невеличких загонів. Санітари ночували з обозом, маючи, проте, спеціальну охорону. Наступного дня ці українські загони вступили до містечка Олевськ. Зоряну здивувало, що тут не було жодної влади. Місцеві жителі розповіли, що радянські службовці втікли звідси ще до приходу Бульби, очевидно побоюючись українських вояків більше, ніж німців, адже довелося б відповідати за голодомор і за арешти, за тортури й знущання. А ще втіхою було Зоряні Станіславівні спостерігати, як зацікавлено розглядають олевці українських військових, як у їхніх очах з'являється впевненість і запалюється надія, адже прийшли озброєними не якісь там зайди, а свої українські хлопці, такі ж поліщуки, прийшли, аби захистити, аби налагодити життя. Деякі цікаві зразу й почали розпитувати, а хто воно за війська такі, й тоді усміхнений, вдоволений Бульба заявив, що вони, мовляв, борці за волю і державність України та її незалежність. Місцеві на те хитрувато собі посміхалися, проте їх підкупляло, що нові господарі говорили їхньою ж, українською, мовою, ставилися до них шанобливо й жодного насилля не чинили.

Зоряна, не зважаючи на свою завантаженість прямими обов'язками, пильно приглядалася, як вправно діє Бульба, запроваджуючи в районі Українську владу. Буквально за кілька днів підготували традиційні національні урочистості. За давніми українськими звичаями, освяченими козацькими й гайдамацькими повстаннями, була оголошена посвята військовиків церковними священнослужителями. На ці дивні урочистості посеред світової бійні прибуло багато люду навіть із сіл, не кажучи вже про самих олевців. Радісно було бачити, як люди вбира-

лися в найкращі вбрання, йдучи на стадіон, де мали відбутися святкування.

Бульба-Боровець вишикував загони вояків і привселюдно з військом прийняв присягу на вірність Україні, освятивши українські прапори сформованих загонів, їхню зброю і з піднятою шаблею над головою урочисто проголосив: “Звідси розпочнеться визволення України від совітів і всіх її ворогів. Комуністи, комсомольці і будь-які окупанти оголошуються ворогами української державності”.

Зоряна Станіславівна стояла в шерензі озброєних українських чоловіків, знову складала присягу на вірність Україні й розуміла, що вже давно й назавжди їй вірна, що їй не обов’язково навіть озвучувати цю свою любов до рідної землі, що вона з юних літ готова віддати за неї своє життя, як віддав його тато, як колись віддала його мама, захворівши на туберкульоз у польській в’язниці, як віддав його її коханий “лях, чоловік і брат” Франек. “Мабуть, більше потрібна ось така урочиста публічна обітниця цим молодим хлопцям, що стоять зараз поруч і приймають на себе тяжкий та непроминутий тягар відповідальності за долю нації, за долю самої України, якій присягають нині в любові й вірності, стаючи справжніми чоловіками! Їм це потрібно”. А втім, це потрібно й самій Зоряні, аби ще раз пересвідчитись, що поруч є справжня українська сила, що ці хлопчаки готові захистити й її, й ось цих зачарованих олевців, та й Україні є на кого сподіватись!

Якось після короткої наради Бульба попросив Зоряну Станіславівну залишитись і після деяких питань щодо організації санітарної служби поцікавився, чи не дивує пані доктора, чому це в Олевську немає німців.

— Звісно дивує, — відповіла Зоряна, — але, мабуть, не тільки мене.

— Здається, нам вдалося їх приспати, пославши у Новоград-Волинський свою делегацію, яка зуміла укласти угоду з німецькою владою на поставку лісоматеріалів, тому керувати цією роботою на Олевщині будуть наші служби.

Білий кречет

— Я переконана, що Ви, пане командире, свідомі того, що цей гешефт з дияволом не надовго.

— Свідомий, шановна пані доктор! Але за цей час ми запровадимо тут українське управління, сформуємо свою міліцію й вишколимо своє військо, ми створимо справжню Повстанську Армію!

— Помагай нам, Боже! — щиро потиснула руку Бульбі лікарка.

Зоряна віри не йняла, як швидко Бульба виконував свої плани! Всім у районі стала керувати українська влада, з'явилась українська міліція, форсованим темпом почала формуватися Українська повстанська армія “Поліська Січ”, в основу якої покладалися ті невеличкі загони, що зайшли в Олевськ. Командири цих загонів активно проводили вишкіл нових вояків, маршируючи вулицями містечка, вселяючи в душі населення надію. А в самому містечку українська влада змінила совіцькі назви вулиць на українські! Містечко на очах перетворювалось на справжню столицю вільної Української республіки. Це було справді неймовірно, але в самому лише Олевську чисельність військ за її оцінками становила близько півтори тисячі. Величний дореволюційний, двоповерховий будинок на території садиби Богомазова Бульба віддав для розміщення Олевського гарнізону; санітарна частина, в якій працювала Зоряна, розмістилась в колишній поміщицькій садибі на території з багатьма будинкам, в яких помістили також їдальню та казармені кімнатами для військовиків; окремі споруди слугували складами зброї та продовольства. Усі колишні казарми радянських прикордонників так само пристосували для проживання вояків Бульби.

Разом із Зоряною Станіславівною в санітарній частині працювало декілька місцевих лікарів і медсестер із євреїв. Вони чули про звірства нацистів стосовно до єврейського населення, й тому нагішитися не могли шанобливим ставленням до себе й повним рівноправ'ям усієї єврейської громади в Олевській республіці, де “єврейське” питання навіть не поставало — адже вони були рівними серед рівних, громадянами вільної респуб-

ліки. Старий лікар Френкель Фрідман сказав якось Зоряні Станіславівні зі сльозами на очах: “Знаєте, дорога моя колего, коли “Поліська Січ” змушена буде піти звідси, я піду з вами, і не тому, що боюся німців, а тому, що хочу загинути за таку Українську республіку. Але ми таки спасемося, Зоряно Станіславівно! Спасемося, якщо й не від смерті, то від рабської покори приречених ягнят. Тим із нас, хто виживе, не соромно буде дивитися в очі співгромадянам, ми не підемо на закляння безмовним стадом, ми боремося! Ми любимо й ненавидимо, а не тільки боїмося! Тому ми покриємо себе вінком слави, а не ореолом жертв, ми не станемо канючити пощади в нацистських нелюдів, не здатних на співчуття за визначенням, – ми будемо їх нищити! Без пощади, як і належить чинити із зайдами”.

Зоряна й сама не стримала сліз, адже й вона розуміла, що той нетривкий мир і спокій, який дарував Полісся Отаман Бульба-Боровець, дорогого вартий, що всі ці мирні жителі — беззахисні перед всесвітнім молохом, перед вселенською ненаситтю люті й крові, перед абсолютним злом на ім'я війна, що правду каже лікар Фрідман — спасуться лиш ті, хто боротиметься.

Ще одне двоповерхове приміщення займала управа Олевської республіки. В ньому ж була розміщена й місцева міліція, яка використовувала і підвал — як гауптвахту для тих, хто провинився. Поруч, у великому будинку, був штаб Української Повстанської Армії “Поліська Січ”. За якийсь місяць під контроль Олевської республіки перейшла територія Житомирського Полісся й значної частини Рівненщини. А все життя Олевської республіки підпорядковувалось на період воєнного стану тільки штабу УПА “Поліська Січ”.

Зоряна натішитись не могла хистом і справжнім талантом управлінця, які відкрилися їй в особі цього неймовірного командира, чи як його тут почали називати Отамана Тараса Бульби-Боровця, котрому виповнилося лише тридцять три роки! Одну з найкращих споруд у містечку він віддав для театру, в якому ставилися вистави художньої самодіяльності військовиків та місцевих амато-

рів — співаків, музик і танцюристів. Це було справжньою віддушиною як для населення, так і для вояків. Січовики відродили, зробили ремонт та облаштували атрибутами церковного майна древню місцеву церкву, перетворену безбожною владою на склад. А тепер, за української влади, в старому храмі постала українська церква для олевців і для військовиків УПА “Поліська Січ”.

Але найбільше тішило пані доктора те, що зусиллями отамана Бульби-Боровця чисельність УПА “Поліська Січ” на Поліссі до жовтня сягала вже десяти тисяч бійців. Цей неймовірний Отаман налагодив випуск самостійницької газети “Поліської Січі” — “Гайдамака”, що розповсюджувалась у навколишніх районах Полісся. Редактором газети був сам Тарас Бульба-Боровець. І ось вже десять номерів вийшло цієї газети! А це означало, що під його знамена будуть готовими ставати все нові й нові поліщуки!

Зоряна розуміла, що німці обов’язково захочуть покласти край цьому самостійницькому життю, щойно вирішать свої нагальні справи на фронтах із совітами, адже жоден гешефт з лісопоставками не змінить їх несприйняття ідеї самостійної України, бо врешті, а чим вони кращі від інших окупантів. І ось в один із листопадових днів німецьке командування прислало із Новограда-Волинського до Бульби-Боровця розвідувальну делегацію із жандармерії.

— Почалося! — шепнув Бульба Зоряні, зустрівши її по дорозі до штабу. — Проте вони вже запізнилися! Готуйтеся до евакуації.

У штабі “Поліської Січі” чорно було від німецьких жандармів. Вони вручили Бульбі пакет з вимогою, щоб Отаман зі своєю керівною командою прибув у Новоград-Волинський для переговорів.

Бульба зрозумів, що то була пастка, спроба заманити й знищити керівництво “Поліської Січі”.

— Заарештувати їх! — віддав він наказ охороні.

Жандарми не стали, чи то не встигли чинити спротив. Їх роззброїли. Однак після допиту Бульба наказав відпустити їх з миром, а сам скликав термінову нараду штабу із залученням керівників усіх допоміжних служб.

— Навіщо їх відпустили, пане Отамане, адже вони одразу пришлють каральні загони! — запитала пані доктор.

— По-перше, не можна давати підстав для терору проти місцевого населення; по-друге, не слід спалювати всі мости в стосунках з німчурою, можливо, вдасться виграти ще якийсь час для розбудови нашої армії; по-третє, до Олевська є лише дві дороги — з Коростеня та з Новограда-Волинського, на яких ми виставили стримувальні дозори з досвідчених бойовиків біля сіл Жубровичі, — він показав указкою на Коростеньський напрямок, — та Зубковичі, — ткнув указкою на Новоград-Волинську дорогу. — Отже, панове старшина, зненацька нас не захоплять, ми знову ділимося на дрібні групи й відходимо на Рівненщину й Волинь (Зоряні аж кольнуло під ліву лопатку — там її родина!), а в містечку, для видимості, залишаємо децию війська на чолі з начальником штабу полковником Смородським для переговорів з німцями. І нарешті, по-четверте, всім бути готовим до виступу будь-якої миті!

Довго чекати повідомлень від дозорів не довелося. Німецькі штурмові батальйони йшли водночас з обох можливих напрямків, та за двадцять п'ять кілометрів від Олевська втрапили в бульбівські засади й змушені були залягти, а потім вже рухатися обережно й поволі. Отож в містечку вони застали лише Смородського й невелику кількість його військовиків. Після тяжких переговорів начальник штабу Бульби підписав вимогу німецького командування про самоліквідацію організації “Поліська Січ” 15 листопада 1941 року, а ось основні сили Бульби-Боровця передбачливо відступили і вийшли з Олевська, не вступаючи у бій з німецькими військами. Разом із санчастиною Зоряни Станіславівни у вир партизанського життя подалися й троє місцевих медиків-євреїв, серед них, звісно, й Френкель Фрідман. Вони й спаслися. Спаслися, якщо й не від смерті, то від рабської покори приречених ягнят. “Тим із нас, хто виживе, не соромно буде дивитися в очі співгромадянам, бо ми не підемо на заклання безмовним стадом, ми будемо боротися! — палаючи чорними очима, говорив Зоряні Станіславівни

Френкель. — Про нас потім скажуть: “Вони любили й ненавиділи, у них були всі притаманні людині почуття, а не лише тваринний страх! Вони покрили себе вінком слави, а не ореолом жертв, вони не канючили пощади у нацистських нелюдів, не здатних на співчуття за визначенням, — вони їх нищили! Без пощади, як і належить чинити з зайдами на землі, де ти народився, на рідній землі!” — він зупинився, перевів подих. — Дорога, колего! Заради цього варто вмерти!”

За кілька днів прибули зв'язкові від Смородського, які розповіли січовикам новини з Олевська. З їхніх слів, після переговорів з начальником штабу “Поліської Січі” німецьке командування оприлюднило для широкого розголосу політичну акцію: змусило залишену частину січовиків, нібито насправді були всі січовики, привселюдно і для їхньої преси документально підписати акт про розпуск такої організації, а тому для всіх працездатних є тільки влада великого фюрера. Це служба в поліції і всяка робота тільки на велику Німеччину.

Після зміни влади гітлерівці почали наводити свій окупаційний порядок. Вони залучили на свою службу поліцаїв з радянських полонених, а також з населення, які за хлібний пайок погодились на службу в чужинців. А потім, підсилені поліцаями, німецькі окупанти в першу чергу зігнали олевських євреїв і розстріляли їх за Варварівкою...

* * *

Уже до кінця листопада Тарасу Бульбі довелося вести бої з німецькими карателями, які намагалися остаточно знищити “Поліську Січ”. Подекуди залишалися й недобитки Червоної Армії, що перетворилися на бандитські зграї й виживали, грабуючи місцеве населення. У відкриті бої з бульбівцями вони намагалися не вступати, але ж час від часу капостили, нападаючи на зв'язківців чи обози — їсти хотілося.

Ще однією скалкою в гузні були січовикам радянські партизани, для яких українські патріоти були ворогами страшнішими, ніж німецькі окупанти, адже несли в собі загрозу самому існуванню сатанинської червоної імперії, нехай і пригнобленої нині, втоптаній в бруд німецьким чоботом, та все одно такої, що мріє про панування над поневоленими народами, ось хай лише відхаркається трішки від ляпасів недавнього свого поплічника Гітлера, хай тільки переконає настрашену Америку й недобиту, за браком часу, Британію в необхідності не лише допомогти по ленд-лізу, а ще й відкрити Другий фронт, а вже тоді підніметься із власної крові й блювотиння та й знов піде імперія у визвольний похід — і стережіться тоді європейські народи, імперія принесе вам свободу, справжню — російсько-більшовицьку! Своїх же, українців, хіба “підсилених” московськими командирами-енкаведистами та провокаторами-комісарами, й використовувала імперія, аби заздальгідь підрізати крила національно-визвольним потугам українців, не дати їм стати потужною силою, здатною вибороти державність України.

Розвідникам Бульби-Боровця вдалося роздобути документи офіцера поліції безпеки, серед яких найбільше зацікавив отамана наказ:

Низовим ланкам поліції безпеки і СД. 25 листопада 1941 р.

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники”.

Він прочитав текст Смородському й командирі розвідників, а потім проаналізував ситуацію: “Це означає, по-перше, що вони повірили, ніби “Поліська Січ” саморозпустилась; по-друге, що в бандерівській ОУН визріває рішення про збройний спротив; по-третє, що треба попередити всіх відомих активістів ОУНР про смертельну для них небезпеку, — він підійшов до мапи Волині й По-

лісся, окинув її оком і підсумував. — Скоро вони відчують себе на нашій землі, як на пательні. Я попереджав Коха про неприпустимість політики терору щодо українців, та він виявився повним психопатом, навіть міністр окупованих територій Розенберг не зміг примусити його до спільної боротьби з більшовиками. Скоро вони затанцюють!”

І закрутилася хурделиця. Пані доктор за роботою з пораненими й хворими втратила лік дням, лік селам, хуторам і містечкам, у яких доводилося зупинятись або ж відбиватись від німців, партизанів чи поліцаїв, вона втратила лік тим лісовим криївкам, де доводилось оперувати ранених, вона навіть не змогла б достеменно сказати, в якому районі перебувають нині січовики, адже всю зиму 1942 року загони Бульби-Боровця боролися з окупантами по всій Рівненщині, аж до Кременеччини на Тернопіллі, не даючи ворогові можливості безперешкодно вивозити людей у рабство та грабувати майно й продовольство. А 16 квітня 1942 року Головна команда УПА видала наказ новоорганізованим “Летючим бригадам” партизанів: “Негайно розпочати першу фазу збройної боротьби проти Гітлера...”

Німецькі спецслужби всі ці процеси відстежували пильно й професійно. Повз їх увагу не пройшло створення бандерівцями відділів самооборони, в їхніх донесеннях у Берлін зазначається: **“Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України. Рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд”**.

У кривавій веремії партизанського життя не зчулася, як промайнула весна й вистигло серпневими зорепадами літо. Самого отамана Бульбу пані доктор тепер бачила зрідка — він перебував у постійному русі, інспектуючи загони УПА, організовуючи й проводячи вишкіл бойовиків, зв’язківців, розвідників і військові операції по всій вели-

чезній підконтрольній території. Проте одного серпневого вечора в її санітарному наметі отаман таки з'явився, а привітавшись, усміхнувся хитруюче й запросив увійти кучерявого порослого бородою бойовика із сивим пасмом волосся над чолом. Зоряна Станіславівна обімліла — перед нею стояв Макар, її зять. Макар і сам не міг повірити власним очам: його теща, мама його Елі, тут перед ним, у лісовій глухомані, в партизанській криївці! Такі ж, як і в Елі, очі комами з-під загнутих вій, такі ж, дугами, брови, ось тільки смуток і біль застряг у тих очах, та хурделиця пройшлася каштановим волоссям. Він притис Зоряну Станіславівну до грудей і так нестримно захотілося назвати її мамою, аж наче й забув Макар, що лише сім років між ними різниці: “Живі, мамо! — прошепотів сухим горлом. — Слава Богу!”

Зоряна Станіславівна лише мить постояла в затишку зятевих грудей і враз зазирнула йому в очі, шукаючи опори для останньої крихітної надії. Макар відвів погляд і ще раз пригорнув її до грудей: “Він загинув, як справжній українець! — сказав з якимось, йому здалося, ніби й недоречним, пафосом, проте додав за хвилюку впевненіше. — Жалів лише, що не в бою”.

Макар розповів про свою зустріч із тестем у Луцькій тюрмі, про розстріл, про похорон. Розповів про Елю й діток, про всю волинську рідню. Зоряна Станіславівна тихо плакала, іноді щось перепитуючи, а отаман Бульба слухав дуже уважно — для нього це були не лише новини з Волині, але й доля бойової посестри.

— А ти, Макаре, геть посивів! — повернулась нарешті до дійсності Зоряна Станіславівна й скрушно похитала головою.

— То нічого, сивіти не боляче, боляче жити, — відповів Макар без посмішки, згадуючи, вочевидь, те, що довелося пережити вже тут, на Волині.

Знадвору долинули приглушені голоси — змінилися вартові, й, мабуть, саме це навернуло отамана до справ військових, та перед тим він все ж не втримався, зізнався:

— А я одразу здогадався, що мова про Вас, пані доктор, коли цей козак, — вказав на Макара, — згадав у розмові

Ваше ім'я! У нас тут, знаєте, все більше Марії, Килини та Галини, а Зоряна — то вже галицькі розкоші! — посміхнувся вдоволено Бульба. — Ну, тепер розповідай, Кречете, з чим прибув! — плеснув Макара по коліну міцною долонею.

— Це моє псевдо, — перехопив Макар здивований погляд тещі.

— А чому саме Кречет? — здивувалася вона.

— Та в нього політ такий, що збити неможливо! — засміявся Кречет. — А він сам атакує зверху — скидається, падає каменем і вбиває, врятуватися зась! А далі, вдихнувши, як перед підняттям ваги, почав чи то доповідати, чи то розповідати: — Моя сотня базується між Ківерцями й Костоподем, якраз по межі районів, тому ми й прийшли досить швидко. Дорогою себе ніде не світили, в жодні сутички не встрявали, як і було попереджено. Сотня насправді налічує вісімдесят сім бійців з автоматами карабінами й гранатами, три ручних кулемети, два легкі міномети, десяток в'ючних коней.

— Це добре! — погладив русяву бороду Бульба. — А що діється по Волині? Яка твоя візія?

— На Волині, пане отамане, йде активна робота зі створення військових формувань ОУН, причому формуються структури й мельниківської, й бандерівської організацій, і тих, хто відійшов від ОУНР, прихильників УНР — так званий Фронт української революції (ФУР), що почав активно діяти з літа, а також інші українські загони. Щоправда, керівництво ОУНР ще не визначилося, чи варто піднімати зрив проти німців, та, на мій погляд, вони будуть вимушені це зробити, оскільки військова структура формується їхнім членством поза їх волею, а сутички з окупантом неминучі. По селах створюються загони народної самооборони. ОУН Мельника має свої військові табори на Володимирщині та десь на Кременеччині, де точно — не знаю, не був.

— А щодо вашої сотні, вона чия? — запитав Отаман.

— Нас формували люди з Володимирського військового табору й на початках це мала бути сотня “Волинської Січі”, однак хтось там передумав, — він підняв догори

вказівний палець, — отже ми підпорядковуємося мельниківцям Волині. Проте, пане Отамане, ми прийшли до Вас, аби взяти участь у спільній операції, ми хочемо й готові боротися!

— Загони УПА “Поліська Січ” від самого початку підпорядковуються Уряду Української Народної Республіки в екзилі. З грудня минулого року ми вже не називаємо себе “Поліська Січ”, а просто УПА, щоб змінити регіональне спрямування на ідеологічне. З нами співпрацюють члени ОУН під керівництвом Мельника та й інші, окрім загонів ОУНР. Отже ми з вами, Кречете, за одне.

— А що ж з тими формуваннями? З бандерівськими? Вони ж також наші, українські!

— Наші то вони наші, але, якщо ми хочемо мати підтримку всього українського народу, а ще й міжнародної спільноти, то маємо поважати свою історію й демонструвати тяглисть нашої державності. Ми мусимо всі підпорядкуватися Уряду УНР в екзилі. Так само, як поляки підпорядковуються своєму — лондонському! Тобі напевно відомо, Кречете, що на Волині та Галичині формується ще й польська військова організація, яка ставить собі за мету відновлення Великої Польщі в її довоєнних кордонах?

— Так, пане Отамане! Армія Крайова — АК. Вона формується у польських селах і має явно антиукраїнське забарвлення.

— То правда. Так ось, між польським урядом в екзилі та урядом СРСР 30 липня 1941 року було підписано угоду про співпрацю, яка спрямована, перш за все, проти українських націоналістів і ще створить нам немало проблем. А на кого має спиратися Уряд УНР у своїх міжнародних зносинах? На яку військову силу? А нас, бойовиків, хто має представляти в світі? Питання? — зиркнув він на Кречета.

— Питання! — відповів Макар.

— Слід зазначити, що українські національно-патріотичні сили Західної України — ОУН і Мельника, й Бандери відкололися від єдиного керівного центру УНР і в умовах окупації почали діяти самостійно. ОУН Бандери

організувала великі збори у Львові й проголосила 30 червня 1941 року Акт відновлення самостійної Української держави, за що частина керівництва й поплатилася життям.

— Я була на тих зборах! — сказала пані доктор, яка до того мовчки слухала діалог чоловіків. — То була велична подія і не лише для Львова!

— Подія й справді урочиста, але послухайте її революційно-правові наслідки:

по-перше, Акт не був волевиявленням всього українського народу через репрезентативно-парламентські органи. Він був наспіх проголошеним кількома випадковими людьми. З таких причин — це не акт національно-державної політики, а самозванна диверсія і явна отаманія;

по-друге, проголошувачі цього акту автоматично анулювали Четвертий Універсал Української ради від 22.01.1918 року, яким була проголошена та затверджена Українська Народна Республіка;

по-третє, навіть зі становища авторів цей Акт не може мати ані політично-дипломатичної, ані революційної законності, бо був проголошений за плечима чужої армії без згоди політичної влади та держави тієї армії. Цей акт мав би революційно-юридичну законність, якби він був проголошений не 30.06.1941 року, а раніше, і не за плечима німецької армії, а в підпіллі попереднього, советського, окупанта України. Німецька армія тоді застала б доконаний революційний факт, з яким, згідно з міжнародними законами, мала б рахуватись і його респектувати;

по-четверте, проголошення цього акту внесло юридично-державний дуалізм в українську національну політику. Така затія є доказом нерозуміння політичних законів авторами Акту, чим компрометується державна традиція української нації перед широким світом...

— У тому, що Ви кажете, пане отамане, поза сумнівом є логіка, проте Акт був ковтком надії для українських патріотів, адже показував мету націоналістів — відродження держави, а не сподівання на милість нового окупанта! — наполягала на своєму Зоряна Станіславівна.

— У цьому аспекті сміливий акт націоналістів був позитивний, але, бачите, він не був узгоджений ні з президентом в екзилі, ані з полковником Мельником, внаслідок чого Мельник ще більше розійшовся з Бандерою, а я підтримую й Мельника, й президента Ливицького. Ми ж, врешті, мусимо демонструвати, що ми є державним народом! А в народі державного має бути й свідомість державницька. Ми маємо усвідомити, що без загально визнаної ієрархії цінностей і влади, а отже підпорядкування, не вдасться створити не лише держави, а й армії. Адже армія без держави — це те ж, що і держава без армії. В одному й другому випадку, особливо на етапі становлення, одна існуюча сама по собі структура, як і друга, приречена на неуспіх!

— Прикро, якщо знову все перетвориться на “отаманію”, як то було в двадцятих, адже така потуга збирається! — вигукнув Макар. — Мені відомо, що вже в грудні 1941 року Головний провід ОУН прийняв постанову, в якій чітко визначалася стратегічна мета та тактична лінія організації: “Готуватися до довгої, зтяжної та упертої боротьби з німецькими окупантами і дотримуватися тактики накопичення сил”. На етапі становлення основними завданнями повстанських загонів має бути протидія вивезенню робочої сили і продовольства з українських земель до Німеччини та протистояння окупаційній владі.

— Не маю жодних заперечень, проте колізія між ОУН Бандери і моїми соратниками сталася через неузгодження питання політичного центру керування УПА. Бандерівці вважають, що керівництво має здійснювати ОУН, а ми — що Державний центр УНР в екзилі. До речі, “урядуючий” провідник ОУН(Б) Микола Леbedь був і ще є противником негайного повстання проти окупаційної адміністрації, хоч і визнає необхідність створення власних збройних сил. Він ще не має ясної відповіді на головні питання: коли і з ким воювати, та за яких умов? Очевидно, лейтмотивом поведінки провідників ОУН(Б) є розуміння того, що поки на Сході ще стоять мільйонні більшовицькі армії, всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю Сталіну.

— Воно то ніби й так, та ось мої провідники передали мені для ознайомлення із ситуацією цікавий документ — це донесення німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху за червень цього року.

Він простягнув отаманові папір, з якого Бульба зачитав уголос: **“Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух, Б) діяльність партизанів та банд. Обидва рухи мають одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в цьому напрямку вони працюють один для одного. На думку служби безпеки (СД) бандерівці по всьому округу розкинули свою густу мережу, так що навряд чи хоча б одне село залишилося незачеплене ними. Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Оскільки в генеральній окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська організація має під ногами міцний ґрунт. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати автономну українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок... Потрібно надзвичайно серйозно поставитися до того факту, що на сьогодні існує два сильні ворожі рухи, спрямовані проти нас”**.

— Ну що ж, аналізують вони добре. Думаю, що не гірше аналізують і більшовики, тому своїх партизанів вони прагнутимуть використати, для провокацій проти нашого населення і проти нас, аби не дати нам порозумітися з німотою. А, за нашими оцінками, колізія полягає ще й у тому, що допоки німці ведуть війну з більшовиками, доки існує й вірогідність ситуації, що вони змушені будуть підтримати українців, хоч би і для порятунку власної

шкури. Нам же треба, в цьому сенсі, залишати відкритими ворота для переговорів. Я, до прикладу, постійно веду переговори з німецькою адміністрацією, вони навіть пропонують мені стати референтом по боротьбі з партизанщиною на Волині й Поліссі, натомість я вимагаю припинити терор проти цивільного населення, звільнити українського революціонера Степана Бандеру, а головне — визнати Українську державу! Пропоную створити Українську армію й покласти на неї питання життєзабезпечення на українських теренах, як то було в нашій Польській республіці по всій лінії Слуцьк — Гомель — Житомир. Але тим, хто вимагає від мене цілковитої співпраці з гітлерівцями, відповідаю так: “Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її поборюю!” Життя покаже, дорогий Кречете, хто з нас правий!

За наметом почувся окрик вартового й приглушена відстанню відповідь, а за мить по тому з’явився сяючий ординарець Бульби — привів дружину отамана!

Бульба радісно підвівся — високий, стрункий зі світлими очима й довгим загостреним носом, русявий, ще зовсім молодий бородатий чоловік, який поклав на власні плечі нелюдський тягар — розпоряджатися чужими життями й долями, а може, й долею цілої України. Він тепло пригорнув яснооку струнку свою дружину, а потім представив їй Макара: “Це — сотник Кречет! Зять пані Зоряни”.

— Анна Опоченська! — простягла складену човником тонку руку Кречету, а після обняла Зоряну Станіславівну. Вони хоч і бачилися хіба кілька разів, та між ними виник якийсь дивний зв’язок, схожий на дружбу, проте тепліший за звичайну дружбу, такий, який іноді трапляється поміж різних за віком жінок, яким нічого ділити, яких нічого не роз’єднує, а натомість є щось таке, чому обидві вони присвятили себе й чим не можна ділитися з людьми чужими, не втаємниченими.

— Що ж, друзі, маємо розходитись! — сказав Бульба. — Завтра в похід.

* * *

Вдосвіта сотня Кречета, розбившись на кілька малих груп — “летючих бригад” — вирушила в напрямку Шепетівки. Так само малими групами виступили в напрямку Шепетівки й інші підрозділи Української Повстанської Армії Бульби-Боровця та деякі підрозділи ОУН, що погодились підпорядкуватись Бульбі-Боровцю на період Шепетівської операції.

Напередодні операції Бульба-Боровець зібрав командирів підрозділів на нараду на лісовій галявині в передмісті Шепетівки. До декого з присутніх Бульба звертався “пане сотник”, тому Макарові не складно було підрахувати, що в операції задіяно вісім сотень та ще окремі підрозділи. “Навіть, якщо сотні укомплектовані не повністю, як от моя, то сила одначе зібрана пристойна! — думав Макар. — Вочевидь планується щось серйозне!”

— Панове, командири! — твердо почав Бульба. — Наша операція є не стільки стратегічною, скільки диверсійно-демонстративною. Мета операції — демонстрація сили й захоплення матеріальних ресурсів ворога. Німці повинні наочно переконатися, що ми здатні на серйозні акції. Отже головна наша ціль — залізнична станція. За даними нашої розвідки там зараз зосереджено кілька ешелонів зброї та продовольства, а ще завтра вдосвіта мають відправлятися два ешелони молоді, що примусово вивозяться на роботи в Німеччину. Охорона переважно складається з мадяр та поліції. Завдання об’єднаної оперативної групи: звільнити місто від ворога, заволодіти залізничним вузлом, звільнити українських бранців, вивезти зброю і продовольство у визначені кожній летючій бригаді місця. Серйозних гарнізонів поблизу в німців немає, отже ми маємо близько доби часу, аби виконати операцію й замести сліди. Питання? Питань немає. Деталі операції кожен дізнається в начальника штабу. Всі вільні.

Командири стали почергово підходити до полковника Смородського, а Бульба, обнявши Макара за плечі, відвів

його вглиб лісу, де за густою стіною яворів несподівано вигулькнув світлоокий березовий гай.

— Тобі, Кречете, доручається найважливіше: ти маєш накрити мінометним вогнем ворожі казарми й не допустити їх до станції, знищивши або витіснивши з міста, а також звільнити нашу молодь! І лише після цього візьмеш участь у захопленні зброї і продовольства. Ось мапа міста й навколишніх лісів, вивчи її до дрібниць, хрестиком позначене місце, куди маєш звести захоплене майно! Питання є?

— Є, пане отамане! — невдоволено, як здалося Бульбі, повів головою Кречет.

— Питай, — посміхнувся отаман.

— А чому, власне, ми маємо щось демонструвати німцям, а не просто нищити їх?

— Це повернення до нашої попередньої розмови. У червні я написав з лісу листа рейхскомісару Коху, в якому звернув увагу на те, що німецьке правління в Україні веде неправильну політику і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох сторін. Я вимагав припинити терор, бо інакше українське підпілля, яке створене було для боротьби з більшовиками, стане для німців нічним жахом. Розуміння цього я від німців не бачу. Отож треба підтвердити свої слова ділами!

— Я виконаю Ваше завдання, пане отамане, проте думаю, що той період, коли німці готові були фліртувати з українцями, минув. Починається період безжальної боротьби.

— Твоя правда, саме тому з квітня й почали злітати в повітря різні установи Кохової адміністрації разом з посадовцями та автомашини з пасажирами! А зараз ми починаємо другу рішучішу фазу такої нашої боротьби! І ось ця операція є її початком.

— Дозвольте йти, пане отамане?

— Бережи себе, Кречете!

— До побачення!

З першими сутінками 18 серпня летючі бригади Бульби-Боровця зайняли позиції на узліссі. Звідси до приміщення станції цього крупного залізничного вузла

було щонайбільше з п'ятнадцять хвилин ходу. Дочекавшись відбою в мадярських та поліцейських казармах, Бульба відправив до станції кілька груп розвідників, які практично без шуму зняли охорону ешелонів і станції, але з караульного приміщення на підмогу вартовим вибігли караульні — зо два десятки поліцаїв. Зчинилася перестрілка, проте справу швидко завершили основні сили бульбівців. Після перших вибухів мін біля мадярських казарм у них зчинився неймовірний гармидер — із дверей і вікон почали вискакувати перестрашені до смерті вояки у підштаниках, часто навіть забувши схопити зброю. Підкорегувавши вогонь, Кречет наказав продовжувати мінометний обстріл, а сам з півсотнею своїх бійців відкрив по ворогу автоматний і кулеметний шквал. Мадяри кинулись тікати світ за очі, не слухаючи команд своїх командирів, падаючи під кулями українців. Одну зі своїх летючих бригад сотник Кречет відправив на станцію з єдиним завданням — відшукати ешелони з молоддю й звільнити її.

Почувши в сонному місті гомін справжнього бою, через тини городами й темними закапелками дременули з міста нечисленні німецькі вояки та адміністрація. За якусь годину Шепетівка стала вільною від окупантів. Бійці Кречета, звільнивши два ешелони молоді, не поспішили її відпускати одразу, натомість використавши для перенесення захопленої зброї і продовольства до визначеного сотні місця. Таким чином, трофеїв виявилось чимало! Усього ж за ніч бульбівці розвантажили до лісу чотири ворожі ешелони, захопили чимало коней та возів для транспортування здобичі. А зранку приголомшеним містом пройшла колона Української Повстанської Армії на чолі із самим отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем. Вулицями ще вчора окупованого нацистами міста, посеред окупованої України, йшли українські вояки під українським прапором, йшли гордо, йшли як переможці, йшли, знаючи, що велика перемога України колись постане ось із таких, бодай не стратегічних, але величких, маленьких перемог! Містяни, незважаючи на ранню пору, висипали на вулиці чи не до останнього мешканця

й дивились на це українське військо із захопленням і надією, дивились, згадуючи рік нової — брунатної — каторги, що змінила іншу каторгу — червону. Не можна сказати, що між ними не було різниці, вона була: червоні нищили українців, брунатні — переважно євреїв, українців же намагалися вивезти до фатерлянду — в рабство. У Шепетівці вже відгриміли розстріли євреїв і живими залишилися хіба ті з них, кого, ризикуючи своїм життям, врятували українські родини. Про це Кречету вже встиг розповісти лікар Френкель Фрідман, який правдами й неправдами набився в похід як лікар його сотні (колега ж Кречетової тещі!), аби взяти участь у справжньому бою. Він ішов поряд із Кречетом, ледве встигаючи за його пружким кроком, роззираючись довкола в пошуках своїх одноплемінників — і не знаходив їх. Та раптом його очі зустрілися з такими ж печальними, такими ж чорними, але сповненими страху, молодими очима:

— Шепетівці! Люди добрі! Українці! Євреї! — вигукнув старий лікар. — Я, Френкель Фрідман, вояк УПА, і я кажу вам: не бійтеся! Не будьте жертвами! Будьте воїнами! Ідьте з нами. Це ж наша земля! — його голос тремтів, але говорив він так переконливо, що ті печальні чорні очі, які дивились на нього з притаєним страхом, раптом попливли в натовпі й опинилися поруч. Нічого не сказав Френкель, лиш радісно проспівав пошепки: “Шолом-шолом, Гуляй-полем козаки йдуть!”

Над Шепетівкою вставало рожеве серпневе сонце. Українське.

Частина четверта
ПОЛІТ КРЕЧЕТА

Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!

Повернувшись до бази Бульби-Боровця біля Березного й відпочивши від походу, Макар почав готуватися до повернення на Ківерщину. Бульбі геть не хотілося його відпускати, надто вже вправним командиром виявив себе сотник Кречет, проте отаман розумів, що той має свої зобов'язання й свої обітниці перед власним проводом. Отож, умовившись про зв'язок, він міцно потис широко долоню побратима:

— Що ж, Кречете, дякую тобі за підмогу й за хоробрість! — обійняв на прощання сотника.

— Для мене честь боротися пліч-о-пліч з Вами, пане отамане! Та й не думаю, що ми прощаємось надовго — завжди готові до спільних операцій, а так, коли ми розосереджені, то навіть краще, оскільки під українським контролем перебуває більше територій.

— Бувай, сотнику! Шкода, що забираєш у нас пані доктора...

— Я залишаюся! — як про давно вирішене сказала Зоряна Станіславівна. — Моє місце тут.

Вона обняла зятя й додала з посмішкою: “Ми ж тепер по-сусідськи, ходитимемо собі в гості, як заскучаємо. Бережи тебе Боже, Макаре!”

— Може б, мене відпустили із сотником, замість Зоряни Станіславівни, пане отамане? — раптом втрутився Фвідман. — Тут медиків вистачає, а там Кречету без нашого брата скрутно!

— А що, Кречете, згоден на таку заміну? — посміхнувся Бульба.

— Як не погодитися?! Козак він справний! Але тоді давайте ще й шепетівське поповнення, Йосю, щоб він тут не сумував.

— Бери, сотнику, але знай — від душі відриваю, отож бережи, як скарб!

— Дякую, друже отамане!

Сотня Кречета, завантажившись частиною трофейного продовольства та боєприпасів із Шепетівки та розбившись на кілька груп, вирушила до власних криївок.

По дорозі Кречет з'ясував, що Йося до війни був знаменитим на всю Шепетівку скрипалем Йосипом Любарським, але, на жаль, німці його скрипку забрали, а всю його родину знищили, сам же Йося був на той час у рідних в Із'яславі, так і врятувався, а потім у Шепетівці переховували сусіди-українці. Вижив він, за його словами не просто так, а тільки для того, щоб ніколи не забути й ніколи не простити. Кречету сподобалась рішучість скрипаля, а ще його явно не християнське ставлення до зла: замість всепрощення й вселенської любові, в тому числі й до ворогів, у його словах читалась ненависть і жадоба помсти, отож гріх було не допомогти людині їх реалізувати:

— Мені зрозуміле Ваше прагнення справедливості, пане Любарський! Нині матимете нагоду помститись. Ви поступаєте в розпорядження диверсійної групи, командир доведе Вам завдання на марші! Виконуйте!

— Дякую, пане сотнику! — Йосип мало не кинувся обіймати Кречета, так, ніби той подарував йому втрачену скрипку. — Я... я мріяв, я цілий рік у тому погребі мріяв! — відвернувся, аби сотник не побачив сліз.

— Степане! — звернувся Кречет до командира диверсантів. — Пам'ятай: успіх диверсанта — це знання ситуації, несподіваність і рішучість.

— Пам'ятаю, Кречете!

— І, дивись мені, щоб без втрат!

— Так, пане сотнику, як же вони без медика?! Ніяк не можна без медика! — втрутився Фрідман, неприховано заздрячи Йосі, а може, просто боячись відпускати його на ризик без власної опіки.

— Ви, пане ескулап, потрібні тут! — закінчив розмову Кречет.

Диверсанти зникли мовчки, немов розчинилися в лісовій хащі, навіть гілка не тріснула під їхніми чобітьми, а Кречет, відмірюючи крок за кроком непримітною стежиною, все продовжував розмірковувати над словами Йосі-скрипаля. “Дивно, — думав собі сотник, — чому ж ми, українці, не сказали собі ось так, як цей знедолений зайдами єврей: “Ніколи не забуду, ніколи не прощу”, коли нас мільйонами нищили більшовики, вбиваючи го-

лодом, доводячи до людоїдства?! Чому ж я сам, Макар Морміль, не сказав так, ба навіть не подумав, коли винищили мою родину? Чи не тому й не прийняли юдеї Христа як месію, як Спасителя, що його доктрина виключала боротьбу, лють і помсту, навколо яких була згуртована ця людність і спромоглася зберегти себе впродовж тисячоліть?” Він раптом, несподівано й для самого себе, звернувся до Фрідмана:

— Скажіть, будьте ласкаві, лікарю, як Ви ставитесь до Христа?

— До Христа? — посміхнувся, здивувавшись, Фрідман. — Як до пророка. Їх, знаєте, чимало траплялося на Святій землі. Але цей — пророк особливий, він пророк мрійників і романтиків, тих, для кого матеріальні речі мало важать, для кого ідея, мрія — понад усе. А ми, євреї, чи, як тут всі кажуть, жиди, народ суто прагматичний, Ви ж пам'ятаєте, з нами ще Мойсей намучився, намагаючись замінити цілком зрозуміле нам золоте теля, тобто достаток, на абстрактну мрію про землю обітовану й легенду про невидимого Бога.

— Ось Ви говорите про єврейський прагматизм, а самі пішли в повстанці — це ж не прагматично: тут, кулі літають і не факт, що котрась із них не влучить у голову.

— Я вчинив абсолютно прагматично й раціонально: просто хочу жити в нормальній державі, а таку я бачив тільки у Бульби-Боровця в Олевську, а ще я не знаю іншої можливості помститися, — з його губ зникла посмішка, й вони стиснулися в тонку складку рішучості.

Наступного дня всі загони Кречета дісталися місця збору неподалік Ківерців. А ще через два дні повернулись і диверсанти. Йося аж саяв — дивитися, не примружившись, боляче.

— Ну, розповідай, Степане! Чого тягнеш?

— Завдання виконано, пане сотник! — посміхнувся Степан. — За перший день ми дісталися Костополя й заночували в ліску на околиці. Наступного дня провели розвідку й зібрали інформацію. А далі — як батько вчили: несподівано й рішуче! — його хлопці зареготали вдоволено.

— Ну, то які ж результати? Доповідай, чортяко, не тягни kota за хвіст! — жартівливо гримнув Кречет.

— Підірвано комендатуру, знищено караульне приміщення шацманів разом з караулом, підірвано машину з німцями, спалено три мотоцикли з колясками, екіпажі знищено, захоплено три кулемети, автомати й карабіни з боєприпасами. Вояк Любарський закидав караулку гранатами, а потім захопив у полон німецького офіцера, — чітко доповів Степан, та під кінець мало не пирснув зо сміху.

— А де ж той офіцер? — запитав Кречет.

— Та вмер з переляку! — втрутився бистроокий веселун Петро, один з найкращих диверсантів, фахівець-підричник. — Коли Йося сказав йому свою національність!

— Як так — з переляку? — не второпав Кречет.

— Перелякаєшся тут, як в рота наган засунутий, а Йося кричить нелюдським голосом: “Знай, нелюде, що здохнеш ти від руки єврея!” — загальний регіт диверсантів залив лісову галявину.

— Але це не все, пане сотнику! — першим відреготувався Степан. — Головне, що ми звільнили біля двохсот хлопців і дівчат, яких забрали, щоб відправити в Німеччину!

— Ну, молодці! Дай-но я тебе обніму, Степане. Це найважливіше! Треба, щоб люди повірили в нас, щоб відчули в нас своїх оборонців, тоді не буде проблеми ані з підтримкою, ані з продовольством! — він аж руки потер від азарту. — Добре, друзі, відпочивайте, а ти, Степане, зайди до мого намету. Треба порадитись.

На нараду викликали ще й начальника штабу — колишнього поручника армії УНР Шаповала, чоловіка тямуцього у військовій справі, але сильно кульгавого ще з Зимового походу часів УНР, коли тільки диво у вигляді цього поранення врятувало його від розстрілу катами червоного бандита Григорія Котовського.

— Панове старшина! — почав Кречет без передмови. — Мусимо розробити для себе стратегію і тактику нашої боротьби. Мусимо мати перед собою ціль більшу, ніж просто бути озброєним і забезпеченим загоном.

— Пане Сотнику! — промовив поручник Шаповал. —

Аби яснішою була мета нашої наради, скажу просто: стратегія — це, що робити, а тактика — це, коли і як робити.

— Дякую. Саме так. Отже, що робити? На мій погляд, ми мусимо, по-перше, показати нашому населенню, що ми є, а значить у нього є на кого сподіватись; по-друге, голосно заявити, що ми боремось за Самостійну Соборну Українську Державу без будь-яких окупантів; по-третє, закликати до опору всіх, для кого Україна і свобода не порожній звук. Тепер щодо того, коли і як це робити. Іване Петровичу! — звернувся він до Шаповала. — Досвід Тараса Бульби-Боровця показує, що найуспішнішою тактикою ведення диверсійних чи диверсійно-демонстративних операцій, а також базування загону є тактика невеликих летючих бригад — так воно мобільніше й ефективніше, а коли ситуація вимагає значної кількості вояків для ведення бойових дій, тоді слід створювати оперативні групи, об'єднуючи ці бригади, або й об'єднуючись з іншими загонами повстанців. Такі невеликі загони й прогнати легше, й заховати від ворогів, і в поході вони справді летючі! Між загонами треба продумати систему зв'язку, враховуючи неможливість радіозв'язку й необхідність цілковитої конспірації. Необхідно також створити диверсійну групу в кожній такій летючій бригаді, передбачити й налагодити службу дальньої розвідки, службу безпеки й службу забезпечення, запровадити систему паролів і псевдо, охорону штабу, санітарного пункту і командира.

— Необхідно провести навчання диверсантів! — підказав Степан.

— Та й узагалі — весь комплекс військового навчання за напрямками: розвідників, зв'язківців, стрільців... — погодився Шаповал.

— До речі! — вигукнув Степан. — Йося трьох мотоциклістів трьома пострілами поклав, може стрільців йому й довіримо?

— Словом, Іване Петровичу, є над чим працювати, а часу обмаль — скоро осінь, дощі, а там зима. Треба встигнути до холодів провести серію гучних операцій, а на час найлютіших морозів і найглибших снігів передбачити ча-

сткову зимівлю по домівках, або ж навпаки — часткову зимівлю тут. Чекаю на Ваші розробки. Стратегія і тактика, панове товариство! — посміхнувся Кречет прощаючись.

* * *

Поручник Шаповал, здається, взагалі не спав кілька днів поспіль, бо розроблений ним план дій був і всеохопним, і деталізованим до дрібниць. Він запропонував розмістити штаб, госпіталь і загін охорони, здатний самостійно вести затяжний бій, поблизу села Журавичі, що лежало на приблизно однаковій відстані від містечок Ківерці, Рожище, і трохи далі від Маневичів, а мобільні лєтючи бригади, чоти, за критеріями армії УНР — під навколишніми населеними пунктами Тростянець, Сильне, Берестяне, Гораймівка, Рудники, Колки і Ситниця. Таким чином ставилися під контроль усі дороги, що вели до штабу, а між кожним сусіднім загonom і штабом відстань була не більшою десяти кілометрів — години форсованого пішого маршу. Між опорними селами, тобто між загонами були передбачені чати, так, щоб непоміченою й миша не пробігла, вводилася система паролів, а всі командири загонів отримували псевдо, аби забезпечити власні родини й уникнути ризику для всієї сотні. Кожній групі ставилось завдання довести власну чисельність до трьох десятків і за два тижні вишколити новобранців партизанській справі, налагодити контакти з місцевим населенням, знайти серед нього прихильників і виявити ворогів, забезпечити джерела постачання продовольства. Уводилися посади керівників розвідки, диверсійної справи, служби забезпечення й служби безпеки — заступників командира.

— Ваш план розміщення загону, Іване Петровичу, нагадує мені Запорізьку Січ! — захоплено вигукнув Кречет, побачивши на мапі втілення своєї власної ідеї.

— Січ протрималась триста літ, пане сотнику! Чому б нам і не повчитися в неї? — серйозно, але вдоволено від-

повів Шаповал — віднині Поручник (псевдо — воно для всіх зверхників).

— Покличте до мене керівника розвідки Бурого! — гукнув Кречет ординарцеві.

— А хто це? — розгублено розвів той руками.

— Дроздовський! Але надалі забудь це ім'я. Тільки Бурий!

— Бурий, то й Бурий! — буркнув, знизавши плечима, спантеличений ординарець.

За хвилину і сам Дроздовський “став” Бурим, а за одне дістав завдання на проведення розвідки й установаження контактів у Ківерцях, Рожищі, Маневичах, Камінь-Каширському, Рафалівці, Володимирцю й Любешеві.

— І ще одне, Бурий, — додав Кречет, вдивляючись у назви населених пунктів на мапі, — найкмітливішого розвідника направте в Ковель.

— Пане сотнику! — вигукнув Бурий. — Я ж сам ковельський! Там же всі — свої!

— Тоді сам і сходиш, тільки не попадись — зараз хто свій, а хто ворог тільки чин показує! І запам'ятай: розвідники йдуть без зброї — це не розвідка боєм.

— Слухаюсь, без зброї.

— Візьми із собою ще кілька надійних хлопців — нам потрібні будуть провідники.

— Слухаюсь.

— На виконання всього завдання — два тижні. Тобі особисто — тиждень.

Бурий вийшов, а Кречет, ніби продовжуючи розмову, промовив уголос: “А до Луцька піду особисто я”.

За кілька днів, закінчивши виконання плану розміщення загонів і штабу й залишивши замість себе Поручника, Кречет подався на Ківерці й далі на Луцьк. Надвечір другого дня він уже обережно дістався будинку Василя й Антоніни. В легких сутінках добре видно частину вулиці й дім родичів, що визирав із-за високого паркану. Він знайшов собі зручну засідку поміж старих вуличних тополь і став спостерігати. Вулиця була порожня й тиха. Лиш іноді знічев'я гавкне чийсь догідливий пес, заробляючи собі на якийсь харч, та гримне

засувам господар, оберігаючи свій дім від непроханих гостей, хоча хто нині приходить проханим? Війна. І хоч вона гримить десь далеко на Сході, та неспокійно скрізь. Раптом якийсь несподіваний — приглушений і ритмічний — звук долинув до Макарового слуху. Він насторожився, згрупувався, ніби чекаючи нападу, та враз усвідомив, що то калатає його власне серце, обганяючи своїм нетерпінням спрагле бажання власного господаря якомога швидше обійняти дружину й дітей, побачити господарів оселі, довідатись останні новини. Адже від самого березня не було його в місті, все мотався сусідніми районами, збирав людей, діставав зброю, налагоджував систему забезпечення сотні. І ось він під парканом оселі, що стала домівкою для його родини — серце відгукується у самісінькому горлі, аж дихати тяжко, та він знаходить потай для заціпки й завчено відчиняє хвіртку, а вже за мить стукає умовним сигналом в освітлене вікно.

— Хто там? — лунає із сіней через зачинені двері голос Василя Петровича.

— Макар, — заходить, скрипнувши підгулялою дошкою порогу, обнімаються з господарем просто в сінях.

— Проходь, проходь, Макаре! А то ми вже й думати втомились, де тебе носить! — радісно бурчить Василь.

На кухні, не встиг звикнути до світла, як потрапив в обійми дружини. Стояв мовчки, задихаючись від щастя, й не мав, що сказати. Та й чи потрібні слова, коли ти весь є промовистим згустком такого світлого й незрозумілого чи то відчуття, чи то почуття, чи, може, просто стану, словом, того рідкісного дива, яке люди називають щастям.

Нарешті випустив із обіймів Елю, привітався з пані Антоніною, пошукав очима дітей, а, почувши, що вони вже повкладались спати, не стримався — пройшов навшпінках до їхньої кімнати, хоч сонних побачити, хоч почути, як солодко сопуть їхні кирпички, відпочиваючи після довгого літнього дня.

— Підросли! — промовив розімліло, повернувшись до кухні, де Еля з Антоніною вже зібрали на стіл нехитру вечерю — молоду, варену цілою, картоплю з олією й пахучим кропом та салат з огірків, помідорів і цибулі.

— Скучають за тобою! Тільки й чути від них, коли та коли тато повернеться, а тато й носом не веде! — торохтіла щасливо Еля.

— Тато повернеться! — серйозно відповів Макар. — Хоч розкажіть, які тут новини, що чутно від рідних, та перед тим передаю вам уклін від Зоряни Станіславівни! — Макар радісно подивився на дружину.

— Де вона? — не встояла — присіла на стілець Еля.

— У Бульби-Боровця, в УПА! Лікує повстанців! — захоплено відповів Макар. — Десять днів тому бачились.

— Як вона? — одними очима запитала дружина.

— Жива-здорова, навіть не захотіла йти зі мною, каже “моє місце тут”!

— Впізнаю маму! Але, Макаре, й моє місце — там! — несподівано випалила Еля.

Макар подивився на неї пильно й не став заперечувати — не час, подумав, попереду ціла ніч. Та раптом, ще несподіваніше, втрутився Василь:

— Це наше спільне рішення: тут стає небезпечно — почалися тотальні перевірки помешкань, такий собі перепис населення, відчувають, що достатньо вже нашкодили, отож бояться спротиву!

— А діти ж як? — здивувався такому їхньому рішенню Макар.

— Дітей доглянемо. Я й тепер у цих окупантів працюю на тій самій роботі, отож такі-сякі статки маємо. Та й Бася до них прикипіла душею, щодень приходиться побавитись, або до себе запрошує. А Елі тут небезпечно без аусвайсу.

Ошелешений Макар присів нарешті з краю столу, мовчки долучився до вечері, та за якийсь час запитав:

— А ще ж які новини приготували? Викладайте, чого вже?

— Новини у нас тривожні, Макаре: війна, знаєш.

— Та знаю...

— Був тут на тижні Владислав, розповідає страшні речі: в Закерзонні ще минулої осені поляки, Армія Крайова, вирізали й винищили понад п'ять тисяч активістів ОУН! — Мало не пошепки промовив Василь. — Тепер ця

новина й до нас докотилась, а тут і без того, ти ж знаєш, повсюди сухою соломою встелені наші стосунки: найменша іскра — й запалає кривавим полум'ям!

— Франц Янович, царство небесне, — перехрестився, поклавши ложку, — ще до війни передбачав це лихо! Та й Владислав не раз-не два застерігав про небезпеку. Погано. Дуже погано! Нам лише третього фронту не ви-стачало! Бульба каже — в Білорусії більшовики готують своїх партизанів для боротьби з нами, скоро мають засилати. Там, на Сході, більшовикам хребта ще не зламали, тут німота терор насаджує, тепер ще й Армія Крайова. — він скрушно похитав головою. — Проте, як каже отаман Бульба, будь-яку чужинську владу треба поборювати, а я додам — і будь-якого ворога теж.

— А ще Владислав говорив, що наші хлопці ведуть перемовини з українською допоміжною поліцією на предмет переходу на наш бік, а це солідна озброєна сила в кілька тисяч багнетів, та він остерігається, що на їхнє місце німці наберуть поляків і озброять їх проти українців! Німцям же вигідно стравлювати між собою поневолені народи, щоб не допустити об'єднання в спільній боротьбі проти них!

— Та й москалям це вигідно! Бульба розповідав, що вони з польським урядом в екзилі підписали угоду, й ця угода стосується спільної боротьби проти українських націоналістів, отож маємо чекати, що польські села стануть тут базами для більшовицьких партизанів.

— Дивна доля у нашого народу! — втрутилась у чоловічу розмову й Еля. — Завжди ми на перетині чужих інтересів і завжди проти нас об'єднуються найзапекліші вороги, аби хоч шмат відірвати собі, як не годні проковтнути цілком!

— Маємо самі писати свою долю! — відповів Макар. — А про волю, — то ще Тарас написав: "...А щоб збудить хиренну волю, то треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить!"

— Наразі й у наших селах намагаються створити загони самооборони, а подекуди створюються й бойові загони ОУН, та, на мій хлопський розум, вони ще й самі не

знають, що мають робити, — чи то з надією, чи то роздратовано повідомив Василь.

— Ви знаєте, мама... гм, — поперхнувся Макар, — Зоряна Станіславівна, тому й не пішла від Бульби-Боровця, що він, якраз, знає, що робити! Він створив був Олевську республіку від білоруського Слуцька до Кременеччини, включно з Житомирщиною, частиною Рівненщини і частиною Волині, де окрім “Поліської Січі”» не було жодної іншої влади! Де була українська поліція й українські закони, де було українське військо й український прапор! Ця республіка проіснувала три місяці! А це ж в умовах окупації! Тепер він не дає німцям вивозити молодь до Німеччини! Погрожує широким повстанням, якщо ті не припинять терор проти населення. Ось лише 19 серпня ми спільно звільнили Шепетівку від окупантів, відпустили по домівках два ешелони молоді, забрали чотири ешелони зброї і продовольства!

— Ти дивись, який козарлюга! То ти нині в нього? — запитав Василь.

— Ми з ним на зв'язку. Але я дію від імені ОУН-Мельника. На жаль, ні моє керівництво, ані ОУНР, бандерівці, ще не мають чіткого уявлення про стратегію і тактику подальшої боротьби. Як на мене, то всі вони сподівалися на співпрацю з Німеччиною й вірили, що та буде зацікавлена мати в особі націоналістів спільника для боротьби з більшовиками, а коли Гітлер відмовився від такої співпраці, то нової стратегії вони не виробили. А час не жде! Мусимо бути готовими до боротьби й з німцями, і з більшовиками, а тепер ще й з Армією Крайовою, — він раптом спіймав себе на тому, що говорить так, ніби промовляє перед своїми вояками й спробував заретушувати непотрібний, як він подумав, пафос. — Робота в нас попереду неймовірної складності.

— А тому треба гарненько виспатись! — посміхнувся Василь. — Тоня вже постелила вам у хатині, а за малечою ми тут доглянемо.

— Рушник і воду теплу там побачите! — подала нарешті голос і господиня. — Доброї вам ночі! — посміхнулася вона й підморгнула Елі з розумінням.

* * *

Надворі стояла тепла літня ніч, які бувають тільки наприкінці серпня, коли небо, немов прощаючись з літом, проливається на землю рясними зорепадами й треба тільки мати терпіння, аби вистежити для себе таку приречену зірку, а ще мати справжнє сокровенне бажання, щоб встигнути замовити його, заки вона ще не впала в росяні трави, й тоді те бажання здійсниться! Воно обов'язково здійсниться, треба тільки вірити! Таке бажання у Елі було! Тому вона й затримала Макара на подвір'ї, розглядаючи зоряне шатро нічних небес. І раптом величезна, Елі навіть здалося — тепла, зоря зірвалась з бездонної високості Чумацького шляху й помчала прямісінько до них, лишаючи яскравий навскісний слід по всьому небосхилі. “Господи! Залиш живими наших дітей, нас із Макаром... Дима... — навіть не прошепотіла — подумала Еля. — І маму! — спохопилась за крихітну мить, але та доленосна зоря, здалося Елі, вже встигла прожити свій шлях. — Як же так! — Картала себе Еля. — Я ж стільки готувала це бажання! Я була готова! Правда, тоді, коли готувалась, я не згадувала Дмитра... А може все-таки встигла? Напевно встигла!” — заспокоїла себе Еля.

Макар тихенько повів дружину до хатини. Вона першою пірнула під ковдру й згорнулася там калачиком, не наче від холоду. Вона так довго чекала цієї ночі, а ось тепер, коли за якусь мить гаряче Макарове тіло припаде до неї, вона відчувала якесь відчуження, ніби не просто встигла відвикнути від нього, а й взагалі, ніби й не любила його, ніби й не в його обіймах палала й згоряла без останку такими ось ночами, коли Бог звів їх на своїх несповіданих шляхах-дорогах. Десь під самим серцем пробіг млосний холодок сорому перед Димом, перед її першим, її коханим Димом...

Вона й не зчулася, як шорсткі могутні Макарові руки, ніжно і владно пройшлися її тілом, а воно — гінке, молоде, ненаситне вже вкрилось дрібними мурахами й десь попід шкірою прокотилась до горла гаряча хвиля бажання, а потім побігла в зворотному напрямі вниз жи-

вота, окропом обпікаючи все її єство, наповнюючи хтивістю й пристрастю кожну кровиночку, рухаючи її назустріч його роз'ятреному тілу, змушуючи віддавати себе всю до краплини, шепотіти безглузді слова, обіймати до хрусту в суглобах своїми ногами його спину, звиватися під ним і вигойдуватися зверху, завмирати знесилено й знову шукати його пестощів і сили, цілувати це рідне-прерідне тіло й кохати його всім серцем, прагнучи злитися воєдино й лишитися так назавжди — єдиним і нероздільним.

Лише з першими зблисками світанку сон таки взяв гору, та вже за годинку Еля підскочила допомагати господині зі сніданком. Вона, ніби не йшла по землі, а літала над нею, випромінюючи при цьому неприховане щастя, куди й поділись ті сумніви, ті докори сумління, те відчуження! Вона відчула себе живою, відчула себе молодою і вродливою, відчула жінкою!

Антоніна поглядала на неї з легкою поблажливою посмішкою, все розуміючи, як здатна все розуміти досвідчена жінка, й десь навіть заздрила Елі, бо за все подружнє життя у них з Василем не траплялось розлук, а вони, як відомо, зближують, підсилюють почуття, додають пристрасті в одноманітні подружні стосунки.

До хати зайшов і Макар, привітався, пройшов до дітей, ще раз подивився на них — вже при денному світлі, постояв трішки над ними й повернувся до жінок.

— Навіть і не знаю, чи варто показуватись їм на очі... — вголос висловив свої сумніви.

— Ні, не варто! — відповіла Еля. — Підемо ще до їхнього пробудження, тут справді небезпечно.

Переснідавши, домовились з Василем Петровичем про зв'язок через їхній старий тайник і попрощались. На вечір наступного дня їх зупинив вартовий найближчого загону біля Тростянця:

- Пугу-пугу!
- Козак з лугу!
- Чатую!
- Та чую!

Елю навіть розсмішив цей козацький каламбур, та

Макар сказав, що це їх перший пароль, допоки повернуться розвідники, а потім паролі будуть змінюватись, за потреби.

За годину вони були вже в командирському наметі Кречета, а на ранок Еля стала вояком УПА, отримавши зброю з рук Поручника й заприсягнувши на вірність Україні. Вона й не думала, що це так зігріє її серце, так зануртує в її крові, наповнить гордістю й якоюсь дитячою радістю її душу. Вона відчула себе частинкою нескореної України, частинкою тієї сили, яка дає надію цілому народові, яка готова жертвовно боротись за його Державу, й неймовірна впевненість охопила її груди, вона ніби впевненіше стала на рідну землю, ніби відчула вкоріненість в неї, ніби поруч з нею стояв нині не лише її чоловік і командир, а ще й добрий та сильний тато...

Допоки ще був час до повернення розвідників, Кречет вирішив провідати Бульбу, узгодити з ним власні акції, поділитися новинами, а ще вирішив попросити в нього підроблених німецьких документів, знаючи, що такі в його війську справляють майстерно. Звичайно ж, він взяв із собою й Елю, яка діждатися не могла зустрічі з мамою, але, звичайно ж, не сказав їй куди вони прямують. Проте вона й так була рада, що він не залишив її саму, а взяв на якусь операцію, тому дивилася на нього вдячно й закохано. Цього разу Кречет вирушив верхи в супроводі семи охоронців, тому пробиралися здебільшого лісовими дорогами або ж поночі. Благо, хлопці були, як каже Бульба, тутейші, знали кожную стежинку, кожен гайок, отож дісталися без пригод. Бульбівці також зустріли їх на дальніх підступах до табору отамана, але Кречета впізнали й привели до Бульби разом з дружиною, щоправда без охорони й без зброї. Кречету така обережність сподобалась і він подумав, що треба такий же порядок запровадити й у своїй сотні.

Бульба Кречетові зрадив, як доброму другу, обнялися, як побратими — обидва високі, ось тільки Бульба стрункий, тонкий у поясі, а Кречет, навпаки, міцний кремезний. Еля дивилася на них замилувано, згадуючи з яким захопленням розповідав Макар про отамана. Наразі

Бульба метнув оком в її бік і зацікавився — перед ним стояла помолоділа копія пані Зоряни! Він визирнув із намету щось шепнув вартовому й повернувся назад.

— Ну, розповідай, дорогий Кречете, де був, що бачив, як жити думаєш!

Макар ще не почав розповідь, як до намету зайшла нахиливши голову пані доктор:

— Викликали? — запитала, звикаючи до сутінків намету, і раптом побачила Макара, а за його широкою спиною, Елю! — Ну Ви й жартівник, пане отамане! У мене ж серце не витримає. — вона присіла на ослоні, а Еля кинулась до неї, ткнулася обличчям в коліна, як робила це колись маленькою дівчинкою, затужила гірко за татом, заплакала радісно від зустрічі.

— Ходімо, Кречете, прогуляємось. Нехай побудуть самі.

— Ходімо. — Макар лише поцілував тещу в сиве волосся й вийшов слідом за Бульбою-Боровцем.

Він розповів отаману про свої плани, про те, як облаштував свою сотню, про події в Закерзонні й настроях на Волині. Домовилися про щотижневий зв'язок біля села Яполоть, потойбіч Горині, й про зв'язок екстрений на випадок тривоги — нарочним. Кречет попросив німецьких посвідчень і поради щодо своїх подальших планів. Отаман його плани схвалив, але порадив операції провести одночасно в усіх обраних населених пунктах, щоб створити ілюзію чисельності повстанців, а заодно й дезорієнтувати ворога, не дати йому можливості визначити місце базування загону.

— І ще одне, стосовно Армії Крайової, тут, на моїй території вони навіть не з'являються, однак південніше — туди до Млиніва, Демидівки, Дубно, Радивилова, де наших структур ще не створено, а осадників напхано достобіса, там проблема існує. Тому я спробую взяти під контроль ті терени. А ти, Кречете, передай своїм провідникам, що є лише один спосіб утримати контроль над прикордонням: на силу — сила! На жаль, поляки звикли до свого панівного становища стосовно українців, і це стало частиною їхнього національного "я". Вони легше погодяться віддати німцям Велику Польщу, аніж відмов-

ляться від Західної України, яку вони охрестили Малопольщею. Отже, в кожному селі мають бути створені загони самооборони, а в кожному районі має діяти щонайменше одна-дві летючі бригади. Але в жодному разі не можна допускати різанини з мирними жителями! Бо це — Коліївщина! Дорога в пекло!

— Я, власне, щось подібне вже передав, — погодився з Бульбою Кречет.

— А твій “січовий” принцип облаштування загону мені теж припав до душі — обов’язково скористаюсь! Але ось тобі й моя порада: ніхто, крім тебе, не повинен знати, в якій саме з кривок і в якому із загонів, ти ночуєш сьогодні, а в якому завтра — це азбука конспірації. Я ще й сам не користувався нею, але чим сильнішими ми ставатимемо, тим більше буде спроб заслати до нас шпигунів, зрадників, або просто вбивць, — він посміхнувся невесело, обняв Кречета за плечі, а потім, немов відчувши силу побратима, запалився знову. — Разом, друже Кречете, ми годні гори звернути! Все Полісся, вся Волинь, все Поділля мусять бути під нашим контролем. Жоден українець не повинен бути вивезений у рабство, жоден ешелон з нашим продовольством не має перетнути український кордон! На всіх залізничних вузлах, на всіх станціях нам необхідно мати своїх людей — хто володіє інформацією, той володіє ситуацією. А всі ці кохи повинні запам’ятати: хто сіє вітер, той пожне бурю! Він, бач, навіть столицю так званого рейхскомісаріату Україна розмістив не в Києві, а тут у нас, у Рівному, вважає Україну не національним, а територіальним поняттям, виродок! Але на наших теренах йому буде не з медом!

— З нашими теренами все ясно. А як же Галичина? Нам без неї, як без рук.

— Галичина довго чекати себе не змусить! В Галичині зосереджено потужний інтелектуальний і людський потенціал. Там широко розгалужено осередки ОУН, кооперативний рух — усе це готові структури для створення бойових організацій. Справа за малим — потрібна політична воля для прийняття рішення, думаю, що до наступного року вони визріють. Ми ж, за цей час, спробуємо

створити свої підрозділи, взяти під контроль свої території, захистити населення від терору й грабунку.

Над лісом згустились вечірні сутінки, замерехтів діамантовим полум'ям чорний плащ серпневого неба проспівало вечірню пісню дрібне лісове птаство, десь у хащах тривожно прокричав пугач, і стало тихо. Далеко звідси гриміли кровопролитні бої, горіла земля і метал, кипіла вода вже не українських рік, не на життя, а на смерть зійшлися вчорашні союзники — двоє найкровожерливіших тиранів століття — Сталін і Гітлер. Зійшлися щоправда не самі вони, а мільйони посланих ними безправних солдатів, аби вгризтися в горло один одному, аби вмерти за тих, хто послав їх на смерть, будучи впевненими, що вмиратимуть вони за Батьківщину. Цей 1942 рік став роком нелюдського напруження для всього населення червоної імперії. Саме за цей рік більшовики втрапили початкову перевагу перед нацистами в території, населенні й економічному потенціалі. Саме цього року Сталін видав один із найжорстокіших наказів в історії людства під пропагандивною назвою “Ни шагу назад” №227 від 28 липня 1942 року, яким вводилося формування штрафних батальйонів у складі фронтів і штрафних рот у складі армій — смертників, яким дозволялося загинути за “советскую родину”, а для тих, хто в штрафбати ще не втрапив, назначалися “заградітельніє отряди”, завданням яких було не допустити відступу непереможної й непохитної Червоної армії. Цей рік став також роком несподіваних військових кульбітів для імперії брунатної. Ніхто не сумнівався, що Гітлер прорветься в Закавказзя, аби перекрити потоки каспійської нафти для Сталіна, та він раптом зняв з фронту найкращу армію й направив її на Ельбрус (не просто найвищу вершину Європи, а й праматір арійської цивілізації) шукати там вхід до Шамбали, шукати Олімп арійських богів, що, на його думку, мало б дати йому непереможну силу. Ніхто не сумнівався, що програвши битву за Москву через люті сорокаградусні морози в листопаді-грудні минулого року, він поновить наступ навесні року нинішнього, натомість величезні армії німецьких військ він спрямував

на Волгу, до Сталінграда, колишнього Царицина (хазарський Сарацин) — древньої столиці Хазарії, яка для Гітлера була оплотом світового зла, й, знищивши це зло, він сподівався на світове панування. Саме тому з сімнадцятого липня й почалася ця битва на винищення, а двадцять третього серпня масоване німецьке бомбардування зруйнувало місто, залишивши на вулицях і під руїнами понад сорок тисяч мешканців, і ліквідувавши понад половину житлового фонду. Гітлер наказав місто знищити до тла, тому воно зазнавало щоденних бомбардувань, що включали до 400 рейдів літаків бомбардувальної авіації, а також безперервного мінометного обстрілу планомірно — по кварталах, аби не залишити шансів цивільному населенню, яке насправді вже й пам'ятати забуло про той зловісний Хазарський каганат.

Десь ревіли бої, десь розігрувалась сатанинська шахова партія, в якій українцям, в тому числі й Бульбі з Кречетом, відводилась роль простих піхотинців, яких з легкістю віддавали в жертву обидва шахісти, та самі повстанці себе не вважали ані жертвами, ані шаховими піхотинцями — вони були людьми, вони боролись, вони любили й ненавиділи, вони страждали й раділи, у них було своє бачення долі власної країни, й місця в ній для обох тих кривавих шахістів вони не передбачали.

Із бездонної високості Чумацького шляху зірвалась приречена зоря й помчала прямісінько до них, лишаючи яскравий навскісний слід по всьому небосхилі. Такої миті треба мати справжнє сокровенне бажання, щоб встигнути замовити його, заки зоря ще не впала в росяні трави, й тоді те бажання здійсниться! Воно обов'язково здійсниться, треба лише вірити! Таке бажання у них було!

* * *

За день до встановленої Кречетом дати останній з розвідників повернувся з найвіддаленішого від бази містечка Любешів, отож наступного ранку Бурого несподівано викликали до загону під Берестяне, де нині ночував Кречет, на доповідь. З його інформації випливало, що в районних містечках німецькі гарнізони рідко складають понад два десятки солдатів, там в основному орудують шуцмани — поліція. Серйозний гарнізон є тільки в Ковелі, але й залізничні станції в Ківерцях, Рощиці, Рафалівці й Маневичах охороняються досить пильно. Біля Любешова з літа стали з'являтися люди в радянській військовій формі — офіцери. Залякують, провокують, забирають продукти й одяг — пробують організувати партизанські загони. Люди їх на дух не сприймають, то вони намагаються стравити населення з німцями, щоб у людей не лишалося вибору. Адже за кожного свого вбитого німці розстрілюють мирне населення. Ешелони для відправки в Німеччину молоді формуються тільки в Ковелі, але в кожному районному містечку створені спеціальні управи для того, щоб забирати наших хлопців і дівчат, отже ця робота ведеться постійно й молодь десятками утримується під вартою до відправки на залізницю.

Два наступні дні Кречет об'їздив свої загони, перевіряючи на місці, як хлопці справилися з його завданням. Виглядало незле. В кожному загоні встигли не лише подвоїти-потроїти чисельність, а й провести вишкіл новобранців та облаштувати табори. Особливо сподобався Кречету загін під містечком Колки, де не просто зробили землянки для вояків, але зробили їх невидимими й при цьому кожна така споруда мала по кілька потаємних виходів. Кречет аж засвітився від вправності боївки.

— Це криївка! — пояснив командир загону Босий — кучерявий, як циган, чолов'яга років сорока.

— А де ж ти такому навчився? — поцікався Кречет.

— Книжки читаю, — посміхнувся той у відповідь.

— Ну раз так, то поїдеш зі мною, розповіси всім командирам, що ти там вчитав.

Нараду зібрали надвечір. Кречет надав слово Босому й той коротко розповів командирам інших загонів, як саме будеється криївка, а для більшої ясності роздав їм ще й власноруч намальовані плани схронів.

— Тільки ж після не забудьте спалити ці малюнки! — нагадав колегам.

— Не після, а тут і зараз! — втрутився керівник служби безпеки. — Уважно прогляньте й спаліть при нас. Ця інформація може коштувати життя цілому загону! Тому кожному криївку будують самостійно тільки ті люди, які й будуть в ній жити, самі продумуючи план і розміщення виходів!

Кречет схвально кивнув головою, відмічаючи прискіпливість заступника, псевдо якого “Сліпий”, очевидно, мусяло означати його всевидючість і прозорливість, а потім запитав Босого.

— Скільки часу треба на її спорудження?

— День. Десять чоловіків — одна криївка. Якщо робити ще й для коней, то треба два дні.

— Даю три дні. А ти, Босий, і ти, Бурій, затримайтесь.

Командири розійшлися-роз’їхалися по своїх загонах, а Босий отримав завдання здійснити рейд до Любешова.

— Бурій, виділи Босому того розвідника, який туди вже ходив: він буде їхнім провідником, їхніми очима. А ти, друже Босий, запам’ятай: нести звідти нічого не треба, тільки так, щоб самим вистачило на дорогу, а головне, звільни молодь і розжени там всяку потолоч. Людей бережи! Дорога туди єдина, на ній тебе й ловитимуть, тому напасти слід з боку Білорусії, нехай думають, що ти з тих країв.

— Розберусь, пане сотнику!

— Не забудь, початок операції рівно через тиждень! І ще одне: намагайся не спровокувати німців до терору проти населення. З Богом! — потис руку Босому.

— До зустрічі!

Босий вийшов у ніч, а Кречет із Поручником і Бурим ще раз проговорили найдрібніші деталі всієї операції. Наступного вечора відбував загін на Камінь-Каширський, а ще за два дні — на Рафалівку, Маневичі й Ковель. Кі-

верці й Рожище вирішили покищо не чіпати, щоб створити враження, ніби повстанці діють по лінії залізниці Сарни – Маневичі – Ковель і на північ від неї.

Сам Кречет вирішив піти разом з Бурим на Ковель. Аби у Елі не виникало спокуси йти з ним, він заздалегідь залишив її, як медичну сестру й доньку медиків у санпункті загону замість Фрідмана, якому відмовити було неможливо. Йося Любарський і справді виявився чудовим стрільцем, отже за нього розгорілася справжня суперечка, та справу вирішив командир диверсантів Степан, призначивши його відповідальним за підготовку стрільців для всіх диверсійних груп.

Завдання для всіх летючих бригад було майже однаковим: продемонструвати свою присутність для населення, свою силу для окупантів, заручитися підтримкою в якомога більшій кількості населених пунктів, знайти активістів, готових не лише організувати допомогу повстанцям, а й за потреби взятися до зброї. Важливим завданням було також забезпечити себе одягом, продовольством і боєприпасами. Але головним визначалося не допустити вивозу українців на роботи в Німеччину. З огляду на це найпотужнішу бригаду Кречет сформував для диверсії в Ковелі, куди захоплених хлопців і дівчат звозили з більшої частини Волині. Кречет наказав передати під свою оруду по п'ять вояків із кожного загону, а також долучив до групи охорону штабу й загони біля Сильного та Берестяного. Таким чином набралася повнокровна сотня.

Проте, й Кречету, й Поручнику з Бурим було зрозуміло, що такої потуги замало для штурму чи відкритого бою з численним гарнізоном Ковеля, адже для німців він мав стратегічне значення, оскільки через місто йшли важливі залізничні шляхи до Києва, Бреста, Варшави, а також на нинішню столицю рейхскомісаріату Рівне. Місто є третім за чисельністю центром всієї Волині. За словами Бурого, вся влада в місті належить гітлерівській адміністрації — гебітскомісару й поліцейському гарнізону, який несе цілодобову патрульну й караульну службу, в місті діють п'ять церков, залізнична амбулаторія, вісім млинів, два з

яких — великі, електростанція на 850 кіловатт, хлібопекарня, харчокомбінат, морозильня, торфорозробка, залізничне депо, цегельні й бетонний завод, фабрика ланцюгів і цвяхів, а також низка інших промислових об'єктів. Німці проводять у місті політику жорстокого терору проти місцевого населення, особливо з призначенням Коха гауляйтером України. Проводяться суцільні розстріли єврейського населення, а також українців, які не здали продовольчі побори, чи ухилялися від набору в Німеччину. В місті виходить одна україномовна газета “Вісті Ковеля”, відповідальним редактором якої є професор Муравський, а головним редактор Бачинський — люди у місті відомі й шановані, які не сприймають більшовиків, але газета, річ ясна, пронимецька. Бурий приніс із собою її перше число від 21 лютого цього року, в якому було поміщено “Заклик Гебитскомисара Кемпфа”. Розвідник подав Кречету газету й сотник прочитав у голос те звернення:

“Від сьогодні будуть виходити раз на тиждень “Вісті Ковеля”.

Вони інформуватимуть населення про всі важливі події в світі, крім цього міститимуть всі оголошення мого закладу. Українці! Багатомільйонна армія німецького народу прогнала з вашого краю більшовицьку заразу. Але війна ще не закінчилась! Англія, яка змусила Європу до цієї війни всіма своїми погрозами, мусить бути знищена. Метою для нас є створити Європу сильною, а тим самим піднести ваш край до достатку й процвітання. Хто буде радісно виконувати свої обов'язки, тому піду радісно назустріч!”

— Ну, це він вже загнув, щодо радості! — посміхнувся Поручник. — Але позитив цієї газети в її антибільшовицькій спрямованості!

— А ще один позитив у тому, що друкується вона на вулиці Стародвірцевій, 8, у видавництві “Нове життя”, тобто за сотню метрів від мого дому, а там мають бути друкарські машинки й папір до них, необхідні для нашого нового життя! — засміявся Бурій.

— Добра думка, козаче! Але головне для нас — звільнити бранців!

Білий кречет

— Я пропоную вступити до міста маленькими групами з кількох напрямів, провідників я дам — це мої родичі, люди надійні, не підведуть. Два-три диверсійні загони підбираються до залізничної станції, знаходять теплушки з бранцями або бараки з ними (місце їх знаходження мені повідомлять у Ковелі) і чекають сигналу — підриву електростанції, після чого звільняють молодь. Ми ж беремо під контроль караульне приміщення й казарми поліції, — він ткнув пальцем на мапу, вказуючи, де саме розміщені ці об'єкти.

— Тільки, як інженер, скажу, що підірвати легше трансформаторні підстанції, а не саму станцію — і охорона менша, і ефект моментальний! Знаєш, де вони?

— Знаю. Ось тут.

— Відходити треба тими ж маршрутами, якими будете заходити в місто, а потім подалі від доріг — німець туди не сунеться! — втрутився Поручник. — А вартових знімати слід не після вибуху, а перед ним, отже домовтесь на час, а не на подію. І ще один об'єкт є для нас важливим — лікарня, аптека чи амбулаторія, словом, потрібні медикаменти, бинти й усе, що пахне ефіром і спиртом!

— Підсумовуємо! — Кречет навіть підвівся з-за дощатого столу. — Ти, Бурий, виходиш негайно. Дорогу нашим летючим бригадам вкажуть твої розвідники. Зустрінеш нас у тому місці, що ти вказував. Там узгоджуємо деталі операції й беремося за її здійснення.

* * *

У своєму заступнику Бурому Кречет був упевнений на всі сто відсотків — чоловік він надійний, обстріляний — воював у Війську Польському, німецькі звички й поведінку знає добре. Проте, на зустріч з ним, біля села Волошки, за дві години до обумовленого часу послав двійко розвідників — придивитися, щоб не ризикувати всім загonom. Усе було тихо. Бурий хитрість сотника зрозумів, але не образився — війна. Після короткої наради командири летючих бригад у супроводі провідників, при-

ведених Бурим, розійшлися зі своїми вояками обходити місто — хто зліва, а хто справа. Операція в усіх визначених населених пунктах мала розпочатися одночасно — завтра, в нуль годин тридцять хвилин, після зміни караулу, коли одна зміна вже заснула, а друга вже втратила початкову обережність. Бурий повідомив, що бранці насправді є, але на повний ешелон ще не вистачає, тому їх тримають у складі біля депо, охорона складу не з німців, які охороняють військові ешелони, а з місцевих поліцаїв, що, з одного боку, добре, бо німецька поліція вишколена значно краще, а з іншого — додає клопоту, бо не будеш же ти вбивати своїх — українців, яких просто треба перетягнути на свій бік. Вирішили діяти за ситуацією, але намагались обійтися без трупів.

За кілька хвилин до встановленого часу, диверсанти оглушили вартових біля складів з бранцями й, відкривши ворота, розбудили й вивели надвір ошелешену молодь.

— Мерщій за мною! — скомандував командир диверсантів і кинувся вбік від залізничних колій. Напівсонні хлопці й дівчата — чимдуж за ним.

Цієї миті десь біля електростанції пролунав потужний вибух і в місті погасло світло. Біля казарми німецької поліції почулися постріли.

— Вогонь! — скомандував Кречет і кілька кулеметів та десятки автоматів примусили шущманів залягти в казармі. Тим часом стрілянина зчинилася по цілому місту — то там, то там вона доповнювалась вибухами гранат та криками німецькою й українською мовами. У повній темряві це було вражаюче! Та за якийсь час місто, одразу в декількох місцях, освітили язики полум'я — горіло кілька автівок біля казарм поліції, підірваних Йосею з товаришами, та деякі будівлі — від центру до околиць. Раптово все вщухло. Тільки німецькі пожежні команди намагались загасити пожежу в гебітскомісаріаті, караулці шущманів, залізничному депо та в одному з млинів.

Повстанці відійшли тими ж маршрутами, що й заходили, і кожен загін мав збиратися в тому ж місці, звідки вони рушали до міста. Ті, хто відбився від групи, мали

діставатися бази самостійно. Тому Кречет з бійцями своєї охорони бігли не зупиняючись аж до самісіньких Волошок, хоч погоні за ними й не було. Дочекавшись на місці збору Бурого з двома його розвідниками, Кречет пожарчував:

— А що ж це наша розвідка не попереду, а позаду війська?

— То ми в наступі попереду, а при відході — ми останні! — серйозно відповів Бурий. — Але ще й тому, що завантажились ми трішки, — він указав на три повні заплічники.

— Чим? — поцікавився Кречет.

— Корисними речами, пане сотнику! — посміхнувся Бурий. — Дуже потрібними, як для нового життя, так і взагалі для життя!

— Ну молодець! — здогадався, про що йдеться Кречет. — А коли ж ти встиг?

— Та встиг, редактор — то ж мій професор! — зареготав Бурий. — Трохи безладу йому організували — про враже око — та й уже!

— Ну, добре. Час рухатись далі, — підвівся Кречет і раптом почув окрик вартового й пароль у відповідь. — Свої.

До гурту підійшло двоє вояків і з ними ціла зграйка хлопців.

— Це що за козаки? — запитав Кречет.

— Раби для фатерлянду! — відповів один із стрільців.

— А чому додому не побігли?

— Далеко, та й лячно: німці піймають — застрелять. Ми ж самі погодились, — пробубнів котрийсь із хлопців.

— Як то самі? — здивувався Кречет.

— Та приїздили агітатори їхні й так м'яко стелили, про Європу казали, про мирне життя, про заробітки, ну то ми й повірили.

— Дурепо ж ти, дурепо! Навіть дурнем тебе гріх назвати! Язык не повертається! — закипів Кречет. — І чого ж ти від нас хочеш?

— З вами хочемо піти!

— Так ми ж, бісова твоя душа, не працюємо на німців, а боремося з ними! Зрозумів?!

— І ми будемо боротися! — не здавався “дурепа”. — І не дурепа я. Петро Шевчук, з Камінь-Каширського. І вони всі звідти ж, — кивнув головою вбік своїх супутників.

— Бурій! Вдягни на них заплічники — нехай заробляють право боротися! Рушаймо!

Вони знову припустили підтюпцем, іноді переходячи на крок, щоб перевести подих, і на ранок були вже на безпечній відстані від Ковеля. Перепочивши на узліссі якогось лісового масиву зо дві години, рушили далі, виславши вперед розвідку, й поставивши позаду охорону.

До табору дісталися без пригод, і Кречет дав людям можливість перепочити, допоки будуть підтягуватися інші бригади з Ковеля. Тим часом Поручник доповів, що повернулися летючі бригади з Маневичів та Рафалівки — дістали чимало трофеїв, але втратили двох вояків, які загинули від однієї гранати. Кречета ця новина приголомшила, він ще не звик втрачати людей, яким віддавав накази. Для себе особисто він давно все вирішив і був готовий зустріти смерть у бою, адже тільки тоді, коли ти готовий до смерті, в тебе є шанс вижити. Він був готовий, він знав, що життя дається не один раз, він насправді ніби відчував, що вже жив на цьому світі й повернувся сюди знову, аби завершити якусь дуже важливу місію, якусь справу, незавершену в тому житті, він відчував, що обов'язково повернеться сюди знову, якщо не встигне завершити цю місію тепер, адже не може Творець, поклавши стільки сил і натхнення на створення людини, створити її смертною, дозволити Своєму творінню перекотитися життєвою юдоллю, немов перекотиполе, й пощезнути в пітьмі разом з Його, Творця, часткою у власних грудях — тим палаючим згустком Віри, Надії й Любові, що зветься Духом, що возвеличує людину й змушує її задивлятися в зоряне небо, що веде її на самопожертву й робить безсмертною. Він був готовий до самопожертви, але ще не міг сприймати без болю чужі жертви з його волі. Можливо, саме тому, що відчував у собі той високий Дух, ту Божу іскру.

Відчуваючи стан Макара, Еля навіть не наважувалась розпитувати його про деталі операції, хоч їй дуже кортіло

довідатись подробиці. Утім він, мабуть, сам про все здогадався, а тому сказав уже в ліжку: “Підсумки акції підведемо, коли прийдуть останні загони”.

Останнім повернувся не Босий з Любешова, а загін Струка з Камінь-Каширського, але хвилювання Кречета виявились марними. З'ясувалося, що Струку вдалося не тільки влаштувати переполох невеличкому німецькому гарнізону й захопити медикаментів та продовольства, а й нав'язати тісні контакти зі священником Олександром Білецьким з великого села Хотешів, а той у свою чергу, познайомив Струка з Петром Маковецьким, членом ОУН, колишнім головою тамтешнього сільпо. Саме на зустріч із ним і довелося почекати. Але вона того варта! Ці люди дуже загорілися ідеєю створити боївку на базі Хотешева. Сам Маковецький проводить активну роботу в середовищі так званої української допоміжної поліції, в якій і сам перебуває в містечку Ратне. “Маковецький розповів, що ще восени 1941 року німці почали вербувати українців на службу в українську поліцію. Деякі погодилися, позаяк там давали відповідний пайок, а до того ж, спочатку жодних каральних акцій проти населення не проводилося. Та згодом цих людей почали змушувати брати участь у грабунках майна, вилученні худоби, в каральних експедиціях, і хоч у розстрілах вони участі не брали — це завжди справа рук німців, — але, зрозуміло, що терпець у поліцаїв урвався й вони лише чекають команди на перехід під оруду ОУН. Водночас німці на цей момент також перестають довіряти українцям. Вони довідались про підготовку ОУН до боротьби, так що там організація серйозного загону — справа найближчого часу. Працюють вони з галичанами, я так зрозумів, що з бандерівцями”, — підсумував свою розповідь Струк.

— Я думаю, що того ж можна чекати і в Ковелі, — озвався Бурий. — Там працює такий собі Олексій Шум, давній член ОУН. Я зустрічався з ним цього разу перед акцією. Це він просив мене не вбивати поліцаїв, бо переконаний, що вони будуть разом з нами.

— Ну от і добре! Тепер ми маємо уявлення про стан справ у Ковелі й Камінь-Каширському, а також у Рат-

ному. Там є надія, або навіть упевненість у тому, що за-
гони УПА будуть сформовані.

— У Любешові також працюють активісти з оунівців,
звати їх Дем'яненко й Романюк! — образився за “своє”
місто Босий. — Їх знайшов наш розвідник, ще коли ходив
туди першого разу.

За словами Романюка, бажаючих вступити в УПА у них
там більше, аніж зброї.

— Зброєю ми можемо допомогти в разі потреби. —
втрутився Кречет. — Сподіваюсь, про канали зв'язку ви
всі домовились?

— Ще б пак? — за всіх відповів Босий.

— Тепер, стосовно Рафалівки і Маневичів, — підвівся
Кречет. — Вони, хоч і найближче від нас, але там знайти
активістів поки що не вдалося. Тому, Бурий, візьми ці
об'єкти під свій особистий контроль. Звідти доставлено
найбільше трофеїв, але в Рафалівці загинули наші побра-
тими. Бурий! Узнай мені, чиїх рук це справа! Я прагну по-
мести! Ти чув, Бурий, що сказав Йося? — і, не даючи
Бурому відповісти, завершив. — Ніколи не забуду, ніколи
не прощу!

У наметі запала тиша й стало чутно, як потріскує лам-
пада, а потім забарабанив дощик, нудний, безбарвний,
затяжний — провісник початку справжньої осені.

— Вчасно ми впоралися з операцією, Кречете! — заува-
жив Поручник.

— Не бідкайтесь, панове! Ще буде й бабине літо, — від-
повів сотник, хитрувато посміхаючись.

* * *

За кілька днів зв'язківець із Луцька приніс страшну
новину: під самим кордоном з Берестейщиною
німці цілковито винищили велике село Кортеліси з хуто-
рами навкруги. Беззахисних людей розстрілювали з ку-
леметів цілих півдня — чоловіків, жінок, дітей, стариків.
Спалили понад сімсот хат. Село українське. Сорок родин
євреїв розстріляно там незадовго до цього. Німці ска-

зали, що це кара за підтримку червоних партизанів, а наші люди кажуть, що ті червоні недобитки, москалі, переховувалися в українських родинах ще з червня минулого року, коли драпали від німця, а потім збилися в зграю біля двох десятків особин і почали вбивати то поліцаїв, які, до речі, їх також переховували в своїх родинах, то поодиноких німців, але все воно тільки задля того, щоб спровокувати німців на помсту селянам. Декого із молоді вони забрали до лісу. Німці спочатку тричі збирали сходи села: перший раз попередили, на другий раз розстріляли сім'ї тих, хто пішов до червоних, а коли й після цього москалі вбили німця посеред села, то вчинили цю бійню. Самі ж ті червоні партизани під час різні сховалися в лісі й навіть жодним пострілом не спробували врятувати тих, хто ховав і годував їх більше року. Усього в Кортелісах ростріляно біля двох тисяч українців.

Кречет терміново відправив зв'язківця до Бульби-Боровця з пропозицією зустрітися для прийняття рішення щодо реакції на цей злочин. Бульба відповів, що зараз його бригади збираються в групу в іншому місці й на це необхідно зо два тижні. Про місце і час зустрічі він повідомить одразу по закінченні передислокації.

— Отже, панове товариство, ми маємо час, щоб завершити розпочату справу. Нам треба подбати про запас на зиму, заглянути в Ківерці з Рожищем, відвідати Рафалівку, бо надто тихо довкола, як для військового часу, моторошно тихо! Треба, щоб окупантам удень і вночі обухом бив по голові дзвін Кортелісів, — Кречет навіть зблід від збудження. — Ніколи не забудемо, ніколи не простимо!

Наступного дня він відправив на Рафалівку підводами дві найближчі летючі бригади, а ще через день розділив на чотири рої, сформований із чотирьох десятків кращих диверсантів кінний загін, і підвечір кожна десятка окремо рушила на Рафалівку. Ще раніше Кречет відправив зв'язківця до Бульби з проханням заблокувати залізницю й дорогу із Сарн на Рафалівку, де буде проведено акцію відплати. З відповіддю нарочний мав прибути в умовлене місце під Рафалівкою. По дві інші летючі бри-

гади підводами вирушили на Рожище й Ківерці — також дрібними групами. А ще одна, з-під Колків, — на Маневичі, маючи завдання в установлений час підірвати залізничні колії й унеможливити рух у бік Рафалівки дорогою шосейною, ліквідувавши існуючі на ній містки. У загонах залишили тільки вартових, у штабі — тільки Поручника, Ельвіру Францівну та п'ятеро охоронців. Вели загони розвідники, які здійснювали розвідку в кожному з містечок і вивчили їх до дрібниць. Крім того, на кожне з містечок пішли й ті з бойовиків, хто там народився.

Похитуючись у сідлі, Кречет ще і ще раз обдумував план операції. Видавалось, що врахував найдрібніші деталі. “Але ж такої акції українські повстанці ще не здійснювали, — думав Кречет. — Навіть у Шепетівці завдання стояло зовсім інше. Там треба було продемонструвати свою силу, звільнити людей, підтримати населення. А тут уперше маємо показати окупанту, що його сподівання на безкарність — марні! Розвідники й учасники першої вилазки доповіли, що в Рафалівці працює промкомбінат, знову пущено електростанцію, маслоробний і лісопильний заводи постачають німцям свою продукцію, діє лікарня, перетворена тепер на німецький госпіталь, й аптека, а до війни був навіть пологовий будинок та амбулаторія. Із 1940 року Рафалівка — районний центр. Німці в містечку вже провели розстріли євреїв, рострілювали й тих, хто уникав відправки в Німеччину й, зрозуміло, тих, хто не здавав обов'язковий продуктовий податок — контингент. Усі промислові об'єкти мають охорону. Найбільше охоронців на залізничній станції. Поруч із нею й казарма шуцманів. Під час першої вилазки вдалося добре потрусити маслозавод, продовольчі склади й аптеку, але на залізничній станції зав'язався бій, у якому й загинуло двоє повстанців. Цього разу будемо діяти за Ковельським планом, але пощади не буде!” — вирішив Кречет.

І ще одна думка не давала йому спокою: він знав, що так само й німці спробують відповісти помстою на помсту, а тому місцеве населення опиниться під загрозою. “Чи маю я право ризикувати життям інших людей, аби

вгамувати власну спрагу помсти?” — думав він, і не знаходив відповіді у своєму серці, хоч його роз’ятрений розум таку відповідь услужливо підказував. Розум говорив йому, що зараз війна, яка ще ніколи не відбувалася без жертв, що тільки тоді можна сподіватися на свободу, коли битва за неї стане справою не лише його сотні, не лише долею УПА Бульби-Боровця, а усвідомленим вибором кожного, тільки тоді, коли люди самі відмовляться бути жертвами, як відмовився бути жертвою Френкель Фрідман, коли кожен українець так само скаже собі, як сказав собі осиротілий скрипаль Йося Любарський: ніколи не забуду, ніколи не прощу. Розум відповідь знав, серце їй не мало.

Поволі думки його переключились на Елю. Він ніяк не міг осягнути, яким чином ця жінка здатна відчувати найменші порухи його душі, найменші зміни настрою, найменші збурення думки. Ну звідки могла вона знати про всі ті сумніви, що терзали його душу щодо акції відплати? А знала ж! Нічого не порадила, ні від чого не відмовляла, лише сказала, мов єлеєм душу помазала: “Я зрозумію будь-яке твоє рішення, Макаре, я тобі довіряю!” Кречету стало спокійно й тепло від цього спогаду, він уявив красиве обличчя дружини, пригадав, як ніжно вона лоскоче віями його плече, як палко обнімає, як беззастережно віддає себе всю в його повну власність. “Так буває лише тоді, коли жінка справді довіряє чоловікові!” — подумав він із вдячністю десь у самій гушці серця.

До Кречета під’їхав Степан:

— Пане сотнику! Мабуть мені вже час? — запитав, маючи на увазі містки на всіх дорогах, що вели до Рафалівки.

— Вирушай, друже, але ж дивись, раніше визначеного часу не підривайте! — відповів Кречет і на прощання поплескав побратима по плечу.

Степан гукнув своїм одчайдухам і за мить стукіт копит їхніх коней розтанув у напоєному осінньою тривогою нічному повітрі.

Наступної ночі Рафалівка, вже за звичкою, засинала рано, з настанням довгої осінньої ночі, проте й прокину-

лась несподівано рано — за півгоди по півночі. Спочатку в казарми шуцманів і караульне приміщення полетіли гранати й міни, а диверсанти розстріляли вартових, потім пролунав вибух на трансформаторній підстанції й повсюдно зникло світло, потім нищівним вогнем кулеметів і автоматів подавили поодинокі постріли з казарми й караулки, а вже потому запалала комендатура, заводи та приміщення залізничної станції й почалася ніч довгих ножів — месники не знали пощади. Йося підстрелив офіцера, а потім ще живому запхав до рота листівку, надруковану Елею на ковельській машинці, з промовистим текстом: **За Кортеліси! Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!**

А потім той офіцер-übermensch помер зо страху прямо на східцях комендатури, коли untermesch Йося повідомив йому свою національність. Здивував усіх і сотник Кречет, на якого накинувся величезний шуцман, а Кречет, замість відбиватися, використав вагу і швидкість нападника, упавши на спину й підставивши ногу під пузо німоті, внаслідок чого та десятипудова туша перелетіла через власну голову й так гепнулась об землю, що на мить заглушила гомін бою, ну а Кречет довершив справу, розпоровши тушу ножом — від лобка до грудини. А потім, підхопившись на коліно, скопив автоматною чергою ще двох, що-правда, менш вгодованих зайд. Згодом, коли вже не було кого стріляти, сп'янілий від ворожої крові Бурий, побіг до шпиталю з гарячим від безперервної стрільби кулеметом наперевіс, та йому на впереїми кинувся Френкель Фрідман, розставляючи руки й затуляючи собою вхід.

— Ти що, збожеволів? — захрипів йому в обличчя Бурий.— Пусті! Там фашисти!

— Стій, Бурий! Там — хворі! Хво... — пістолетний постріл з дверей лікарні в спину обірвав його на півслові. Бурий каменем упав на землю, перекутився через спину й випустив на той постріл довгу-довгу чергу, а сам рвонувся в чорну пащеку дверей. Та раптом він ніби знову почув ті слова лікаря Фрідмана, ті останні слова, й застиг на якусь мить, а потім метнувся до Френкеля, закинув його на плечі й побіг у напрямку околиці.

На ранок рафалівці познаходили на видних місцях розклеєні, й розкидані листівки про німецький злочин у Кортелісах з жирно виділимим закінченням: **Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!**

Недобиті німецькі вояки на трупах своїх земляків знаходили те ж, що й у зціплених зубах свого офіцера *for übermensch*.

Повстанці зникли так само несподівано, як і з'явилися. По дорозі до бази їх наздогнали підрильники Степана, які не залишили цілим жодного містка на підступах до Рафалівки й підірвали залізничну колію як з боку Сарн, так і з боку Маневичів.

За кілька годин потому прискакав і зв'язківець з Яполоті: Бульба-Боровець повідомляв, що в Сарнах збирається чимала сила карателів, яких він буде блокувати по ріці Горинь, де підірвані мости на залізниці й на шосе. Просить підмоги.

Кречет повернув свою оперативну групу на Північний Схід, відправивши одного зв'язківця до Поручника з наказом залишити летючу бригаду для охорони штабу й спрямувати решту під Сарни, другого зв'язківця повернув знову до Яполоті — повідомити, що сотня Кречета на марші, а третього — під село Комарове, де мала чекати наказу бригада, що поверталася з Маневичів.

“Маневицька” бригада й приєдналась першою. Командир доповів Кречету, що завдання вони не тільки виконали, а й перевиконали, практично знищивши німців у містечку. “Цього разу, — продовжив він, — у селищі вдалося знайти тямущого чоловіка-українця, котрий розповів жахливі речі: до війни в Маневичах біля половини населення були євреї, ще тридцять відсотків — поляки, навіть якась кількість чи то молдован, чи то осілих циган з Бесарабії, українці ж займали відверто упосліджене становище в соціальному й майновому стані. Після 1939 року червоні взяли за поляків і частково їх знищили, частково депортували, а частково зробили своїми пособниками. Один із таких — поляк-комуніст Юзеф Собесяк створив ніби партизанський загін, який іноді розкидає листівки, але за нього ще й німці розстріляли якусь кіль-

кість поляків. Швендяють там іноді в окрузі ще й якісь прибудні червоні партизани, ніби з Білорусії, то ті грабують населення безбожно. Євреї жодного партизанського загону не творили, але їх винищують немилосердно — просто тому, що вони євреї. Українців, хто молодший, відправляють у Німеччину, хто старший — того гноблять тут. Ну от, пане сотнику, ми й не витримали, вирішили помститися нелюдам!” — виправдовувався командир летючої бригади, не знаючи, якою буде реакція Кречета.

— Це по-нашому, брате, по-людськи! — міцно потис воякові руку. — Долучайся до групи. Бульба чекає на підтримку!

— Слухаюсь!

На вечір наступного дня всі летючі бригади Кречета були зібрані в умовленому місці на річці Горинь і зайняли оборону вздовж шосейної та залізної доріг із Сарн на Маневичі — Ковель.

Командири доповіли Кречету про операції в Ківерцях і Рожищі, де було захоплено велику кількість зерна, іншого продовольства і добре поколошкано окупантів. Всюди повстанці залишили листівки: **За Кортеліси! Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!** Щоправда на Ківерці вийшла була німецька підмога з Луцька, та, потрапивши під вогонь повстанської засідки й втративши дві автівки, повернула назад. Тривогу Кречета викликало повідомлення про те, що в польських селах неподалік Рожища знайшли собі підтримку червоні заїди з Білорусі, мета яких — боротьба з націоналістичним підпіллям.

— Треба буде щільно зайнятися цими діячами, Бурій! — наказав Кречет.

— Слухаюсь! — пригнічено відповів Бурій, який після похорону Френкеля Фрідмана ходив, як у воду опущений.

На самому похороні він тільки й зміг промовити: “Я помщуся за тебе! Ніколи не забуду! Ніколи не прощу! А ти прости мені, брате, коли зможеш!”

— Бог простить, і я прощаю! — відповів за Френкеля Йосип Любарський і міцно обняв Бурого. Як брата.

* * *

До гауптквартири німецької армії. 16.10.1942
Двперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у велику банду приблизно тисяча чоловік під керівництвом Боровця та постійно отримують поповнення.

(Із донесення німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху 29 жовтня 1942 р.)

Поповнення до Бульби-Боровця й справді прибувало з усіх його летючих бригад, що діяли на великій території від Олевська на Житомирщині, до Гощі, Костополя, Березного, Рокитного Сарн, Дубровиці й Володимирця на Рівнинщині й у багатьох районах Кам'янецьчини. І за кілька днів загальна чисельність об'єднаної оперативної групи під його орудою становила понад півтори тисячі вояків. Карателі спробували висунутись на Рафалівку по шосе, та за кілька кілометрів потрапили під масований обстріл повстанців, які влаштували на дорозі справжні завали з повалених дерев та ще й замінували дорогу. Повстанці безборонно пропустили вперед три розвідувальні мотоцикли з екіпажами, після чого підірвали два ворожі танки й бронетранспортер, що рухалися попереду колони, підпалили, закидавши гранатами, автівки з карателями. Мінометники Кречета накрили карателів вогнем. Щойно німці оговталися й почали чинити спротив, повстанці ніби розтанули в лісовій гущавині, лишень потріскували гілки під копитами їхніх коней. Німці взялися розчищати завали, але повстанці вдарили з тилу. Такі гойдалки продовжувались кілька годин і карателі змушені були повернути на Сарни. Одначе під самим містом недобита німецька колона знову втрапила в засідку й зазнала серйозних втрат, навіть не зумівши вступити в бій, бо лісовики зникли так само несподівано, як і з'явилися.

Спроба прорватися залізницею була затяжною. Майже цілий день німецький ешелон, з двома завантаженими піском платформами попереду, то підривався на мінах,

то зазнавав обстрілу з обох боків, то змушений був зупинитись, аби аварійна бригада під щільним обстрілом повстанців відновлювала колію, а карателі намагалися зав'язати бій із повстанцями, однак ті розчинялися в гушавині рідних лісів, ніби самі лісові духи укривали їх від ворога. Коли ж аварійники шлях таки відновлювали, то несподівано лунали поодинокі постріли з гвинтівок, і вони не встигали сховатись за захисні бар'єри з піску, прикрашаючи власними трупами одноманітний ландшафт залізничної колії — то працювали найкращі стрільці Йосі Любарського. Закінчилась ця подорож на ріці Горинь, де повстанці не тільки підірвали міст, а й розібрали колії перед ним та після нього. Рух на стратегічно важливому напрямку Київ — Ковель — Варшава — Брест зупинився. Командир карального загону, втратив понад сотню своїх головорізів лише вбитими й жодних успіхів не здобув. Він розумів, що командування йому цього не подарує, треба негайно просити підмоги, але серйозний гарнізон є лише в Рівному, а це не ближній світ. “Доведеться перегрупуватись, і змінивши тактику, завтра повторити наступ”, — подумав він.

Бульба-Боровець також розумів, що стратегічну дорогу німці просто змушені будуть відбивати, й тому за день-два слід очікувати тут і бронепоезда, й танків, і цілий полк есесівців, і дідька лисого.

— Кречете! — підійшов він до побратима, який сидів біля нічного багаття й уважно прислухався до слів повстанської пісні.

— Хвилиночку, пане отамане! Послухайте, може щось нагадує, — піднявши руку, зупинив Бульбу Кречет. — Хлопці! А почніть-но спочатку!

Веселий парубок у німецькому френчі (холодно), який саме підкинув до вогнища дров, відповів з посмішкою: “А чого ж!” і затягнув несподівано чистим високим голосом:

Ой наступила та й Чорна хмара
На козацький край...

Білий кречет

А тоді вже старші вояки, підхопивши пісню, підперли той голос знизу справжніми чоловічими басами й знайома мелодія з невідомими Кречету словами полетіла над Поліськими лісами, то припадаючи в густі очерети численних боліт, то виринаючи до високості зоряного осіннього неба, аби всолодити там слух Творця всього сущого — а мо' почує:

Ой то не хмара — вража навала
Йшла в наш тихий рай.

Зайди-чекісти, хижі нацисти,
Ще й нещасний лях
Від хліба-солі, рідної волі
Йшли нас визволять.

Ворог грабує, палить, мордує
І в ясир веде...
Хто ж за Україну проти руїни
В бій нас поведе?

«Ой не журися, рідная мати, —
Ще нам не кінець» —
За рідну волю кличе до бою
Бульба-Боровець.

Ми ще розвієм чорнії хмари,
Безпросвітну ніч —
Вся наша сила, наша надія
Це — Поліська Січ!

Ой заgrimіли визвольні громи,
З ночі стався день —
Це Тарас Бульба, батько-отаман
Січ у бій веде.

Ой не забудуть райхскомісари
Ні політруки,

Як за свободу свого народу
Йшли поліщуки.

Ой не загине вічна слава
Про нашу УПА —
Рухне навіки вража комуна —
Червона Москва.

Ой не забудуть нашої Січі
Німці й москалі —
Ми ще поставим жовто-блакитний
На самім Кремлі.*

— Ось Ви й оспівані в піснях, пане отамане! — посміхнувся Кречет.

— Та воно ж, знаєте, не в мені суть, а в тім, що коли народ складає пісні про цю війну, то вона справді народна для цього народу, — перевів розмову в іншу площину Бульба, хоч Кречет помітив, що йому приємна така повага побратимів.

— Це насправду так, а то он більшовики горлопанять “ідьот война народная...”, а я щось не бачу, щоб той народ так вже кидався на ту війну — хіба під дулом автомата.

— Великої різниці між окупантами для нашого народу не існує, саме тому-то й мусимо боротися з усіма зайдами. А погомоніти я з тобою хотів ось про що. Ця дорога є для німців життєво необхідною, тому завтра вони знову полізуть її відвойовувати, а тим часом підтягнуть підкріплення. Проти регулярних військ ми довго не протримаємось — без артилерії можемо застосовувати лише партизанську тактику — диверсія, напад, відхід і так знову й знову. Отже, я пропоную такий собі план, — він нахилився до Кречета й щось гаряче зашепотів йому на вухо, — а зранку німота стане зговірливішою.

— Тепер я розумію, пане отамане, чому моя теща залишилась з Вами, а не пішла до зятя, — засміявся Кречет і рушив до своєї сотні.

* Слова С.Кандиби

О четвертій годині ранку, коли кожного, хто спить, огортає найміцніший сон, а декому навіть сняться сни, вряди-годи ще й кольорові, Кречет не спав. Разом з ним не спало ще й дві сотні кіннотників та диверсантів, зібраних Бульбиних і Кречетових груп. Диверсанти зняли вартових на залізничній станції біля кожного з ешелонів, поблизу карателів, заклали міни під кожен колію, а коли ті міни прогрімилі, то закидали гранатами караульні приміщення й казарми, пляшками із запалювальною рідиною підпалили обидва німецьких танки, автівки й мотоцикли карателів, а тоді справу довершила кінна сотня, що вихором пронеслася переляканим містом, поливаючи вогнем і свинцем непроханих зайд.

Із першими несміливими промінчиками осіннього сонця об'єднаний загін Кречета, розділившись навпіл, залишив Сарни, мінуючи за собою шосейку й підриваючи полотно залізниці. За кілька кілометрів на нього чекав Бульба-Боровець. Кречет доповів про результат нападу, а Бульба, вдоволено потираючи руки, промовив:

— Тепер чекаємо колони. Вони обов'язково попруть — арійська пихатість та зарозумілість поженуть.

— Почекаємо, — відповів Кречет, не дискутуючи з отаманом, який значно краще знав німців — їхню мову, звички й національну параною, яка, очевидно, й дозволила цьому народу, що дав людству блискучу плеяду світочів культури в усіх її галузях, охоче скоритися мракобісу-недоучці Адольфу Шикельгруберу, більше відомому як фюрер Німеччини Гітлер, та його екзальтованим містикам на кшталт рейхсфюрера СС Гімлера в їхньому диявольському прагненні до світового панування.

— Вони обов'язково попруть: *ordnung muss sein!* — Порядок мусить бути! — не приховував свого збудження отаман. — *Ordnung* — це друге ім'я їхнього бога! А ми, Кречете, цей порядок з тобою руйнуємо. Вони й розстрілюють не від люті чи, скажімо, ненависті, а задля порядку — раз так мусить бути, то вони так і роблять! — Бульба люто сплюнув у ще мокру з ночі траву. — І несуть вони із собою Європі, як ти помітив, не рабство, а “новий

порядок” — німецький! Але тут порядок встановлювати будемо ми, Кречете! Та спершу піди подрімай — котру вже ніч не спиш!

Кречет намагався щось заперечити, однак отаман відмахнувся, мов шаблюкою рубонув, що мало означати “не обговорюється!”, і сотник відійшов углиб лісу до багаття. Йому запропонували гарячої каші й він пригадав, що вже й не пам’ятає, коли востаннє мав щось у роті. За кілька хвилин він вже спав без задніх ніг, як сказав Бурий. Але за годину пролунав окрик: “Німці!” — й сотник підскачів, мов на пружині. “До зброї!” — скомандував, та раптом перед ним виріс зв’язківець Бульби-Боровця.

— Отаман кличе! Швидше! — крикнув той і навіть поманив рукою.

Спрацювало, бо Кречет, посміхнувшись, припустив за ним підтюпцем.

— Сотнику Кречет! — голосно, щоб почули присутні командири його підрозділів, скомандував Бульба. — На час моєї відсутності передаю командування оперативною групою Вам!

— Слухаюсь, пане отамане!

— Якщо не повернусь, після завершення цієї операції передасте командування полковнику Смородському. — Бувай, сотнику! Дай-но мені одного свого.

— Бурий! — крикнув Кречет.

— Двоє без зброї зі мною! — покликав отаман.

Бурий і один із командирів Бульби-Боровця з білим прапором, пішли за отаманом. Коли вийшли на шосе, прапороносець вибрався з прапором наперед і почав ним розмахувати з боку в бік. Колона, що рухалася назустріч, зупинилася метрів за триста. Якийсь час стояли й парламентарі, вимахуючи прапором, і колона, хрюкаючи двигунами мотоциклів та автомобілів, а потім з німецького боку також замахали білим прапором і від колони відділилась трійка переговорників. Підійшовши до німців, Боровець сухо привітався:

— Guten morgen, meine Gerren!

— Guten morgen! — відповіли кисло, бо з їхнього виду не скажеш, що ранок справді добрий.

— Darf ich mich vorschstelle. Meine name ist Borowets.

— Ich weise.

— Та кажи вже по-нашому, — прошепотів йому побратим.

— Панове! Я маю пропозицію, вигідну для обох сторін, але буду говорити лише з командиром загону.

— Слухаю! — відповів йому майор. — Ich chöge.

— Вам потрібна дорога. Нам потрібна гарантія, що не буде каральної акції в Рафалівці. Вам потрібна перемога. І мені потрібна перемога. Ми обидва її можемо здобути без крові. Тут і зараз. Hier und jetzt!

Майор нервово пограв жовнами, видно було, що тяжко думає, клята душа, подивився на усміненого Боровця водянисто-синіми арійськими очима, та зобразити в них зверхність не зміг.

— Я згоден. Колона починає рух уперед через три години! — вимовив через силу.

— Шосе й залізниця заміновані! — кивнув йому на прощання отаман і, повернувшись до німців спиною, попрямував до своїх.

Повстанці, що залишались чекати свого командира, хвилювались, здається, більше за нього самого. Він усмінений підійшов до Кречета й дружньо повідомив:

— Приймаю командування на себе.

— За час Вашої відсутності мої вартові піймали ось парочку цікавих людей, — він вказав на зв'язаних чоловіків, які лежали під пожовклим кущем ліщини.

— Розберемось по дорозі! — відповів отаман і віддав команду командирам своїх летючих бригад: “Вирушаємо за п'ять хвилин! Місце збору знаєте. Рухатися окремо! Охорона зі мною!”

— Я так зрозумів, що ви домовились, пане отамане? — не втримався Кречет.

— Так. Ми знімаємо блокаду доріг, вони відмовляються від каральної експедиції. Ordnung muss sein! Дорогий Кречете! — посміхнувся Бульба. — Що там у тебе за гості? — поглянув він на полонених. — Давай-но, подивимось.

— Мої хлопці кажуть, що шпигували за нами. Були зі зброєю. Схоже, що червоні заглянули на партизанський

вогник. Чи як? — посміхнувся Кречет до полонених.

— А ми і єсть партізани! Тільки ми не прислужувать немцам прішлі, как ви, а гнать їх с нашей землі! — раптом надривно підірвався один з полонених.

— Ой! — зрадів Бульба-Боровець, відчувши густезний запах перегару, що так пасував своєму власнику. — То це, може, саме ви розгромили тих німців у Рафалівці, Маневичах та підірвали мости, а вчора заблокували рух на дорогах і знищили масу карателів?

— Канєшна! Я сам слишал, как камандір докладивал в генштаб.

— Так-так. І командир, кажеш у вас є?

— Так точно! Дядя Петя.

— А може, у вашого дяді Петі і прізвище є? — так, ніби мимохіть, поцікавився отаман.

— Так его же прозвіще у нево такое — “дядя Петя”, — аж здивувався недолугості свого опонента жвавий вояка, — а хвамліє у нево подполковнік Бринській, — гордо повідомив п'яненький полонений.

— Ну, а тепер, соколе, трохи детальніше розкажи ось цьому парубку, яку таку “свою” землю ти прийшов сюди звільняти? — не те, щоб попросив, Боровець...

— Дак, дак...

— Миколо! — покликав отаман здорового січовика, посміхаючись тому позитивному враженню, яке справив на полоненого вигляд і сам образ Миколи. — Послухайно, освободителя “радной землі”: ти ж їх любиш, та тільки уважно слухай і не забудь, що він без зброї, тобто полонений, — додав без усмішки.

— Буде зроблено!

— Отож бо! А ми, тим часом, з іншим гостем поговоримо. Правда ж, друже? — пильно придивився до того, присівши поруч напочіпки.

— А вже ніби й нема про що гомоніти, — відповів гість, навіть не намагаючись бадьоритися.

— А це ж чому так? — Бульбі, очевидно, сподобалась тональність допитуваного.

— Життя вже не врятуєш — той телепень все розтеленькав, а так, щоб зганьбитися зрадою — не варто.

— А ти звідки такий шляхетний? Раптом не комсомольський діяч?

— Ні, вчителював я, в Старій Рафалівці.

— Довго?

— Та у нас українську школу лише в тридцять дев'ятому відкрили.

— А чому ж навчав діточок рафалівських?

— Українській мові.

— А що ж тебе привело до червоних?

— Безвихідь. Їх там чималенько нишпорить, а як у село завіються, то й віддай усе, що маєш, — харчі, одіж, ху-добу. А в мене дружина, донька, віддавати вже нічого. Пішов сам.

— І багато таких із села назбиралось.

— Четверо.

— Не густо.

— Планують проводити примусову мобілізацію.

— А за нами навіщо шпигуєте?

— Для них ви — лютіший ворог, ніж німці. Командир постійно про вас доповідає.

— А що там за люд у вашого Бринського, переважно тугейший чи зайди?

— Вони з території Білорусії закинуті, проте в основному — це недобиті червоноармійці й професійні диверсанти, яких підкинули з Москви, місцевих майже нема. Називають себе бригадою особливого призначення.

— Ну ось, а ти казав — нема про що гомоніти! — потер руки отаман. — Тому вони й особливого, що заслані боротися проти самостійників, проти Української держави. Так що, козаче, життя ти собі не врятував, але й зрадою не згасьбився.

— Значить доля моя така, — подивився у вічі Боровцю.

— Це правда. Доля твоя така, що дарує тобі шанс вмерти за Україну, а не від українців. Отож, іди й передай Бринському, що ми готові до переговорів, якщо він справді прийшов боротися з німцями, але, якщо з нами — хай не жде пощади!

Охоронці розв'язали полоненого, й він нарешті зміг розтерти занімілі зап'ястки, потім підвівся на ноги, по-

дивився на сонце так, ніби бачив його вперше, потім на отамана — як на давнього приятеля, ступив кілька кроків, не ймучи віри, що вижив, та враз зупинився: “А як же Вася?” — запитав, пригадавши. — Без нього мені туди зась — розстріляють.

— Підете разом, — пообіцяв Бульба. — Поверніть їм особисті речі, — наказав охороні. — І зброю, — додав за мить. — У лісі, знаєте, вовки водяться! — посміхнувся.

— Мене звати Петро Ільчук! — повідомив звільнений на прощання.

— До зустрічі, Петре! — махнув рукою отаман. — І ти, Кречете, прощай, — підняв із трави жменю опалого листу, вдихнув на всі груди прілуватого-грибний запах, подивився замріяно поміж крони правічного лісу, туди, де в бездонному вранішньому небі зрілої поліської осені мав би бути Той, Хто бачить все і кожного, Хто наперед визначає лінію долі для мільярдів людей, чи, може, тільки дає тим людям свій найбільший скарб — право вибору. — Скоро закрутиться в цих лісах хурделиця, ой закрутиться, Кречете! — ніби розмірковував про щось, лише йому відоме, Бульба. — Щоправда, червона хурделиця, кольору крові. Тримаймося купи! — обняв побратима.

— До зустрічі, пане отамане!

Та це була їхня остання зустріч.

* * *

Ельвіра всі очі продивилась в очікуванні Макара. Уже кілька діб, як загін вийшов на акцію, а він не тільки не повертався, але й викликав на підмогу всіх, окрім охорони й Поручника, який у разі надзвичайних обставин (не приведи, Боже!) мав перебрати на себе командування сотнею (вона, власне, була вже й не сотнею, а більше куренем, бо налічувала понад триста вояків). “Як то воно там?” — з тривогою думала Ельвіра, адже тривожно було на душі, як би не намагалася гнати від себе дурні думки.

Раптом Поручник, залишивши тільки вартового, десь поскакав із трьома вільними охоронцями, крикнувши на скаку Елі, щоб тримала зброю напоготові. Вона навіть нічого не встигла спитати. Та й чи до неї зараз людині, якщо змушена, попри своє каліцтво, згадати кавалерійську юність? За якийсь час з боку села Рудники донеслися вибухи гранат, автоматні й гвинтівочні постріли. Це продовжувалося з півгодини, а потім, постріли стали лише поодинокими й відсунулися десь між Рафалівку і Маневичі.

За дві години повернувся Поручник з двома закривавленими вояками й тілом третього. Один із поранених обійшовся подряпиною, іншому куля влучила в плече нижче ключиці й вище лівої легені, та там і застрягла.

— Рятуйте, лікарю! — чи то попросив, чи то наказав Поручник. — Рана серйозна, небіжчика поховаємо завтра, по християнські.

— Взагалі-то я — вчителька, — чи то відповіла, чи то подумала Ельвіра, оглядаючи рану. — Проте, не сьогодні.

Вона промила рану, обробила її краї спиртом, дала й пораненому розведеного спирту — замість знеболювального, попросила чоловіків обстругати шматок нетовстої гілки й потримати йому руки та ноги. Взяла скальпель, поклала перед очима пінцет, готуючись до операції, й раптом відчула, як по зрадницьки затремтіли руки. Аби не видати свого хвилювання, заходилася ще раз мити руки й обробляти рану, аж поки зрозуміла, що легше не стане. Отож, вставила пораненому між зубів обстругану гілку й рішуче зробила надріз. Він, одначе, виявився замалим, щоб дістати кулю, тому довелося його поглиблювати й розширювати. Це завдавало воякові нестерпного болю, та він мовчав, натомість мало не перегриз той цурупалок. Але, коли Еля, захопивши пінцетом кулю, висмикнула її з тіла, він таки знепритомнів. Зашивати рану довелося звичайними нитками, лише змоченими в спирті.

— Лікарю, — посміхнувся Поручник, — а хтось тут, здається, казав, що він учитель.

— Ми всі тепер — воїни, — серйозно відповіла Еля, за-

кінчуючи перев'язувати прооперованого. — До речі, а що там сталося?

— Більшовики навідалися. Їх дозор напоровся на нашого вартового біля Колків. Добре, що той зумів передати сигнал тривоги нашим, отож, поки червоні зганяли за підкріпленням, то й ми підіспіли.

— Звідки ж їх занесло? Тутешні їм не дуже раді. Говорили російською, вірніше лаялись нею, значить — зайди...

— Хоч би вже наші повертались швидше, а то, чого доброго, червоні надумують повернутися, а в нас людей — кіт наплакав, — заходилась розмірковувати Еля, обробляючи рану другому воякові.

— Скоро будуть. Такі акції — справа короткочасна. Хіба що німці підмогу отримали з Рівного. Одначе, скоро будуть — партизани довгих сутічок не ведуть.

— Пане Поручник! — долинув раптом окрик вартового. — Зв'язківець з Луцька.

— Пропускай!

Зв'язківець приніс цілий пакет. Поручник розглянув передачу, покликав до себе Елю й частину паперів передав їй:

— А тепер, лікарю, згадайте, що Ви ще й учителька — розмножте ці тексти: вони священні.

— Зроблю! — відповіла, з цікавістю читаючи папери.

За деякий час в її криївці застрочила друкарська машинка. На ранок робота була завершена й Еля, з почуттям справжньої насолоди від своєї праці, вручила Поручнику стос листівок. Він узяв до рук одну з них і, ледь кинувши оком, почав цитувати напам'ять.

ДЕКАЛОГ

10 правил українського націоналіста (затверджені Проводом ОУН 1929 року)

Я дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопи й поставив на грані двох світів творити нове життя:

1. Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за Неї.

2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні чести Твоєї Нації.
3. Пам'ятай про великі дні наших Визвольних змагань.
4. Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба.
5. Помстися за смерть Великих Лицарів.
6. Про справу не говори з тим, з ким можна, а з тим, з ким треба.
7. Не заважаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.
8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації.
9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять Тебе виявити тайни.
10. Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української Держави.

Поручник карбував кожен пункт, кожне слово декалога, й Ельвіра відчувала, як межі плечима їй, ніби мурашки пробігали, як ворушилося волосся на голові, як неймовірною силою виповнювалось її серце. Якась справжня магія, справжній дух одвічної стихії дзвенів у кожному рядку цього Святого письма українців!

А потім Поручник перейшов до іншого тексту й голос його зазвучав приглушено й навіть повчально:

12 прикмет характеру Українського Націоналіста

1. Все готовий — це значить, що він є вояком Української Революційної Армії, Він бореться на великому всеобіймаючому Фронті Української Національної Революції, віддаючи всі свої сили, готовий кожної хвилини віддати своє життя.

2. Безкорисливий — це значить, що ідею українського націоналізму й службу для неї ставить він вище всіх скарбів світу цього. Для неї він проміняє з радістю можливість спокійного та вигідного життя на тверду долю жовніра-борця, теплу хату — на окопи чи тюрми. Щастя шукає і знаходить він у радості з боротьби і перемоги на

службі Великій Святій Справі. Лише в щасті Української Нації щастя українського націоналіста. Її воля, слава й могутність — його найбільше бажання.

3. Чесний — це значить, що він ім'я націоналіста носить гідно й ніколи не сплямить ніяким нечесним вчинком. Він завжди дотримується високих вимог націоналістичної моралі. Мораль опортуністичного світу родить і плекає безділля, страх, фарисейство й угоди. Мораль націоналістична — це мораль нового світу, світу чину й боротьби. Її засади взнесли й тверді. Вона є основою чинного й чистого, мов кришталю, характеру українського націоналіста, Лицаря-Революціонера.

4. Карний — це значить, що він безоглядно підпорядкований і вірний аж до смерті Ідеї Українського Націоналізму, Організації Українських Націоналістів і своїм провідникам. Кожний наказ для нього святий. Він знає, що карність — це основа організації й сили, а анархія — це руйна. Тому він завжди підтримує авторитет Проводу Української Нації в Організації.

5. Активний і підприємливий — це значить, що він бореться всіма силами, використовуючи всі можливості, кожную хвилину для добра Великої Справи — Української Національної Революції. Він не знає безділля. У нього за думкою і словом іде чин, мов за блискавкою грім. Бо життя — це рух, боротьба, а спокій — це застій, і холодна смерть. Кожну ідею, організацію чи людину він оцінює по ділах, а не по словах. Пасивність — це прикмета раба. Пасивності раба протиставляє він творчу ініціативу й напружену активність борця-провідника.

6. Відважний — це значить, що він завжди відважно і неустрашно протиставиться всім перешкодам і небезпекам. Він не знає, що то є страх. Заяча вдача боягуза-труса йому чужа й гидка.

7. Рішучий — це значить, що він кожний наказ і кожную свою постанову виконує рішучо, без вагань. Постановив — зробив.

8. Витривалий — це значить, що він завжди бореться завзято й витривало. Він знає, що без витривалости, доведеної аж до впертости, немає перемоги.

9. Зрівноважений — це значить, що він у всіх випадках життя задержує повну рівновагу духа. Життя українського націоналіста повне трудів, перешкод і небезпек. Щоб їх перебороти, щоб опанувати положення і зібрати всі сили до удару в відповідне місце, треба насамперед опанувати себе. Тому український націоналіст усміхнений. Вміє по-лицарськи перемагати і по-геройськи вмирати.

10. Точний — це значить, що він завжди притримується точности в житті аж до дрібниць.

11. Здоровий — це значить, що він хоче бути здоровим. Він хоче, щоб ціле молоде українське покоління було здорове. Україна потребує сильних і здорових тілом і духом синів і дочок. Тому він займається руханкою і спортом, не нищить свого здоров'я вживанням отрут — не п'є, не курить і не вживає наркотиків, — не живе гулящим життям. В українського націоналіста Велика Ідея в серці, вогонь революційного духа в грудях, міцні й гнучкі м'язи, сталеві нерви, бистрий соколиний зір і слух та твердий кулак.

12. Обережний це значить, що він завжди придержується усіх засад конспірації.

НАШИМ ІДЕАЛОМ Є:

Людина правдивої лицарської чесности, віддана всеціло своєму народові та його національній боротьбі з повною кожнечасною готовністю на всі труди, невигоди й жертви, повна запалу, енергії й ініціативи провідника, який уміє знайти собі пригожі умовини для праці й боротьби за волю України в кожній ситуації і в кожному місці на земній кулі, вміє знайти, зорганізувати і повести до своєї мети своє доквілля:

НЕВТОМНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ, ДЕРЖАВНИК!

На другій сторінці аркуша Еля помістила вірші:

Іван Франко

Національний гімн

Не пора, не пора, не пора

Москалеві й ляхові служить!

Довершилась України кривда стара —
Нам пора для України жить!

Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая є:
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю і славу, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

О, Україно! О, любя ненько!

Микола Вороний

О, Україно! О, любя ненько,
Тобі вірненько присягнем.
Серця кров і любов —
Все тобі віддам у боротьбі
За Україну, за її волю,
За честь, за славу, за народ!
За Україну! З вогнем завзяття
Рушаймо, браття, всі вперед!
Слушний час кличе нас —
Ну ж бо враз сповнять святий наказ!
За Україну, за її долю,
За честь і волю, за народ!
Ганебні пута ми вже пірвали
І зруйнували царський трон.
З-під ярем із тюрем,
Де був гніт, ми йдем на вільний світ!
За Україну, за її долю,
За честь і волю, за народ!

Вперед же, браття! наш прапор має
І сонце сяє нам в очах!
Дружний тиск, зброї блиск,
В серці гнів і з ним свободний спів:
За Україну, за її долю,
За честь і волю, за народ!
О, Україно! О, рідна ненько!
Тобі вірненько присягнем.
Серця кров і любов —
Все тобі віддам у боротьбі
За Україну, за її долю.
За честь і волю за народ!

— Це справжня зброя! — помахав аркушем Поручник.
— Справжня зброя! З нею жоден ворог не страшний, лі-
карю! А тепер мусите пару годин поспати, бо нікому змі-
нити вартового.

— Я готова й без сну.
— Без сну не треба.
— Зрозуміла.

Рівно через дві години Елю розбудили й вона вперше в житті заступила на варту. Пароль і відповідь їй повідомив її смертельно стомлений попередник, стріляти з гвинтівки вона вже навчилася не гірше Йосі Любарського, а подарований Макаром браунінг став її постійним супутником, отож вона була готова захищати спокій своїх побратимів. Звичайно, вона розуміла, що Поручник зхитрував з листівками, аби не ставити її вартувати поночі, але їй було тепло на серці — це гордість за свою потрібність спільній справі наповнювала його. Вона зайняла зручну для спостереження позицію й, намагаючись бути непомітною, змінювала її на іншу лише хвилин за п'ятнадцять. Так і не помітила, як пролетіло цілих чотири години і її прийшов змінити попередник. Саме в цей час на узліссі раптом закувала зозуля, очевидно, переплутавши осінь з весною.

— Пугу-пугу! — й собі стрепенувся Елин товариш.

Частина п'ята
СВЯТАЯ СВЯТИХ

* * *

Несподівано Кречет отримав наказ передати сотню під оруду Поручника, а самому з десятком найздібніших вояків з командирського резерву з'явитися на вишкіл в район Володимира-Волинського.

— Ти можеш піти зі мною, кохана, — сказав він Елі, прочитавши наказ, — адже невідомо, як довго триватиме вишкіл.

— Я б з радістю, але ж тут нікому лікувати людей, окрім мене. Не думаймо про розлуку, сподіваймося, що зустріч буде скорою.

А потім була ніч. Їх остання ніч перед розлукою. Обоє були стомлені настільки, що заснули одразу ж після перших любощів, а на інші не вистачило часу — Макар знову ставав Кречетом і мусив вирушати в нову небезпечну путь, про котру жодна душа не могла сказати, якою вона буде, що принесе, коли і чим закінчиться.

Десь далеко на сході з вузької смужки на зоряному небі починався новий день. Що принесе він тобі, сотнику?

З отцем Владиславом зустріч відбувалась таємно, без посторонніх. Не мав права отець ризикувати своїм становищем — надто важлива роль відводилась йому в цілому регіоні. Саме він узяв на себе намагання об'єднати різні гілки націоналістичного підпілля, а заодно якимось пом'якшити україно-польське протистояння.

— Цей вишкіл — це моя спроба зібрати разом уже створені боївки обох ОУН. Щоправда, з мельниківського поки що прийшли тільки ви.

— Отче, я вже й не знаю, з чийого боку я прийшов. Ми щойно провели відплатну акцію за Кортеліси. Провели спільно з Бульбою-Боровцем, діючи, як один військовий організм. Диво, що за акція, отче! А Бульба знову виявив не лише військовий і організаційний талант, а ще талант тонкого психолога! Ну як такого державника відлучати від державних справ?

— Маємо спільно зробити все, щоб цього не сталося. Але тепер до справи. За даними нашої розвідки, з другої половини жовтня у своїх донесеннях з окупованих тери-

торій німецькі органи державної безпеки акцентують увагу командування на тому, що в націоналістичній пропаганді дедалі більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, натомість пропаганда майже виключно спрямована проти так званих німецьких окупантів. Бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб усіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України. Зауваж, весь повстанський рух вони іменують бандерівським, хоч насправді ОУНР військових дій проти німців ще практично й не проводила. Але німців важко запідозрити в непоінформованості, отож — це оцінка потенціалу бандерівців. Тому-то й ми мусимо цю потугу враховувати й примножати задля користі української справи.

— Це й моя візія.

— Але запам'ятай: цей вишкіл — свята святих, після нього ти будеш знати надто багато про структуру і принципи діяльності майбутньої повстанської армії, щоб тебе відпустили з організації, муситимеш присягнути, й присягу не порушити. Ціна тут — життя!

— Я готовий, отче. Справа вища од нас.

— Що ж, благословляю тебе, сотнику Кречет.

* * *

1 942 року створено Українську Народну Самооборону, на Волині виникають перші відділи УПА, створені як мельниківцями, так і бандерівцями, і вже другий рік активно діє Українська Повстанська Армія Бульби-Боровця на території кількох областей. Низові організації обох ОУН, які щоденно стикаються з тортурами й терором окупантів, починають активно тиснути на своїх зверхників, підштовхуючи їх до життя активніших заходів для захисту населення. Чим далі від Волині й Галичини на Схід віддаляється совєцько-німецький більшовицько-нацистський фронт, тим очевиднішим стає спорідненість обох цих сатанинських режимів, для яких Україна —

лише об'єкт для грабунку й визиску матеріальних і людських ресурсів. Весь Волинський край на межі антинімецького збройного зриву. Маючи найрозгалуженішу структуру підпільних осередків, ОУНР (бандерівська) виявляється найбільш підготовленою для створення широкої мережі боївки, об'єднаних у відповідні структури й керованих відповідними принципами побудови.

Кречет відразу помітив, що всі зверхники на вишколі були з Галичини. Усі вони були спеціалістами в своїй ділянці партизанської справи, всі були переконаними в своїй правоті й перспективі української справи. Це надихало. Присягу він склав, і це означало, що віднині його життя належить не лише Україні, а й Організації. Він на зубок вивчив декалог і дванадцять прикмет характеру Українського націоналіста, він сприйняв їх усім серцем, кожною кровинкою, кожним порухом думки й кожним зблиском Духу. Він знайшов для себе пояснення давно прочитаному в бібліотеці князя Горчакова у Емпідокла “найкраще мислять кров'ю”. Він давно вже був готовий віддати своє життя за Україну, ще відтоді, як віддав за неї життя його тесть — поляк, але тепер він знав, чому саме готовий це зробити. Усвідомлена готовність до самопожертви породжує титанів духу. “Я мушу!” стає вибором, девізом і способом мислення, стає правилом життя. Кречет сказав собі: “Я мушу!”

Записувати на вишколі заборонялось, усе, чому навчали майбутнього зверхника повстанців, він мав тримати в голові, в серці, в думках і мріях. Тому Кречет повторював, як “Отче наш”, кожен фразу, не просто заучуючи її, а й усвідомлюючи її глибинну суть. Отже, з усього почутого він зробив висновок, що основним завданням УПА визначався захист українського населення від загарбників. Під це основне завдання була зроблена структура УПА, яка тісно пов'язувалась з конкретною територією, і це обумовлювало принцип територіальності, як основу її побудови.

Структура повстанської армії витікала з її характеру, як народної збройної сили, що в умовах відсутності власної держави веде боротьбу проти окупанта. Структура УПА

відповідала політичній доктрині та обраній тактиці цієї боротьби. В УПА не могли бути застосовані звичні для регулярних армій роди військ і військові одиниці. Ця армія мала спиратися не на державну потугу, а на жертвність населення, отже вона мала стати справою кожного села, кожної родини, кожної української душі, аби бути успішною. Для створення відповідної організаційної структури планувалось використовувати два непорушні принципи:

1) збереження єдності й цілеспрямованості всього повстанського руху;

2) забезпечення якнайбільшої оперативності відділів.

Кречет одразу оцінив переваги такого підходу, але йому також стало зрозуміло, що незгодних організація не потерпить. Керівниками в майбутній УПА планувалися провідні члени ОУН.

Уся структура прив'язувалась то територіально-адміністративного поділу, введеного окупантами. Територія діяльності УПА поділялася на:

1. Північний край (Волинська й Житомирська області), де мала діяти УПА-Північ;

2. Південний край (Вінницька й Кам'янець-Подільська області та частина Київщини) — УПА-Південь;

3. Західний край (Львівська, Тернопільська, Станіславська, Чернівецька, Закарпатська, Дрогобицька області, Перемищина, Холмщина і Лемківщина) — УПА-Захід;

4. Східний край (Чернігівська та частина Київської області й решта території України) — УПА-Схід.

Наступною та найнижчою територіальною одиницею визначався Воєнний Округ (ВО), який також у більшості випадків мав відповідати діючому адміністративно-територіальному поділу. На території УПА-Захід створювалося шість Військових Округів:

1. ВО — Львів-місто; 2. ВО — Львівська область і Холмщина; 3. ВО — Тернопільська область; 4. ВО — Станіславська і Чернівецька області; 5. ВО — Дрогобицька область; 6. ВО — Перемищина і Лемківщина.

Через важливі тактичні особливості УПА-Північ поділялася на три Військові Округи:

1. ВО “Турів” (Луччина, Володимирівщина і Ковельщина);
2. ВО “Заграва” (Сарни, Костопіль, Пинськ, Висоцьк);
3. ВО “Волинь-Південь” (Рівне, Дубно, Вербя, Шумськ, Ланівці, Почаїв).

Кречет відзначив, що його сотня територіально розміщена на межі ВО “Турів” та ВО “Заграва”, а ось УПА Бульби-Боровця діє переважно на теренах ВО “Заграва” й УПА-Південь. “Але ж це жодним чином не заважало нам діяти разом!” — подумав він, підігриваючи в собі надію на продовження побратимської спільної боротьби.

Звичайно, Кречет розумів, що воювати йому доведеться саме на теренах УПА-Північ — УПА-Захід, та, як дисциплінований учень, він запам’ятав і розподіл УПА-Південь та УПА-Схід. На території першої планувалась діяльність трьох Військових Округів:

1. ВО — Холодний Яр; 2. ВО — Умань; 3. ВО — Вінницька область і частина Київщини. Територія УПА-Схід на округи не ділилась. На її теренах планувалося створення невеликих повстанських загонів і рейдуючих (“Летючі, сказав би Боровець!” — подумав собі Кречет) бригади формування Західного, Північного та Південного країв.

Тактичною військовою одиницею ВО планувалася сотня, кожна з яких мала підпорядковуватись безпосередньо командирові ВО. Як винятки, для проведення спеціальних операцій, сотні могли об’єднуватись в курені, а курені, відповідно — в групи. Кречет навіть посміхнувся, почувши ці плани, адже Бульба-Боровець здійснив їх на практиці ще з часів “Поліської Січі”, тобто з 1941 року. Пильне око інструктора цю посмішку зауважило:

— Вам щось не до вподоби в даній тактичній моделі, курсанте Кречет? — суворо запитав він.

— Якраз навпаки! — підвівся Кречет. — Саме таку модель вже використовує в боротьбі отаман Бульба-Боровець. І вона себе повністю виправдовує!

— Сідайте. Ми тут говоримо про створення армії, а не про отаманщину.

Кречету неприємно зашкрябало в грудях, але він примусив себе не відреагувати, тим паче, що далі пропонувалося те, чого в Бульби-Боровця створено не було. Так, об'єднання в курені або загони відбувалося тільки за наказом командира Військового Округу. Курінними наперед були визначені кращі командири відділів, що входили до складу куренів. Законом же, як правило, мав командувати командир ВО, або начальник його штабу. Були передбачені інші випадки створення куренів залежно від ситуації, але з однією обов'язковою умовою — негайного повідомлення безпосереднього вищого керівного органу. Була розроблена й спеціальна тактика діяльності тактичних бойових одиниць з огляду на ситуацію, поставлене завдання, географічне розміщення тощо. Сотня складалася із менших військових підрозділів — чот, котрі також ділилися на ще менші — рої. Діяльність усіх підрозділів та їхній склад диктувалися чітко розробленою тактикою для окремо взятої територіальної групи та певної місцевості. Такий фундаментальний підхід Кречету дуже подобався, оскільки він із свого власного бойового досвіду вже знав, що детально пропрацьований план акції є гарантією її успішності, ну, звісно, з поправкою на війну...

Найнижчими військовими одиницями, котрі планувалось створити в УПА, були чоти, рої, відділи, підвідділи, Самооборонні Кушові Відділи (СКВ) і боївки ОУН.

Щоб не наражати на небезпеку власну родину, кожен боєць УПА повинен був мати псевдо, тобто видумане прозвище. Кожен, хто вступав до лав УПА, мав прийняти військову присягу. Вводилися власні військові звання й нагороди.

— І нарешті, — зверхник, міцний сивочолий чоловік з очима, що просвердлювали до потилиці, підвів догори вказівного пальця лівої руки (“Шульга”, — машинально відмітив Кречет), — усі військові підрозділи в УПА матимуть складну систему назв і будуть у діловодстві командування УПА найретельніше зашифровані. Так що провал будь-якого підрозділу УПА, чи навіть захоплення його документів, не може спричинити провалу вищої чи

нижчої ланки! А загалом, мушу вам сказати, що жодна партизанська армія світу за всю історію не мала такої досконалої конспіративної системи, яку ми розробили для армії Української!

Слухачі навіть вдоволено презирнулися між собою, потішені цією інформацією, і потім ще й на короткій перерві обговорювали почуте. Кожен розумів, що від його кваліфікації, знань, отриманих нині, його вміння застосувати все на практиці залежатиме життя багатьох людей, успіх не лише конкретної акції, а й майбутньої боротьби. Адже це був вишкіл старшин — майбутніх сотників, курінних, командирів округів, словом людей, які мають скласти командний корпус УПА. (Вояків, яких Кречет привів із собою, як і їхніх побратимів із інших уже створених сотень, скерували на вишкіл підстаршин — у майбутньому вони мали скласти становий хребет армії, опору для командування і приклад для бійців).

Вишкіл мав як теоретичну складову, так і польову, практичну. Остання для Кречета таємниць не мала, навпаки, майже річне партизанське життя навчило його всім премудростям партизанської справи — від умініння виживати самому до навичок диверсанта, тобто найефективніше позбавляти життя ворогів. А ось теорію він ви-вчав зі справжньою спрагою до знань. Створювана армія мала бути чітко структурованою, а кожна структурна одиниця покликана була виконувати окремо визначену роль. Усією діяльністю УПА керуватиме Головне Командування УПА у складі: Головний Командир УПА, заступник Головного Командира УПА і Головний Військовий Штаб.

Головний Військовий Штаб (ГВШ) як орган керівництва Головного Командира УПА складатиметься із шефа штабу і таких відділів:

1. Оперативного.
2. Розвідувального.
3. Вишкільного.
4. Організаційно-персонального.
5. Тилового.
6. Політично-виховного.

У цьому місці Кречету стало зрозуміло, що створюється справді ціла армія, та армія, про яку Боровець говорив: “Армія без держави — це те ж, що і держава без армії. В одному й другому випадку, особливо на етапі становлення, одна існуюча сама по собі структура, як і друга, приречена на неуспіх”.

“Але ця армія матиме опертя на народ, — подумав Кречет. — Це насправді буде народна армія! Хай народу бездержавного, але готового чинити спротив, готового захищати себе й боротися за здобуття власної держави. Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї!”

“Оперативний відділ покликаний опрацьовувати бойові акції, координувати й керувати ними за допомогою загальних інструкцій і конкретних наказів, розробляти плани та тактичні заходи в різних фазах боротьби й окремі ситуації, планувати й керувати великими рейдами важливого політичного значення та більшого територіального охоплення, давати загальну оцінку ситуації, — як по писаному строчив інструктор, отож відчувалося, що вся ця інформація ним самим засвоєна й сприйнята назавжди. — Завданням розвідувального відділу є розвідка й збір інформації про кожного з наших ворогів, про його військові формування, їх пересування та плани. Саме розвідувальний відділ має найтісніше співпрацювати з підпільною сіткою ОУН і службою безпеки ОУН! — при згадці про Службу Безпеки ОУН інструктор інстинктивно, чи, може, то був прийом педагогічної майстерності, перейшов на шепіт, і Кречет відчув, як межі лопатками йому забігали мурахи. — Вишкільному відділу належить опрацьовувати плани і програми вишколу, програми старшинських і підстаршинських шкіл, організовувати і проводити навчання у старшинських школах, зосереджувати і поширювати через окремі інструкції весь досвід боротьби”, — продовжив інструктор.

“Ось ця школа старшин, мабуть, і є його безпосередньою роботою, — подумав Кречет, — отже Головний Військовий Штаб уже функціонує. Тепер не довго лишилося чекати активної бойової роботи й від ОУНР!” — порадив щиро.

Далі інструктор повідомив, що опрацьовувати організаційні схеми, проводити реєстр стану, полагоджувати персональні справи, розпоряджатись відповідно до потреб кадрами старшин та інших фахівців буде організаційно-персональний відділ. І ця робота відділом уже ведеться. На нього також покладається відповідальність за збереження чи знищення в разі загрози всіх документів.

До складу тилового відділу, за словами інструктора, входять три служби, необхідні для виконання дуже складного в умовах підпілля завдання забезпечення армії, а саме: служба озброєння, служба постачання й санітарна служба. Відділ провадить ведення реєстрів різномірної зброї й амуніції як уживаної, так і нової. Йому підпорядковується центральна майстерня зброї, реорганізація й уніфікація озброєння, центральне керівництво в постачанні харчами, одягом, взуттям, забезпечення і рівномірний розподіл ліків і санітарного матеріалу, організація польових шпиталів. “Цей структурний підрозділ УПА має дуже тісно співпрацювати з місцевим населенням, бути дуже чітко організованим, тільки тоді воякам буде чим воювати, що їсти і чим лікуватися”, — закінчив інструктур, а Кречет подумав, що без використання підпільної сітки ОУН таке завдання залишиться нездійсненим — це він знав із власного досвіду, коли намагався взяти під контроль села, біля яких базувалися його летючі загони.

“Ви, напевне, подумали, що найважливішим відділом ГВШ якраз і є тилловий відділ? — несподівано для курсантів посміхнувся інструктор. — Насправді ж, найголовнішим є політично-виховний відділ. Саме він вказує головну мету боротьби, обґрунтовує її, проектує політичну тактику, накреслює перспективи боротьби з метою найширшої популяризації УПА серед населення, інших окупованих націй та на міжнародній арені. Цей відділ також проводить і розробляє заходи з метою деморалізації ворога. Підпорядковані йому спецвідділи й боївки ОУН проводимуть точкові операції зі знищення найвищих керівників місцевої окупаційної влади та особливо жорстоких карателів”.

“Нічого не забудемо, нічого не простимо!” — промайнуло в голові Кречета.

“На всій території дій УПА планується запровадження функціонування інспекторів, безпосередньо підпорядкованих Головному Командиру УПА. Шефові ГВШ підпорядкована служба зв'язку, що забезпечує його зв'язок з Головним Командиром, начальниками відділів і краями, а також ЦТЗ — центральний технічний зв'язок”, — вбивав цяхи знань у партизанські голови інструктор.

Кречет відмітив для себе, що така схема дає змогу Шефу ГВШ і цілому ГВШ бути розосередженими, перебувати в різних місцях, не ставити під загрозу всього органу й водночас виконувати свою спрямовувальну функцію. “Мудро!” — захоплено подумав він.

Командувати групами в краях УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь призначаються командири груп, заступники командирів і Крайові Військові Штаби (КВШ), чия структура повторює структуру Головного Військового Штабу за винятком ЦТЗ. У разі втрати зв'язку з Головним Командуванням — КВШ є найвищим керівним органом на території краю.

Наступною штабною ланкою є Військовий Штаб Воєнного Округу (ВШВО), який відрізняється від попередніх тільки тим, що не має старшин для тактичних завдань, а командир ВО не має інспекторів.

Кількість і якість відділів ВО залежить від багатьох чинників і може суттєво різнитися. Усі відділи ВО творять групу УПА.

“Тепер, панове, ми переходимо безпосередньо до зброєння відділу УПА. Це та ділянка, від якої залежить успіх чи неуспіх нашої боротьби. Чим, на вашу думку, має визначатися озброєння відділу?” — інструктор обвів поглядом курсантів.

Кречет підняв руку. Інструктор кивнув головою, мовляв, відповідай.

— Озброєння відділів УПА диктується тактикою ведення партизанської війни, саме вона обумовлює вид, калібр і кількість зброї, а також кількість бійців у підрозділах.

— І яка ж, у такому разі, одиниця має стати базовою для відділу УПА.

— Сотня, причому піхотна сотня. Як показує досвід військових дій УПА Бульби-Боровця, та й мій особистий досвід, використання кіннотних сотень може мати лише епізодичний характер.

Інструктор ледь помітно скривив тонкий рот у напівусмішці при згадуванні Боровця, але продовжив діалог, зацікавлений знаннями, а може, й усією постаттю Кречета:

— Яке ж, на ваш погляд, озброєння найдоцільніше використовувати в піхотній сотні?

— Для блискавичних диверсійних акцій достатньо легкої стрілецької зброї — рушниць, автоматів, легких кулеметів, пістолетів, а також ручних гранат і вибухівки. Для ведення важчих боїв, при об'єднанні в курені та групи, доцільно також мати по два-три важкі кулемети та стільки ж мінометів калібром до вісімдесяти двох міліметрів. Артилерію ж — дуже рідко, та й то переважно для оборони. Але можливі й варіанти.

— Тобто Ви говорите про два типи піхотної сотні — легкий і важкий?

— Можна і так сказати, але я мав на увазі, що краще мати можливість маневрувати озброєнням, а для того в своєму арсеналі не гріх би було тримати й щось серйозніше за рушницю — про запас.

Курсанти засміялись, інструктор посміхнувся:

— Останнє до Вас запитання. З якої кількості бійців, на Вашу думку, має складатися сотня?

— Насправді, сто бійців у сотні є недостатньо для автономного ведення бойового життя, має бути між сто п'ятдесят і двісті, пане інструктор.

— Прошу сідати. І дуже дякую. Ви щойно майже слово в слово розповіли за мене цей розділ нашого вишколу! Аби всі змогли порівняти, я зараз доповім наші напрацювання. Отож, відділи УПА — піхотні сотні — будуть побудовані й озброєні за двома схемами: схема 1 (легка) — близько 168 осіб, озброєних рушницями, легким кулеметами, автоматами, пістоletами, ручними гранатами, вибуховими речовинами, і схема 2 (важка) — близько

186 осіб із тим самим озброєнням із додатком трьох важких кулеметів і трьох мінометів калібром не вище 82 мм. Дуже рідко мають використовуватись кіннотні відділи та артилерійські батареї. Вони призначені для куренів або загонів. Коли кіннота ще має виправдання у застосуванні, то гарматні підрозділи несуть дуже велику небезпеку для військової повстанської одиниці.

Курсанти захоплено подивилися на Кречета. Він же подумав, що не дарма провів цей рік у Волинських лісах, не дарма пройшов бойове хрещення в Шепетівці, Ковелі, Рафалівці й Сарнах, не дарма його бойовим учителем і побратимом був славний отаман УПА Тарас Бульба-Боровець.

* * *

Якоїсь ночі випав сніг — чистий, сухий і глибокий. Випав на мерзлу вже землю і це означало, що лежатиме він довго, до самісінької весни, і до самісінької весни вказуватиме ворогу, звідки прийшли й куди пішли повстанці. Лише одного не скаже глибокий сніг ворогові — скільки ж було тих повстанців, бо ходитимуть вони слід у слід, та й, сказати поправді, не видасть він і куди пішли ті повстанці, бо петлятимуть вони, заплутуючи сліди й відводячи від своїх криївок, як роблять це лісові звірі, адже виживають у лісі не стільки сміливі, скільки обережні. Саме цій науці й присвячені були практичні польові заняття.

А ще стрільбі. Курсанти обох шкіл — і старшин, і підстаршин стріляли разом, стріляли з усіх видів стрілецької зброї, від пістолета до кулемета. І тут не було рівних курсантові Скрипці. Його стріляв так, що навіть інструктори — колишні стрільці-спортівці заздрили його таланту.

“Бачили б ви, що він витворює, коли на мушці не холодна мішень, а жива гаряча німецька потолоч!” — замість говорити компліменти побратимові говорив правду колегам Кречет.

Серед диверсантів-підричників не пас задніх Петро, а в справі розвідувальної авторитетом був Бурій. Кречет навіть почав побоюватись, що його найкращих фахівців від нього заберуть, та згодом змирився з цією думкою, адже кращим є те, що потрібно справі.

Одного дня інструктор повідомив, що під Сталінградом величезна німецька армада втрапила в смертельний котел, і, що тепер тільки справа часу, коли вона буде знищена. А після того, найвірогідніше, вогненна хвиля фронту покотиться в зворотному напрямі. Отже, маємо обмаль часу, аби зустріти її у всеозброєнні.

Кречет навіть не знав, як реагувати на цю звістку. Жоден з двох окупантів не був кращим для України, навіть більше, вибирати менше зло було ні з кого. І те, й інше зло було абсолютним. Наразі завданням УПА визначався захист населення, отже збереження для України її найбільшого скарбу, а значить є велике поле для важкої кривавої праці. Поле, на якому з часом виростуть нові покоління українців, здатних оцінити жертву покоління нинішнього, підхопити прапор боротьби за власну державу, за честь України, за її право бути рівною поміж рівних європейських народів. “Проте, й наше покоління не даремно проживе своє життя, — думав Кречет, — адже душі віддані за Батьківщину — безсмертні, перевтілені в своїх нащадках, душі героїв народять нових героїв! Може, в цьому і є наше призначення? Якщо воно й трагічне, то цей трагізм — найвищої моральної проби!”

“Зв'язок — це нервова система підпільного організму. Від якості його функціонування залежить дієздатність підпільного руху, якщо точніше, то й успішність його боротьби, — долинув до Кречета сухий безпристрасний голос їхнього інструктора зі зв'язку, й він повернувся зі сфери Духу — з прави, у сферу матерії — в яву. — Зв'язок в УПА виділено в окрему службу, наші штаби мусять створити власну систему зв'язку, оскільки добре розгалужена мережа ООН для управління військом занадто переобтяжена й повільна. Мусимо створити систему зв'язку збройної боротьби УПА як добре законспіровану, організовану й працюючу успішно систему з альтернативними

шляхами, антипровальними та контролюючими засобами. Запам'ятайте, прості речі рятують життя, нехлюйство його забирає! Допомогу в цій найпотаємнішій царині вам нададуть спеціалісти Центрального Технічного Зв'язку на індивідуальних заняттях, оскільки в кожного штабу має бути своя, тільки йому відома, секретна система зв'язку”, — закінчив інструктор.

Індивідуальні заняття зі спеціалістами ЦТЗ для Кречета виявились чи не найцікавішою частиною вишколу. Довідавшись, що сотник має інженерну освіту, інструктор розповів йому безліч суто технічних моментів таких, як, наприклад, схему збору радіоприймача та секрету радіозв'язку. Кречет навіть домовився, про налагодження в майбутньому такого зв'язку між його штабом і ГВШ УПА.

Після тижневого польового вишколу на виживання в зимовому лісі повернення в теплі приміщення військової бази ОУН, де проводилась теоретична частина, сприймалось, як відпустка. Навіть для бувалого в бувальцях Кречета багато прийомів виживання виявились справжніми відкриттями. Їх навчили добувати вогонь без сірників і навіть без кресала, розпалювати ватру з одного сірника за будь-якої погоди, ночувати в люті морози просто неба й при цьому не загорітись від багаття, добувати лісового звіра чи птаха без зброї.

Як про справу найбільшої ваги, курсантам повідомили, що в найближчому майбутньому дехто з них опікуватиметься важливою проблемою вишколу власних старшинських і підстаршинських кадрів, адже крайові старшинські й підстаршинські школи господарсько і тактично підпорядковуються в майбутній армії командирові Військового Округу, на терені якого перебували, тобто — це повністю і виключно була саме його, командира округу, турбота й відповідальність.

Програма вишколу була настільки насиченою, що дні й тижні, змінючи один одного, пролітали непомітно, й тільки коли інструктор привітав курсантів зі святвечором, Кречет зрозумів, що живуть вони вже в новому 1943 році. Проте, вишкіл продовжувався весь січень і

зачепив першу половину лютого. Під занавіс вишколу в школі старшин курсантам повідомили, що цей вишкіл унікальний, бо в майбутньому школи старшин готуватимуть молодших командирів — ройових, чотових тощо, а цього разу слухачам закладено знання й навички, які дозволять їм бути біля витоків формування сотень, очолювати курені і групи, творити Військові Округи. Відповідно й ціна таких знань дорівнює життю. Кожен, хто їх отримав, за будь-яких обставин не вільний розголосити їх ворогу. Плата за зраду чи навіть слабкість — смерть і зневага побратимів, нагорода за мужність — Українська держава, або смерть в бою за неї. Закриваючи вишкіл, його керівник сказав випускникам: “Дуже скоро ви почуєте про чин і долю одне одного за знайомим вам псевдо побратима. Кожен з вас отримав індивідуальний пароль кожного із тут присутніх, цей пароль є дійсним тільки для взаємин між вами двома, це виключає можливість зради, а тому, отримавши повідомлення з таким паролем, ви зобов’язані прийти на допомогу побратимові, а з іншого боку — розраховувати на підтримку кожного з тут присутніх.

Це і є, друзі командири, правдивий початок створення справжньої народної Української Повстанчої Армії!”

* * *

Перед поверненням у свою сотню Кречету довелося затриматися на кілька днів, щоб знову зустрітися з отцем Владиславом. Цього разу отець здавався збентеженим. “Мало статися щось надзвичайне, щоб так зачепити отця”, — подумав Кречет, проте не встиг нічого запитати, як почув про причину:

— Маю дуже важливі новини. Сталися такі речі, які здатні кардинально змінити хід подій в усій цій війні загалом, і зокрема, в нашій боротьбі. Шоста армія фельдмаршала Паулюса в Сталінграді здалася в полон. Одинадцятий армійський корпус німців повністю знищений. Це початок корінного перелому в цій бійні. Тепер

ініціатива переходить до большевиків. Тепер фронт покотиться в протилежному напрямі, тобто до нас. І лише Богові відомо, як довго зможуть стримувати большевиків німецькі армії.

— Це справді новина так новина. Тепер Англія й Америка можуть відкрити й другий фронт.

— Для нас це значить, що замість окупанта тимчасового може знову з'явитися наш вічний ворог — Москва. А це примушує нас швидше й рішучіше створювати власну армію. І в цьому відношенні теж є новини, правда, приємніші для нас. Як тобі добре відомо, на Волині й Поліссі ще з жовтня сорок другого українське підпілля перейшло до творення збройних відділів, а подекуди, як ось у Боровця, чи в тебе, й значно раніше. Ці відділи одразу ж почали широку збройну боротьбу проти німецьких окупантів. А на Галичині в цей час було відносно спокійно, окремих збройних відділів ще не було. Це все через те, що на Галичині окупаційний режим був значно м'якшим, аніж у так званому Райсхкомісаріаті “Україна”. З Галичини лише направлялися до нас кадри для вишколу старшин і стрільців у школах УПА. І ось, нарешті, на люневій конференції ООН цей шлях — шлях збройної боротьби обрано виразно й твердо. Вирішено, — він дістав аркуш паперу, став читати: “Творити нові окремі осередки організованої сили народу”, себто збройні осередки, — уточнив отець. — Окрім того, на цій конференції прийнято низку важливих постанов політичного характеру, — він знову встромив очі в папірець. — ...Сучасна війна на Сході, що її розпутано в ім'я імперіялістичних інтересів німецького націонал-соціалізму і московського большевизму, ведеться за протинародні, реакційні цілі... Це, першою чергою, війна з приводу України, яку обидва імперіялізми трактують у своїх загарбницьких плянах як центральну проблему їх імперіялістичної політики на Сході Європи...” і ось далі “... Стоїмо на становищі, що передумовою організації всіх політичних і національних сил України до боротьби проти московсько-большевицького імперіялізму та приєднання до неї всіх зовнішньополітичних сил, зокрема поневолених народів, є бо-

ротьба українського народу проти німецького імперіялізму”, — він побігав очима по тексту, вишукуючи найважливіше, й, знайшовши, якимось урочисто завершив читання: “Тільки шляхом боротьби проти німецького імперіялізму можна: а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які під загрозою з боку німецького імперіялізму шукають охорони в Москві, демаскувати московський більшовизм, що свої імперіялістичні заміри й далі поневолювати Україну прикриває гаслами боротьби для оборони українського народу й інших поневолених народів перед німецьким окупантом, б) здобути для українського народу і для його національно-визвольної боротьби належну позицію на зовнішньому міжнародньому відтинку”.

— Схоже на те, що наші керманічі розуміють неминучість поразки Німеччини, адже оцінки тут однозначні.

— Саме так. А ще конференція визнала необхідність розгортання боротьби з усіма без винятку ворогами української незалежності, до яких належать німці, радянські партизани та польські націоналістичні сили, — видно було, як нелегко дається отцеві визнавати ворогами польських націоналістів, проте, він сам дав відповідь на свої сумніви. — Ми є націоналістами на власній землі, а вони — на нашій. Як поляк я готовий боротись за Польщу на її історичних теренах, але як український поляк мушу боротись за Україну на її землі!

— Отче! — Гаряче вигукнув Кречет. — Для мене прикладом шляхетності духу був мій тесть, Франц Янович. Тепер його місце в моєму серці належить Вам.

— Приклад для всіх нас — ойчец небесний, сину, — перехрестився зліва направо пробошч (настоятель храму) Владислав. — Є ще одна важлива новина, — почав був Владислав, та раптом передумав, — а втім ти скоро сам її почувеш. Це стосується призначень в УПА. Бережи тебе, Боже!

Владислав вийшов у густий морок лютневої заметілі, а Кречету все здавалося, що в тісній кімнатці бузково світиться місце, на якому кілька хвилин тому стояв святий отець. Було світло.

Частина шоста
ОЇ НА ПІВНОЧІ НА ВОЛЦІ

“Хава нагіла...” — лунало над волинським лісом...

* * *

Лютий показав німцям свою повну відповідність саме українському варіанту власної назви. У лютому 1943 року третя конференція ОУН-Б прийняла рішення про перехід до збройної боротьби. Сьомого лютого відбувся перший бій з німцями, коли перша сотня УПА під керівництвом Довбешки-Коробки (Григорія Перегійняка) здійснила напад на містечко Володимирець Волинської області. У тій битві брали участь і півсотні бійців Кречета, відісланих на допомогу Поручником. Повстанці розгромили гарнізон, заволоділи продовольством, одягом і боєприпасами. Цілий цей лютий місяць по всій Волині відбувалися більші або менші сутички.

У березні 1943 року Кречет отримав таємні повідомлення одразу від двох своїх друзів зі школи старшин — від “Дубового” й від “Сонара”. Дубовий став керівником Ковельської Військової Округи, а Сонар — усієї групи “УПА-Північ”. Пропонувалося взяти участь у спільних операціях в Луцьку й Ковелі. Кречет направив до Дубового керівника своєї розвідки Бурого на чолі загону зі ста стрільців, бо першу сотню УПА на Ковельщині почав творити Олекса Шум — “Вовчак” — давній знайомий Бурого, а іншу сотню стрільців сам сотник Кречет повів до Луцька, залишивши Поручникові решту вояків для охорони власної бази, оскільки останнім часом в окрузі дедалі частіше почали з’являтися й партизани червоні. Час від часу між ними й упівцями виникали бої. У червоних була своя війна.

“Совершенно секретно”

**Экз. №3
НАРОДНИЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕНИХ ДЕЛ
СОЮЗА ССР**

23 января 1943 года

№110/б

г. Москва

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
Тов. Пономаренко**

НКВД СССР сообщает полученное от своего сотрудника, находящегося в тылу противника в Районе Ровно, УССР, следующее донесение:

“Личный состав 12-го батальона Сабурова занимается разгулом, пьянством, терроризирует и грабит местное население, в том числе даже родственников своих бойцов. На мои претензии комбат Шипов и комиссар обещают прекратить эту антисоветскую работу, но действует нерешительно, стараясь прикрыть лиц, занимающихся бандитизмом. Делаю новые попытки добиться перелома, прошу воздействовать через Сабурова.

Лучше будет, если батальон перебазируется в лес между Ковелем и Ровно”.

**НАРОДНЫЙ КОМИССАР
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР**

/Л.БЕРИЯ/

Разослано: т. Сталину, т. Молотову, т. Пономаренко.

У зоні дії сотні Кречета подібну війну вели загони Бринського, щоправда розвідка доповідала, що сам Бринський, уродженець Поділля, подібних методів не захоплював і навіть погрожував своїм підлеглим розстрілом за грабунок і мародерство, проте на пропозиції Кречета про спільні дії проти німців не відповідав, більше того — його загони постійно влаштовували збройні провокації проти повстанців Кречета.

План нападів на табори військовополонених, вочевидь, було розроблено в Крайовому Військовому Штабі УПА-Північ, бо і в Ковелі, й у Луцьку повстанці діяли за подібними схемами: спочатку детальне вивчення ситуації, потім несподіваний напад і рішучі дії в короткому бою. В обох містах вояки Вовчака й Кречета, а також сотні спрямованої Сонарем, розгромили охорону таборів для військовополонених, а відтак у загонах кожного з них з'явилися бійці інших національностей: казахи, татари, узбеки, азербайджанці й навіть росіяни, а також цілі фор-

мування української допоміжної поліції. Так, Олекса Шум у Ковелі, за дорученням проводу ОУН, на початку березня 1943 року домовився про перехід до лав УПА всієї української поліції Ковеля. Саме при відході цієї поліції з міста під керівництвом Олекси Шума та за допомоги стрільців Бурого й було звільнено всіх в'язнів тюрми, а також невільників з табору полонених. Першу сотню УПА на Ковельщині назвали “Стохід”, а Олекса Шум став її командиром “Вовчаком”.

Аналізуючи обидві акції, Кречет відзначив добру роботу КВШ УПА-Північ, адже треба було мати неабиякий хист, щоб поєднати різні підрозділи й узгодити їхні дії, особливо складно було це зробити в Ковелі, де сотня “Вовчака”, власне, під час цієї акції тільки-но формува-лася на основі української поліції.

Процес переходу останньої на бік УПА був настільки активним, що його годі було зупинити не лише Кречету, а й будь-кому на Волині, Поліссі й Поділлі. Українці зі зброєю прагли використовувати її проти ворогів України!

“Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам’янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані й очікують свого вироку. Свого часу, завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості, арештовані завоювали довіру свого керівництва. У Рокитному було арештовано три людини, серед них — керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському рухові... Доказом цьому є знайдена програма боротьби й організації для партизанів, складена бандерівським рухом”.

(Із донесення німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху, березень 1943 р.)

Ці формування української поліції переходили добре озброєними, маючи вже відповідний вишкіл — це було безперечним позитивом, як відзначав для себе Кречет. Негативом стало те, що на місце української допоміжної

поліції, безумовно прихильної до українців, німці на-брали поліцію польську — відверто ворожу до українського населення. Кречет пригадав свої розмови з цього приводу і з отцем Владиславом, і з Бульбою-Боровцем, вони передбачали таку ситуацію, та зараз і на Рожищанщині, і на Луччині допоміжна поліція майже повністю ставала польською. У тих місцях, де поруч існували й українські, й польські села чи хутори, польські поліцаї почали влаштовувати українцям справжній терор. Розвідники Бурого доповідали дивні речі: з одного боку, польська поліція вірно служила німцям, гнобячи українців, а з іншого — польські села щедро забезпечувались зброєю через партизанські загони, створені НКВС. Ці села ставали пляцувками — базами для червоних партизанів у їхній боротьбі проти загонів УПА — це було результатом дії Угоди між Лондонським урядом Польщі і більшовицьким урядом Москви, підписаним ще 1941 року. Для українських повстанців відкривався третій фронт — польський...

Кінна розвідка Бурого натрапила на загін Армії Крайової поблизу Рожища. Зав'язалась запекла перестрілка, в якій один розвідник загинув, а самого Бурого було поранено. Кречет наказав подвоїти охоронні пости й готувати конррозвідувальну операцію проти АК.

Тим часом Бульба-Боровець повідомляв, що його загони при підтримці бандерівців розгромили німців і захопили друкарню в Гощі, що зараз ідуть переговори з ОУН-Б. Кречету тепліше стало на душі, бо душа його прагла об'єднання всіх українських повстанців, а Бульба насправді був першим серед усіх, хто створив військову потугу для захисту українців і України. Окрім того, він ще наприкінці 1942 року звернувся до всіх націоналістичних організацій із закликом знайти спільну мову і об'єднати всі збройні формування. Та Кречет бачив, що ОУН-бандерівців перехоплювала ініціативу й не терпіла жодних політичних конкурентів.

Зв'язківці принесли шифровку від Бульби, в якій він повідомляв, що 22 лютого 1943 року до його штабу прибув член проводу ОУН-Бандери, особистий приятель

отамана пан Олександр Бусел. Вони зробили заяву про спільні дії. Але мова про злиття не йшла. Бульба навіть висловлював сумнів, чи не була це звичайна розвідка, яка, окрім іншого, ставила за мету заспокоїти своїх суперників.

Потім якийсь час жодних повідомлень від отамана не було. Та ось отаман запропонував направити загін з мінометниками в район Березне — Людвипіль. Кречету аж під ложечкою смоктало самому очолити рейдуючу бригаду, але на його власний загін біля Гораймівки напали червоні з бригади Бринського. Бій виявився довгим і кривавим, отож Кречет вирішив переслідувати червоних, щоб у тих більше не виникало спокуси випробовувати долю. Загін до Людвиполя повів Скрипка — Йося Любарський. Повернувся загін лише через десять днів. Серед бійців були втрати і вбитими, й пораненими, але очі у людей палали, видно було, що попри втому й нелюдське напруження вони задоволені своєю працею. Кречет не став викликати Йосю на доповідь, натомість вирішив вислухати колективні враження всього порослого густою щитиною загалу.

— Сам бій відбувся двадцять восьмого березня. Це була справжнісінька війна! — пробасив подібний на зубра синьоокий велетень-мінометник на псевдо Щука. — У такому пеклі ми ще не бували!

— Цікаво, цікаво! — заохотив його Кречет. — Що ж там за дивина була?

— Перш за все кількість ворогів — понад дві тисячі есеївців і шуцманів! — втрутився Скрипка.

— І що? — справді здивувався Кречет.

— А нічого! — весело відповів командир диверсантів Степан. — Розбіглися, як тільки Йося вшпарив їм на своїй скрипці “Хава нагіла”!

Хлопці зареготали, а Кречет тільки тепер побачив, як ніжно стискає свій речовий мішок найкращий стрілець у сотні Скрипка. Здається, він навіть забув про ще один трофей, що виблискував скельцями на його плечі — німецьку снайперську гвинтівку.

— Ну не тягни вже kota за хвіст, Йося! Розповідай! — грізно насупив брови сотник.

— Та що там розповіси! — набивав ціну Йося. — Командир їхнього гарнізону виявився шанувальником Паганіні й моєї скрипки, ну так і я його пошанував...

— Авжеж! — повернув нарешті собі забране в нього слово подібний на зубра Щука. — Пошанував у вже відомий спосіб — наган в горлянку й каже: “Знай, виродку, що здохнеш ти від руки єврея та ще й скрипаля, та ще й власника цієї скрипки!” А щоб той повірив, то Йося йому і вшпарив “Хава нагілу”, на останок! Ну а всі ті есесівці — в розсипну, тільки й бачили! Цілий тиждень по лісах відстрілювали!

Загін вдоволено зареготав, а Кречет обійняв мовчки Йосю за худі плечі:

— Дякую тобі, брате! І вітаю — не кожному така радість на війні випадає — повернути щось своє, рідне!

— Служу...

— Добре служиш! Але заграй і нам, щоб і ми знали, чого більше од кулі боїться німчура.

Йося зняв з плеча гвинтівку, лагідно поклав її на вологу глицю біля своїх ніг, а потім тремтячими пальцями почав поволі розв’язувати мішок. Кречету навіть здалося, що він зумисне робить це так повільно, щоб трохи завести публіку, та раптом він побачив якийсь самозречений погляд Йосі, обернений, здавалося, в глибини власної душі, й зрозумів, що в Скрипці прокинувся Скрипаль. Хлопці довкола прикинули в очікуванні дива й стало чутно, як шелеснув верховіттям несподіваний березневий вітер, але раптом інший звук — потойбічно сумний і небесно світлий — осяяв їхні зболілі за прекрасним душі. “Ой, чий то кінь стоїть...”, — здавалося промовляє скрипка в Йосиних руках, і подекуди вже почали підспівувати їй охриплими горлами, та раптом Скрипаль припав до скрипки не тільки обличчям, а й усім згорьованим серцем, і десь із самісінької безодні тиші витяг на світ божий звук — не звук, а саму печаль, саму нудьгу, усеохопний відчай вічної жидівської недолі, через який, мов язички полум’я крізь серпанок сірого диму, раз по раз почали пробиватися зблиски невмирущої надії. “Хава нагіла...” — витужувала скрипка. “Хава нагіла...” — співав

стоголосий повстанський хор, співав як реквієм по всіх замучених і розстріляних своїх сусідах-євреях, з якими ходили одними вуличками, вчилися в одних класах, з якими ділилися по-сусідськи добром і лихом, яких убили німецькі нелюди за те, що були вони євреями. “Хава нагіла...” — лунало над волинським лісом. “Хава нагіла...” — вічна вам пам’ять! А Йося все грав і грав, і плакала скрипка в руках Скрипаля солоними слізьми суворого месника!

І Кречет розумів, чому дві тисячі озброєних до зубів та вишколених есесівців з шуцманами так і не змогли оволодіти Людвиполем, у якому було кілька сот повстанців. Ось таких одчайдухів, як його хлопці, як хлопці Бульби-Боровця, як ті відділи бандерівців, що поруч з ними воювали в Людвиполі, не перемогти. Не перемогти, коли вони разом! Отож і втратили нацисти дві сотні пораненими й під шістдесят убитими, залишили спалені автомобілі та зброю з боєприпасами.

У березні й квітні стрільці Кречета вели бої проти німецьких зайд по всій Волині й на Поліссі. Його летючі бригади то спільно з відділами УПА, то з рейдуючими бригадами Бульби-Боровця, а то й усі разом допомагали займати і певний час утримувати містечка: Володимирець, Людвипіль, Степань, Цумань, Горохів, Висоцьке, Дубровиця, Олика, Деражне, розбиваючи й розганяючи німецькі гарнізони й польську поліцію. У такий спосіб повстанці забезпечували себе зброєю, боєприпасами і продовольством, а ще демонстрували населенню власну потугу, піднімаючи його дух, його волю до спротиву.

Дев’ятнадцятого квітня зв’язківець приніс шифрограму від Дубового. Той просив на вечір наступного дня прислати підмогу до каменоломні в Яновій Долині сусіднього з Кречетом Костопільського району, добре знайомого сотнику за його першими самостійними акціями. Кречет аж руки потер від передчуття справжнього бою. Віддавши команди, необхідні для підготовки п’яти чотам із Ситниці, Гораймівки, Берестяного, Сильного, Рудників та групі диверсантів, він не став чіпати загони

під Тростянцем та Колками, які контролювали дорогу з Луцька і Ківерців на Колки й Маневичі. Виходити мали над вечір, отож зайшов до власної криївки, аби й собі приготуватися до походу. Несподівано слідом за ним зайшла й Еля, глянула у вічі, пронизуючи наскрізь. Кречет уже не раз бачив цей погляд, і тому добре знав, що він означає.

— Я піду з тобою! — підтвердила його здогадки дружина.

— Куди? — посміхнувся Макар.

— З тобою! — вся її постать, здавалось, кричала одне: “Не смій мені відмовляти!”

— Ні! — відповів Кречет.

З її очей (комами) не потекли, а бризнули сльози, брови (дугами) злетіли в непідробному здивуванні й відчаю, а спазм, що перехопив дихання, позбавив слів. Від її войовничого вигляду не лишилося й сліду. Вона стояла така безпорадна й беззахисна, як тоді в Пологах, коли попросила приречено: “Заберіть нас звідси, Макаре!”

— Збирайся, — проковтнув комок, чи то співчуття, чи то сорому за відмову коханій дружині Макар.

Окрім відділів Дубового, біля Янкової Долини зосередились відділи Наливайка, Яреми, Гамалії та Острога. Зустрівшись на нараді з командиром військової округи УПА “Заграва”, побратимом по вишколу біля Володимира-Волинського Іваном Литвинчуком, якого всі тут знали як “Дубового”, Кречет спочатку по-військовому чітко доповів, що привів у його розпорядження важку сотню у повному складі — сто вісімдесят шість стрільців, озброєних стрілецькою зброєю, трьома вісімдесяти двох-міліметровими мінометами, трьома важкими кулеметами та вишколену групу диверсантів з вибухівкою і неймовірним снайпером. “Є також кваліфікована медсестра, майже доктор, з необхідним інструментом і медикаментами — моя дружина! Чекаю Ваших розпоряджень, друже Дубовий!” — закінчив він доповідь.

Дубовий згріб його в обійми й голосно, щоб почули всі повстанські командири, з посмішкою сказав: “Ви, друже сотенний, і в школі були, як ходячий статут, — чіткий і

бездоганий! Отже, кажете, що маєте вишколених диверсантів?”

— Бездоганно вишколених! — посміхнувся Кречет.

— Вони надходять у розпорядження моїх підривників, для них є робота — вказав на мапі два залізничні мости й кілька складів. Снайпер також піде з ними — біля мостів облаштовані укріплення з кулеметами й гарматами, вони мають бути знешкоджені.

— Я знищу доти з мінометів, я це зроблю, а снайпер тим часом зніме вартових на вишках охорони, — запропонував Кречет.

— Згода. А ви, друзі, вже знаєте свою диспозицію! — звернувся він до решти командирів. — Головне для нас заволодіти амонітом. До справи!

Повстанці, підв'язавши на спинах по снопу із соломою, напали на селище в ніч з двадцять першого на двадцять друге квітня. У холодному чорному небі байдуже мерехтіли зорі, не звертаючи жодної уваги на якусь метушню сотень людей зі зброєю десь там на якійсь маленькій планеті, навіть назви якої вони не пам'ятали і, якщо й знали щось про неї, то тільки те, що на ній постійно відбуваються якісь нікчемні катаклізми, якісь зблиски і вибухи з одного боку в інший бік, і навпаки, а тих, хто стояв за цими зблисками й вибухами, з їхньої зоряної високості було непомітно. І тільки Місяць, прив'язаний до Землі намертво, визирнув зацікавлено зі своєї схованки-хмарки, й цього було достатньо повстанцю Скрипці для двох пострілів по двох вишках. Місяць навіть не встиг здивуватися, лише посміхнувся захоплено — й запрацювали міномети Кречета, а потім прозвучали кілька потужних вибухів, і в небо злетіли приміщення складів, а підірвані мости запалали, мов суха солома, а тоді вдарили важкі кулемети “Максим”, совєцькі й німецькі автомати, стрілецькі гвинтівки й командирські нагани, вальтери і браунінги. У відповідь їм, спочатку хаотично, а згодом зорганізовано, почали відстрілюватись німецькі солдати, литовці й польські поліцаї. Тих, хто оборонявся, виявилось не менше, ніж тих, хто нападав, і озброєні вони були не гірше, отож Кречет, покінчивши з охороною

мостів, майже до самого ранку спрямовував вогонь своїх мінометів на кулеметно-мінометні точки ворога, змінюючи власну дислокацію після одного-двох пострілів. Снопи давно вже підпалили будинки, в яких сосередились охоронці. Отож у відблисках загравав було непогано видно цілі з обох боків і з часом їх ставало все менше.

Лише на світанку стомлений Місяць втратив інтерес до всього, що відбувалося в каменоломні й селищі навколо неї, а ті, хто розважав його цілісіньку ніч, здавалося, й не думали про втому: Кречет сік ворожі лави на капусту, припавши до ручного кулемета; Скрипка не встигав робити засічки на прикладі своєї (трофейної) гвинтівки й від того називав кожного убитого ворога дивним для українського вуха (проте зрозумілим) словом “поц”; Степан зі своїми диверсантами, підірвавши все, що для того надавалося, заходились разом із підрозділами командирів “Омелька” та “Панаса” виносити амоніт — вибухівку, якою в кар’єрі підривали камінь, бікфордіві шнури та детонари; Еля перебинтовувала, різала й зашивала поранених прямо на полі бою, а коли міна, розірвавшись поруч з її прихистком, убила трьох із п’яти й поранила решту двох її охоронців, вона припала до своєї улюбленої гвинтівки. Кречет навіть не почув (крізь самовпевнений кліт власного кулемета не почути!), а відчув, що то стріляє її гвинтівка. “За мною!” — скомандував він власній охороні й чимдуж помчався до Елі, стріляючи на бігу, навіть не пригинаючись від куль. Раптом крізь тріскотню німецьких шмайсерів припинив долинати рідний голос її гвинтівки.

— Еля-я! — перекиваючи грім і гуркіт сотень стволів закричав сотник Кречет. — Тримайся! — благав Макар, летючи до неї, не торкаючись землі.

— Тух-тух! — хрипло озвався у відповідь подарований Кречетом браунінг.

Він скоис на бігу ще кількох німців, що бігли до Еленої засідки і вскочив до її “санчастини” — прихистку, утвореного двома величезними брилами сірого каменю, що лежали майже під прямим кутом, де попід брилами лежало з десяток, перев’язаних Елею, тяжко поранених

повстанців, а з краю лівої брили — двоє німців — один повз одного, з-під яких виглядало русяве, злипле від крові довге волосся — її волосся, й права нога в акуратному жіночому чобітку. Кречет не встиг змигнути оком, як потужний удар в спину повалив його поверх німців і Елі під ними, над самісіньким вухом вйохнули кулі, а у відповідь їм прямо з його спини осатаніло застрочив автомат.

— Вставайте, пане сотенний! — почув юначий голос у себе на спині.

— Дурепа? — здивувався Кречет.

— Я не дурепа! Я — Петро Шевчук, з Камінь-Каширського.

— Та знаю, знаю. Злазь вже нарешті з мене!

— Секундочку! — випустив ще одну чергу по німцях Петро й підскочив на ноги.

Тим часом за каменем було вже з десяток Кречетових бійців, які спочатку змусили ворога залягти, а потім, закидавши їх гранатами, погнали на дно кар'єру. Кречет кинувся до дружини, зтягуючи з неї трупи вгодованих німецьких солдатів. Раптом до його слуху долинув її стогін, а потім її обличчя осяяла щаслива усмішка: “Дякую, любий! Це справжній бій!”

Кречет знесилено опутився на коліна й приречено посміхнувся: “Я посилю тобі охорону, пані доктор!”

Бій тривав до вечора, вцілілі німці з литовцями, покинувши приречених поляків у блоці, наживали п'ятами. Польські поліцаї на милість повстанців не розраховували, а тому відстрілювались осатаніло, та коли їхній пункт охорони, який повстанці з місцевих чомусь називали “блок”, вдалося підпалити, спрямувавши на нього цистерну з пальним, справу було довершено. Повстанці нарахували понад півтисячі вбитих нацистів, литовців і польських поліцаїв. Забравши стрілецьку зброю, боєприпаси, продовольство й понад тонну вибухівки, повернули в напрямку Колківської республіки за Горинь, куди німцям потикатись було зась.

Прощаючись з Дубовим, який сам командував усією операцією, Кречет попросив активніше задіювати його

підрозділ, а Дубовий запросив Кречета до свого штабу, який скоро буде перенесено до Колків.

Петру Шевчуку сотник перед вишикуваною сотнею подарував свого особистого годинника, подякував за порятунок і посварив за синці на спині. Ельвірі Францівні вже в ліжку зізнався: “Я думав, що помру. Ти мене налякала”.

Після Людвипільської операції вістей від Бульби не було. І ось нарешті, під кінець квітня, звязківець Кречета, замість принести записку, привів Зоряну Станіславівну. Кречет спочатку зрадів і за себе, й за Елю, яка сумувала за мамою й за дітьми, та, відчувши тривогу в усьому образі тещі, насторожився:

— Бачу, мамо, сталося щось лихе. Що саме? — схвилювано запитав він.

— Отаман тяжко переживає ситуацію, що складається навколо співпраці з ОУН-Бандери. — Зітхнула Зоряна Станіславівна. Нещодавно, як точніше — то дев'ятого квітня, розпочалися переговри між Головною командою нашої УПА і ОУН-Бандери. Бандерівці вимагали: підкоритись ОУН-Бандери, визнати Акт 30 червня 1941, беззастережно виконувати розпорядження ОУН-Б. Самому отаману пропонували залишитися як фаховому партизанському командирові, але натомість в УПА запровадити систему партійних комісарів та службу безпеки, провести негайну мобілізацію українського населення в ряди УПА, очистити терени від польського населення.

— І що ж на те отаман?

— Отаман відповів, що УПА не може належати якійсь партії, а повинна бути всенародною; УПА не визнає “Акт 30 червня”, бо вважає його незаконним; повстанський зрив в Україні не потрібний, бо завтра вся Україна буде окупована советською владою. — Вона перевела подих, сумно подивилася на зятя й майже пошепки продовжила. — А ще він сказав, що ніколи не визнає колективної відповідальності безневинних людей, ото ж він проти огульної війни з поляками, відповідати мають лише ті, хто обертає зброю проти українців, чи підтримує Армію Крайову й загони НКВС, а виносити колективний смертний вирок усім польським селянам та випалювати до тла

їхні оселі — то не припустимо, навіть з огляду на польську різню в Закерзонні.

— З ним тяжко не погодитися, але правдою є й те, що польські села тут у нас, на Луччині та Рожищенщині, перетворилися на майже суцільні пляцувки для більшовицьких партизанів, а польська поліція — на справжній жах для українських селян. Ми маємо з ними постійні збройні сутички.

— Але ж це не дає права... — почала гостя.

— Права не дає, — перервав її Кречет, — але дає привід! До криївки зайшла Еля, припала до мами, сивої-сивої.

* * *

“Україно святая! Мати Героїв, зійди до серця мого! Прилинь вітром кавказьким, пошумом карпатських ручаїв, боїв, славою завойовника, батька Хмеля тріумфами, гуком гармат революції, радісним дзвоном Софійських дзвонів. Хай душа моя в Тобі відродиться, славою Твоею опроміниться, бо Ти для мене все моє життя, все моє щастя! Щоб помстити за ганьбу, неволю, стоптану честь, глум катів твоїх, невинну кров помордованих під Крутами і Базаром, смерть головного отамана Симона Петлюри, вождя української нації полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінського, Данилишина, Біласа і тисячі знаних і незнаних, що кості їх розкидано, або тайком десь заграбано. Скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моєму, щоб сміло я йшов у бій за Тебе, Україно, за Твої святі ідеї! АМІНЬ!” — Кречет молився, дивлячись на схід Сонця, молився самозречено, навіть не помічаючи, що підійшла Зоряна Станіславівна.

— Що то за молитва, сотнику? — запитала вона зацікавлено.

— Цю молитву я вивчив від Миколи Куделі в Луцькій тюрмі, тепер вона мені, як “Отче наш”!

— Перепиши й мені, бо “Отче наш” не дуже помічний наразі.

— Перепишу, а що не допомагає, так то час такий — до молитви вимагає ще й кулі!

— Добре, що це розуміють все більше українців. Наші розвідники перехопили донесення Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, в якому червоні визнають, що націоналістичний рух бульбівців став на шлях активної боротьби на два фронти — з совецькими партизанами і німцями. Визнали, дякувати Богові.

— Раніше вони просто приписували собі всі наші антинімецькі акції, тепер же масштаби цих акцій такі, що приховати їх, чи присвоїти, просто неможливо.

— Приємно, що й наші земляки на Кам'яниччині теж борються з цією нечистю.

— Вся Волинь, все Поділля, все Полісся бореться, не сьогодні-завтра запалає земля під їхніми ногами і в Галичині. — гаряче відповів Кречет.

— Німці це добре розуміють. Отаман просив передати, що наші розвідники доповіли про прибуття в райони Кременця, Шумська, Мізоча, Осторга, Людвиполя і Березного цілої ворожої дивізії у складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку з військовополонених казахів та узбеків.

— Значить наші сили пересунуться на південь до Славутського лісу та на Поділля, — відповів Кречет так, ніби перед ним була військова мапа.

— Пане сотнику! Прибули представники Служби Безпеки ОУН! — почувся раптом голос ординарця.

— Клич сюди!

— Вони викликають Вас.

— Виклич сюди Сліпого й нашу СБ й запроси гостей до командира! — чітко й акцентовано наказав Кречет.

За мить на галявині стояв озброєний загін його служби безпеки, а ще за кілька хвилин підійшло й з десяток гостей.

— Слава Україні! — привітався їхній командир — років двадцяти двох хлопчина.

— Вітаємо в нашій громаді! — відповів Кречет. — Чим завдячуємо візиту шановних гостей?

— Ми не є гості! — нервово і зверхньо, як здалося Кречетові, відповів хлопчина. — Ми діємо за наказом командира СБ “Михайла” й за узгодженням з “Климом Савуром”.

— І я дію за узгодженням з ним і спільно з Дубовим! — в голосі сотника з’явилися нотки роздратування, й Зоряна Станіславівна, яка все ще стояла поруч, легенько смикнула його за рукав. — Передайте, будь ласка, Дубовому ось це, — він швиденько написав якесь незрозуміле слово-абракадабру, — й його загін з’явиться тут.

Хлопчина довго намагався прочитати написане, але не зміг знайти там жодного сенсу, а потім раптом запитав: “А що це за пані у вашому загоні?”

— Ця пані — доктор! — відповів Кречет. — А ще — мати моєї дружини. Ще є питання?

— Як будуть — скажемо! — з погрозою в голосі, як здалося Кречету, пообіцяв хлопчик-есбіст, ще молодший, ніж юний Дубовий.

Нагодуйте гостей! — віддав наказ ординарцеві. — Й не смію вас затримувати, панове! — Він взяв тещу під руку й повів до криївки. На душі було якимось паскудно й хотілося вимитись, та все ж опанував себе.

— Скоро вони й тобі своїх комісарів пришлють, — сказала теща.

— Хай присилають. Переживу.

— Такі милі сільські хлопаки, а вперше в житті відчули свою значущість і закрутилися голівки. — вона скрушно зітхнула. — Бідосі .

— Переживу! — повторив Кречет.

“У квітні завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне — Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають чисельні напади на південну дорогу й пости жандармерії”.

(Із донесення німецької поліції безпеки в Україні імперському керівникові СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху).

Зоряна Станіславівна знову відмовилась залишатися в загоні зятя, посилаючись на свій обов'язок лікаря. Кречет знав, що немає сенсу її умовлять, але серце йому стискалося від тяжких передчуттів, коли вони з дружиною дивилися вслід, зникаючій у хащі мамі та групі охоронців.

* * *

Берлін, рейхсміністрові окупованих територій Сходу А.Розенбергу: “На Волині лишилося тільки два райони, вільні від банд, а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля”. Рейхскомісар Е.Кох, березень 1943 р.

Поки командир розвідників Бурій лікувався стараннями Єльвіри Францівни та ще й був повторно прооперований її мамою, його хлопці підірвали німецьку автівку з важливим офіцером поліції безпеки. А керівник групи стрільців Скрипка знову відвів душу, вдруге випробувавши, здобуту в Людвиполі снайперську гвинтівку, на мотоциклістах охорони — вона працювала бездоганно! При офіцерові виявились військові мапи з позначеннями територій дії повстанців, червоних партизанів, Армії Крайової та розташування німецьких гарнізонів з указаною кількістю як бійців УПА, так і окупаційних військ. Чисельність червоних і поляків не позначалась, очевидно, на даний момент німці не розглядали їх, як своїх ворогів, або ж їхня кількість не складала загрози для Рейху.

Кречет зібрав штаб, щоб спільно розглянути бойову обстановку та визначитися в ситуації, що з неї випливає. Поручник розклав мапу на столі криївки, запросив побратимів підійти ближче, подивився на сотника.

— Доповідайте, пане Поручнику! — кивнув головою, на знак згоди, Кречет.

— Як бачимо з мапи, відділи УПА зосереджені навколо районних центрів Волині — Ковеля, Ківерців, Рожища, Колків, Маневичів, а також навколо Луцька. До річі,

один тільки Луцький підрозділ оцінюється німцями в півтори тисячі бійців. У чотирикутнику Дубно — Остріг — Шумськ — Крем'янець утворилась вільна від німців і червоних територія, яку контролюють повстанці. Навколо Колків ми бачимо велику кількість відділів УПА, загальна чисельність бійців у яких за німецькими даними складає понад дві тисячі. Між іншим, тут є позначені й два з наших підрозділів — біля Колків, Босого, й під Ситнецею, Кривого, з доволі точною кількістю бійців, — він виразно глянув на керівника СБ, а потім продовжив. — Очевидно, розуміючи, яку загрозу становить така кількість повстанців, німці в часі від першого до.., — він придивився до дати на карті, — до дев'ятнадцятого квітня збільшили свої гарнізони по всій Волині, причому, збільшили дуже суттєво. Так в наших з вами Рожищах їх стало 150 замість 25, в маленьких Колках 400 замість трьох, в Костополі п'ять сотень замість п'ятдесяти, а в Ковелі з трьох сот — чотири тисячі! Навіть у невеличких селах з двох-трьох солдатів стає десять-п'ятнадцять. Це означає, що німці за всяку ціну хочуть забезпечити комунікації, не допустити перебоїв з постачанням фронту. А ще це означає, що командування УПА, очевидно, збирається робити те, що вже робив Бульба-Боровець, брати під свій контроль цілі території.

— Про таку стратегію свідчать і листи, знайдені в офіцерській планшеті, — втрутився Кречет.

— Саме так, — підтвердив Поручник, розгортаючи одного з листів. — Ага, ось тут, — знайшов необхідні рядки, — “Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне повідомив нам на нараді в Рівному, що ми не контролюємо на Волині 75% орних земель і втратили понад 50% поставок худоби. А в районах Луцьк, Дубно, Горохів, Любомль, Кременець повністю панують націоналістичні банди. Те, що тут відбувається, любий Еріку, слід розцінювати як повстання!”

— Отже, панове, дочекалися! — піднесено вигукнув Кречет. — Нарешті запрацювала як військова структура й ОУН-Б з її військовими відділами! Щоправда, запрацювала також і її СБ, що, на мій погляд, часто-густо тільки

шкодить справі. Але — це війна, а на війні командування виходить з доцільності. Ця картина, яку намалював нам пан Поручник, вказує на прагнення Головної Команди УПА взяти під свій контроль певні території, які б давали змогу забезпечувати військо й водночас захищати населення — такою я бачу їх стратегію, а під неї підлаштовується й тактика — використання великих повстанських підрозділів, а це, як свідчить наш з вами досвід, є великою небезпекою для партизанської війни.

— Це правда, пане сотнику, — підтримав командира шеф штабу, — велика концентрація легкоозброєних партизанських формувань дає ворогові можливість ефективно використовувати проти них і артилерію, і танки, й навіть авіацію, а самому залишатись при цьому практично безкарним! Думаю, треба повідомити Головну Команду про ці наші міркування.

— Підтримую! — озвався Кречет. — Безпека, передайте шифровку для Дубового, — він швиденько щось написав на дрібному аркушику паперу, згорнув трубочкою, вставив у порожню гільзу, дав керівнику служби безпеки Сліпому. — Мушу з ним погомоніти.

Частина сьома
КОЛКІВСЬКА РЕСПУБЛІКА

* * *

На вечір тридцятого квітня за наказом Командира УПА-Північ сто бійців сотні Кречета з чот Босого, Кривого Леміша та Струка, під командою того ж таки Босого, були дислоковані під Колками. На базі кожної чоти залишилась охорона, диверсанти, розвідники, словом, всі, хто був необхідний для створення невеличкого оперативного загону.

За даними розвідки Крайового Штабу, які співпадали з даними, що були на трофейній мапі у самого Кречета, в містечку було зосереджено понад чотириста німецьких солдатів та польських шуцманів, отже його штурм був цілком можливим, оскільки УПА зібрала на околицях майже втричі більше стрільців. Деякі гарячі голови якраз і пропонували такий план. Та курінний “Рубашенко” запропонував старий, як світ, спосіб оволодіння населеним пунктом — облогу, а паралельно з нею — переговори. Це, на його думку, мало зберегти життя сотень вояків, а ще, може, й більшої кількості мирних мешканців... Отож, підпорядковані йому відділи УПА, оточивши містечко, наглухо його заблокували. В результаті наполегливих переговорів з командуванням гарнізону українці дозволили німцям і полякам піти без бою, скориставшись наданим коридором. Під контролем відділів УПА ворожий гарнізон покинув Колки в два етапи — п'ятого і тринадцятого травня. Того ж дня древнє місто Романа Мстиславовича зайняв курінь УПА “Рубашенка”. Всі три сотні цього куреня розквартирувалися в Колках, перетворивши їх на столицю “Колківської республіки”. Бійці Кречета повернулися на свої бази. Повернулися з якимось дивним настроєм: чи то втоми від двотижневої бездіяльності, чи то відсутності відчуття повноти буття через те, що перемога далася без бою, тим часом, як їх побратими, що залишалися в сотні, разом із сотенними встигли побувати не в одній бійні.

Проте, сам Кречет таким підсумком даної операції був задоволений, адже досягнуто головного — містечко в руках повстанців, а при цьому немає жодних жертв. Одне

це примусило його проїнятися глибокою симпатією до зовні непоказного, але мудрого житейською мудрістю курінного Коваля (“Рубашенка”). “З ним можна і треба мати справу! — вирішив для себе Кречет. — Такий не відправить людей на безглузду загибель, такий не сім — двадцять сім разів відміряє, перш, ніж різати! Цей командир розуміє для чого ведеться війна, за кого бореться, кого захищає УПА, і хто є найбільшою цінністю для українських націоналістів. Очевидно, що для Рубашенка — це прості українські люди, ось ці волиняни й поліщуки, які віддають армії своїх синів, забезпечують її продовольством, одягом і взуттям, надають притулок і всебічну підтримку. Курінний знає, що найбільший скарб України — це народ. Цим він нагадує мені Бульбу-Борвця”.

* * *

Початок травня в штабному таборі поблизу Журавичів розливався зеленим розмаєм: шуміло молоде листячко на яворах і березах, гули хрущі, заходилося любовними піснями розмаїте лісове птаство, цвіли грушідички й бузок, і конвалія, а відразу на узліссі починався розлогий луг, що весь потопає у буянні трав. Ранки стояли свіжі й прозорі, небо було безхмарним і бездонним, повітря дзвеніло бджолою і пахло медом. Така весна могла заколисати будь-кого. Але не вартових, адже саме за цим лугом починалося велике село, яке, мов медом помазане, манило до себе будь-яку нечисту силу зі зброєю в руках.

Петро Шевчук, якого після Іванової Долини перестали називати “дурепю”, саме був на варті, коли побачив, що до Журавичів прокрадається довгий-предовгий ланцюжок озброєних людей — на вигляд червоних партизан. Він терміново відправив напарника до сотенного, а сам заходився перелічувати тих заброд. Нарахував понад сто й збився, оскільки вони, чим ближче до села, тим більше почали ховатися й переміщувались короткими перебіжками, куріпками падаючи в траву через кожних тридцять-сорок кроків.

Кречет направив зв'язківців у загони під Рудники, Сильне й Берестяне, посадив охорону штабу на підводи, а решту — верхи й, поділивши загін на дві частини, щоб обігнути луг двома рукавами й зайти в село з двох боків, сам помчався в супроводі охорони по узлісся лівим коротшим рукавом. Пролетівши вихором напівсонним селом, яким саме вели корів на пашу, кіннотники встигли спішитись і заховати коней, ще до того, як перші червоні дісталися околиць Журавичів. Кречет наказав бійцям зайняти оборону обабіч себе, бо його незмінний «дегтяр» мав стати стовпом цієї поки-що малочисельної оборони.

— Друже сотенний! А може б Ви дозволив мені поцікавитися у цих зайд, що вони за птахи такі? — запитав Кречета Степан.

— Дій!

— Дякую!

— Хлопці! — гукнув Кречет своїм. — А ось і наші гості, — вказав він на силуети, що перебігали кудцями відтинками, розгортаючись у віяло, й проти сонця здавалися безтілесними тінями. — Без команди не стріляти! — промовив він тихо, і його команду передали в обидва боки по ланцюжку.

Раптом метрів за п'ятдесят від них червоні встали в лінію на весь зріст.

— Шагом марш! — скомандував хтось із них, мабуть командир — не видно ж проти сонця.

— А ні руш! — і собі подав командний голос Кречет. — Село знаходиться під охороною УПА! Вторгнення на його територію карається смертю!

— Агонь! — скомандував той самий червоний голос — і це стало командою для Скрипки, який влучив у занесену для кидка ручну гранату, вірніше гранату в руці, хоч це не так вже й важливо, оскільки після того, як вона вибухнула, ні гранати, ані руки вже не було, не чутно стало й того нестерпного командного голосу, бо він був зовсім поруч з металником.

Кречет встиг випустити довгу чергу ще до того, як червона лава впала на землю й надалі піднятися їй вже не

давав, присікаючи будь-які спроби червоних бодай піднести голову.

За спиною з'явився захеканий Степан:

— Це банда Балицького! — випалив він. — За продуктами ідуть, себто грабувати!

— Що значить — банда? — уточнив Кречет.

— Ну, з'єднання червоне. Калякають по-москалькому.

— Хто сказав?

— Ваня! Хороший такий хлопчина. Говіркий.

— Де він?

— Вирішив там почекати, — махнув рукою на луг.

— А-а, — зрозумів сотенний. — Ну хай чекає. Вогонь! — прокричав він люто, поливаючи свинцем незваних вранішніх візитерів.

За спинами оборонців почулися голоси — прибули вози з підмогою. Стало веселіше, щільнішим став вогонь, червоні почали потроху задкувати. Та з тилу по них ударили ще зо два десятки упівців, а тим часом примчали загони з Рудок, Берестяного й Сильного і ранок втратив останні ознаки ідилічності. Упівці пішли в атаку, взявши червоних під перехресний вогонь. Втікати лугом для червоних було смертельним глупством, отже вони кинулися в прорив у напрямку до лісового масиву, якраз на стику між загонами з Сильного й Берестяного, які ще не встигли замкнути коло. Багатьом з них потрапило втілити задум, а багатьом ні.

Кречет наказав не переслідувати втікачів, натомість зібрати зброю й ранених.

— Друже сотенний! Тепер і я буду з дегтярем, не вік же мені з гвинтівкою мучитись! — сявав од радості Степан. — А ось і Ваня! — притяг він стриженого партизана з кляпом у роті. — Я йому сказав, щоб нікуди не йшов, так він і дочекався! — задоволено посміхався Степан.

— А я вже лихий був на тебе! — щасливо виправдовувався Кречет. — Почав був грішити.

— Я ж не кат, друже сотенний! І не бандит, — дорікнув командирові Степан.

— Вибач, брате! — серйозно промовив сотенний. — Ну, а що ж ми з твоїм хрещеником маємо робити? — виразно

глянув у вічі полоненому — сині-сині, зовсім юначі.

— Треба допитати.

— Згоден. Допитуй.

— Так він же все, що знав, розповів, — зніковів Степан.

— А яка чисельність того з'єднання ти питав?

— Забув.

— Ну, так ти скажи йому, Ваню, скільки вас там таких бравих вояків назбиралося?

— Не знаю. Здесь біла, наверное, третья часть. — потуплячи голову відповів Ваня.

— А цей ваш Балицький, він хто?

— Називається командір соєдіненія, а так ізверг.

— А з чого ти взяв? Може він нормальна людина.

— Да нет, для него даже все селяне — врагі. Пріказ — растрелівать на месте прі малейшем неповіновені! — він якось ображено склав припухлі губи трубочкою, мовляв — ізверг он і єсть!

— Ну, добре, Ваню! Хлопець ти й справді непоганий, тому йди до своїх і передай цьому Балицькому, якщо він буде воювати з німцями, я не заважатиму, й навіть допомогти можу, але, якщо ще раз застану за грабунком, пощади, так, як це було сьогодні, не ждїть — до ноги винишу! А ти, Ваню, на очі нам більше не попадайся — це наша земля, а ти прийшов на неї, як злодій. Бувай, Ваню.

Ваня не міг повірити власному щастю, й тому довго не наважувався зрушити з місця, а коли нарешті зміг збити кілька кроків, то мимохіть втягнув голову в плечі, очевидно, чекаючи пострілу в спину.

— Іди, іди, Ваню, ми полоненим у спину не стріляємо — це почерк більшовиків! — крикнув йому навздогінці Кречет, і той, мабуть, повіривши такому дорослому й солідному командирові найстрашнішого ворога “савецкава народа”, розправив плечі й пішов, не озираючись.

* * *

З о три дні пожили спокійно, а рано зранку дев'ятого травня в штабному таборі зчинився лемент.

— Друже сотенний! — репетував ординарець. — Прискакав зв'язківець! Терміново!

— Де він? — вискочив із криївки Кречет.

— Друже сотенний! Біда! — ледве зміг вимовити вершник, перш, ніж звалитися з сідла.

— Лікаря! — скомандував сотник.

За хвилину над пораненим схилилася Ельвіра Францівна, попробувала пульс, дала понюхати нашатирю. Той розплющив очі: “Біда! На Яполоть сунуть карателі — сот чотири, не менше”.

— Звідки дані?

— Сам бачив.

— Хто поранив?

— Німці! Надто близько підібрався. Кінь врятував...

Еля наказала санітарам занести пораненого до санпункту, а Кречет віддав наказ терміново зібрати на Яполоть (село, біля якого зустрічалися його зв'язківці зі зв'язківцями Бульби-Боровця) півсотні кіннотників і ще сотню послати навздогінці — на підводах.

Ще двох зв'язківців направив до Дубового — за підмогою, й у супроводі десятка охоронців поскакав на чолі кінного загону.

В селі вже лунали постріли, причому йшов справжній бій. Кречет наказав спішитися й відправив розвідників, ті повернулися за кілька хвилин і доповіли, що бій з німцями ведуть якісь повстанці.

Сотник відправив зв'язківця назустріч підводам з наказом на бій, ще одного до сміливців-повстанців — повідомити про себе і свій маневр, а сам, обігнувши село й залишивши коней, ударив у спину карателям. Повстанці, які вже годину вели нерівний бій, сприйняли появу нежданих спасителів, як манну небесну! А коли побачили, як запалали вантажівки й мотоцикли окупантів, позбавляючи їх можливості швидкої втечі, то, здається, навіть їхні рушниці й автомати загомоніли бадьоріше, адже

було їх лише сотня. За півгодини примчався зв'язківець Кречета й повідомив, що бій веде сотня "Романа". Кречет не знав такого сотника, але подумки помолився за його мужність!

Ще за годину в бій сходу вступила решта бійців Кречета й сили обох сторін майже вирівнялись. Карателі встигли зайняти зручні укриття по селянських оселях, і вибити їх звідти, не спаливши людське житло було тяжко, а в селі вже й без того дотлівало кілька хат, спалених нацистами.

Бій тривав ще з годину, допоки підійшло підкріплення від Дубового, й карателі кинулися навтіч, залишивши десятки вбитих.

Кречет відправив за ними розвідку, аби простежити їх шлях, а коли переконався, що відходять вони на Костопіль, помчав зі своєю кіннотою і влаштував їм одразу кілька засідок. Повстанці добряче почастували зайд своїми щедротами, щоразу зникаючи миттєво й знову з'являючись нізвідки.

Стомлене цілоденним тяжким боєм, сідало травневе сонце в поліські болота, й на прощання зблиснуло на пенсне німецького офіцера, а слідом пролунав постріл снайпера Скрипки. "Дякую тобі!" — помахав він привітно Сонечку, шкодуючи, що скінчився такий щасливий день.

* * *

Кречет отримав терміновий виклик до штабу "Рудого" — командира Північно-Західної військової округи "Турів". Зв'язківець Рудого без пригод допровадив його в супроводі десятки охорони до умовленого місця, де охорону довелося залишити. А самого Кречета привели в якусь сільську хату — штаб Рудого.

— Наша розвідка, — привітавшись нашвидкуруч, почав Рудий без передмов, — передає, що п'ятого травня до Рівного приїздив сам рейхсміністр окупованих територій Сходу Розенберг, вкрай занепокоєний жалюгідним становищем окупаційної влади на Поліссі та на Волині. І ось що йому доповіли на нараді: "Майже всі державні під-

приємства перебувають в руках націоналістичних банд, які завдають шкоди значно більше, ніж банди більшовицькі”. — Це жалівся комісар округу Луцьк. На думку ж рейхскомісара Коха, повстанці, або, як він нас величає “націоналістичні банди”, мають уміле й суворе керівництво і гідне озброєння, яке згадані “банди”, очевидно, почали збирати одразу після приходу вермахту. Не подобається цій падлюці, що ми підриваємо залізницю, а шляхами можна їздити хіба під сильним конвоєм, що ми зриваємо поставки для фронту, знищуючи мости й дороги, що на них вже не працюють державні господарства, промислові підприємства, молочарні, що ми контролюємо склади зі збіжжям і сіном.

— І що ж на те Розенберг?

— Обіцяв прислати найкращого спеціаліста по боротьбі з партизанами — улюбленця Гітлера, генерала Віктора Лютце, того самого, що командує чотирьохсоттисячною партійною армією СА. Гітлер призначив його на цю позицію ще в тридцять четвертому році після вбивства попереднього командира СА Ремма.

— Солідна птаха!

— Цей Лютце нібито особисто присягнув Гітлеру, що швиденько наведе порядок на наших землях і, зрозуміло, що проблем з формуванням війська під цю справу у нього не буде, в тому числі й з панцерною охороною, себто з танками й броньованими автами.

— Таки є з чого вибрати. Його штурмовики — то відомі голворізи.

— Розвідка штабу нашої округи має дані про те, що його слід чекати на Волині найближчими днями. Отож, командування доручило підготовку й проведення цієї операції нашому з Вами побратиму “Вовчаку”, який командує у нас південним загоном округи, а безпосередньо в моєму підпорядкуванні — північний загін. Штаб пропонує і Вам, друже сотенний, терміново направити у розпорядження Вовчака свій диверсійний загін, як найдосвідченіший в терені.

— Дозвольте доповісти? — замість “дозвольте виконувати” запитав Кречет.

— Доповідайте! — здивовано глянув на Кречета Рудий.

— Через день після Яполоті я отримав цидулку від Вовчака з проханням прислати диверсантів під Ковель. Так що вони вже давно там, друже командир! — посміхнувся сотник. — Дозвольте йти? — Кречет потис простягнуту руку Рудого й, обернувшись, пішов до виходу, та біля самих дверей раптом повернувся.

— Друже командире! Ось ці два загони, — він показав на трофейній німецькій мапі місця під Колками й під Ситнецею, — вони створені давно й покликані контролювати дорогу Колки — Ківерці — Луцьк. Я хотів би, щоб Ви могли на них розраховувати в будь-який час. На цій дорозі є ще загін під Тростянцем, який не спускає очей з величезної польської пляцувки Пшебраже, що знаходиться за кілька кілометрів від нашого загону. Є ще загони тут, тут, тут і тут, — він ткнув пальцем біля сіл Сильне, Берестяне, Гораймівка, Рудники, — штаб розташовано в лісі біля Журавичів.

— Це добре, але чому ви не розміщуєтесь на хуторах і в селах?

— Бачите, друже командире, наш загін на початках формувався так, ніби мельниківцями, щоправда той чоловік, який мене порекомендував, робив і робить все для об'єднання обох ОУН і Бульби-Боровця під єдиною орудою. Але тут, в наших селах, досить добре розгалужена саме ОУН-Б, отож прихищати й годувати “чужих” ніхто не поспішав.

— Зрозуміла диспозиція!

— Але, може, воно й на краще, принаймні ми навчилися виживати й воювати самостійно — за рахунок німців, а не власних селян. Прошу, друже командире, повідомити нашу дислокацію підлеглим Вам командирам, щоб, не дай Бог, зі своїми не воювали.

— Повідомлю обов'язково, а ближче до зими дамо команду й осередкам ОУН щодо вашої підтримки.

— Дякую, друже Рудий! — він пішов, не озираючись, високий, міцний, вже густо побитий сивиною, що робило його не схожим на всіх цих молодих командирів, жодному з яких, окрім “Савура”, не було й тридцяти.

* * *

Не встиг Кречет повернутися до штабу, як примчав зв'язківець з Гораймівки.

— Друже сотенний! Наш загін сьогодні мав двогодинний бій з німцями ближче до села Чорниж.

— А що сталося? Засідка?

— Між Гораймівкою й Чорнижем наша варта помітила невеликий загін УПА, який прямував до Чорнижа, та не встигла з ними навіть сконтактувати — ті були далеченько, як по заgonу вдарили із своєї засідки німці. Ну, поки наші з Гораймівки та з Рудників прибігли, то десять упівців полягло. Серед них і “Сонар”, як сказали їхні хлопці.

— Ну, а ви що ж, помстилися?! — грізно, ніби перед ним був не власний зв'язківець, а той німецький зайда, який і вбив цього славного чоловіка — Василя Івахіва, більше відомого як “Сонар”, запитав Кречет.

— Щоб пак! — випалив зв'язківець. — Понад три десятки німчури поклали! Але шкода хлопців, геть молодецькі, — стишив він голос. — Та й цьому Сонареві — років тридцять п'ять, не більше.

— Під ним ходило п'ять перших сотень повстанців! — виразно подивився на зв'язківця Кречет. — Вся бандерівська УПА на Волині з нього почалася! — запалився він раптом, та вмить стишив. — А що з тілами?

— Ті, хто залишився в живих, повезли їх на Костопільщину. Ми дали підводи.

— Шкода, він стільки зробив для Волині, для України, а ще скільки мав зробити! — Кречет повернувся й пішов до схрону.

За пару днів прискакав той самий зв'язківець з Гораймівки:

— Друже сотенний! Ось, приходили хлопці, яких ми відбили тоді від німців, просили Вам передати, — протягнув Кречету згорнутий папірець.

Кречет розгорнув, став читати. На його суворому обличчі з'явився дивний якийсь вираз — чи то дитяча посмішка, чи, може, чоловіча рішучість.

Гей на півночі, на Волині,
Створилась армія УПА,
Щоби воскресла Україна
І завітала свобода.
Там контингенти не платять зроду —
Живуть там люди, як в раю,
Бо за цю волю, за свободу
Волинь пролляла кров свою.
Гриміли грози тяжких двобоїв,
Кипіла річок світла синь,
В перших рядах бійців-героїв
Поліг Івахів наш Василь.
Упав як лицар України,
На полі слави, як борець,
Страждав по тюрмах без упину —
Геройська смерть сплела вінець.
Прощай, герою України,
Прощай наш друже дорогий,
Твої діла нам в серці нині,
А твій наказ для нас святий.
Сестра в селі скуча по ньому,
Щодня виходить за село:
Чи не приїхав брат додому,
Чи не побачить ще його...
Не плач сестричко, не журися,
Поглянь у синю далечінь —
Твій брат умер, та возродиться
В піснях майбутніх поколінь!
Ми вище прапор підіймаєм,
Тризуб повернем до чола,
І крикнем: “Слава!Слава! Слава!”,
Так, щоб здригнулася земля! *

— Ну, молодці! — захоплено вигукнув Кречет. — Два дні пройшло, а вони вже й пісню спорядили! Ну, а мелодію вони тобі передали?

— А як же! — вигукнув він і, не чекаючи запрошення, чистим високим голосом заспівав урочисто, в темпі

*Слова цієї пісні написав М. Галичко
(псевдо о. Василя Прийми)

маршу: “Гей на півночі, на Волині, створилась армія УПА, щоби воскресла Україна і завітала свобода”.

Потроху до нього стали збиратися бійці охорони штабу, дехто став підхоплювати повтори в кінці кожного вірша, Кречет підспівував з аркуша, й під кінець пісні вже всі півсотні бійців і штабистів дружно й переможно співали: “Ми вище прапор підіймаєм, тризуб повернем до чола, і крикнем “Слава! Слава! Слава!”, так, щоб здригнулася земля!”

Й вона, очевидно, справді здригнулася, бо з розлогого явора упав одинокий лист — ще зовсім зелений.

* * *

Степан привів своїх диверсантів лише двадцять другого травня. З одного їхнього вигляду Кречет визначив, що сталося дещо небувале. Вони не просто сяли — вони були поголені, причесані й мали чистенько випрані строї!

— Доповідай, Степане! — потис руку керівнику групи.

— Завдання Головного Проводу УПА виконано, друже сотенний! — урочисто й піднесено випалив Степан, та враз не стримався, вхопив Кречета в обійми, закричав, як польський зубр під час гону. — Кречете, дорогий! Ми ліквідували цю нацистську мерзоту! Генерала Лютце більше не існує!

— Та постав ти мене, чортяко! — басив щасливий Кречет, не годен вирватися з ведмежих лап свого підричника. — Розкажи вже по-людському, як воно, що там до чого!

— Цей їхній Вовчак, він мені ще з Ковеля сподобався! — не стримував своїх почуттів Степан. — Таку акцію підготував і провів, що вік вчитися кожному партизанові! Уявіть собі, що значить вирахувати таку птаху! — обернувся він довкруг себе, оглядаючи побратимів, бо давно вже навколо нього утворилося велике щільне коло зацікавлених — штабистів і охорони. — Генерал! Командуючий партійною армією СА! А що значить так влаштувати засідку, щоб не допомогли ні мотоциклісти, ні штурмо-

вики, ані танки! — А що значить ?...

— Та розкажи вже конкретно, бо до льоху запротую! — згоряв від нетерпіння сотенний.

— Ну добре, добре, — наче аж образився Степан. — Вовчак готував цю операцію десь одразу після візиту в Рівне Розенберга, числа, мабуть, з сьомого, щойно Головні Команді стало відомо про приїзд на Волинь цього Лютце. Коли ми прибули в розпорядження спецзагону “Помста Полісся”, Вовчак вже був переконаний, що колона генерала прослідуює саме цим шляхом, Брест — Ковель, отож нашій групі під командуванням їхніх диверсантів, довелися дві доби розставляти хитромудрі пастки, щоб не налякати штаб, підірвавши розвідку й мотоциклістів. Нарешті п’ятнадцятого травня вони з’явилися. Це був не тільки генерал! Це був цілий штаб для знищення УПА на Волині! Під такою охороною, якої ні ми, ні Вовчак ще й не бачили! — Степан знову обвів поглядом все коло слухачів, навіть змахнувши руками, й від того здалося, що ось зараз піде він тим колом навприсядки, заплече в долоні, й тоді його вже не спинити, але ні, стримався. — Щоправда, Вовчак таки бачив ту колону, особисто очоливши групу розвідників напередодні, — продовжив розповідь, а потім, зустрівши в натовпі заздрісний погляд Бурого, додав. — Жалів тільки, що з нами нема його земляка Бурого.

— Завтра я повертаюсь. Медицина ось дозволила! — вдячно поглянув на Ельвіру Францівну.

— Так ось, добре, що сам Вовчак зарані бачив ту колону, бо так розташував свою групу, що кожен знав свою ціль і своє завдання, інакше таку армаду не здолати. Я вже казав, що міни ми налаштували на танки?

— Казав, — підтвердив Кречет.

— Так я збрехав.

Хлопці довкола реготнули.

— Як збрехав? — напівжартома визвірився сотенний.

— На мотоцикли й панцеровані авта наш Петро їх також виставив! — покаявся Степан під загальний регіт. — Тільки значно попереду, так щоб встиг підірватися перший танк!

— І що ж! — підганяв Кречет.

— Місце Вовчак вибрав неподалік Кортелісів, — на щелепах оповідача заграли жовна. — Це не тільки символічно, але ще й мудро: дорога там робить розлогу дугу, з середини якої, якщо відійти в середину або назовні кола, добре видно всю основну частину колони, ну правда, якщо знайти такі місця в лісі. Вовчак їх знайшов. Так ось, щойно підірвався перший танк, снайпер Скрипка пульнув в оглядову щілину останнього танка, а потім ми почали підривати вибухівку під всією колоною й вона застрягла на місці, після чого почали злітати в повітря передні авта й мотоцикли. Це був справжнісінький феєрверк, друзі! — він артистично розкинув руки з розчепіреними пальцями догори, ніби піднімаючи в небо ті підірвані танки, авта й мотоцикли штурмовиків улюбленця фюрера генерала Лютце. І раптом, в zenіті цього апофеозу, знесилено й навіть печально опустив свої чорні від пороху руки. — Про одне шкодую, — зітхнув тяжко й замовк несподівано.

— Про що?! — не стримався Кречет.

— Йося! — махнув безнадійно рукою й відвів від Кречета очі повні сліз.

— Що Йося?! — сплотнів Кречет.

— Скрипку не взяв, гад. “Хава нагіла” не зіграв!

Натовп заривав од сміху, а Кречет вхопив в обійми Степана готовий витрясти з того душу.

— А що ж їхній штаб? — першим відреготався Бурій.

— Капець штабу! — витирив руками сльози Степан.

* * *

Укравинский штаб партизанского движения: “**20 мая 1943 года бульбовцы напали на немецкий гарнизон в селе Чуделькин. 30 немцев во время боя ими убито**”.

Командир соединения генерал-майор Сабуров.

* * *

Нова зустріч з Дубовим відбулася вже в його новому штабі, в містечку Колки. За попередньою домовленістю Кречет прибув на неї в супроводі десятка охоронців, яких однак роззброїли, перш, ніж пригостити й показати нову столицю України. Саме так! Адже на в'їзді в містечко повстанці поставили знак: Колківська республіка. м.Колки — тимчасова столиця України, до звільнення Києва.

Командир Військової Округи “Заграда” Дубовий зустрів Кречета, як брата, щоправда — брата вдвічі старшого. Він рушив назустріч, виблискуючи темними юними очима, запустив широку долоню в густу чорну шапку зачесаного догори волосся, а вже потім випалив:

— Не стомлююся Вами захоплюватись, друже сотенний! — згріб він Кречета у міцні обійми. — Те, як діяли Ваші хлопці і в Яновій Долині, і в Яполоті, і в Тростянці — є свідченням високої кваліфікації їх командира.

— Так у нас з Вами, друже командир, добрі вчителі були! — посміхнувся у відповідь і Кречет.

— Ну, розповідайте, з чим прийшли. Не компліментами ж обміняйтесь, — сховав посмішку в короткі чорні вуса, почухав кирпатого широкого носа й уместився за столом слухати.

— Ось тут мої розвідники роздобули одну цікаву німецьку карту, — поклав на стіл перед Дубовим, — з якої наш штаб зробив висновок, що, по-перше, Головна Команда УПА прагне створювати великі контрольовані території, а по-друге, під це завдання концентрує в одному місці значні людські резерви повстанців.

— Щось схоже на те, — примружився Дубовий, розглядаючи мапу. — І що далі думає ваш штаб?

— Далі наш штаб думає, що така концентрація наших повстанців дає можливість німцям використати всі переваги регулярної армії, тобто її артилерію, танки і навіть авіацію, що недоцільно й неможливо проти дрібних загонів.

— Воно то так, друже Кречете, проте у нас не багато ва-

ріантів аби налагодити забезпечення війська, отож утворення такої ось республіки — то великою мірою річ вимушена. Проте, тут легше можна продемонструвати, за що бореться УПА, — він дістав із шухляди листівки простягнув Кречету.

**За Українську Самостійну Соборну Державу!
Воля народам, воля людині!
Смерть деспотизму, тиранії та диктаторству.
ЗА ЩО БОРЕТЬСЯ УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА
АРМІЯ (УПА)?**

1943 рік

Українська повстанська армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі.

УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької “Нової Європи”.

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуно-більшовізму і німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, “визволяв”, “брав під охорону”, “під опіку” інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст-поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких за-

гарбників поки не очистить Україну від усіх “опікунів” і “визволителів”, поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави (УССД), в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможно, культурно жити і розвиватися...

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА АРМІЯ

— Дуже добра й при цьому вчасна листівка, друже Дубовий! — завершив читати Кречет.

— Ось бачите! Це надруковано у нашій власній друкарні тут в Колківській республіці! Як не важко здогнатися, в лісі цього зробити майже не можливо.

— То правда. Ми просто хотіли звернути увагу Головної Команди на небезпеки, аби штаби врахували всі дрібнички й підготувалися до німецького наступу, якого рано чи пізно слід чекати.

— Я обов'язково передам Ваші застереження, але здається мені, що Ви ще щось тримаєте у душі! — посміхнувся Дубовий, пильно поглянувши на Кречета.

— Це так, друже командир, — тяжко зітхнув сотник. — Мене глибоко турбує доля перемовин між трьома гілками націоналістичного опору, зокрема між ОУН-Б і Бульбою та ОУН-М. Так шкода, що мої хлопці не встигли відбити Сонара від німців — кілька хвилин не вистачило, — Кречет скрушно махнув рукою, адже саме Сонар провадив ці перемовини.

Дубовий підвівся зі свого стільця, одразу ніби заповниши собою чималеньку кімнату, пройшовся навколо Кречета, підійшов до вікна:

— Це й справді величезна втрата, окрім Івахіва — “Сонара”, у тому бою загинув і шеф Головного Військового Штабу поручник Юліан Ковальський — “Гарпун”, і ад'ютант штабу Семен Снятецький — “Сівка”. Василь, Юліан та Семен були першими керівниками УПА-Північ! Їхній досвід і авторитет були для нас незамінні. А нині, мені видається, що об'єднання вже неможливе, адже, коли лунає мова ультиматумів, тоді затихає голос розуму.

— Та ж всі ми прагнемо одного! — вигукнув Кречет. —

УССД! Української Самостійної Соборної Держави! І яка різниця, під якими прапорами гинуть за неї патріоти? Я ось, до прикладу, ніби ж створений мельниківцями, а воював півтора року разом з Бульбою, зауважте, воював проти німців і проти червоних, а днями до мене вже приходили есбісти — щось там винюхували, може, хотіли взнати, як пахне порох, бо, схоже, вони його ще й не нюхали.

— Розумію Вас, сотнику, проте ця структура, на жаль, не підпорядковується ані крайовому проводу, ані Головній Команді УПА — це держава в державі!

— Боюсь, що, в такому разі, це призведе до того ж безумства, яке творилося більшовиками — підозри, вбивства маси невинних людей, беззаконня.

— Будемо намагатися не допустити подібного, та керівник СБ ОУН “Михайло” нібито діє за прямою вказівкою самого Бандери й має свої погляди на завдання й методи роботи спецслужби. До того ж не слід скидати з рахунку той факт, що НКВС залишило тут або закинуло сюди спеціально безліч агентів, а з наближенням фронту їх буде значно більше.

— Це я прекрасно розумію, от тільки б з купіллю не вихлюпнули вони й дитину! — знервовано махнув рукою Кречет. — Друже командир, брате! Таку ось республіку Бульба створив був ще два роки тому в Олевську! Вона протрималась три місяці! Моя теща була там, очолювала медичну службу, так ось вона й зараз не хоче йти від нього навіть у мій загін, до власної доньки, а вона ще в армії УНР боролася за Україну! Це щось та значить! Принаймні для мене.

— Мушу засмутити Вас, сотнику, але ця інформація таємна, — він перейшов на ледь чутний шепіт, — СБ “взяло в розробку” і бульбівців, і мельниківців.

— І це має означати?... — пошепки прокричав Кречет.

Дубовий сумно хитнув головою. Кречету аж кров ударила в голову, й він мало не втратив контроль над собою. “Як так? — думав він. — Як може діятись така кричуща несправедливість? Ті хлопчики, що приходили до мене, що вони зробили для України в порівнянні з Бульбою-Бо-

Білий кречет

ровцем?! Я ж не бачив їх ні в Шепетівці, ні в Сарнах, ні в Гощі, ані в Рафалівці, звідки вони прийшли й чому мають вершити долі людей славних і заслужених в українській справі?”

— Це революція, друже Кречете! — промовив Дубовий. — А вона, як відомо, пожирає своїх дітей.

— В такому разі, вона не має сенсу! Революція має слугувати народу, після її завершення народ має відчутти полегшення життя, а не закручування гайок і визискування решти людських сил. Революція має творитися для щастя, або вона — зло! — Кречет встав, подивися на міцного корінастаго хлопчача — командира Воєнної Округи Дубового — трохи зверху й направився до виходу.

— Почекайте, Кречете! Не хочу відпускати побратима в такому стані. Присядьте.

Кречет сів без жодного бажання.

— Подивіться лишень, що ми робимо в нашій Колківській республіці! — він виклав на стіл карту-мапу. — Ось, дивіться! Загальна площа, звільнена від німців і від більшовиків, становить понад дві з половиною тисячі квадратних кілометрів. Ми вже почали встановлювати в краї власну українську адміністрацію з елементами державності. Українська поліція в повному складі перейшла до нас. Саме ж містечко, як бачите, обмежене непрохідними нетрями й болотами, що є природнім захистом, тому ми й дислокуємо тут свою повстанську армію. Тут таки дислокується й штаб УПА-Північ “Клима Савура”, поліційна станиця й жандармерія. Цивільне правління здійснює районна і сільські управи. Саме в інтересах населення, як Ви кажете, нами вже відкрито кілька кравецьких і швейних майстерень, що дає змогу забезпечувати населення і армію взуттям і одягом. Запрацювали хлібопекарня, молочарня й навіть готель. Ми створили заготівельні контори і переробні пункти для забезпечення населення продуктами харчування. Відновлюється електростанція, електрика вже подається в лікарні та адміністративні приміщення, а згодом, до початку навчального року, буде і в школах! Вже підбираємо вчителів з вищою освітою, стажем роботи та відповідною кваліфікацією. Ось тут, —

він ткнув пальцем на мапі на невелику річечку Рудня, — ми відкрили великий госпіталь, отож можете лікувати своїх стрільців, самій же дружині, мабуть, не просто справлятися з тяжкими пораненнями, — зиркнув на Кречета (той ствердно кивнув головою). — Тут діє і надрайонна Служба Безпеки і Революційний суд. До речі, штаб командира Північно-Західної військової округи “Турів”, “Рудого”, до якої Ви ніби й належите, теж знаходиться тут, і Вас до нього відведуть.

— Так, я теж хотів би з ним зустрітися. Для координації дій. А щодо республіки — це дуже добре, ось тільки штаби мусять бути винесені в різні місця за містом, а в кожному селі й навіть на хуторі необхідно створити самооборону, щоб люди не були покинуті на поталу ворогу.

— Підготовкою цієї справи ми вже займаємось, а стосовно штабів — тут ви знову праві, я першим почну це зі свого штабу.

Вони обнялися на прощання, й Кречета провели до штабу Рудого, що містився тут таки, в центрі містечка, неподалік. “Одного єдиного бомбардування достатньо, щоб знищити обидва штаби!” — роздосадувано подумав Кречет, та йому вже привітно посміхався Юрко Стельмашук, тепер — “Рудий”, командир Військового Округу “Турів”, відповідальний не лише за всю Волинь без Рівненщини й Житомирщини, а й за споконвічні українські області — Брестську, Пінську та Кобринську, на вигляд кирпатий хлопчина років двадцяти трьох-двадцяти п’яти з густим руським волоссям, що хвилею підіймалося вгору, відкриваючи високий лоб зі швидкими світлими очима під ним.

— Чув-чув про Ваші старі та й нові подвиги! — обійняв він Кречета. — Вчора про них Дубовий доповідав “Климові Савуру”!

Біля вхідних дверей почувлися якісь голоси, і в штаб зайшов підтягнутий з видовженим худим обличчям чоловік, з рідким, на пробір зачесаним руським волоссям, на вигляд ледь-ледь за тридцять років. Його підкреслено аскетичний вигляд видавав у ньому професійного революціонера високого рангу. Цей портрет довершували розумні світлі очі й рішучість в усіх його рухах.

Рудий рвучко підвівся, й Кречету стало зрозуміло, хто перед ним, він також виструнчився.

— Сотник Кречет! — відрекомендував себе у відповідь на пронизливий погляд світлих очей прибулого.

— Клим Савур! — простягнув той вузьку міцну долоню з довгими пальцями. — Чув про Вас багато доброго. Дякую. Я спеціально заскочив, зазнайомитись — Дубовий сказав, що Ви у Рудого. Отож, друзі, не буду Вам заважати, працюйте, я знаю, що Командир Округу має Вам дещо сказати.

Командир УПА-Північ попросився й зник за дверима штабу, а Рудий, присівши за столом, почав розмову.

— Хочемо доручити Вам, друже сотенний, важливу справу! — він пильно подивився у вічі Кречету.

— Слухаю, друже командир!

— Останнім часом серйозною загрозою для наших сіл та й взагалі для діяльності УПА в районі Колківської республіки стає польська пляцувка Пшебраже. Кількість озброєних бойовиків там, за нашими даними співмірна з нашими силами. А крім того там формується батальйон Армії Крайової, а ще вони тісно співпрацюють з польськими шуцманами, та й з червоними також, причому, не тільки з місцевим пришелепком Філюком, а ще й з якимось засекреченим особливим загоном Медведєва. Але маємо розуміти, що ця пляцувка буде базою для червоних і тим більше, чим більше червоних буде тут з'являтися. Ви маєте три загони для контролю за дорогою з Пшебраже і Ківерців на Колки, отож маєте посилити цей контроль, оскільки цей батальйон нічим іншим, крім грабунку й винищення українських сіл, себе не проявляє.

— Буде зроблено!

— І ще одне. Ми доручили курінному “Рубашенку” підготувати операцію щодо знищення цього осинового гнізда польських фашистів, тому Ваша сотня, друже сотенний, передається під його оруду. Питання?

— Де знайти штаб курінного?

— Вам покажуть.

— Дозвольте виконувати?

— З Богом, Кречете.

* * *

Був червень. Була війна. Біля лісництва Годомичі, дорогою на Пшебраже, в урочищі Рудня, в садибі Бугайчуків і навколишньому ліску, зупинилися для відпочинку три сотні куреня Рубашенка, підсилені півсотнею Босого, півсотнею Ковіньки з-під Рудників, а також диверсантами Степана й розвідкою Бурого. Сам Кречет на подвір'ї, устеленому чи не сотнею дримаючих стрільців, уточнював з Рубашенком, сидячи на старій теплій колоді, деталі майбутньої операції. Попередньо було вирішено, що загони Кречета під Сильним, Берестяним і Гораймівкою залишаються прикривати дороги на Колки з Цумані й Постійного – Деражні, на випадок, якщо б німці спробували скористатися відсутністю в Колках такої суттєвої сили упівців.

Раптом до курінного підійшов його ординарець, передав якийсь аркуш паперу. Рубашенко розглянув його уважно, а потім передав Кречету, вигукнувши захоплено:

— Ти лише поглянь, сотнику, які у нас таланти завелися! Не малюнок — а світлина!

Кречет подивився на аркуш і побачив свій улюблений кулемет Дегтярьова, який стояв собі на тонких ніжках, відпочиваючи перед боєм.

— І хто цей талант? — запитав курінний.

— Зараз приведу! — крикнув, зникаючи, ординарець, щоб за мить повернутися з хлопчиною років дванадцяти.

— Ти малював? — запитав Рубашенко.

— Я. Ми сюди з мамою прийшли до рідні — Бугайчуків, а тут у лісі стрільців більше, ніж дерев, ну так я побачив цього кулемета й попросив дозволу його намалювати.

— А звати тебе як?

— Петро Мусійчук!

— А навіщо ж ти його малював?

— Хочу собі зробити. З дерева. Ми з хлопцями робимо все теж саме, що й ви, навчаємось воювати, стріляємо, щоправда, з дерев'яної зброї. Ну ось, у хлопців є лише гвинтівки, пістолети та автомати, а в мене буде кулемет! — розповідав Петро якимось буденно, так, ніби перед

ним був не командир ось цих сотень озброєних людей, а звичайнісінький сільський дядько, з котрим спілкуєшся собі щодень, обговорюючи найважливіші сільські події — чия там корова нині за бугаєм, кого піп не пустив до причастя й з якого це дива дяк учора знову напився, як чіп — чи була не хрестини у кого.

Курінний підвівся — приземкуватий, міцний, з глибокими залисинами обабіч випуклого високого лоба, зовсім не геройський, мудрий народною мудрістю й упевнений в своїх діях, увесь якийсь невідривний, невіддільний від цього вічного лісу й правічного неба, від цих озброєних людей і цього талановитого хлопчика Петра Мусійчука, від цих боліт і цих рокит синьоокої Волині.

— На ваш вік, друже, тої біди стане! — показав на кулет, погладив малого по голівці широкою долонею. — Біжи, синок.

Була війна. Вирішили, направивши наперед розвідку, здійснити двадцятип'ятикілометровий перехід і сконцентрувати свої сили в двох місцях, приблизно за три-чотири кілометри від Пшебраже, з обох боків дороги на Колки, в густих лісових масивах. Саму ж атаку, за сприятливих умов почати насвітанку завтрашнього дня.

Розділившись на чоти, благополучно минули села Ситницю, Острів, Тростянець, використовуючи для конспірації ліси й переліски. До загону долучилися ще дві чоти Кречета — з-під Ситниці й з-під Тростянця — в обох по півсотні стрільців. Зустріч з розвідниками була запланована в лісі, біля дороги з Тростянця до села Яромель — на півшляху між ними. Натомість, просто з маршу довелося вступити в бій, який зав'язався між одною з груп кінної розвідки й відділом загону Філюка-«Клубочинця». Тростянецька чота Леміша, що не йшла усієї дороги й була найсвіжішою, відбила атаку червоних, але тим на підтримку раптом з'явилась сотня з польського батальйону АК. Рубашенко відправив Кречета з його загонами на підтримку Лемішу, й саме в цей час йому доповіли, що на «хвостові» загони куреня напала рота польських шуцманів, а з самої пляцувки на підмогу їм вийшло не менше двох сотень жолнежів. Курінний терміново перегрупував

свої відділи з тим, щоб одні з них ударили в бік щуцманам, а інші гідно зустріли Армію Крайову.

Тим часом Кречет силами своїх загонів охопив союзні червоно-польські ватаги напівкільцем, намагаючись витиснути їх з лісу на відкритий простір в напрямку Яромеля. Раптом до нього прискакав Бурий і доповів, що з Яромельського лісового масиву в напрямку бою поспішає біля роти ще якихось червоних партизанів, судячи з виправки — добре вишколених. Кречет відправив зв'язківця з цим повідомленням до Рубашенка й запропонував курінному відходити на Колки, залишивши загоны для прикриття відходу, бо в іншому випадку бій може перейти в затяжну фазу, що не вигідно для стомленого довгим переходом куреня. А ще трьох зв'язківців послав у загоны під Сильне, Берестяне й Гораймівку, швидко розписавши кожному командирові його маневр і завдання. За півгодини надійшла відповідь від Рубашенка з указаним маршрутом відходу. Кречет наказав своїм загонам перед відходом провести коротку, але гучну атаку, щоб збити ворога з пантелику. Поляки вистояли, а червоні кинулись втікати. Тоді Кречет розвернув своїх бійців на польську сотню й вичавив її з лісу. Опинившись на лузі, поляки чимдуж кинулись навтіч, не забуваючи при цьому досить організовано відстрілюватись, так що все було схоже на відступ, щоправда, пришвидшений. Знову поруч виявився Бурий:

— Кречете! Саме час відходити, бо це ж поляки — усремся, но не дамся — зараз вони знову полізуть до лісу!

— Вірно мислиш, брате! Відходимо. Але трохи згодом. Візьми-но загоны Босого й Ковіньки, а ще й Степана візьми з його орлами, та влаштуй тим червоним хорошу засідку — таку, щоб вони під перехресний вогонь втрапили перш, аніж встигнуть упасти на землю після мін, та гляди ж мені, не дивуйся, як раптом по них ударять ще з трьох боків. А я вже тут з хлопцями Кривого та Леміша перевірю, чи й справді ти так вже добре вивчив польську натуру.

— Чортяка ж ти, друже сотенний! — захоплено вигукнув Босий, злітаючи в сідло.

Та Кречет його вже не слухав: поляки перебудувалися в ланцюг і, то поповзки, то короткими перебіжками, направились до лісу.

— Скрипко! — покликав Кречет. — А придивись-но до того статечного пана, вказав Йосі ціль, бачу я в нім пана офіцера.

— І я теж! — підтвердив Йося, наносячи нову зарубку на прикладі гвинтівки. — Ось тільки радості нема — не німці!

— То правда, друже Скрипко! Але не ми почали цю війну, — відповів, прицілюючись, Кречет. — Вогонь! — і вдарив із “дегтяра”.

Обабіч нього застрочили автомати й зацокали гвинтівки.

Поляки залягли, та рухатись не перестали, намагаючись вийти на відстань одного ривка. Упівці знову притисли їх до землі, та тільки вогонь припинявся, жолнежі бралися за своє, допоки не попали під дощ із саморобних гранат (дякувати Яновій Долині). Лише тоді, забираючи вбитих і поранених, повернули на луг.

— Відходимо! — Скомандував Кречет, прислухаючись до раптово насталої тиші.

Та тихо було тільки поруч. Вздовж дороги Пшебраже — Колки в декількох місцях лунали справжні бої. Кречет вирішив підтримати своїх у тому місці, що було на маршруті відходу, й потрапив на польських шуцманів.

— А з цими приємніше мати справу! — провітлів душею Йося.

— А то ж чому? — не поділяв його радості Кречет.

— Хоч форма німецька!

З глибини Яропольського лісового масиву долинули розриви мін, вибухи гранат і, майже впритул до цього, черги з кількох кулеметів та багатьох автоматів, а потім зайшлися гавкотом, огризаючись довгими чергами, ППШ червоних, на що, майже одночасно, розмаїто відгукнулися загони Кречета з-під Берестяного та з-під Сильного, й стрілянина злилася в суцільний гул. І лише, коли ППШ почали відгавкуватись злими короткими чергами — все рідшими, — прозвучав заключний акорд Гораймівського загону.

Кречет ніби не просто чув, а й бачив, як відбувається бій, як стискається повстанське кільце навколо червоних. А потім він почув, як одразу всі ППШ ударили в протилежний від нього бік, і це означало, що недобитки червоних кинулися в прорив. “Ну, що ж, — подумав Кречет, припадаючи до “дегтяра” й поливаючи свинцем шущманив, — нехай собі біжать!”.

Допомога двох чот Кречета стала вирішальною й похитнула шальки терезів на користь рубашенківців. Шущмани, як би затято вони не бились, і як би зверхньо себе не відчували по відношенню до українців, не встояли, на відміну від батальйону Армії Крайової, й потекли потічками в бік пляцувки. Бійці Рубашенка й Кречета кинулись довершувати справу, перетворивши ті скромні потічки в каламутну панічну ріку. Та заглиблюватись надто близько до пляцувки було небезпечно, аби не втрапити в пастку. Отож, від курінного поступила команда відходити. Зібравши трофеї, відійшли. Було двояке відчуття: з одного боку — прикрість від невиконання завдання, а з іншого — прихована радість від того, що не довелося входити в Пшебраже, адже, попри те, що це село — могутня військова пляцувка, воно, все таки, село — з жінками, старими й дітьми. Кречет розумів, що, вигравши всі сьогоднішні бої, битву вони все ж програли, проте було й розуміння того, що його стрільці стали справжніми воїнами, в чому сьогодні переконалися й червоні, і біло-червоні, й німецькі прислужники — шущмани, словом — всі зайди, що спільно боролися проти господарів цієї землі.

Раптом роздуми Кречета обірвала люта музика недалекого бою — то Бурий дорогою додому заглянув у гості до пошматованих жолнежів першого батальйону, двадцять четвертого полку Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, що саме намагався вдарити в тил Кречету.

“Ну, Бурий! Ну, знавець гонорової польської душі!” — посміхнувся стомлений Кречет.

* * *

Був ранній червневий ранок. Над цілим світом вставало спочиле коротким червневим снінням сонце, ностальгійним дурманом духмяніла липа, в росянистих луках чекали свого косаря достиглі високі трави, охриплого за ніч лісового соловейка змінив бадьорий луговий жайворонок. Була війна. Прискакав зв'язківець із-під Тростянця.

— Поляки палять Тростянець!

— Алярм! — прокричав Кречет. — Тривога.

Тростянецький загін вже півгодини вів нерівний бій з сотнею поляків, коли Кречет примчав до села з власною охороною, а слідом за ним підводами приїхала й охорона штабу. Польська сотня складалася з загонів Армії Крайової й польських осадників з Пшебраже, перевдягнених під червоних партизан. В Тростянці, з боку потужної польської пляцувки Пшебраже, палало кілька крайніх садіб, десь, перекрикуючи стрілянину, страшно кричала жінка, лементували собаки, звідусіль лунало: “курва мати!” і “пся крєв!”, мов батоном, ляскали гвинтівки, строчили шмайсери і ППШ. Кречет додав до цієї какофонії здоровий струмінь зверхнього клекоту ручного кулемета Дегтярьова. Йому доповіли, що прибув загін із-під Ситниці. Тепер сили вирівнялися, й поляки, заскочені з усіх боків, кинулися в прорив у напрямку своєї пляцувки. Але не всі змогли вирватись із хат і хлівів, до яких загнав їх бій. З ближньої до Кречета хати пролунав пістолетний постріл, і ліве плече сотенного опекло, немов розплавленим залізом. Збитий з ніг, Кречет перевернувся через спину і, долаючи біль у лівіці, полоснув по вікну з “дегтяра”. Постріли звідти припинились. Кречет кинувся до вікна, розпеченим дулом вибив раму, зазирнув у кімнату — на полу, тримаючись двома руками за груди й опустивши голову, на колінах стояв молодик у формі польського офіцера, а поруч валялась “кубанка” червоних партизанів та якийсь закривавлений піждак. Сотенний вскочив у вікно.

— Вставай! — люто скомандував він.

Той підняв голову, а коли, напружившись, розплющив очі, то Кречет мало не знепритомнів: на нього дивились очі отця Владислава! І очі Франца Яновича! І очі Елиної тьоті Басі, й лице її було перед ним! Кров ударила в голову Кречету. Він кинув кулемет, здер з хлопця френча, схопив з ліжка простираadlo, міцно перев'язав рану, закутав усього його стареньким коцом.

— Я естем офіцер Войска Польського! — булькаючи кров'ю, пробелькотів юнак. — Забий мене, я естем офіцер!

— Замовкни! Або говори українською! Бо здохнеш тут, як злодій. — Він закинув на ранене ліве плече молодика, підхопив кулемета правицею й подався за своїми.

Переслідували поляків не далеко — можна було нарватися на засідку або інший польський загін, адже пляцувка складалася з сотень, озброєних і німцями, й загонами НКВС, бойовиків. Кожен чоловік у селі був у самообороні. Отож Кречет віддав наказ повертатись. А тим часом доніс пораненого до підводи й помчав до власного штабу. Заніс того до Елиного санпункту й тоді лише згадав про власне плече, як ноги йому підкосились і перед очима попливли червоні кола.

Еля кинулась до чоловіка, привела його до тями, перев'язала рану.

— Його подивись! — не попросив — скомандував Кречет.

Ельвіра Францівна підійшла до пораненого, намацала пульс, почала розв'язувати Кречетову пов'язку. З рани полилася кров. Вона обробила рану, наклала тампон і знову почала затягувати пов'язку. Поранений застогнав і на його блідому юному обличчі запалали очі — очі її тата!

— Андрій?! — вона мало не впала на ослін.

— Я естем офіцер Войска Польського! — прохрипів той.

— Ти естеш дурень! — відповів йому Кречет.

— Я — твоя сестра Ельвіра, донька твого дядька Франека, — не витримала й розплакалась жінка.

— Я не вем. Ніколи тебе не бачив. — на його блідому обличчі заблукала посмішка. — А ти — красуня.

Вона обняла його голову, поцілувала волосся.

— Мама хоч знає про тебе?

— Нє, — заперечно хитнув головою.

— Вона за тобою всі очі ще в сорок першому виплакала.

— Для чого?

— Думала — загинув. А про тата свого ти також не знаєш?

— Він хитнув головою.

— Його, разом з моїм татом, більшовики розстріляли у Луцькій тюрмі, в перші дні війни, — вона витерла сльози краєчком білої медичної хустинки, пропахлої карболкою й ефіром.

На блідих щоках Андрія забігали жовна:

— Для полякув то був юж другий рік війни! — з польським акцентом і викликом відповів Андрій.

— А що ж ти тепер не з німцями воюєш, а грабуєш українські села, як злодій?! — і собі не став толерувати Кречет.

— Я естем... — спробував зтягнути вже заїжджену платівку Андрій.

— Ти естеш бандит! І якщо не припиниш белькотіти, то швиденько затанцюєш на гілляці!

— Макаре! — заплакала Еля.

— Я кажу правду, люба, але не всю правду, бо поруч із ним мають вчепити і мене — на тій самій березі!

— Що ж робити? — вона припала чоловікові до грудей. — Думай, любий, ти ж Кречет! — подивилась на нього з надією.

При слові “Кречет” відкрив очі й Андрій, бо не один раз чув його із уст своїх командирів. У першому батальйоні двадцять четвертого піхотного полку кожен жолнеж, не кажучи про офіцерів, знав його, як найлютішого ворога поляків, а в Пшебраже й Антонівці, на Луччині, з мешканців (колоністів) котрих і формувався батальйон, цим іменем лякали дітей. Сам поручник “Ольгерт”, Зигмунт Кульчицький, чи не на кожній нараді наголошував, що загони Кречета — головна перешкода батальйону для домінування в терені. Це саме він, “Ольгерт”, наказав при нападах на українські села маскуватися під червоних, аби

відвести польські поселення від логічної помсти з боку УПА. “А він мудрий, цей сучий син “Ольгерт”! — думав Андрій. — Спочатку наказував розвідці розвідати, де мають проходити червоні, а потім віддавав команду на погром». — Він раптом згадав, що й справді головними “акціями” батальйону були грабунки українських сіл та жорстоке винищення мирного населення. Подумав так, чи не вперше.

— Скажи йому, що він йшов до мене в загін від Василя Петровича з Луцька. В Тростянці заночував у копиці сіна, випадком попав у перестрілку, отримав поранення. Ну, а я вже підтверджую, як його родич.

— Ти чуєш, Андрію? — Запитала Еля.

Той згідно хитнув головою.

— Тоді мусимо їхати до шпиталю. Приготуй усе необхідне, поїдеш супроводжувати, — сказав до дружини, передбачаючи її бажання.

Кречет передав командування Поручнику й вмотивувався на возі на підстилку зі свіжого пахучого сіна поруч з Андрієм. Еля сіла поруч з їздовим.

Для охорони командира Поручник виділив два десятки кінноти й відправив попереду кінну розвідку, а їхати наказав через загін Ковіньки в Рудниках, щоб підсилитися там ще десятком кіннотників. Командувати групою доручив Бурому.

Кречет не став заперечувати проти таких заходів, адже часи настали неспокійні. В околицях тирлувалися червоні загони місцевого недобитого члена КПЗУ Філюка, якого всі тут називали “Клубочинець” — за місцем походження, житомирського партизанського з’єднання Сабурова, чернігівського з’єднання Федорова, вже знайомого за нападом на Журавичі червоного покидька Балицького — також із з’єднання Федорова, особливої бригади Бринського, якогось засекреченого особливого загону Медведєва, ну й звісно, ось ці “батальйони” і “полки” Армії Крайової, що вже перетворюються на серйозну загрозу не тільки для УПА, але й для життя українських сіл. “А ще ж польські шуцмани — ті взагалі займаються чи не винятково пацифікацією українських сіл, тобто їх вини-

щенням! — думав Кречет. — Ось і маємо те, що казав колись Франц Янович — україно-польську війну на Волині й Поліссі, а якщо точніше, то для нас — війну на три fronti”.

— Ти багато поляків забив? — почув раптом Кречет приглушений шепіт Андрія.

— Лише тих, що палили Тростянець, та ще військових! — відповів пошепки. — Я не воюю з мирним населенням.

Андрій задумався, а може, й просто заплющив очі, бо свідомості, здавалось Кречетові, більше не втрачав.

Хвилин за сорок без пригод дісталися загону Ковіньки й, підсилені десятком кіннотників, продовжили рух. Однак на півпуті від Рудників до Калинівки, де невеликий лісовий масив гострим клином виходить до дороги справа, кінна розвідка наскочила на якийсь відділ червоних. Зав’язалась перестрілка, що переросла в короткий, але запеклий бій, щойно розвідників підтримало два десятки кіннотників, які розігнали червоних по всьому ліску, звичайно тих із них, котрі бігали швидше за коней.

Підводу з командиром та його охорону учасники бою наздогнали вже на околиці Колків, де й були зупинені стрільцями курінного Рубашенка. Додавши до ранених ще одного кіннотника, Бурий повернув загін назад, а його командира з побратимами рубашенківці спрямували до шпиталю.

Кречетова рана виявилась не такою простою, як йому здалося в гарячці бою — куля застрягла в лопатці, отож великі прогулянки хірург дозволив лише за тиждень по операції. У Андрія справи були взагалі кепські — й рана значно тяжча, й крові втратив забагато, отож до тьми він прийшов лише на третій день. І тільки після цього хірург відправив Елю додому.

Перед від’їздом Кречет дав їй зашифроване послання для Василя в Луцьк, стосовно Андрія, а сам, провівши дружину, вирушив до столиці повстанської республіки. Для початку він зауважив, що цей великий, як для такого маленького містечка, госпіталь розташувався на березі маленької річечки Рудки, в селі Старосіллі, власне, на

околиці Колків. Поруч знаходився також видавничий відділ. В містечку діяли школи артилеристів та мінерів, а також кіннотників, курси кінної розвідки та політосвіти. У селі Рудня, як розповів йому товариш по госпіталю, діяла старшинська школа. Для дотримання порядку було створено поліційну станицю, командиром якої став Чорноморець, жандармерію очолив сотник Моряк. І, зрозуміло, активно запрацювали надрайонна Служба Безпеки (СБ) й Революційний суд. Отож, надихавшись повітрям свободи, Кречет пішов до надрайонної СБ.

* * *

Перед тим, як Кречету відбути зі шпиталю до сотні, його викликали до Рудого. В штабі, окрім нього, було кілька знайомих і ще кілька незнайомих йому курінних і сотників. Рудий запропонував усім сісти півколом довкруг великого, добротного зробленого зі свіжоструганих дощок, столу посеред кімнати, а сам підійшов до карти, закріпленої на звичайній шкільній дошці перед ними.

— Друзі Командири! — почав він високим голосом, перхнувся, прокашлявся. — Перепрошую. Йй-Богу, то не від цигарок, — посміхнувся. — Я насправду не палю.

Командири посміхнулись. А Стельмащук — “Рудий”, вже набрав серйозності, запустив розчепірені пальці в густу шевелюру й повторив:

— Друзі камандири! Курінні і сотники! Ніхто й не обіцяв, що буде легко, але те, що зараз маю вам сказати, покаже всім і кожному, наскільки нам буде важко. З сьомого червня німці розпочали великомасштабну антиповстанську операцію.

— Ми вже таке бачили! — озвався сотник Роман, перший спаситель Яполоті.

— Таке, а й не таке! — відповів Рудий. — Командує ними командувач СС і поліції у генеральному комісаріаті “Волинь і Полісся” бригаденфюрер СС Гінцлер. Ось його

наказ номер сорок один, де говориться про необхідність нашого з вами знищення, тобто про знищення українського повстанського руху й оволодіння територією господарче й пропагандистськи.

— Бажання їхні зрозумілі! — посміхнувся сотник Германюк. — І навіть близькі кожному з нас.

— Бажання їхні, друже “Богун”, — звернувся Стельмащук до сотника Германюка, — підперті відповідними діями. У Володимирі, Дубно, Горохові та Любомлі створені спеціальні групи СД для відновлення німецького порядку на окупованих територіях, а з двадцять першого червня вся територія Райхскомісаріату Україна оголошена зоною антипартизанських операцій! — він обвів поглядом присутніх, та відчувши, що його слова не викликали у них належної реакції, продовжив. — Нам стало відомо, що до операцій проти нас долучено й командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Залевські.

— Ого! — присвиснув Богун. — Це тобі не просто “фон”, цілий фон дем! Та ще й Бах-Залевські!

— А командувати ці “фон деми” будуть десятком тисяч німецьких та польських жандармів і поліцаїв, десятьма батальйонами мотопіхоти — а це ще сім тисяч головорізів з артилерією і танками — до п’яти десятків. Окрім того, підтягнуті на польові аеродроми біля трьох десятків літаків, готуються до бойових дій п’ять панцерних поїздів. А ще є й мадярські частини... Вони, щоправда, воювати вміють тільки проти беззбройних, як було в Карпатській Україні, але ж теж — стріляють і вбивають, сучі діти. А ось потіштеся, як працює їхня пропаганда, — він узяв зі столу й роздав командирам свіженькі німецькі звернення до українців, а сам прочитав уголос, аби продемонструвати роботу тієї нацистської пропаганди виразно, з потрібними акцентами:

“Протягом місяців чекали ми, що українське населення Волині оброзуміється і припинить безглуздий опір проти німецької поліції та німецької армії. Населення весь час застерігалось, між іншим деякими із вас, що мають досить розуму і

бачуть, що шлях майбутности українського народу йде спільно з Німеччиною, а не проти неї. Все це було даремно. Маленькій групі божевільних галичан, що дбають лише за власну честолюбність, вдалось нарід зворохобити. Ми не можемо більше терпіти цих спроб всадити ніж в спину протибольшевицькому фронту. Ми також не можемо дальше терпіти, щоб маленька групка недорослів українский нарід штовхала на загибель. Нашому терпінню тепер настав кінець! Ми більше не жартуєм! Ми починаємо безоглядно діяти. Кожний, хто буде нам противитися, буде знищений. Ви знаєте, що німецька армія завоювала всю Європу. Невже ви думаєте, що вона не справиться з цими смішними купками розбійників і грабітелів. Ми до цих пір терпеливо чекали тому, що хотіли запобігти кровопролиття! Ви думали, що це була наша слабкість. Тепер ви переконаєтеся, наскільки ми сильні. За все це можете дякувати вашим галицьким провідникам”.

Тепер реакція присутніх була цілком відповідною — кожен розумів, що попереду дійсно нелегкі часи, тяжка й кривава робота. А “Рудий” тим часом, перевівши подих, продовжив:

— Їхній головний пропагандист і демагог доктор Гебельс вважає, що чим цинічнішою й неймовірнішою є брехня, тим швидше їй повірять. Отож, і в цім зверненні він намагається подати боротьбу Волині і Полісся, як витівки й провокацію галичан. Насправді, ми тут переважно є волиняни й поліщуки: я — лучанин, “Дубовий” — Володимир-Волинського району, полковник “Гончаренко” — сквирський, “Кречет” — козак переяславський, з Галичини був Василь Івахів “Сонар”, а тепер — хіба “Клим Савур”. Але, друзі, таким чином німчура просто хоче нас налаштувати одне проти одного! Ви ж бачите, вони Галичину навіть не включили в так званий Райхскомісаріат Україна, вона у них числиться як “дистрикт Галичина”. Та ці нацистські штучки у нас не проходять. Україна — єдина, тобто соборна! А щоб вона

стала ще й самостійною, тобто державою, УССД, ми мусимо з вами тяжко попрацювати! — він зупинився лише на мить, а командири вже встигли загудіти:

— Працюємо!

— Всі працюємо — й волиняни, й галичани, й наддніпрянці!

— Ціла Україна!

— Отож, друзі командири! — знову заговорив “Рудий”. — Думаю, тепер зрозуміло, що мова йде про страшну загрозу самому існуванню УПА. Нашим завданням є не втягуватись в затяжні бої з ворогом, змінювати місце дислокації своїх відділів і жалити, жалити, жалити його! Нині, як ви всі чули, найбільша загроза нависла над нашими відділами в районі Любомля, Дубно, Горохова та Володимира, тому треба підготувати частину своїх відділів для допомоги нашим побратимам.

— Друже Кречете! У Вас вже є налагоджена співпраця з “Вовчаком”, отож прошу сформувати зі своїх загонів повну сотню й направити йому на підтримку.

— Так, друже командир! — відповів Кречет, хоч і розумів, що доведеться віддати половину своїх стрільців, а тими, що залишаються, забезпечити територію, яку сьогодні він контролює, буде неймовірно складно.

Відповідні завдання отримали й інші сотники та куренні, проте “переполовинили” тільки його, Кречетові, загони. Отож, повертався в загін Кречет без особливого піднесення. Насправді для нього не було великої проблеми поповнити загони новими людьми, проте чим заміниш півторарічний бойовий досвід його бійців, чим заміниш довіру, яка є нині у командира до кожного зі своїх побратимів, і, навпаки, коли ще новобранці стануть готовими закрити собою власного командира? Та наказ є наказ. Решту дня в штабному загоні він з Поручником займався формуванням повнокровної сотні, яку замість мінометів підсилили гранатометами, відбитими у німців ще в Яновій Долині. Формувати сотню довелося без чоти Босого, яку Стельмащук-“Рудий” попросив не чіпати, оскільки вона стояла у важливому, для контролю дороги Луцьк — Колки — Маневичі, місці, й нею, власне, більше

розпоряджався Рудий, аніж Кречет.

— Отож, виходить, друже Поручник, що ми знову перетворюємось на звичайну легку сотню! — невесело зітхнув Кречет. — А це означає, що вести серйозні бої ні з німцями, ані з бандами червоних у нас немає можливості, я вже мовчу про стримування пляцувки Пшебраже!

— Доведеться повертатись до тактики летючих бригад, до диверсій та миттєвих кинджальних нападів, — відповів шеф штабу.

— Так то воно так, але маємо віддати й половину диверсантів, і половину розвідників. А ще ж треба подумати, кого призначити сотенним.

— Тут і думати нічого — Бурого! — підказав Поручник

— Ото ж то й воно, що Бурого! — не зрадів Кречет. — Бу-ро-го!!! Це ж Бурий!

Частина Восьма

РОЗБРАТ

Сотня стояла й дивилась на власного командира очима, в яких ще вчора була готовність померти за нього...

* * *

Несподівано надійшла вістка від Бульби-Боровця. Зв'язківець приніс шифровану цидулку з-під врятованого від німецького погрому села Яполоть. У Кречета аж серце зайшлося від хвилювання, але щось недобре було в тому серцебитті, якесь лихе передчуття, й чи не тому так тремтіли пальці, коли розгортав папірець. “Дорогий Кречете! — говорилося в ній, і вже це, незвичне для отамана, тепле звернення остаточно підтвердило припущення сотника. — Сталися речі, про які мушу повідомити як дорогу мені людину. В кінці червня Головний командир УПА “Тарас Чупринка”, виконуючи лінію і настанови “урядуючого провідника” ОУН — Бандери Миколи Лебедя, звернувся до всіх націоналістичних військових формувань в Україні з ультиматумом: визнати зверхність Головної Команди УПА й відповідно ОУНР, або скласти зброю. У разі відмови погрожує роззброїти насильно, або знищити силою зброї. Після загибелі “Сонара” на жодні наші перемовини бандерівці не з’являлися. Натомість в своїх пропагандистських документах, відозвах і зверненнях ОУН-Б почала називати армією лише свої, переважно тільки-но створені, військові відділи. А існуюча УПА з її багатим бойовим досвідом, з її висококваліфікованими старшинами в їх очах стала “бандою”, а командування — агентами: раз — Берліна, другий раз — Лондона, і нарешті — червоної Москви. Керівництво нашої армії перейменувало її в Українську Народну Революційну армію — УНРА. Окрім того, я разом з паном І. Мітрингою створив Українську національно-демократичну партію для ідеологічного протистояння недолугим постулатам диктатури Лебедя. Адже всіх, хто не поділяє його програми, якою б бездарною вона не була, оголошують зрадниками української нації й саботажниками українського ладу. А ще хочу закликати й тебе бути обережним — цей каток іде, не вибираючи дороги. Маю враження, що цілий наш штаб Лебедь виніс заочні присуди смерті й наказав СБ ті присуди всіма засобами виконувати. Ми стоїмо тепер перед диявольським вибором: або мобілізу-

вати демобілізовану частину нашого війська та дати відповідь братовбивцям огнем і мечем, або ж маневрувати, не допускаючи масового братовбивства. Переловлених наших вояків братія Лебеда агітувала переходити на їх сторону, а хто відмовлявся, то на місці розстрілювали. При зустрічах більших військових відділів вони відкривали братовбивчий вогонь. Те ж саме стосується і відділів ОУН Мельника. Для продовження боротьби ми переходимо на запільний стан.

Отаман Т. Бульба-Боровець

P.S. Мама йти до тебе відмовилась”.

“Так ось чому так пошматували мою сотню! Щоб легше було роззброїти, — гнівом опалила здогадка. — Але ж люди ще не відправлені! Всі триста п’ятдесят вірних мені до смерти бійців!”

Раптом до штабу зайшла Еля. Одного погляду вистачало їй, щоб визначити стан чоловіка.

“Щоб ти зараз не відчував, друже сотенний, і щоб не думав, — зупинись! Відповідь на твої питання не в тій площині, — вона подивилася йому у вічі — широко-широ. — Повір мені, любий!”

* * *

Сотню на чолі з Бурим відправляли до Вовчака з тяжким серцем. З одного боку розуміли необхідність допомогти побратимам, а з іншого — бачили власне ослаблення. Що ж до Кречета, то його не полишала ще й образа, а, поза тим, під ложечкою посмокувало тривожне передчуття. Обнімаючи на прощання свого чи не найвірнішого друга й чи не найвправнішого командира Бурого, Кречет вклав йому в долоню цидулку. Це передай Дубовому тільки у випадку розпренайкрайнішої скрути. А ось тут адреса, за якою тебе знайдуть, якщо залишиш повідомлення у Володимирі-Волинському. Знайдуть і врятують! Якщо звернуться до тебе — зроби те, що годе зроби для мене.

— Тобто — все, й без роздумів! — одказав, посміхнув-

шись Бурий. — А знаєш, Кречете, про що я шкодую?

— Не знаю.

— Про те, що ти інженер, а не філолог, а то б ти сам зрозумів, який шедевр щойно виплодив: “роз-пре-най-крайнішої”! Чотири найвищих ступені порівняння в одному слові! Ну ти талант!

Порадившись з Поручником і чотовими, Кречет дав команду добрати в кожную чоту бодай по десять новобранців — на більше поки що не вистачало зброї. Але підбирати поповнення дозволялось винятково з тих сіл, під якими стояли — це мало убезпечити від самої можливості зради, адже у кожного в селі була сім'я. Новобранців вирішили навчати прямо в чотах, в умовах реального часу й реальних подій. На навчання стрільбі давався день — один, але липневий, ще довгий.

Командиром розвідників замість Бурого Кречет призначив Скрипку.

Шістнадцятого липня Кречета викликали в штаб до Рудого прямо по рації, яку встановили й випробували тільки-но напередодні. Кречет, прихопивши сім кінних охоронців, негайно вирушив на Колки. Керувати охороною взяв командира розвідників Скрипку, якого проінструктував окремо. Під містечком охорону традиційно роззброїли, а Кречета супроводили до ...надрайонної СБ.

— Здайте Вашу зброю, пане Кречет! — весело посмінувся той самий світлоокий хлопчисько, що приходив колись до штабу Кречета.

— Чи можу я поцікавитись, у зв'язку з чим? — якомога спокійніше запитав сотник.

— Вам все розтлумачать, — зухвало відповів референт.

Кречет зняв паска разом з револьвером і мовчки поклав перед собою на стіл. Хлопчина, що стояв у нього за плечима, вдічі молодший і вдвічі легший за сотника, старанно обмацав його, шукаючи ще чогось небезпечного. Не знайшов. Але так само продовжував стояти за спиною, щось старанно стискаючи в руках — Кречет не бачив, він відчував це по тій напрузі, з якою малий причаївся.

— Ви — східняк, пане Кречет? — все ще посміхаючись, запитав референт надрайонної референтури Служби Безпеки.

— Так, я — українець, народжений на Київщині.

— А Ваша дружина, вона полька? — примружив оченята хлопчина, намагаючись бути якомога більше подібним на референта.

— Так, моя дружина — донька славного чоловіка, Франца Яновича Кур'ята, бійця армії УНР, розстріляного більшовиками за Україну двадцять п'ятого червня сорок першого року в Луцькій тюрмі. А мама моєї дружини Зоряна Станіславівна Кульчицька — донька одного з лідерів ЗУНР, розстріляного більшовиками за Україну десь двадцять дев'ятого червня сорок першого ж року, але вже у Львівській тюрмі, тій, що на Лонцького. А дружина моя — лікар моєї сотні, учасник боїв.

Референт приязно, навіть з повагою, посміхнувся, хитаючи головою.

— А цей Ваш родич, Андрій, брат Вашої дружини...

— Батько Андрія — викладач української гімназії Луцька, розстріляний більшовиками у Луцькій тюрмі, за Україну. А мама — сестра мого тестя.

— А цей Ваш родич, Андрій, він вже прибув до Вашої сотні після шпиталю?

— А що, мав?

— Питання тут ставлю я! — заверещав хлопчина. — Ви відповідаєте, — заспокоївся так само миттєво, як і запалився.

— На момент мого відбуття в Колки мені не доповідали про його прибуття.

— А цей Ваш родич, Андрій, він раптом не служив у Війську Польському?

— Наскільки мені відомо, до війська забирали всіх, кому на початок польсько-німецької війни вийшов вік до служби.

— То був цей Ваш родич, Андрій, у Війську Польському?

— Як я вже писав під час мого лікування в госпіталі, Андрія Богдановича Бондарчука, за моїми даними, було призвано до цього війська перед війною. — Кречет відповідав спокійно й вмотивовано, але при цьому не втрачаючи концентрації, отож його слух не пропустив якогось

шуму за дверима, а горло відчуло петлю на ньому, перш, ніж заплічних справ майстер устиг її затягнути.

Кречет щодуж вдарив ногами стіл перед собою, вгнаючи його разом зі світлооким референтом в протилежащу стіну, а сам, відкинувшись назад, схопив за руки юного ката й з такою силою рвонув його вперед, що той, перелетівши в повітрі через голову, гепнувся спиною об стіл, під яким намагався прийти до тями референт. Кречет миттєво вихопив револьвера з кобури на столі, забрав браунінг референта й зібрався кинутись до дверей, та в них несподівано вскочив Дубовий в супроводі охорони. Кречет віддав йому свою й чужу зброю і стояв серед кімнати сивий і могутній, як вчитель серед прищавих старшокласників, тільки з удавкою на шиї, замість краватки.

— Друже Дубовий! — пустив півня й закашлявся, намагаючись надати грізних ноток власному голоску референт. — Я референт надрайонної...

— А це — Кречет! — перебив його Дубовий. — Добряче запам'ятай, ре-фе-ренте, Кречет! На його рахунок боїв з німцями більше, ніж ти німців бачив, референт! Кречет гостюватиме у мене, до з'ясування всіх обставин. Бондарчук вчора потрапив у засідку, в лісі між Рудками й Журавичами, разом з тим раненим охоронцем Кречета, що лікувався з ним.

В оточенні власної охорони Дубовий вийшов на вулицю, пропускаючи перед собою Кречета. Сотник відразу зустрівся поглядом зі Скрипкою, що стояв без зброї серед цілої чоти озброєних людей із сотні "Бескиди", прямо підпорядкованої Дубовому.

— А чого так багато народу військових? — запитав Кречет.

— Так і в них же референтура має понад два десятки бійців! — посміхнувся Дубовий. — Зараз їдьмо до мене, заночуємо, а завтра розвидниться. Ви ж знаєте, що я виконав Ваше побажання і штаб свій переніс в інше місце, — жартома нагадав він Кречету їхню розмову.

— Думаю, що так воно буде краще, — не приховував задоволення сотник. — Так нас з Вами вчили, друже Командир.

Озирнувшись до гурту охоронців, Кречет моргнув Скрипці, й той рушив у зворотню путь.

* * *

Зранку із сотні Кречета прийшло повідомлення по рації, що червоні розгромили Журавичі. А ще Скрипка просив передати, що Андрій Бондарчук вже в загоні.

— Беріть мою охорону, друже сотенний, і гайда додому!

Кречет мовчки обняв Дубового, вдячно потиснув руку й пішов мовчки.

— Друже сотенний! — озвався йому вслід Дубовий. — А все-таки вчасно ми підіспіли, а то б Ви нам цілий надрайон без СБ залишили! — засміявся молодечо.

— Е-ех! — відмахнувся рукою Кречет.

В штабному загоні під Журавичами чекали суцільні несподіванки. Поручник викликав для доповіді вартового, який затримав незнайомих, та поява Кречета збила його з протоптаної стежинки намірів, він кинувся доповідати командирю.

— Продовжуйте розпочате! — зупинив його, потискаючи руку, Кречет.

— Ну, то що розкажеш? — запитав Поручник вартового.

— Та, ну що? — гарячково перепитав вартовий. — Стою, значить, я на чатах. Дивлюсь — лугом пре, холера. Приглядаюсь — не впізнаю, придивляюсь — ні, чуже! Я до нього: “Пугу-пугу!”, а він мені ні гу-гу! Я йому: “Пароль!” — горлаю, а він мені кричить: “Кречет!”

Поручник з сотником мало не поповзли долівкою від сміху, та день був нерадісним — реготнули і забули.

— Ледве стримався, їй Богу, щоб між брів не засвітить! — не вгавав вартовий, не розуміючи причини сміху.

— Молодець! — похвалив Кречет. — Веди його сюди.

— Їх там двоє! То котрого?

— Та обох їх і веди! — й собі запавши на високий «штиль», цього разу вже Кречет не одразу зрозумів причину сміху Поручника.

Привели затриманих. Першим зайшов Андрій Бондарчук — худий, блідий і ще раз поранений, щоправда легко, рука підвішена за шию. Другий топтався за Андрієм з опущеною головою, допоки погляд Кречета не вихопив із напівп'єтми його кремезну постать, яка щось нагадала сотнику, щось ніби й недавнє, але призабуте в мерехтінні зникань цих шалених днів.

— А вийди-но на світ Божий, що ти тулишся до нього, як до рідного!? — гримнув Кречет.

— Так він тепер і є рідним! — втрутився Бондарчук. — Врятував мене нині.

Тим часом рятувник вийшов із-за спини Андрія й Кречету відпала щелепа: перед ним стояв той самий “говіркий Ваня”, з яким, як думав сотник, вони розпрощалися навіки.

— Я ж просив тебе, Ваню, не потрапляти мені більше на очі?

— Так точно, но терпеніє моє кончілось. Нет більше моево терпенія. Изверг он. Я же говоріл, что он изверг. А ещю Герой Советского Союза! — намагався прояснити ситуацію Ваня.

— Ну, якщо терпіння закінчилося, то це — серйозна причина. Розповідай.

— По приказу Баліцького наш батальйон занял ісходніє позіції где-то около двух часов ночи. В четире начался грабьож! — він відвів очі в бік, немов пригадуючи події минулої ночі. — Двадцять девять человек, которіє не захотєлі добровольно отдавать скот ілі продукты, убілі прямо в родних домах, на глазах у жон і детєй. Ещю двадцать восємь взяли в плен, іх навєрняка ждьот та же участь, — він опустил голову, мовляв, ну чи я не казав, що “изверг”, а потім продовжив ніяково, ніби соромлячись своїх слів. — Кілометра за два от села начали стрелять свінеј і жрать награбленное. Я слышал, как хвастался зам. по тилу, дескать захвачено шесть съодел, двенадцать конєй, семнадцать свінеј, пудов двесті мукі, пудов десять соли, пудов восємь сахара і даже сотню буханок печьоного хлеба! Ето ж у детєй забралі, товарищ Кречет! Нам же говорілі, что ми будєм народнімі мстітєлямі! А ми кому

мстім? Ми же просто грабім простой народ! — Ваня несподівано для всіх заплакав.

— А скажи нам, Ваню, що за один цей Балицький?

— До війни он работав в Чернігове, в бібліотеке, потом в газете “Большевік”, а перед самой войной в обкоме зам.зав. какого-то отдела, кажется, общего.

— А він українець, чи ваш брат?

— Да он ні вам, ні мне не брат. В мозгах одні цитати Маркса да Леніна! Всьо хвастається, что окончил Всеукраїнській інститут комуністическово образования в Харькове.

— А родом він теж чернігівський?

— Да нет, где-то с Кіровоградщини, по-моєму.

— Добре, Ваню, розкажуй, що ж там далі було.

— А дальше нажрались і давай людские харчі делить между ротами. Поделілі, вернулись в отряд, на радостях решілі застрелить вчерашніх пленных — вот етого, — вказав на Андрія, — і второго, тот вообще тяжело ранен. Я визвался вершіть партізанській суд, а вторим со мной пошел “герой” утреннего погрома — он человек десять самолічно убил в селе. Ну, отошли ми к болотцу, где ето обично делается, я і шмальнул два раза — раз в етого «героя», второй в воздух. Тот ваш второй, Коля, ідті не мог, ми с Анрюхой єво спрятали на болоте, нужно забрать парня, долго он не протянет — рана тяжолая.

Кречет з Поручником переглянулись.

— А як вам вдалося втікти? — запитав Кречет. — Ваші ж, напевне, зрозуміли, що сталося?

— Там невіддалеке, на болоте, лошаді наші пасутся, ну вот ми їх і одолжилі. Правда, потом прішлось бросіть, загнали.

— Можеш показати на карті, де ваш загін примостив-ся? — покликав Ваню помахом руки до свого столу Кречет.

— Могу, канешно! Вот здесь, — уткнув він пальця в лісовий масив біля Холоневичів, кілометрів зо два за дорогою з Берестяного на Гораймівку — А Коля вот на етом болоте спрятан, подход я знаю. Но там же єщю двадцять восемь пленных селян! — ніби прочитав думки Кречета Ваня.

— Поклич-но мені Скрипку й Степана! — гукнув Кречет ординарцеві, а сам запитав Ваню. — А сам ти звідки будеш, народний месник?

— Брянській я, там етот отряд і доукомплектовивался! До війни в районном ОСОАВІАХІМЕ два года работал, інструктором, после окончання срочной служби.

— Ну добре, Ваню, ось прийшов твій приятель Степан зі Скрипкою, то ви з ними погомоніть про Колю і про полонених, а я поки що з Андрієм поспілкуюсь.

Ваня пильно подивився на Степана, посміхнувся впізнавши, але, не побачивши в того скрипки, здивувався:

— А скріпка где? І прі чьом здесь скріпка?

— Скрипка — це я! І я при ньому! — вказав Йося на Степана, виштовхуючи Ваню зі штабу.

Кречет підійшов до Андрія, пильно глянув тому у вічі:

— Ну що ж, пане офіцер, сідай і пиши в подробицях свою одісею, починаючи від призову до Войська Польського до цієї миті. — передав Андрія Вартовому. — А ми з вами, друже Поручник, помізькуємо про цього товариша Балицького. Добре помізькуємо!

Раптом до штабу вбігла Еля:

— Кречете! — випалила вона. — Прийшов зв'язківець від Василя Петровича.

— Клич.

— Ось, — пропустила наперед себе пані Барбару, тьотю Басю.

* * *

Поспілкувавшись з Ванею з півгодини, Скрипка зі Степаном прийшли до шефа штабу Поручника — уточнити з ним деталі й узгодити план всієї операції. І хоч обом їм здавалося, що вони й без нього знають, що і як треба робити, що їх власний бойовий досвід на цій війні значно вагоміший, ніж у Поручника, та авторитет останнього в сотні не викликав жодних сумнівів, а необмежена довіра до нього з боку Кречета робила цей ав-

торитет абсолютним, отож ні кому й в голову не могло прийти, в таких випадках, обійти старого воїна.

Поручник вислухав пропозиції розвідки й диверсантів, вніс деякі корективи й доповів план сотенному.

— Нічого собі план! — присвиснув Кречет. — Все просто до геніальності: легкою сотнею ми шматуємо на ганчір'я батальйон червоних із трьох повних рот — понад шістсот головорізів, звільняємо полонених селян, рятуємо Колю, зникаємо в темряві, погоня підривається на наших розтяжках і мінах, а ми в цей час вже за обидві щоки уплітаємо духм'яну кулешу нашого кухаря Петра! — розпалюючи себе, розмахував руками Кречет, як старий млин у Пологах підношеними крилами. — А головне ж не це! Головне, що вся операція залежить від цього симпатичного хлопця Вані, який все своє життя тільки й мріяв, як би його нарешті загинути за УССД!

— Друже сотенний! — втрутився в монолог Кречета Поручник. — Ви вірно виклали план, якщо не вдаватися в деталі, а біс він, як відомо, сидить в деталях. Отож, якщо дозволите, — він глянув на Кречета, чекаючи дозволу, той кивнув, — то я про деталі. По-перше, рятуємо Колю — це роблять Ваня й двоє розвідників Скрипки; по друге, визволяємо полонених — це роблять Ваня й трійко диверсантів Степана, які передають полонених розвідникам і продовжують разом з рештою колег готувати червоним гостинці; по-третє, тільки за умови успіху першого етапу починається другий, тільки за умови успіху другого починається третій, і, нарешті, по-четверте, Ваня в подобицях розповів розташування бараків — казарм, військових складів та решти споруд в їхньому таборі, отже спочатку підготовча робота для диверсантів, потім для мінометників, а коли почнеться вакханалія, отоді вже мають попрацювати метальники гранат і тільки після того черга за стрілецькою зброєю! А щодо Вані, то про третій етап він не знає, як не знає й про другий у повному обсязі.

— Не знаю, кому як, а мені подобається! — засміявся Кречет. — Приступайте до перших етапів! — наказав Скрипці й Степану. — А ми з вами, друже Поручнику,

займемось третім, бо дещо ми все ж таки не врахували.

— Що ж саме?

— Та не личить нам якась отака незрозуміла скромність. Треба, щоб цей геройський грабіжник Балицький знав, хто його карає. — він покликав ординарця. — А приведи-но мені Ельвіру Францівну.

За кілька хвилин вже чутно було, як строчить, ще ковельська, друкарська машинка.

“Більшовицькому злодієві й грабіжнику беззбройних українських селян Балицькому та ним обдуреним червоним партизанам!

ВИРОК

Сьогодні, 17 липня 1943 року, ви вчинили розбійницький напад на мирне українське село Журавичі. Під час грабунку вами вбито 29 беззбройних селян, ще 28 забрано в полон, вкрадено 12 людських коней, 17 свиней, шість сідел, понад двісті пудів борошна, десять пудів цукру, вісім пудів соли, навіть печений хліб не посоромились забрати ви у сільських діток! Поперек горла стане вам той хліб! Ви прийшли, як орда червоної Москви, ото ж і шана вам тут, як орді. Я попереджав, що кожне українське село на Волині й Поліссі знаходиться під захистом УПА і вторгнення на його територію карається смертю. Ви зігнорували попередження, ви порушили закони військового часу, ви — мародери, ви порушили норми християнської моралі, ви — безбожники, ви порушили норми вселюдського гуманізму — ви скоїли злочин проти людяності, до вас не можна ставитися як до людей, ви — нелюди. Ваші вчинки були ганебними, а ваша смерть буде лютою!

Оскарженню не підлягає!

Ніколи не забуду! Ніколи не прощу!

Кречет”

Еля закінчила друкувати, ще раз перечитала, відчуваючи, як спиною забігали мурашки, й понесла чоловікові, мимоволі пишаючись ним, адже якимось непомітно він перетворився на справжнього ватажка, на людину, якій беззастережно довіряють своє життя сотні інших людей, яку одні ненавидять, а інші обожають. “Мабуть це тому, що він — справжній!” — вирішила Еля.

Годин за дві повернувся Скрипка з розвідниками, Колею та забреханим в болоті по-підруки Ванею. Поки кликали Ельвіру Францівну, Ваня заходився приводити до тями напівживого Колю, вправно роблячи тому штучне дихання й, час від часу, плещучи того по щоках. Коля не реагував. Тоді Ваню прорвало: “Коля, Проснісь! Проснісь, тебе говорю! Не вздумай умірати! Я с тобою цілий день таскаюсь, як дурень с писаною торбой! Бабу так нікогда не носіл! Проснісь! Ілі я тебе сам убью!” — тормосив він бідного Колю, плачучи й не помічаючи сліз. Останній аргумент, видно, подіяв — Коля розплющив очі, посміхнувся ніяково й прошепотів блідими губами: “О! Москаль! Іванко! Прийшов-таки”.

— Дай-но, Ваню, я подивлюсь! — підскочила Ельвіра Францівна.

— Я теперь — Іванко! — гордо поправив її Іванко.

— Мій брат! — додав Коля.

Пораненого понесли до медпункту, Іванка повели відмивати від болота, а зв'язківці розійшлися в усі урізані чоти Кречета з його наказом на акцію “Вирок”.

На смерканні Скрипка з розвідниками й Іванком вирушили на виконання другого етапу акції. Степан зі своїми диверсантами чекав їх неподалік табору червоних, принохувався до ситуації, як він сам сказав Йосі. Біля першої години ночі, знявши вартових зовнішнього кола, відправили вперед Іванка з парою найвправніших у рукопашному бою диверсантів, а Степан з рештою своїх бійців пішов назирці за ними. Допоки знімали вартових біля збитого з лат загону з полоненими та розрізали їм пута на ногах і руках, затуляючи роти, щоб не закричали з нестямки, Степан з хлопцями господарювали біля складу з вибухівкою та снарядами, який охоронявся одразу двома

вартовими — ще мить тому охоронявся. Три бараки — казарми розташовані були трикутником, вписаним у коло із землянок, які слугували свого роду захисним валом для казарм, отож підібратися до них було неможливо навіть теоретично. На практиці щоправда дещо вийшло — казарми мінувати не стали, замінували всі допоміжні будівлі зовні “житлового кола”, а по периметру того земляного валу наставили масу саморобних розтяжок і мін. За чверть години до другої, до зміни караулу, Степан доповів Кречету про виконану диверсантами підготовчу роботу.

— Починай! — скомандував Кречет. — За Журавичі!

За мить в небо піднялися дахи дерев'яних будівель, колоди дерев'яних стін, високі людські голоси, відбірний російський мат вперемішку з істеричними військовими командами, вибухи гранат, крики, прокльони, кулеметна й автоматна стрілянина й грішні душі червоних мародерів. Хвилин за п'ятнадцять майже все стихло. Та як тільки з середини проклятого кола рвонула ще жива хвиля захоплених зненацька червоних месників мирним селянам, як їх накрила ще більша хвиля вибухів.

— На силу — сила! — сплюнув Кречет на червоне дуло “дегтяра”. — Ніколи не забуду! Ніколи не прощу.

В штабному таборі Кречета чекала Еля, а ще чекав Іванко зі звільненими селянами й цілим табуном коней.

— А це що за конеферма? — запитав усе ще збуджений після бою Кречет.

— Пріхватіл у Баліцкого: людям же надо чем-то пахать!

— Вірно міркуєш, Іванку! Ти — і мій брат! — обняв, як брата.

* * *

“Я, Андрій Богданович Бондарчук, народився в Луцьку, 3-го січня 1920 року. Батько і мати учасники визвольних змагань часів УНР, Після поразки якої батьбо працював викладачем української гімназії в Луцьку, мати

— секретарем у воєводи Волинського — колишнього діяча УНР Юзепського.

В травні 1939 року, по закінченні навчання (спеціальність — вчитель історії та географії), мене було призвано на службу до Війська Польського. Службу проходив у складі п'ятого Піхотного полку. Напередодні війни командиром полку було призначено підполковника Казимира Доміана Бомбінського. З самого початку війни на німецько-польському фронті, в чині капрала. Перший бій з німцями полк прийняв у перший же день війни. За виявлену мужність мені присвоїли звання підпоручника. В бою під Сорочином, як і багато моїх товаришів, потрапив до німецького полону. Разом з нами в полон потрапив і командир полку Бомбінський. У листопаді 39-го під його керівництвом кілька офіцерів полку, серед них і я, здійснили втечу з табору для військовополонених, після чого таємно пробралися до Варшави. Бомбінський встановив зв'язок з польським військовим підпіллям. Таким чином я опинився серед них. Про польські військові формування мені відомо таке:

В лютому 1942 року Союз збройної боротьби переформатовано в Армію Крайову. Округ “Волинь” територіально являє собою повторення Воєводства Волинського в старих кордонах. До складу округу входять чотири регіональних інспекторати:

1. регіональний інспекторат Ковель “Кузня” з відділами Ковель-Центр, Ковель II, Ковель-Гірка;

район Ковель – Терен АК з відділами Турійськ, Голоби;

район Любомль АК «Кувалда» з відділами Любомль, Чмикос, Островський, Ягодин;

2. регіональний інспекторат Луцьк “Місяць”, який ділиться на райони: Луцьк АК “Лан” з відділами Луцьк — Північ, Луцьк — Центр, Луцьк — Красне, Несвіч, Торчин;

район Ківерці АК “Лука” з відділами Ківерці, Пшебраже, Армантів, Цумань — Олика, Рожище, Переспа;

район Горохів АК “Лом” з відділами Горохів, Киселин;

район Володимир-Волинський АК “Лава” з відділами Володимир-Волинський — Місто, “Схід”, “Південь”, “Північ”;

3. регіональний інспекторат Рівне “Бровар” з районами Рівне “Блиск”», Здолбунів “Берег”, Костопіль “Бор”;

4. регіональний інспекторат Дубно “Домброва” з районами Дубно АК “Дзвіг” та Кременець АК “Дзвін”.

П'ятим є самостійний район Сарни АК “Став”.

Комендатом округу “Волинь” призначено, нині вже полковника, Казимира Бомбінського. Він є прихильником жорсткої силової лінії по відношенню до УПА і до місцевого українського населення. Офіцерів українського походження в АК одиниці, всіх нас утримували шантажем, знаючи адреси наших рідних. Опонентом Бомбінського й прихильником переговорів та домовленостей з керівництвом УПА про спільні дії проти окупанта є окружний делегат уряду Банах, псевдо “Ліновський”. Коменданту округу підпорядковуються всі підпільні організації, загони польської самооборони та поліції, які тільки умовно перебувають під командою окупаційної влади. За моїми даними, польські сили самооборони і підрозділи поліції беруть активну участь в бойових діях проти УПА спільно з частинами СС та вермахту”.

Кречет відклав аркуші з поясненнями Андрія, дістав з кишені згорнуте вчетверо звернення волинського делегата від уряду Польщі до польського населення від 28 липня 1943 року, майже не задумуючись став читати Андрієві в українському перекладі:

“В ніякому разі не слід сприяти німцям. Вступ до німецької поліції і жандармерії є тяжким злочином щодо польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь у зруйнуванні будинків, а також у вбивстві українських жінок і дітей, будуть вигнані з лав польського народу і суворо покарані. Співробітництво з більшовиками є таким же злочином, як і співробітництво з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там перебувати”.

— Це схоже на “Ліновського”, на жаль, так як він, мислить дуже мало польських зверхників та й простих учасників самооборони, не кажучи про офіцерів АК. Всі вони вважають Волинь своєю територією, а своїм завданням —

очистити креси від українців, відновити Польщу в довоєнних кордонах, — скрушно похитав головою Андрій.

— Це щойно отримана листівка. Не віриться, що вона матиме вплив на польські маси, але приємно, що й серед польських провідників є помірковані й мудрі люди, адже рано, чи пізно війна закінчиться, а кров безневинних жертв, як з одного боку, так і з іншого буде нуртувати пам'ять нашим народам і розводити по різні сторони барикад.

— Мені відомі настрої і плани командування АК. Вони будуть нарощувати свої сили, відновлюючи структуру двадцять сьомої Волинської дивізії піхоти, намагаючись встановити контроль в усіх інспекторатах, по всьому округу Волинь. Оскільки головною завадою їхнім планам є УПА, то й головним ворогом для себе АК визначила саме українських повстанців. В керівництві АК прекрасно розуміють, що УПА базується на підтримці українського населення краю, тому українське населення вважається ними таким само ворогом, як і його повстанська армія.

— Як на мене, то дивна логіка, — втративши голову, рятувати на ній чуприну. — вигукнув Кречет.

— Щоб зрозуміти цю логіку, треба мати в жилах польську кров! — посміхнувся Андрій. — Мабуть, то суто польський гонор вимагає, програвши сильнішому, шукати слабкішого, щоб хоч над ним узяти гору.

— Усремся, но не дамся! — махнув рукою Макар. — Але, чому ж я жодного разу не бачив таких вивихів у твоїх дядьків Франца й Владислава, чи у твоєї сестри Ельвіри? Все, щоб вони не робили, просто-таки випромінює якесь світло й благородство!

— Благородство — це друге ім'я поляків! — знову посміхнувся Андрій. — І ті з посеред нас, перепрошую, з посеред них, хто здатен наступити на власний гонор, люди вишукані, а друзі саможертвні!

— Дякую, що розтлумачив, але в надрайонній СБ цю свою сентенцію краще не оприлюднюй! — і собі посміхнувся Кречет, невесело. — Там хлопці зібралися без сентиментів, тому пиши тільки факти.

— І я тобі дякую, Кречете. Дякую, що зайшов, дякую,

що порятував. Знаєш, якби ти не був Кречетом, я б подумав, що ти естеш поляк.

— Мені це сприймати, як комплімент, чи як твою оцінку нам, українцям? — без посмішки запитав Кречет.

— Я просто хотів би, щоб всі люди були такими, незалежно від національного походження, адже справжнє благородство — це цінність загальнолюдська!

— Ну добре, пиши, Скворода ти наш новоявлений. Ти бач, знайшов час про загальнолюдське говорити в такій м'ясорубці! — буркнув на прощання — швидше здивовано, ніж невдоволено: для нього почався третій рік війни.

Для Андрія Бондарчука — закінчувався четвертий. Для Кречета незмінними лишалися головні вороги — німці й більшовики, й незмінно непотрібними та небажаними — поляки. Для Андрія все було значно складніше: все його єство за ворогів сприймало німців і більшовиків, які знищили його Польщу — державу, в якій він прожив усе своє життя, за яку боровся зі зброєю в руках і готовий був віддати своє життя, але його провідники з Армії Крайової головними ворогами визначили не німців і не більшовиків, з якими в кращому випадку ще не воювали, а в гіршому виступали спільно проти українців, проти народу, частиною якого Андрій змалечку себе почував і за належність до якого загинув його батько — українець. Андрій розумів своїх командирів — вони боролися за імперію, в якій він був лише кровинкою уярмленого нею народу. До часу Андрій намагався не думати про ці болючі речі, та той бій у Тростянці, а особливо зустріч з Кречетом і Елею, підняли в його душі цілу бурю почуттів, а в голові цілий рій надскладних питань про співвідношення почуття боргу і честі, про помсту за батька й про поклик крові. Крові в ньому було порівну — української й польської, батькової й маминої, він був польським офіцером і сином українського націоналіста. Його гострий розум шукав і не знаходив відповідей, його світла душа не бачила шляху, його зболене серце шукало поради.

Розрадила, як завше, мама: “Ти естеш українець, си-
нечку!”

* * *

Розвідники Скрипки з чергової вилазки принесли Кречету надруковану типографським способом відозву Головної команди УНРА — Української Народної Револьюційної Армії отамана Тараса Бульби-Боровця до українського народу. Кречет забігав очима по тексту, в якому викладалося бачення ситуації в українському повстанському русі, висловлювався протест проти “непочитальних” вчинків та заходів “засліплених тоталітаристів”, а ще підкреслювалося що відповідальність за всю цю криваву веремію несе персонально урядуючий провідник ОУН-Бандери, пан Лебедь.

— Він щойно підписав собі вирок! — прошепотів, полотніючи обличчям, Кречет. — Каток, спущений з гори, не зупиняється.

Пані Бася взяла відозву, прочитала на одному подиху.

— Заходив пан Куделя, просив передати, що він відходить від справ організації. Він ледве вирвався з тієї бійні, що влаштувала СБ мельниківським відділам УПА на Володимирщині й на Кременеччині. Він просив, щоб ти його зрозумів, далі він так не може: його мало не вбили за Польщі поляки, мало не вбили за совітів совіти, його безліч разів могли убити тепер німці, але гинути від рук українців — це вище його сил і розуміння.

— Якщо зможете, передайте Миколі, що я його прекрасно розумію. Більше того, становище моєї сотні, та й моє, нині є вкрай непевним. А ще я турбуюсь про долю Зоряни Станіславівни — для цієї людини вірність є вищою чеснотою, отож вона буде з отаманом за будь-яких обставин. Силою я її забрати не годен і допомогти Бульбі, на жаль, теж. Отець Владислав одного разу вже врятував нашу сотню, відправивши мене на курси і ввівши в коло перших осіб серед керівництва нової УПА. Але, тим самим, я зв’язав себе обітницею й найпотаємнішими знаннями. Відступництво тут карається не тільки смертю, а й безчестям, що для мене є неприпустимим. Ось і маю докуку — серце моє з отаманом, а честь моя ось тут! — Вказівним пальцем він різко показав униз, ніби

втікнув кілок у долівку криївки, щоб репером стояв на цьому місці, де має нині бути і де буде Кречет — виборювати свою УССД й боронити свою честь. — Такий мій вибір, пані Басю, — зітхнув тяжко.

— Ми всі нині робимо свій вибір. Я вдячна Вам, Кречете, за те, що допомогли зробити власний вибір моєму синові, бо його батько, мій Богдан, не простив би йому на тому світі.

— Знаєте, як на мене, то єдине, що насправді дає нам Господь — це право вибору. І я можу легко зрозуміти кожен силу у цій кривавій завірюсі — тут кожен виходить із державного або ж національного інтересу, залежно від того, як він це бачить. Але, оскільки в політиці немає ані постійних друзів, ані постійних ворогів, а є лише постійний інтерес, то й переступаються будь-які моральні норми, й те, що у добрі часи було б засуджено спільною, як акт безумовно аморальний, в часи соціальних катаклізмів, а особливо воєн, часто постає в очах тієї ж спільноти, як геройство, як подвиг. Останнього нашого побачення отець Владислав дав мені послання митрополита Шептицького “Не убий!”. Це акт найвищого гуманізму і непохитної віри в Христа й Господні заповіді. Святий отець засуджує політичне вбивство, як будь-яке вбивство. Отже — це його вибір! Він хотів припинити на Волині й Холмщині польсько— українське взаємознищення, але римо-католицький митрополит — поляк його не підтримав. Це — також вибір. Але вибір не християнського пастиря, а громадянина знищеної й приниженої Польщі — його Польщі. А взагалі християнство й патріотизм, на мій погляд, важко поєднані речі, особливо під час воєн, коли люди чітко поділені на своїх і ворогів, коли голос крові заглушує голос серця, а помста замінює в людській свідомості милосердя. “Не убий!” на війні значно важче зрозуміти, аніж “Ніколи не забудемо! Ніколи не простимо!”.

— Пане Кречете! Можливо, війна й не зробить Вас гуманістом, але філософом вже зробила. Хай береже Вас Матка Боска — Ви світла душа!

— А я дякую Вам, дорога пані Басю, за те, що стали дру-

гою мамою для наших дітей.

— Не, не другою — третьою, друга, напевне, то Антоніна, — посміхнулася Бася. — Але Ваші діти дали мені сили жити на цьому світі без Богдана, а Ви дали можливість моєму сину повернутись до себе.

* * *

Видно було, що керівництво Колківської республіки розуміє, що головним завданням на літо в ділянці господарчій є зібрати урожай, адже утримання понад десяти тисяч бійців потребує відповідного продовольчого забезпечення. Мабуть, саме з цією метою почали активно створювати загони української самооборони в селах. “Важливо, що людей не тільки забезпечують зброєю, але й навчають молодь військовій справі!” — думав Кречет, і це гріло йому душу, адже він ще весною пропонував це Дубово-му. — Зрештою, — розмірковував він, — саме життя примушує всіх нас приймати вірні рішення! Але добре вже те, що люди мають хоч якийсь захист, хоч на себе можуть розраховувати. Шкода тільки, що загони самооборони створені ще не в усіх моїх підконтрольних селах!”

За цими думками його й застав зв’язківець від Леміша.

— Німці палять Тростянець. Місцева самооборона вступила в бій. Півчоти Леміша їх підтримали.

— Звідки прийшли німці?

— З Ківерців!

— Значить, через Пшебраже!

— Там інших доріг нема!

— Пся крив! Всі на Тростянець!

Верхи й підводами помчали до села. Село палало з усіх боків. Бій лунав посюди, тяжко було навіть визначити, де допомога найпотрібніша. Тому Кречет і вирішив промчати найдовшою вулицею, що вела до села Хопнів, розстрілюючи ворога прямо з коней. Це був ризикований хід, проте несподіваний, а тому мав, на погляд сотника, стати ефективним. Атака й справді вийшла успішною, бо

розрізала німців на дві ізольовані частини, як ніж ріже кавалок масла. За кілька хвилин підійшли півчоти Кривого, біля двадцяти п'яти бійців, і німці позадкували в бік Пшебраже.

— Ех, брат Кречет! — Кричав щасливий Іванко. — Сьогодні би развіть успіх, погнать би їх гадов!

— Людей не стане! На відкритій місцині у них перевага й у зброї, і в виучці, це не наш бій.

— Чому ж не наш? — не погодився Скрипка. — Навіть дуже наш! — зробив чергову зарубку на прикладі. — Просто насолода, а не бій! — і раптом замовк, прикипів до оптики, злився з гвинтівкою, затримав дихання, вистрелив. — Є! Офіцер! Мерзота!

Пострілюючи по зігнутих спинах, аж поки німці відкотилися на безпечну від повстанських пострілів відстань, Кречет скомандував допомогти селянам гасити будівлі й повертатись на бази, а сам направив Скрипку з його розвідниками до Рудого, попросити підтримки проти карателів, адже було зрозуміло, що далеко вони не пішли.

В селі знайшли трупи десяти німецьких солдатів та їхню зброю, в тому числі оного вогнеметника з його пекельним обладнанням. Степан забрав цю біду для своїх диверсантів, очевидно щось маючи на думці, щось далеке від християнського всепрощення.

Раптом прискакав один із розвідників Скрипки: “Німці в Личках! Там теж стрілянина!”

— Тривога! Всі на Лички.

Лички також палали. Невеличке село огризалося з двох десятків гвинтівок та рушниць, але й того вистачило, щоб дочекатися підтримки упівців. В селі було не більше трьох десятків карателів, очевидно взвод тієї ж роти, що злудійствувала в Тростянці. Розлючені постанці за півгодини бою зробили роту на один взвод меншою. Особливо лютував Іванко, напросившись в помічники до Степана.

— Вот это, Стьопа, я понимаю — народние мстители! Ми же действительно за народ мстим! Стьопа! Да не жалей ты огня! Они же самі с нім прішли! — кричав він, прикриваючи з ППШ, можна сказати, свого хрещеного батька в

УПА. — Жгі їх, Стьопа, сволочей!

— Тихо будь! — огризався Степан. — Звірину розлякаєш!

— Курва мати! — підпрягся на допомогу Іванку Андрій. — Це тобі за Сорочин! Це тобі за полон! А це тобі, пся крив, за Україну! — Косив він німчуру із їхнього ж шмайсера.

— Ну, годі вже горлопанити! — підбіг зі своїм “дегтярем” Кречет. — Просто тобі не Українська Повстанська Армія, а третій інтернаціонал! Хоча, може, воно й не погано! — посміхнувся примирливо. — Зібрати зброю!

Цього разу трофеїв було більше. Втричі. А ще повсюди валялись розкидані німцями листівки, сотні таких самих були забрані у вбитих карателів.

УКРАЇНЦІ В ЛІСАХ!

Тут говорить Німецький Райх від імені Європи та її великої і старої культури!... Бажаємо Бандері та його компанії в лісах та багнах Волині тільки щастя! У відповідному часі він і його саботажники в днях перемоги Європи будуть покарані, спільно з комуністичними бандитами... Тому повертайтеся з лісу і болота! Твої теперішні вчинки будуть тобі прощені!...

ФОН ДЕМ БАХ
СС-Обергрупенфюрер і Генерал Поліції.

— Спалити цю блекоту! — скомандував Кречет.

Примчався Скрипка, засмучений, що пропустив бій у Личках, а в Колки ганяв безрезультатно: Рудого в Колках не було. Не було в Колках і Дубового. В штабах сказали, що вони створюють загони самооборони в селах повстанської республіки. Це було подібне на правду, адже наступали жнива, було вже шосте серпня.

Розуміючи, що сил для бою з ротою регулярної німецької армії у нього явно недостатньо, Кречет наказав подвоїти варту в усіх чотах, але розраховувати він, все одно, міг тільки на чоти Леміша, Кривого й Ковіньки з-під Руд-

ників, бійці з-під Сильного, Берестяного, й Гораймівки мали пильнувати, аби не пропустити в тил Кречету пошматовану, але все ще чисельну орду Балицького.

Наступного ранку німці вигулькнули в селі Острів. Але цього разу Леміш (світла голова!) звечора проінструктував своїх сусідів, що зараз, мовляв, не до сну, бо можна проспати царство небесне! І залишив у них свого зв'язківця. Отже, самооборонці зустріли німців ще на околиці, а поки ті залягали та визначалися, що ж то за військо проти них постало, то в спину їм ударили бійці Леміша — теж не регулярне військо, але гвардія Повстанської Армії, чота із сотні Кречета! А й сам сотник легкий на згадку — тут як тут! І чота Кривого! І чота Ковіньки! І байдуже, що вже не півсотні в кожній з них, а лиш половина чисельності, вони відстоять і за друзів своїх, і за себе! А тут ще, як манна небесна, і Босий не витримав нудотного сидіння в резерві під Колками — примчав на підмогу Кречету, і хай потім “Рудий” хоч посивіє, а його місце тут, біля побратимів своїх, в обороні малого волинського села Острів, ось цих його безвусих хлопчаків і сивочолих дідів з рушницями, які вирощують хліб для УПА, які борються за себе, а отже, за Україну, бо вона, Україна, Самостійна й Соборна, починається з кожного з нас, як тільки ми усвідомлюємо необхідність боротися за неї!

Степан смалив німчуру із їхніх вогнеметів. Іванко стріляв тих, хто був не згодним, принагідно пояснюючи побратимам:

— Перекваліфіціюватись рішл Стьопа! После войны пойдьот по сьолам свіней колоть! Вот і учится іх смалить! Да не жалей ти, Стьопа, огня! Он же явонний!

Раптом Кречет почув рідне до болю завивання мін! Зирк за спину, а це подібний на зубра Щука, разом з мінометниками своїми, припер свій скарб та й розпочав улюблену роботу.

Андрій чомусь весь час товкся поблизу Кречета, взято, але економно, стріляючи зі шмайсера, перескакуючи то зліва, то справа від командира. Нарешті Кречет не витримав:

— Ти чого товчешся наді мною, мов квочка над кур-

чам?! — суворо гримнув на підлеглого.

— Прикриваю, друже Кречет!

— Іди собі, малий, займися ділом! — посміхнувся сотенний.

А Скрипка не був би Скрипкою, якби не знайшов у селі найвищого даху! І так йому любо: в ранковому промінні сонця німчура, як боровики в лісі, стоять готовенькі й підсліпуваті — ріж, не лінуйся. От тільки цих треба з корінням корчувати, щоб сімені свого отруйного на землі не лишали. Стріляй, Скрипко! За Френкеля Фрідмана, за свою родину, за розстріляних беззбройних своїх сопле- мінників, за свою Шепетівку, за свою Україну! Стріляй, Скрипко! Не соромся радості вбити нелюда з вогнеметом в руках, спрямованим на мирні хати з сонними дітьми на лежанках. Стріляй, Скрипко, хай знають — не всі євреї безмовні жертви! Є месники! Вони не забудуть! Вони не простять! Ніколи не забудуть! Ніколи не простять!

Відчувши загрозу винищення, командир роти на всю горлянку скомандував іти в атаку. Бажаючих не знайшлося.

— Vorwerz! — Зіпонував одчайдух, мовляв, вперед, за фюрера, за фатерлянд, за новий порядок.

І так захопився, бідака, що й сам не помітив, як підско- чив на ноги з браунінгом над головою. А Скрипка помі- тив. Солдати фюрера не оцінили порив командира, а Скрипка оцінив. Навіть зарубку зробив — офіцер, все таки.

Та довше лежати німцям було безглуздя: Шука зі своїми мінами видзьобував їх то парами, то трійками за кожним пострілом, сам перебуваючи потойбіч хати — не вкусиш.

Кречет помітив, якийсь рух серед оточених і зрозумів, що зараз вони підуть в прорив, от тільки в який бік. Вони рвонули проти логіки — не в ліс, а в село, і в тому була своя логіка, їхня логіка — ordnung muss sien! — порядок мусить бути! Село мусить бути спалене! Вони кинулися з лавою вогню поперед себе — вогню із кулеметів та авто- матів і вогню із вогнеметів. Вони падали лише скошені кулями, живі ж, бігли й стріляли, бігли й палили, сіючи

смерть і руїну на чужій землі. Щільність їхнього вогню переважала в рази можливості переполовиненої сотні Кречета, але вони запам'ятають це село і цю залізну сотню, звичайно, ті з них, кому поталанить вижити.

Село палало, німці втікали, але це була вишколена, вгодована, до зубів озброєна регулярна частина армії, що підкорила Європу й дійшла до Волги — тому навіть втеча у них була впорядкована й зорганізована. Лише десяток трупів не змогли забрати вони з собою: *ordnung muss sien!* — порядок мусить бути!

* * *

Дванадцятого серпня Кречету принесли відозву отамана Тараса Бульби-Боровця “Відкритий лист до членів ОУН Степана Бандери”, з якої видно було, що отаман загнаний у безвихідь. Те, що не вдалося зробити ні німцям, ні червоним партизанам загонів НКВС за два роки його боротьби вдалося своїм. Не тому, що він був їм ворогом, а тому лише, що мав власну думку, яка не співпадала з думкою іншої української ж сили. “Чи ж вони не читали Петлюри: “Нація понад класами, держава понад партіями?” — думав у розпачі Кречет. — Чи вони взагалі, окрім себе, нікого ні чути, ані слухати не хочуть?! А ти, Кречете? Що ж ти? Чому мовчиш? Невже не бачиш, що діється цілковита несправедливість?!”

Й не було відповіді сотнику Кречету. Вірніше, відповідь була, та вона лежала в тій самій площині, де знаходився й вибір отама Бульби-Боровця — або відповісти силою братовбивцям, або маневрувати, не доводячи справу до масового братовбивства. Це був вибір за межею Кречетових сил: Бульба був йому побратимом, з Бульбою вони дивилися смерті в обличчя, але ж і всі ці юні командири УПА-Північ були йому побратимами, з якими так само стояли пліч-о-пліч проти ворога. Та й, мабуть, не тут, не на Волині приймаються ті абсурдні рішення, адже не даремно Івахів-”Сонар”, який добре знав тут ситуацію, був прихильником єднання сил і бандерівців, і мельниківців, і бульбівців!

Чорною хмарою облягли Кречета думи. Чорні хмари оповили серпневе небо над Волинням й Поліссям. Чорні-пречорні.

* * *

Перед світанком чотирнадцятого серпня знов запалали хати Тростянця. У відблисках цієї заграви не одразу можна було зрозуміти, що палають також й ще не допалені хати в Личках. Горіли волинські села. Високими язиками полум'я підносився в небо сам правічний дух цієї нескореної землі. Горіли волинські хати. Злітали до неба жіночий крик, дитячий плач і чоловічий спротив. Із кожної палаючої хати в зловісну порожнечу догораючої ночі лунали рушничні постріли й раз-по-раз відгукувався на них котрийсь із коричневих зайд — передсмертним хрипом. Горіли волинські сім'ї. Високо в небо злітали просвітлені душі волинян — будити Саваофа, шукати порятунку. Його там не було. Натомість не спав Перун! Коршуном налетів Кречет із шоптою своїх Героїв! Вихором кружляв він поміж палаючих хат, шматуючи на лахміття кожну нічну поторочу, що виринала з темряви й уклікала перед ним, немов то був сам вершник апокаліпсису. “В полон не брати!” — несамовито кричав Кречет. — Карати! Карати! Карати! — поливав кулеметним вогнем зі здибленого Рудого коня. — Нищити до ноги! — і, немов заговореного, минали кулі Кречета, поруч падали друзі, розлітались на друзки бездоганні арійські черепа його ворогів, а він мчав свого Рудого коня і сіяв смерть забродам — безжальний вершник!

А поруч з ним — Степан з Іванком, мов Гонта і Залізник у приреченій Умані — п'яні від німецької крові й негодні вгамувати свою ненасить — де Степан не доб'є, там Іванко довершить. А Скрипка! Йося! Забув, що він снайпер, — з автомата, мов Ярема, страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе. Добув таки офіцера! Налетів, як блискавка, збив з ніг центнер живої маси, наган в горлянку, та й питає: “Чи мріяв ти, *ubermensch*, здохнути від руки

еврея?” А той гад не розіміє: “Ich bin Deutsch! — Кричить. — Nicht Jude! — Ну, мовляв, не жид я! — Nicht schissen! — Не стріляй, значить”. Ну Йося йому й каже: “Це я — жид! Ich bin Jude!” А офіцер одразу й помер, хоч Йося й не став у нього стріляти, як той просив. А вкинув його в палаючу українську хату.

Андрій з десятком вершників примчав до Личок, коли постріли самооборонців стали вже поодинокими, а вцілілих хат не залишилося. Горіли хати, горіли льохи, горіла волинська земля і волинське болото. На околиці села чотувий Леміш з десятком своїх бійців, не зумівши з наскоку протаранити два взводи — шість десятків нацистів, — відчайдушно тримав тепер оборону, даючи можливість вцілілим селянам добігти до першого-ліпшого прихистку, даючи можливість чоловікам із самооборони бодай покинути палаючу оселю. Андрій налетів із тилу нацистам і першою ж чергою приколов до землі кілька чорних посланців князя темряви, наче святий Юрій змія своїм переможним списом. В грізному зареві пожежі здавалося, ніби він топтав того змія копитами баского тонкононого коня, стріляв, колов і різав, не знаючи пощади — за палаючу Волинь, за розтерзану Україну, за понівечену юність. За розчавлену Польщу. Поряд з ним убивали і падали вбитими його кривні брати — українці. Убивали за свій народ, умирали за рідну землю, проростаючи в ній гіркотним зелом полину, аби тривожити дух і будити уяву новим поколінням прийдешніх героїв.

* * *

Назавтра всіх командирів груп, куренів і сотень зібрав у Колках “Клим Савур”.

— Друзі командири! Керівники Української Повстанської Армії. Ми з вами знаходимось на передньому краї збройної боротьби нашого народу проти німецького і більшовицького імперіялізму та проти спроб АК відновити імперію польську! Щодень ми бачимо смерть своїх побратимів, щодень ведемо тяжкі бої на три фронти.

Протягом липня 1943 року УПА здійснила двісті дев'яносто п'ять атак на німецькі опорні пункти, шістьсот вісімдесят дві саботажні акції на залізниці, сто дев'ятнадцять нападів на господарські об'єкти. Серпень видався ще спекотнішим. Лише за його половину ми вже наблизилися до показників липня. Ось сидить серед нас сотник Кречет — п'ять боїв за останній тиждень, п'ять переможних боїв, останній бій — лише вчора! — почекав, допоки стихнуть оплески. — Тут, на колківській землі, ми утворили вільну українську республіку, де кожен має право працювати на себе, де ми відроджуємо приватну власність на землю й поновлюємо навчання наших дітей в кожній школі. Сьогодні я підписав наказ про приватну власність на землю! Дубовий підписав наказ про відновлення навчання в школі! Ми взяли на себе відповідальність за кожну українську родину, за кожного суцього на нашій землі. Від сьогодні, п'ятнадцятого серпня 1943 року, ми проголошуємо УПА найвищою і єдино-суверенною владою на звільнених землях України!

В залі клубу знову залунали оплески, хоч далеко не всім і далеко не все було зрозуміло в цій залі.

Не все розумів і Кречет, бо знав не все, але подумав, що, мабуть, таки дійняли бойовиків тилові комісари, раз вирішили вони проголосити військову владу сувереном!

* * *

Надвечір двадцять сьомого серпня до штабу Кречета привели пораненого зв'язківця від отамана. Записка була нешифрована, вочевидь, обставини не залишали часу для шифрування: “Кречете! Я чекав багато чого, але не такого! Замість відповіді на наше останнє звернення, органами СБ було організовано підступний напад на наш штаб в лісі Людвипольського району та по різних законспірованих житлах вночі 19.8.1943 р. Вбито багато людей на місцях. Оперативна частина штабу в складі: от. Бульба-Боровець, от. Леонід Зубатий-Щербатюк, сот. Раєвський, сот. Жданович, хор. Полин-Мітринга

та інші старшини, що були оточені, проривом вибилися з оточення. Адміністративно-вишкільна частина частини штабу в складі: полк. Совенко, полк. Новицький з дружиною, полк. Трейко з родиною, поручник Гудимчук, моя дружина Анна та багато інших людей взято в «полон» Лебеда. Ми відступаємо під охороною відділу поручника Мухи від переслідування двох кременецьких батальйонів під командуванням “Нечуса”. Ми маємо дуже багато вбитих і ранених козаків. Доля пані доктора невідома. Пишу не в пошуках підтримки — це було б безглузде братовбивство, а щоб зберегти правду для історії. Дякую за братерську спільну боротьбу.

От. Бульба-Боровець”.

Кречет прочитав, потім перечитав, не ймучи віри тому, що було в записці. Одні лише імена перелічених отаманом людей могли б зробити честь будь-якій армії світу, не кажучи про армію повстанську, не кажучи про армію невеличкої частини народу, який не має власної держави. Світ похитнувся в очах Кречета, чи може це він, Кречет, сам втратив точку опори в цьому світі, адже в одну мить картковим будиночком розсипались всі його чітко структуровані уявлення про добро і зло, про правду і кривду, про Україну в собі і себе в Україні!

Кречет навіть не помітив, що губи його щось пристрасно шепочуть, він мав прислухатись до власного шепотіння, перш, ніж до свідомості дійшов сенс зронених слів: “Україно святая! Мати Героїв, зійди до серця мого! Прилинь вітром кавказьким, пошумом карпатських ручаїв, боїв, славою завойовника, батька Хмеля тріумфами, гуком гармат революції, радісним дзвоном Софійських дзвонів. Хай душа моя в Тобі відродиться, славою Твоєю опроміниться, бо Ти для мене все моє життя, все моє щастя! Щоб помстити за ганьбу, неволю, стоптану честь, глум катів твоїх, невинну кров помордованих під Крутами й Базаром, смерть головного отамана Симона Петлюри, вождя української нації полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінського, Данилишина, Біласа і тисячі знаних і незнаних, що кості їх розкидано, або тайком десь заграбано. Скріпи мій дух, загартуй

волю, у серці замешкай моєму, щоб сміло я йшов у бій за Тебе, Україно, за Твої святі ідеї! АМІНЬ!” Він сказав: ”Амінь!”, а потім знов зашепотів: “Щоб простити братам моїм, безневинну кров братів моїх! Каїне! Де брат твій Авель?! Україно! Скріпи мій дух!”

Кречет молився Україні молитвою Миколи Куделі, додаючи її своїми вистражданими словами, міняючи імена давно загиблих українських героїв на імена щойно вбитих рідними братами, благаючи у неба світлого розуму, а в Україні незламного духу, щоб це пережити.

Зранку він зібрав свою сотню в лісі біля власного штабу. Сотня стояла й дивилась на власного командира очима, в яких ще вчора була готовність померти за нього, а нині завмерло німотне питання. Сотня не впізнавала Кречета.

— Українці! Брати! — хрипло прошепотів сотник. — Я дякую Богові й Україні, що мав честь битися за неї в одних лавах з вами — її найкращими синами. Я дякую кожному, хто, не будучи українцем, став під наше священне знамено, як під знамено свободи, незламності і чести в боротьбі зі світовим злом — коричневою і червоною чумою! Ми чесно йшли — у нас нема зерна неправди за собою. Та сталась біда, більша, аніж світова війна, трагедія, що я не маю їй пояснення.

Кречет на мить замовк, перехопило горло, а з лав його сотні то там, то там залунало:

— Що сталося, друже сотенний?

— Що сталося?

— Українці вбили українців! — люто відповів Кречет. — Патріоти вбили патріотів! Бійці за волю України вбили бійців за волю України!

— Чому?!

— Де?

— Хто?

— Розгромлено штаб отамана Бульби-Боровця! — відповів Кречет. — Знищено його армію.

— Та ж ми з ним під Сарнами!

— А ми у Людвиполі!

— А ми ще в Шепетівці!

— Брати мої! Допоки я не отримаю відповіді на всі ці питання, не вважаю себе в праві бути вашим командиром. Бульба був мені за брата. В його армії воює моя теща, мама нашого лікаря, з його бійцями ми спільно проливали й ворожу, і власну кров. Командування сотнею передаю шефу штаба Поручнику. — він підійшов до Поручника передав йому власну зброю й планшета, потім став на коліно перед жовто-блакитним прапором, поцілував його кутик. Потім вклонився в пояс дружині: “Вибач, любя! Не могу інакше”.

— Я розумію тебе, Макаре, подбай, щоб ці люди зрозуміли Кречета.

Кречет низько вклонився своїй сотні:

— Не могу інакше, брати! Дозвольте йти, друже сотенний? — запитав Поручника.

Той мовчки обняв Кречета.

Макар пішов піший, беззбройний, сивий.

Сотня стояла мовчки – вражена, пригнічена, безкрила.

* * *

Шлях від штабу Кречета до штабу Кліма Савура займав біля двох з половиною годин партизанської ходи. Макар ще з дитинства любив довгі самотні піші переходи — це давало можливість залишитися наодинці з собою, зі своїми думками. А подумати нині було про що, ой було! Він не знав, чи правильно вчинив, склавши з себе командування сотнею, він просто не міг вчинити інакше. Він не знав, що чекає його в Колках — відверта розмова з Головним Командиром УПА “Климом Савуром”, чи скляний погляд хлопчача з СБ і холодні обійми власного горла з дротом їхньої “краватки”, та він не міг вчинити інакше і при цьому залишитися собою.

Макар крокував розмірено й пружно, вдихаючи, настояне на літі, повітря серпневого ранку, й поволі до нього почали доходити його п’янки аромати, поволі поверталася здатність чути пташиний спів і бачити приколисаний серпнем світ. Розум знову почав фіксувати

найдрібніші деталі ландшафту й пейзажу, проте, не вдаючись в миттєвий аналіз побаченого, як то завжди бувало в партизанських походах. Натомість думка намацала для себе найпривабливішу поживу й змусила розум вдатись до аналізу подій довкола нищення армії Боровця. Макар знав, що до квітня цього року, окрім УПА Бульби-Боровця та сотні Кречета, на Волині й Поліссі вже існували збройні відділи ОУН-Мельника на Кременеччині та Володимир-Волинщині, а також структурні військові підрозділи ОУН-Бандери, що вийшли із організаційних боївок ОУН. “Особисто мені, — думав Макар, — на той час були відомі досить крупні відділи передовсім Івана Литвинчука — “Дубового”, Григорія Перегіняка — “Коробки”, Ярослава Ждана — “Острого”, Івана Климишина — “Крука”, Олексія Брися — “Аркаса”, Сергія Качинського — “Остапа”, “Яреми”, з яким рятували Яполоть, “Дороша”. — Імен і прізвищ двох останніх Макар не знав. — Олекса Шумко — “Вовчак” формував свою першу сотню “Стоходи” переважно з ковельської поліції та звільнених військовополонених з моєю ж допомогою. Керував усіма діями на Північно-Західних Українських Землях крайовий провід ОУН-Б, або, як вони самі себе називали, ОУНСД (ОУН самостійників-державників). Провід складався з провідника, Дмитра Клячківського, який діяв тоді під псевдо “Охрім” і був мало кому відомий за межами проводу, бо діяв конспіративно, політичним референтом був Яків Бусел, про якого писав Боровець як про одного з переговорників, його псевдо мені не відоме, був ще референт СБ на псевдо “Безрідний”, прізвища я не знаю, а ось псевдо багато чого пояснює! — Сам собі гірко посміхнувся Макар. — Військову референтуру очолював поручник Василь Івахів — “Сом”, “Сонар”. Шкода, Василю, ой як шкода, що ти загинув! — вголос вигукнув Кречет, та розуміючи, що цього вже не зміниш, продовжив аналіз. — Називати себе УПА ці військові відділи стали вже після перших старшинських курсів, наших курсів. Саме після них і була створена Головна Команда УПА, а першим Головним Командиром УПА став поручник Івахів “Сонар”, начальником штабу — поручник Юліан Ко-

вальський — “Гарпун”, ад’ютантом штабу — хорунжий Семен Снядецький — “Сірко”. Всі вони загинули, втрапивши в одну засідку біля села Черниж. До речі — кричуще порушення підпільної чи партизанської науки: всі перші керівники зібрані в одному, й то дуже небезпечному, місці під охороною невеличкого загону. Чому? Адже це саме ті люди, які навчали майбутніх командирів УПА на тих перших курсах премудростям партизанської боротьби і партизанського виживання! Чому ж самі вони отак зібрались проти логіки і здорового глузду? Кому це було вигідно? Обов’язки Головного командира УПА після цієї трагедії перебрав провідник ОУН на ПЗУЗ Дмитро Клячківський — “Охрім”, під псевдо “Клим Савур”, але він і так був провідником, керівником над усіма загиблими. Отже, не він. За безпеку найвищих командирів мала б відповідати Служба Безпеки. Мала б, але не відповідала. Чи, може, відповідала? “Безрідний” жодних вигід від цієї смерти не здобув, хіба що вплив СБ без цих досвідчених військовиків став гіпертрофованим... Але, стій Кречете! Саме у травні Головна Команда УПА формально відокремлюється від Проводу ОУН на ПЗУЗ! Згадай: “Український народ висилає на боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу Українську Повстанчу Армію!” А ще в тій відозві — нетерпимість до інших українських самостійницьких рухів. Івахів був за об’єднання, двадцять другого травня він мав зустрітися з Бульбою для обговорення принципів і механізму цього об’єднання. Оскільки мова йшла про об’єднання ще й з відділами ОУН-Мельника, це могло не подобатися вищому керівництву ОУН-Бандери, тобто “урядуючому” провіднику Лебедю з його оточенням. Окрім Лебедя, Бандеру в Україні представляє керівник СБ на псевдо “Михайло”, який нібито діє за особистою вказівкою вождя й підпорядковується йому особисто, через те й СБ є поза контролем краєвих проводів ОУН чи Головної Команди УПА. Окрім того, саме Микола Лебедь був попередником “Михайла” на посаді шефа СБ. Отже, організувати загибель всього керівництва ГК УПА могла СБ, так само, як могла й не допустити цієї загибелі, — думав Макар і йому ста-

вало страшно від своїх здогадок, але легше від того, що він, принаймні, може дозволити їх собі. — Цей “Михайло” постать втаємничена, мало кому в УПА відоме його справжнє ім’я й шлях боротьби, але, судячи з методики роботи його референтур, постать він фанатична й безкомпромісна”.

Макар автоматично, на рівні рефлексів, оминав небезпечні ділянки шляху, долаючи путь власного вибору, не помічаючи втоми, не відчуваючи страху.

* * *

В ніч на дев’ятнадцяте серпня Зоряні Станіславівні наснився смиренний Спас на Руських фільварках. Пахло яблуками, медом і ладаном. Дзвонили дзвони. І раптом інший запах — пороху й крові — вірвався в її сон, дзвони перетворилися на вибухи й постріли. Вона схопила пістолет і вискочила з приміщення лісового госпіталя — дерев’яного бараку, зробленого спеціально. Поранений вартовий відстрілювався з гвинтівки, сидячи під стіною біля порогу.

— Не стріляйте! — щосили закричала Зоряна, піднявши над головою пістолета. — Тут госпіталь. Тут поранені.

Хтось брутально збив її із ніг, але й вартовий встиг збити в нього постріл, останній в житті — його прошили автоматною чергою.

— Руки в гору! Ані руш! — долинало звідусіль. — Тим, хто здасться гарантуємо життя! Скласти зброю.

Зоряна Станіславівна рук не підняла — вона просто втратила здатність рухатись і щось розуміти. На її очах українські повстанці вбивали й брали в полон українських повстанців! Спочатку вона подумала, що це, можливо, червоні партизани наважилися на таке, та повна відсутність російської мови серед нападників спростовувала її припущення.

До пораненого вартовим кривдника Зоряни й до неї самої кинулися соратники першого.

— Друже сотенний! Друже сотенний! — тормосили вони його.

— Вставайте, пані! — ткнув у бік Зоряні ствола ППШ якийсь молоденький вояк.

Зоряна підвелася, босою ногою відштовхнула вбік свою зброю. Нараз помітила, що нападники побігли в приміщення шпиталю, й кинулась слідом:

— Не смійте сюди заходити! Тут поранені!

— А Ви, пані, перепрошую, хто будете? — озирнувся на неї старший з-посеред них?

— Лікар!

— Миколо! — закричав він одразу комусь із підлеглих. — Сотенного сюди! Мерщій!

Втрюх занесли пораненого.

— Огляньте його, пані доктор! — наказав той самий чемний нападник.

— А чому я мушу це робити? — з викликом запитала Зоряна Станіславівна.

— Тому, що Ви є лікар! — чемно й з наголосом на “лікар”.

— Але, очевидно, я — ворожий лікар!

— А як же клятва Гіпократата?

— А як же Декалог, пукт восьмий? **Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації.**

— То це ми вороги нації?! — не стримався “чемний”.

— Якщо ми її оборонці, а ви нас нищите, то відповідь — так! — вона подивилася на нього, як сувора мати на недолугого сина — сива, струнка, рішуча.

— Огляньте пораненого! — зірвався на крик її співрозмовник.

— Декалог, пукт дев’ятий: **Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять Тебе...**

— **Виявити тайни!** — закінчив її опонент. — Там йдеться про тайну! А тут про життя сотенного й про обов’язок лікаря!

— А ви вбийте й мене! — порадила Зоряна Станіславівна. — Як вбили ось цього вартового, Петрика. Йому щойно вчора виповнилося дев’ятнадцять, а він вже третій

рік воює. Воював... Я ладна рятувати найстрашнішого заброду, аби вбити його здоровим, та навіть смерть не примусить мене лікувати братовбиць!

— Миколо! — знайди нашого лікаря. — А цю — заарештувати!

Зоряну Станіславівну разом з пораненими, які могли рухатися самостійно, повели до гурту вже полонених бульбівців. Люди перешіптувались між собою, з'ясуваючи, що сталося й хто на них напав.

— Це кременецький батальйон бандерівців “Нечуса”. — прошепотів один із поранених бульбівських старшин. — Я впізнав свого колегу по Кременецькому вишкільному табору.

На ранок це припущення підтвердилося. Про це полоненим повідомив той самий “чемний” старшина, що став тепер сотенним, замість пораненого вночі.

— Хто з вас захоче боротися за УССД в батальйоні “Нечуса”, той отримає таку можливість! УПА віднині є найвищою і єдино-суверенною владою на звільнених землях України!

— В тому числі й на звільнених нами? — вигукнула Зоряна Станіславівна.

Сотенний впізнав той голос, підійшов до полоненої:

— На всіх територіях, шановна пані!

— Сміливо! Нічого не скажеш. А головне — справедливо! — тоном відвертого знущання продовжила вона.

— Припиніть провокації, пані! І то негайно! — гримнув сотенний.

— А що буде з тими, хто не захоче боротися за УССД в каральному батальйоні “Нечуса”? — не припиняла «провокації» пані.

— Ті будуть знищені, як вороги української нації! — рішуче відповів сотенний.

— То починай з мене, синку! — підвелася з землі й пішла до нього Зоряна Станіславівна.

— Я Вам не синок, шановна пані!

— То правда! Мій синок — сотник УПА Кречет! Він воює з німцями й більшовиками! А такого, як ти, я б у пелюшках задушила! — вона підійшла до нього майже

впритул. — Стріляй, герою! — в її словах було стільки зневаги й презирства, що сотенного наче батоном вперіщили по обличчю — він відсахнувся від неї й навіть витер рукавом обличчя, не в силах осягнути, як може ця пані, вочевидь, українка, говорити йому, воякові УПА — оборонцю й надії українців, такі образи і прикросці, як сміє вона, українка, так зневажати українців!

— Забрати її! — скомандував сотенний своїм воякам, які стояли позад нього, чомусь низько похиливши голови й потупивши очі в зігрітій серпнем пісок лісової галявини.

— То ти вже й мене бери! — встав поранений старшина. — Я служив Україні, а вам не буду! — Він пішов слідом за Зоряною Станіславівною.

— Й мене бери!

— І я не буду!

— І я!

— І я.

Їх повели в ліс повз Зорянин госпіталь. Вони йшли високі в промінні ранкового сонця, з гордо розпрямленими плечима, й здавалося, що то не сонце просвічує їхнє волосся, а сам Господь піднімає німби над їхніми головами, і раптом густий баритон пораненого бульбівського старшини на весь обшир вранішнього лісу впевнено і бадьоро заспівав:

“Доволі нам руїни і незгоди,
Не сміє брат на брата йти у бій,
Під синьо-жовтим прапором свободи
З’єднаєм весь великий нарід свій”.

Його підтримали всі приречені й разом, сікстетом, вони повторно піднесли над верховіття схарапудженого нічним злочином лісу оптимізм творців та ідеологів ще тієї — єдиної ОУН:

“Під синьо-жовтим прапором свободи
З’єднаєм ми великий нарід свій”...

Полонені на галявині бульбівці й собі зіскочили на ноги та заходилися співати:

“Велику правду для усіх єдину
Наш гордий клич народові несе:
“Батьківщині будь вірний до загину —
Нам Україна вище понад все!””

Збагнувши суть останніх слів, заспівали, світліючи душами, й бійці з конвою приречених та вартові полонених, і тільки сотенний стояв посеред лісу, немов у пустелі — сам самісінький. І раптом до нього дійшла суть сказаного цією затятою лікаркою: її син — сотник Кречет! Людина, чиє ім'я знає вся Волинь і все Полісся! “Стій! — закричав він конвою. — Стій! Назад!”, та його не чули: в ранковому лісі звучала велична пісня українських націоналістів:

“Веде нас в бій борців упавших слава,
Для нас закон найвищий — то наказ”...

На ганок лісового госпіталю, зачувши пісню, вийшов чоловік в білому халаті й окулярах з густою шевелюрою по чорному срібним посіченого волосся — лікар батальйону, вийшов і обличчям до обличчя зіткнувся з полоненими. Йому аж дух перехопило: “Зоряно Станіславівно!”

А ліс відповів йому найвищим законом — наказом:

“Соборна Українська держава —
Вільна, міцна від Тиси по Кавказ!”

— Зоряно Станіславівно! — повторно покликав лікар.
Вона озирнулась.

— Стій! Назад! — на бігу кричав конвою сотенний.
Конвой зупинився.

— Зоряно Станіславівно! Я — Міщицин! Невже не впізнали?

— Впізнала. Та ми тепер — вороги, — сухо відповіла вона.

— Та що Ви таке кажете? Пані Зоряно!

— Це Ви ось у цього “героя” запитайте, пане Володимире! — зло відказала Зоряна, кивнувши на сотенного.

— Повернути всіх до гурту! — скомандував сотенний.

Конвоїри радісно повели всіх назад на галявину.

— Пані Зоряна залишіться зі мною! — чи то попросив, чи то просто повідомив ошелешеному командирові лікар Міщишин.

* * *

Вартові Рубашенка впізнали Кречета й без паролю, та він його, одначе, сказав. Ті подивились на беззбройного, пішого Кречета здивовано, але розпитувати про щось такого шанованого командира не наважилися. Отож, він пішов у містечко з усіма своїми не розтраченими думками й болем десь під лівою лопаткою. Йшов високий і міцний, як той козацький дуб, що довелося бачити колись у Холодному Яру, мов дуб, якого не схилити жодній бурі, якого можна лише зламати. Та де взяти такої сили, щоб зламати козацького дуба? Макар йшов вуличкою тимчасової столиці України ходою людини впевненої в собі і впевненої в тимчасовості такого статусу для цього древнього містечка князя Романа. Макар знав ім'я справжньої, єдиної Української столиці, це місто звали Київ! Це місто було початком всієї Східно-Європейської цивілізації, з цього міста почався весь слов'янський світ. Макар добре пам'ятав слова українського промисловця й мецената Чикаленка: “Під Києвом — сім тисяч років неперервний культурний шар! Москва зробить все, щоб його знищити або навіки поховати, адже перед такою величчю її намагання стати “третім Римом” — просто жалюгідні!”. Макар добре пам'ятав і своє ім'я, його звали Макар Мормиль! “Кречетом” він став зо два роки тому і не зганьбив цього імені, справжнього ж свого, козацького, від дідів-прадідів даного, не зганьбить ніколи.

Біля штабу “Клима Савура” його знову зупинили й знову впізнали. Про нього доповіли, Головний Командир сам вийшов його зустріти. Охорона дивилася на Кречета з захопленням — рідко кому випадала така честь!

— Проходьте, проходьте, друже Кречете! — плескав Макара по плечу “Клим Савур”, перебуваючи, вочевидь, в піднесеному стані.

— Боюсь, друже Головний Командир, що нині перед Вами вже не сотник “Кречет”, а колишній інженер Макар Морміль, — присівши на запропонований господарем стільчик сумно проговорив гість.

З худого продовгуватого обличчя “Клима Савура” миттєво злетіла посмішка, а високо підняті від несподіванки брови зібрали на чолі глибокі зморшки, роблячи виразнішими великі залисини над високим чолом. Його світлі пронизливі очі вп'ялися в Макара, намагаючись зустрітися поглядом з очима несподіваного гостя.

— Щоб то мало значити, сотнику Кречет? — сухо, з характерним галицьким наголосом запитав Головний Командир.

Макар різко підвівся:

— Я передав командування сотнею шефу штабу “Поручнику”.

— Присядьте, сотнику, — дочекався, доки Кречет опустився на стільчик. — А тепер доповідайте!

— Доповідь я вже скінчив, а про причини можу хіба розповісти, доповіді не вийде.

— Розповідайте! — глибоко зітхнув, опановуючи себе, “Клим Савур”.

— Вам, напевне, відомо, що 18-19 серпня двома батальйонами “Нечуса” знищено штаб та й, власне, основу УПА отамана Бульби-Боровця, яку він нещодавно перейменував на УНРА? — Макар зиркнув на “Клима Савура”.

— Мені доповідали.

— Так само в липні були роззброєні або знищені збройні відділи мельниківців.

— Вони в своїй масі перейшли під нашу команду, — ніби заперечив господар.

— А ті, хто не перейшов, як то було на Кременеччині й Володимир-Волинщині, знищені, — наполягав гість. — Всіх цих людей, що зі зброєю в руках боролися за Україну, знищили не більшовики й не німці, їх убили свої — українці, які так само борються за Україну. Я не

можу цього сприйняти, бо не можу зрозуміти.

— Цього вимагало від нас завдання реструктуризації УПА, переведення її під єдине командування, подолання ідеологічної роздрібненості, — пояснив очевидні для себе речі Головний Командир.

— Ідеологічні розходження долаються за допомогою дискусій силою аргументів розуму, а не зброї та братовбивства, — стояв на своєму Макар.

— Ми боремось за Українську Державу, а в такій справі засоби не завжди вибирають, бо це саме той випадок, коли мета засоби виправдовує!

— Мені здається, що борючись з двома тоталітарними імперіями їхніми ж засобами, ми самі все більше перетворюємось на організацію тоталітарну! А в такому разі зникає сенс боротьби, адже ми самі уподібнюємося своїм ворогам.

— Одного разу в цьому столітті ми вже втратили свою державу! І це сталося через необмежену демократію, тобто демагогію і базікання вождів УНР. Отже, треба бути до решти тупими, аби ще раз наступати на ті ж самі граблі!

— То правда, що державу тоді поховала отаманія й амбіції провідників, але наша з Вами сьогоднішня боротьба стала можливою лише тому, що залишилася народжена тими ж провідниками, тієї ж УНР, ідея її необхідності. Ідея, як вираження божественної істини, виявилася вищою від держави, такою, що вижила, не дивлячись на загибель держави, і дає змогу нашому поколінню боротися і вмирати в ім'я української держави! — Макар навіть не помітив, як розпалився, викладаючи свою думку, й став постукувати долонею по столу. — А що було б з тією ідеєю, якби носіям усіх її відтінків ось в такий спосіб закрили пельки?!

— Ідея Української Держави не ними була народжена — вона є вічна, як наш народ, тому завжди будуть люди готові за неї вмерти. А щодо нинішніх подій, то не все так трагічно. Щойно на моєму Тернопіллі, в Козівському районі, закінчився Третій Надзвичайний Великий Збір ОУН-Бандери. Збір відзначив, що поповнення лав УПА

людьми з різних регіонів України й навіть різних національностей та політичних поглядів вимагають суттєво переглянути й ідеологію та політику Організації. Сталися важливі зміни в бюро проводу ОУН. Лідируючу позицію і формально й за змістом опосів “Тур”, який і зумів переконати Збір у необхідності демократизації політичних та економічних засад ОУН з тим, щоб зробити їх зрозумілими і прийнятними для самостійників України Наддніпрянської. Отож, в основу програми щодо царини соціально-економічної Збір поклав принципи багатокладності економіки, соціальної справедливості, державного захисту найменш забезпечених верств населення. І ще одне — це те, чим Ви, схоже, переймаєтесь найбільше: — відмова ОУН від одноосібного домінування, визнання права існування інших політичних течій і партій. Збір задекларував свободу друку, слова, думки, віри, світогляду, рівність всіх громадян України, незалежно від національної належності, право національних меншин розвивати свою мову й культуру. Окрім вже сказаного, “Турові” вдалося зламати спротив Лебеда й Степаняка, які ратували проти активізації дій УПА на протибільшовицькому фронті, бо, на їх думку, це призведе до масового знищення українського народу. Отже, “Тур” накреслив шляхи подальшої розбудови структур і зацілля Повстанської Армії й підвищення її спроможності. І насамкінець, дісталось й мені за намір поставити УПА вище від ОУН. Довелося знімати гасло про УПА як єдино-суверенну владу на звільнених землях України. Тепер “Тур” обійняв посади й Голови Бюро Проводу ОУН і Головного Командира УПА, віднині його псевдо “Тарас Чупринка”.

Макар слухав і не йняв віри. Ще тиждень тому за самі розмови про демократизацію ОУН можна було втрапити до референтури СБ, а тут! “Або вони нарешті прозріли, або далі не в змозі керувати по-старому! Чи, можливо, позбувшись такого конкурента як Бульба-Боровець, тепер просто не бояться конкуренції”.

— Я був і залишаюся прихильником вільної думки й демократії, — вголос сказав Макар. — Те загальноєвропей-

ське запаморочення тоталітаризмом, яке й призвело до світової бійні, неодмінно мине, й ми повинні бути готові зустріти свободу як відповідальність, а не як анархію.

— Знаєте, друже Кречете, я думаю, що це насправді дуже добре, що в наших лавах є такі різні люди як Ви, як я, як отець Владислав. — він пильно глянув на Макара своїм пронизливим поглядом. — Якщо хочемо змінити тоталітарне обличчя ОУН, як єдиної сили, здатної боротися з окупантами, мусимо працювати на неї, одночасно змінюючи її дух притоком в неї свіжої крові.

— Ви знаєте отця Владислава? — запитав Макар, ніби й пропускаючи повз увагу риторику Головного Командира про “дух і свіжу кров”.

— А Вам не спадало на думку, хто був провідником ОУН на ПЗУЗ, коли на них формувався Ваш відділ, чи то пак — сотня? — замість відповіді запитав “Клим Савур”, всім тілом подавшись вперед.

— Але ж вона формувалася на базі Володимир-Волинського вишкільного табору ОУН-Мельника! — щиро вигукнув Макар.

— Тоді ще була надія, що всі ми об’єднаємось! Бачите, Бульба був першим і далеко обігнав нас у формуванні армії. Але процес створення територіальних органів СБ, облаштування баз, явок і бункерів розпочався ще до німецько-більшовицької війни — від березня 1941 року. Есбісти підкорялися та й нині підкоряються лише своєму безпосередньому командуванню, а не регіональному військовому та політичному керівництву. Це, насправді, й породжує напругу між СБ та військовим і політичним керівництвом в УПА і в ОУН. Хоч на початках СБ створювалася для протидії спецслужбам інших країн, ведення розвідки, контррозвідки, захисту керівників ОУН і командування армії, та згодом привласнили собі й функції слідства, ведення кримінальних справ і “розробку” мельниківців, бульбівців та інших націоналістичних формувань. Але тоді, коли починав діяти Бульба-Боровець, наш політичний провід у Львові ще не був готовий до збройної боротьби, хоч ми тут, на Волині й Поліссі, бачили зовсім іншу картинку, отож, щоб не йти в хвості

подій, ми й почали формувати збройні відділи на базі боївок ОУН. Так виникла й Ваша сотня — вона мала стати прототипом майбутнього об'єднаного війська. На жаль, все пішло так, як пішло. Бульба не переступив через принципи для ОУНСД, тобто бандерівців, питання про визнання Акту Відродження Державності й потрактував нашу боротьбу з АК та польськими пляцувками, як боротьбу з нацменшинами, що дійсності не відповідало й не відповідає: сьогодні до сорока відсотків особового складу УПА — це люди інших національностей, а в “Со-сенка” є навіть польський підрозділ! Тому справа й завершилася тим, чим завершилася — роззброєнням його УНРА — для отаманії нині немає ані місця, ані виправдання! — він різко грюкнув кулаком по столу. — Большевики виграли Курську битву і тепер мусимо готуватися до їхнього повернення сюди! — помовчав якусь мить, чи то чекаючи реакції Кречета, чи то просто переводячи подих, а потім продовжив з тим же темпом і тим-таки переконанням в достатності власної аргументації. — Сама битва тривала з п'ятого по двадцять третє липня в оборонних, для большевиків боях, а потім до двадцять третього серпня в наступі. В результаті большевики повернули собі Орел, Белгород і Харків. Тепер перед ними відкритий простір аж до Дніпра. За їх власними повідомленнями, німці втратили в цій битві понад півмільйона живої сили, півтори тисячі танків, три тисячі гармат, понад три тисячі літаків, — як по писаному, сипав фактами й цифрами Головний Командир.

— Це просто розгром! Але ж про свої втрати большевики, як завжди, не повідомляють, — оцінив подію Макар.

— Люди ніколи не були цінністю для Москви, тому їх ніхто й не рахує, та суть у тім, що вся ця армада з невідворотністю прийде сюди, а ми повинні бути свідомі того, що самі зможемо виставити на противагу. Ви, Кречете, знаєте надто багато, і Вам добре відома ціна цих знань, щоб у мене були підстави щось від Вас приховувати, тому я повідомляю, що станом на кінець весни в трьох наших Воєнних Округах було зосереджено загалом трохи більше

п'ятдесяти тисяч людей: тринадцять тисяч п'ятсот у ВО "Турів", тобто тут — на Волині й Поліссі; вісімнадцять тисяч у ВО "Заграва" — на Рівненщині; дев'ять тисяч у ВО "Тютюнник" — на Південній Волині, Житомирщині та Західній Київщині. Зараз нас не стало більше: йдуть кровопролитні бої з карателями фон дем Баха, в яких ми вже втратили біля восьми сотень бійців проти їхніх двох з половиною тисяч, щодень ми б'ємося з червоними партизанами й Армією Крайовою, а за кілька місяців тут будуть ще й більшовики.

— Очевидно постає необхідність провести мобілізацію серед місцевого населення, — Макар сказав про це так, як про давно обдуману справу.

— Це збільшить наш потенціал вдвічі, але у большевиків нині фронтів більше, ніж у нас дивізій, навіть потенційних, — Головний Командир ці речі давно вже прорахував. — Стратегічно ми приречені на війну партизанську, а з поверненням большевиків — на довгу війну в запіллі.

З вулиці долинули збуджені голоси, якісь гучні перемовини, а потім зазирнув ординарець Головного Командира:

— Друже Головний Командир! До Вас проситься надрайонна СБ.

— Впусти.

— Ординарець, забравши зброю у відвідувачів, завів їх до кімнати.

* * *

Міщишин завів Зоряну Станіславівну в лісовий госпіталь — її госпіталь — і посадив на її стілець, за її ж робочий стіл, в її кабінеті.

— Дорога колего! — схвильовано почав він розмову. — Мені надзвичайно прикро, що довелося зустрітися за таких умов, але я щиро радий бачити Вас. Повірте, я дуже часто згадував нашу останню зустріч у Кам'янці, бо не знав, де Ви і що з Вами. Але в одному переконаний — то

було правильне рішення про зникнення з міста, — він говорив і говорив, немов боявся, щось ось зараз, варто йому зупинитись, як пані Зоряна скаже щось таке, що зробить їх подальшу бесіду неможливою. — Арешти в місті почалися, щойно Ви його покинули. Я й сам хіба якимось дивом уник арешту — попередив командир української допоміжної поліції, якого я оперував ще як червоного командира під час боїв за місто. Щоправда, це було вже навесні сорок другого року. Але довелося й мені податися в мандри, спочатку в мельниківські вишкільні табори на крем'яниччину, потім, навесні цього року, назад в чортківську сотню “Сірі вовки”, яка діє також і в нашому районі, а потім ось потрапив у ці батальйони. Я, їй-Богу, не знав, яке саме завдання на них покладене. Я намагався заперечувати...

Зоряна Станіславівна дивилася на нього мовчки, спочатку насторожено, а потім очі її стали теплішими, вона пригадала ще довоєнні епізоди, пов'язані з цим чудовим хірургом і надзвичайно чуйною людиною, вона пригадала, що саме йому завдячує тим, що не втрапила до нацистських лап у липні сорок першого.

— Франца Яновича більшовики розстріляли у Луцькій тюрмі двадцять п'ятого червня сорок першого року, — раптом сказала вона геть відсторонено, а потім припала до грудей давньому колезі, ще з іншого життя, й розплакалася, як звичайнісінька жінка, гірко й нестримно.

— Як же так, пані Зоряно? Як же вони могли? Він же такий лікар! Від Бога! Як же?...

— Очевидно, як українського буржуазного націоналіста, — схлипнула Зоряна.

— Найщиріші, найщиріші мої співчуття, Франц завжди був для мене зразком вишуканої благородної людини! — він замовк, не знаходячи більше слів, дійсно вражений цією звісткою, адже й для нього втрата однієї близької людини була трагедією, на відміну від звичайної статистики про загибель тисяч або й мільйонів людей.

— А як Ви потрапили до бандерівців з мельниківських таборів? — запитала пані Зоряна так само несподівано, як і почала розповідь про загибель чоловіка, й на її об-

личчі знову з'явився той вираз рішучості й непохитності, з яким вона йшла на розстріл.

— Навесні велися переговори про спільні дії мельниківців, бандерівців і бульбівців. Тоді у нас часто бували представники і тих, і других. А якось я лікував курінного ОУН-Б “Крука” й той, дізнавшись, що я кам'янецький, повідомив, що вирушає в рейд в наші місця. Ото, я й напросився з ним провідати батьківщину. Навіть рідних вдалося побачити! Ну, а коли за три місяці повернулися назад, то тут вже всюди були бандерівці, щоправда багато й мельниківців перейшли, зокрема, в курінь “Крука”. Ну, а в батальйони “Нечуса” нас, лікарів, передали, ніби, на цей тільки рейд.

— Мабуть, передбачали, що буде багато роботи, — сухо промовила Зоряна Станіславівна.

— Мабуть, — розвів руками Міщишин.

В коридорі почулися кроки. Міщишин підхопився до дверей, немов хотів захистити собою цю стражденну жінку.

— Ми не закінчили розмову! — жорстко сказав він, коли двері відчинилися.

— Такий час, лікарю, не до світських розмов! — тоном людини, якій страшенно прикро за її дії, сказав сотенний, за плечима якого стояв стрілець з гвинтівкою й хлопчина, обличчя якого Зоряні Станіславівні здалося знайомим.

— Зоряна Станіславівна Кур'ят? — Запитав хлопчина.

— Так, — піднімаючись і байдуже дивлячись у вічі того, хто питав, спокійно відповіла Зоряна. — Мені виходити?

— Так.

— Прощайте, колего, — посміхнулась вона пану Володимиру.

— Зупиніться! — вигукнув Міщишин до того хлопця, який усім тут командував, попри присутність сотенного. — Я знаю цю людину з двадцять років! Вона боролась за Україну ще до Вашого народження! Зупиніться, або забирайте й мене! — він демонстративно зняв халата, почепив його на цвяха в стіні й направився в коридор, ніби затуляючи Зоряну Станіславівну від біди.

— Друже лікарю! — підвищив голос хлопець. — Зупиніться ви! Я прекрасно знаю, хто така пані Зоряна, мені про неї детально розповідав сотник Кречет.

Зоряна зиркнула на нього пильніше й пригадала, що бачила колись цього нахабкуватого есбіста в сотні зятя, щоправда нині він поводився дещо інакше.

— Пане лікарю! — знову звернувся він до Міщишина. — Займіться своїми обов'язками, вашій колежанці нічого не загрожує.

— Я щиро вдячна вам, пане Володимире! — простягнула вона колезі вузьку долоню. — Найстрашнішим для мене було б розчаруватися ще в одній добрій людині. Дякую, що не дали підстав. Бережи Вас Боже! — вона повернулася й рішуче пішла у супроводі есбіста-референта й стрільця, мабуть, також есбіста.

На ганку госпіталя її зупинив молодий сотенний, який, здалося Зоряні Станіславівні, за ці кілька годин подорослішав на ціле життя.

— Простіть мені, пані доктор, як мати простіть! — попросив напівпошепки, потупивши очі в дощатий настил.

— Бог простить! — зітхнула. — Якщо зможе.

* * *

Цілих п'ять днів потому Зоряну Станіславівну допитували неподалік в одному з сіл, де містилася адміністративно-вишкільна частина штабу УНРА Бульби-Боровця. Кілька разів на якусь мить вона бачилась з дружиною отамана Анною, та переговорити їм не вдавалося. Були тут також дружини полковників Новицького та Трейка, але їх навіть не допитували, оскільки в полон попали і їхні чоловіки, очевидно, цікавіші для СБ. Натомість Анну Боровець (Опоченську) допитували майже без перестанку. Судячи з того, про що допитувались у самої Зоряні Станіславівни, вона могла зробити висновок, що найбільше цікавило слідчих, де знаходяться таємні склади, або, як їх називали слідчі СБ, магазини продовольства, зброї й провіанту армії отамана.

— Сама я не мала жодного стосунку до їх створення, —

щораз відповідала вона на подібні питання, — але, якби мала, то одначе б не видала таємниці.

— Даремне Ви, Зоряно Станіславівна, робите такі уточнення, — незмінно повчали її слідчі, змінюючи один одного.

— Що Ви можете сказати про місця постійного перебування Бульби-Боровця?

— Він постійно перебуває в найнебезпечніших місцях боротьби з ворогами України — німцями і більшовиками.

— Де знаходяться бази його дислокації?

— В кожній поліській хаті! Адже він — тугейший поліщук! Він з них вийшов і нікуди від них не пішов.

— Де, на Вашу думку, нині перебуває Бульба?

— Там, де є найбільша загроза Україні або українцям!

— Чи могли б Ви сказати, де в цьому селі базувався Бульба, тобто, в якій хаті він ночував.

— Це мені не відомо, але, якби було відомо, я б нізащо не сказала.

— Даремне Ви, Зоряно Станіславівна, робите такі уточнення, — незмінно повчали її слідчі, змінюючи один одного.

— Чи згодні Ви боротися в Українській Повстанській Армії?

— З липня тисяча дев'ятсот сорок першого по липень тисяча дев'ятсот сорок третього року я перебувала в лавах Української Повстанської Армії, яка спочатку називалася УПА “Поліська Січ”, потім просто УПА, а коли ви також стали називати себе Українською Повстанською Армією, то, ось вже понад місяць, змінила свою назву на УНРА — Українська Народно-Революційна Армія.

— Ви не відповіли на моє запитання, Зоряно Станіславівна, — ввічливо спрямовував її відповідь у потрібне русло слідчий.

— Відповіла: я перебуваю в лавах повстанської армії, яка нині називається УНРА.

— Даремно Ви робите вигляд, що не розумієте питання, — ніби аж посовістив допитувану.

— Питання я розумію. І відповідь моя однозначна: я не збираюся зраджувати свою армію й своїх побратимів! — уточнила, не караючись і не каючись.

Так продовжувалося п'ять днів, а під вечір п'ятого дня знову з'явився колківський есбіст, цього разу у супроводі п'ятірки стрільців з автоматами — охороною, та її медичною сумкою через плече.

— Маєте кілька хвилин на збори, Зоряно Станіславівна, нас чекає далека дорога.

— Невже не можна покінчити це просто тут? — здивувалася полонена.

— Ви знову все ускладнюєте, шановна Зоряно Станіславівно.

— Я готова, — перебила вона його щебетання.

— Тоді виходимо. Це — Ваше! — передав їй пропахлу ефіром сумку.

Зоряна Станіславівна зазирнула в середину — все на місці, а поміж інструментом її “Вальтер”...

— У нас довга путь! — відповів на її німе питання референт. — Довга й небезпечна.

Двоє автоматників стали попереду, за ними поставили Зоряну Станіславівну, позад неї став референт, а позад нього ще двоє автоматників. П'ятий охоронець йшов на значній відстані попереду, аби тільки видно було його спину. Серпневий день хилився до надвечір'я, серпень — до осені. Вибілене за день нестямним серпневим сонцем, небо до решти втратило блакить і нагадувало наразі велику ситцеву хустину вигорілу нерівномірно, від чого здавалося плямистим — від яскраво-білого до блідо-жовтого. За годину пересікли дорогу між селами Поліське й Велике Селище й Зоряні Станіславівні стало зрозуміло, куди веде їхня путь.

— Костопіль краще обійти з Півночі, — сказала вона, ніби сама до себе. — Більше лісів, менше сіл.

— Костопіль буде вже завтра! — почув її слова референт.

Ще за дві години стало майже темно. Знайшли за тишне місце, хлопці облаштували нічліг з обох боків вивернутої з корнем величезної сосни, напнувши плащ-намети й підклавши соснові гілки й підсохлу траву на землю. Нашвидкоруч, не розводячи багаття, перекусили й, виставивши варту, вклялися спати.

Зоряна Станіславівна лежала з закритими очима, але

сон, не дивлячись на втому, не приходив. Вона намагалася прогнати з голови свої сумні думки, та вони поверталися знову і знову й терзали її понівечену душу. Все не йшов з перед очей вартовий Петрик, все не могла зрозуміти, як змогла вона, лікар, відмовити в допомозі пораненому, не могла дати відповіді самій собі, чи мала вона право, хай навіть за таких умов, на такий вчинок, а потім раптом з'явився образ Міщищина, який так наївно й так по-чоловічому намагався захистити її від цих конвойних, і їй стало тепло.

— Засинайте, Зоряно Станіславівна, завтра чекає важкий день, — раптом почула вона голос референта, але вже так, ніби з потойбіч свідомости.

День насправді тяжким не був, тяжким виявився вечір. Залізниця з Костополя на Сарни охоронялася так, ніби нею мав проїхати сам Гітлер: вартові стояли на відстані звукового і візуального контакту! Отож довелося чекати темряви, щоб перетнути полотно залізниці, але й темряви було замало. Щоб збільшити дистанцію між вартовими, референтові довелося “знімати” одного з них. Але, коли найближчі від нього вартові не почули його відповіді на свій оклик, зчинився неймовірний рейвах і за ними вчепилася погоня. За кілька хвилин стало зрозуміло, що довго рухатись перебіжками Зоряна Станіславівна не зможе.

— Двоє ліворуч, двоє праворуч! В бій не вступати! Відволікти — й навіть! Зустріч на явці в Яполоті сьогодні, або в штабі Кречета завтра!

Хлопці зникли в нічній темряві тихо, як лісові духи.

— Мусимо йти, пані Зоряно! — підвівся референт. — Наша явка в Яполоті — третя хата. Це, якщо дістанемось не разом.

За пару хвилин озвалися ППШ хлопців зліва від них, а у відповідь їм оскаженіло зайшлися шмайсери. Потім все лівіше й лівіше. А вже коли стрілянина вляглася десь за півкілометра зліва, отоді й застрочили хлопці праворуч, відвертаючи увагу від товаришів. Референт йшов тепер попереду, а єдиний охоронець позаду Зоряни Станіславівни. Йшли прямо — якраз посередині між пострілами зліва й справа. Але й німці, очевидно, не останні телеп-

ні — за якийсь час зрозуміли, що їх водять манівцями, та й собі рвонули прямо. Хвилини за двадцять охоронець вигукнув: «Погоня! Я прикрию!» й залишився чекати ворога, а референт, схопивши Зоряну Станіславівну за руку, припустив чимдуж, зміщуючись дещо правіше.

За якийсь час почулась робота прикриваючого. Він був хлопцем вправним, відстрілювався, щораз з іншого місця, але забирав таки праворуч, тобто подалі від референта й пані доктора. Ще за кілька хвилин поруч з ним застрекотали ППШ його друзів. Німці озвіріло накинулись на ті постріли не тільки зі шмайсеками, але й з кулеметами. Хлопці знову розбіглися в'ялом, намагаючись відтягувати переслідувачів правіше, та за кілька хвилин їхні постріли вже було чути лише з трьох точок.

— Зоряно Станіславівна! Не можу я більше! Там хлопці гинуть! Ідіть на Яполоть! Ідіть подалі від бою, я Вас наздожену! — кричав їй референт зі сльозами в голосі, й щось йокнуло в її пересохлому серці:

— Бережи тебе Боже! — прошепотіла вона.

Референт зірвався з місця, ніби невблаганна нарешті мама відпустила на вечорниці, й за хвилю Зоряна Станіславівна вже чула нахабний стогін лише одного німецького кулемета, а ще за хвилину інший німецький кулемет вже стріляв в іншому напрямку — в німецький бік. Хлопці, відчувши підтримку, звеселіли й поспішили до свого командира — так воно веселіше, та й сенсу більше не було ганяти по лісу, час було бити ворога!

Німці, мабуть, докінечно повірили, що всі переслідовані тепер при місці, отож, накинулись на них, як зграя хортів на зайця. Але там був не заєць!

Щонайменше на ведмедя натрапила зграя! І то не на одного. Спочатку кулемет і три автомати зустріли нападників стіною вогню, потім пішли в хід гранати, потім чутно було кулемет і два автомати, а тоді (раптом!) два кулемети вдарили по німчурі й два автомати, і ... “Вальтер”.

Частина дев'ята
ЗА БРАТА

* * *

Ще вчора обожнюваний бійцями своєї сотні, непохитний її командир Кречет, сьогодні пішов із власного штабу піший, безбройний і мовчазний. Сотня стояла мовчки – вражена, пригнічена й безкрила.

Поручник, який пройшов з боями тисячі кривавих верст ще в армії УНР, який жодного разу не втрачав контролю над собою чи над ситуацією впродовж двох років цієї війни під командою Кречета, стояв нині перед своїми побратимами, тримаючи в руках зброю, передану йому сотенним, і, здавалось, не мав сил тримати ані її, ані того хреста, що звалився на його плечі. Він хотів пошукати очима підтримки в очах своїх бойових побратимів, та щось ніби втрапило в очі, щось застеляло його погляд густою пеленою й він ніяк не міг прочитати, що ж саме кажуть йому очі диверсанта Степана, що намагається сказати гострий погляд розвідника й снайпера Скрипки, що там світиться в прозорих очах Іванка, куди встромлений погляд Кречетового охоронця Петра Шевчука й чому це відводить очі подібний на зубра мінометник Щука. Поручник боявся навіть поглянути вбік Ельвіри Францівни... Він підвів очі до сонця, що пробивалося через верхівіття волинського лісу, примружився, а потім, широко відкривши очі, неначе ввібрав у себе всю його енергію, весь незбагненний чар вічного світила, ніби проник власним поглядом у саму незбагненну суть, у саму серцевину життєдайного світила, що одвіку слугувало Богом цим лісам і цим болотам, предкам цих людей і самим цим людям, хоч і рідко вони Його так називали. Він дивився на Сонце, не моргаючим поглядом і навіть руки повернув долонями до Сонця, вбираючи в себе Його могуть, Його тепло і Його мудрість.

— Я не можу залишити в біді свого командира! — проговорив Поручник моторошно спокійним голосом. — Я піду з ним до кінця.

— І я з ним! — вигукнув Степан.

— Ми вместе! — підтримав Іванко.

— І я з ним! — пробасив Щука.

- І я з Кречетом! — зробив крок із лави Скрипка.
- І ми з командиром! — вийшли розвідники.
- До останку! — вийшов Андрій Бондарчук.
- А хто я без нього? — й собі приєднався Петро Кравчук, а за ним і вся охорона Кречета.

А слідом диверсанти й мінометники, чота Леміша й чота Ковіньки, чота Босого й чота Струка і всі до решти рої і чоти сотні Кречета. За якийсь час на місці лави залишилася стояти тільки Ельвіра Францівна. Вона стояла посеред галявини струнка й простоволоса, а сонце, серпневе сонце, навскрізь просвічувало тонкі пальці її граційних рук і мочки її вух, сонце виблискувало їй на щоках і спадало в серпневу траву рясними крапельками її гірко-солоного щастя.

Залишивши в чотах подвоєні наряди вартових і виславши наперед розвідників Скрипки, сотня Кречета, на чолі з Поручником, під бойовим синьо-жовтим прапором вирушила до тимчасової столиці України.

Новобранці із Тростянця, Личок, Острова, Журавичів, Сильного, Берестяного, Гораймівки, Рудників і Ситниці відпросилися по домівках. Поручник відпустив усіх бажуючих. Він їхав верхи поперед сотні, а перед ним їхав Степан з прапором і ангелом-охоронцем за правим плечем — Іванком. За Поручником їхала його охорона — охорона Кречета, а за нею витягувалися в довгу похідну колону чота за чотою з чотовими на конях попереду, з роїовими поперед роїв, з охороною в ар'єргарді.

Минувши село Омельне, колона вийшла на дорогу Луцьк — Ківерці — Колки — Маневичі. Рухались мовчки. Синьо-жовтий прапор майорів над головою Степана попереду колони. Вигравав під Поручником бойовий кінь, сподіваючись бою. А поруч понуро плентався рудий кінь Кречета без вершника. Піднімалося в небо в передчутті швидкої осені сонце догораючого серпня. Високо піднявши голову, крокувала в похідній колоні Ельвіра Францівна. Два почуття боролися в ній — почуття тривоги й почуття гордості за свого чоловіка, за свого сотенного Кречета, який зумів стати для всіх цих різних людей петром кристалізації, довкруг якого утворювався кристал

справжньої бойової одиниці УПА, магнітом, який тримав їх силою свого тяжіння, вісью, довкола якої впродовж двох років оберталися сотні світів з іменами бійців сотні Кречета.

* * *

Референт надрайонної СБ косив навідаючи зграю німців з німецького легкого кулемета короткими чергами, намагаючись берегти патрони, адже не важко було помітити, що й друзі його почали стріляти тільки напевне. Раптом німці пішли в ріст, відгородившись від ворога густою стіною вогню. Така стрілянина була небезпечною саме своєю насиченістю, адже не давала можливості без ризику змінити місце. Та залишатися на тому ж місці було просто згубно. Референт перекрутився через спину, випустив чергу назустріч найближчому, за його оцінкою, ворогу й раптом, майже над власною головою побачив того, хто насправді був найближче, та з довгим кулеметом в ближньому бою, лежачи, було геть неможливо випередити німця. Той натиск на гачок, але магазин виявився порожнім, він шарпнув підсумок, хапаючи новий. Та вистрілити не встиг: референт почув як глухо двічі кахикнув “Вальтер”.

— Що Ви тут робите, пані Зоряно?! — закричав, почувши поруч її роботу, референт.

— Тебе рятую! — відповіла спокійно.

— Відходимо! — скомандував референт, розуміючи, що набоїв на довгий бій у них не залишається.

Хлопці зреагували миттєво, й за хвилину вже відкрили вогонь з різних боків від командира, знову відволікаючи німців на себе.

Та німці теж розуміли, що вони хитрують, а до того ж, людей у них вистачало й на флангах відповісти, й по центру наступати. Референт залишив автомат убитого його рятувницею німця своєму бійцеві, а сам, вхопивши пані доктора за руку, помчав у гущавину, прикриваючи собою її спину. Навколо свистіли і вйокали, влучаючи в

дерева ворожі кулі. Позад них огризнувся парочкою коротких черг їхній прикриваючий, змінюючи позицію, потім чутно було, що хлопці з флангів зміщуються до центру — йому на допомогу. Якийсь час вони відстрілювались разом, після чого пролунало кілька вибухів гранат, а тоді вже постріли стали поодинокими — то там, то там.

Раптом Зоряна Станіславівна відчула, що референт відстає.

— Що сталося? — запитала, ледве переводячи подих.

— Ра-ра-ра-на! — прохрипів, прокашляв той, і пані доктор зрозуміла, що пошкоджені легені.

Вона підбігла до нього, намацала на спині кров між хребтом і правою лопаткою, а потім таку ж пляму на грудях. Зняла з нього френч, розпоролла натільну сорочку, звично обробила краї рани, наклала тампони на місце входу й виходу кулі, щільно перебинтувала, закріплюючи для надійності пов'язку почергово, то через одне, то через інше плече.

Тим часом зовсім недалеко почулися німецькі голоси, та, як тільки вони повернули на референта й Зоряну Станіславівну, назустріч їм ударив автомат охоронця.

— Молодець! — кашльонув його командир і Зоряні навіть здалося, що він посміхається.

— Не розмовляти! — прошепотіла вона. — Давайте свій автомат.

Він намагався відмовитись, та вже не вистачало сил. Пані доктор поклала його ліву руку собі на плече й поцуприкувала далі.

Над темним-темним лісом почало світліти небо. Ні, це ще не Місяць, ще тільки його гінці, його провісники сповіщають світу про його скору появу, отже кожен, хто не спить цієї серпневої ночі, мусить знати, що за кілька хвилин його тінь можна буде легко прочитати на палімпсестах зникаючої темряви. Отож Зоряна тягла на собі референта, не звертаючи уваги на те, що вже давно немає чим дихати, що піт заливає очі, а ноги стали ватними.

За півгодини їх наздогнав охоронець, якому таки вда-

лося заплутати німців і відвести їх убік. Права рука його висіла вздовж тіла, а ліва стискала автомат.

— Поранений? — запитала лікарка.

— В руку, — відповів байдуже.

Вона посадила референта під дерево, а сама швиденько перев'язала охоронця. Поранений він виявився в плече, і рана була серйозною. “Треба швидше дістатися якогось притулку, — подумала пані доктор. — Щойно минеться лихоманка бою, почнеться лихоманка від рани, а двох їх мені не винести”.

Ще за півгодини стало зрозуміло, що німці погоню припинили. Їхній бог ordnung вимагав від них порядку — за розкладом настав час відпочинку, адже завтра, після сніданку й чищення зубів, за інструкцією буде тяжкий день: треба зібрати в цих диких волинських лісах бездоганні трупи світлзорих і світлочолих представників вищої раси — раси надлюдей, які несли в ці варварські краї новий європейський порядок — на вістрі своїх багнетів. Несли цим дикунам в лісах і на багнах Волині.

Не донесли.

* * *

Під Колками Степан з Поручником, а потім і вся сотня побачили вартових курінного Коваля — “Рубашенка”, з якими розмовляв Скрипка, знайомий з багатьма з них.

— Стей! — піднявши догори праву руку, гучно скомадував Поручник.

Раптом до Поручника підїхав, осадивши коня, командир ар'єргарду, щось прошепотів, нахилившись до самого вуха сотенного.

— Пропускай! — скомадував Поручник.

— Куди прямуєте, війська? — запитав вартовий у сотенного.

— А ми, власне, вже й прийшли, — віповів Поручник. — Хочемо бачити “Клима Савура”.

— Таж ваш Кречет години з півтори тому пішов до

нього! — здивувався вартовий. — Я саме заступив.

— Ну, то передай своєму командирові, що й ми прийшли.

— А що, не могли дома дочекатися?

— Тут почекаємо.

Наперед колони, до самого шлагбауму підійшов натовп селян — сиві діди, жінки з дітьми, молодші чоловіки, новобранці, які щойно відпросилися по домівках:

— Ми з Личків! — високим грудним голосом закричала молодиця з дівчинкою на лівій руці, права була замотана розірваним простирадлом до самого плеча — обпечена. — Ми з Личків! — повторила вона. — Віддайте нам Кречета! Це він нас врятував ось із цими хлопцями!

— Верніть Кречета! — закричали з натовпу.

— Віддайте Кречета!

— А ми з Тростянця! — хрипувато басив міцний дід. — Віддайте Кречета! Хто буде нас боронить від німчури і ляхів?!

— А ми з Журавичів! Віддайте нашого оборонця!

— А ми з Сильного! Віддайте!

— А ми з Берестяного! Верніть!

— А ми із самої Гораймівки! Де ж та справедливість?

— Ми з Рудників!

— А ми з врятованого Острова!

— Ми з Ситниці! Верніть нам Кречета!

Люди все прибували й прибували, збиралися біля поста, збивалися в чималенький натовп, перетворюючись на велелюдний гурт, об'єднаний єдиною вимогою: віддайте Кречета!

Вже давно в містечко поскакав посильний, а люди все підходили — хто старіший, хто слабкіший, хто далі живе, хто відстав, підходили тиснули на передніх, намагаючись проштовхатися до епіцентру подій, туди, де вартовий намагався пояснити, що вже відправив повідомлення до штабу, що скоро вже буде відповідь.

З містечка підтягнувся підрозділ повстанської жандармерії — для дотримання революційного порядку, потім в оточенні особистої охорони прискакав курінний “Рубашенко”.

— Що тут відбувається, друже Поручник? — упізнав він шефа Кречетового штабу.

— До “Савура” прийшли, друже курінний, за Кречетом, — відповів Поручник.

— А це що за народ зібрався? — звернувся він до величезного гурту, що числом в кілька разів перевершував сотню Кречета.

— Ми з Личків!

— А ми з самої Гораймівки!

— А ми з Тростянця! Віддайте Кречета!

— Віддайте нашого Кречета! Ми з Журавичів!

— Поверніть Кречета! Ми з Берестяного!

— Ми з Ситниці!

— А ми із врятованого Острова!

— А ми з Сильного!

— Що трапилось, друже Поручнику? — ніяк не міг зрозуміти курінний.

Поручник коротко змалював йому ситуацію.

— Сотня має скласти зброю, — співчутливо сказав “Рубашенко”. — Щоб не виглядало бунтом. Ось тут біля поста й складіть, а я, тим часом, розберусь у штабі! Нісенітниця якась! — скрушно махнув рукою.

— Сотня! Слухай мою команду! Скласти зброю, починаючи з мене! За мною чотовий Босий, за ним чота по роях! Далі — чота Лемеша! Далі — чота Кривого! Далі — чота Ковіньки! І так — до решти!

Він підїхав до Степана, поцілував краєчок нахиленого прапора, поцілував і передав свого нагана ординарцеві Кречета, а той обережно, немов кристалеу чару, поклав зброю на спориш. Слідом за сотенним Поручником до прапора підійшов чотовий Босий, поцілував, припавши на коліно, поцілував свій ППШ, поклав поруч з наганом Поручника. Потім ритуал повторив його ройовий, потім по черзі його рой...

Курінний Рубашенко не витримав цього видовища, відвів погляд, здибив коня, й пришпоривши його, поскакав до штабу “Клима Савура”. А бійці Кречета все йшли і йшли до прапора, цілували його, цілували власну зброю й складали її біля онімлої варті.

* * *

До штабу “Клима Савура” зайшов молодий, лисий, затагнутий, приземкуватий чоловік заточений під професійного революціонера, й ще один молодик, з постави якого запам’ятати можна було хіба що квадратів форми його грудей і пліч, що так і розривали затісний френч — бічним зором оцінив Макар.

— Вітаю в наших краях! — підвівся йому назустріч Головний Командир.

Обнялися.

— Мені щойно доповіли, що на в’їзді в Колки збираються якісь люди! — холодно проговорив гість. — Ці люди — вояки УПА! Це що, бунт? — цідив він кожне слово. — Поясніть, будьте ласкаві, пане Головний Командир.

— Мені ще не... — спокійно почав був пояснювати “Клим Савур” та до кімнати буквально вскочив курінний Рубашенко.

— Климе! Це ж нісенітниця! Відпусти Кречета! Там вся Волинь прийшла! — кипів завжди виважений і мудрий курінний.

— Мені хто-небудь доповість нарешті, в чому проблема? — замість відповіді конкретному курінному запитав у всього загалу Головний Командир, гепнувши, при цьому, безневинного стола вузьким сталевим кулаком.

На його крик заскочив ординарець, та доповів зовсім не те, чого від нього вимагав “Савур”:

— До Вас СБ, друже Головний Командир...

— СБ вже на місці! — відповів роздратовано Командир, та наразі передумав. — Хай зайде.

До кімнати, операючись на плечі пораненого бійця й літньої сивої жінки, зайшов референт надрайонної СБ.

— Друже Головний Командир, дозвольте звернутись до друга “Михайла”.

— Звертайтеся!

Друже “Михайло”! Ваше завдання виконано: пані Зоряну доставив.

— Це ще треба розібратись, хто тут кого доставив, — пішов до них “Михайло”, посміхаючись пані Зоряні.

Білий кречет

Почувши слово “Зоряна”, Макар повернувся обличчям до входу, побачив, підскочив, вигукнув: “Мамо!”, та до рогу йому перетнув квадратний есбіст.

— Пане Юрію! — вигукнула Зоряна Станіславівна й, залишивши референта на плечі його охоронця, припала до грудей “Михайла”.

— Тепер я — “Михайло”! — випускаючи з обіймів заплакану жінку, відповів той. — А це ж хто? — запитав, дивлячись знизу вгору на могутнього сивого чоловіка.

— Макар Морміль, — відповів сивий чоловік.

— Сотник Кречет! — поправив могутнього чоловіка Головний Командир УПА-Північ.

* * *

Приголомшені селяни дивилися на самовбивче дійство роззброєння, втративши дар мови, адже озброєними ці хлопці, ці одчайдухи були їхньою єдиною обороною, якщо й не завжди спасінням, то завжди надією. І що ж тепер?!

Але беззбройні стрільці сотні Кречета поверталися на свої місця в колоні, й колона тримала бойову лаву, й між ліктями побратимів не було прогалин! Подекуди до них стали долучатися молоді селяни, які прийшли виручати Кречета. Побачивши це, поруч ставали й інші їх односельці.

Беззбройна сотня на очах ошелешених вартових перетворювалась на курінь: жінки і діти, сиві діди й зовсім юні парубки ставали й ставали до лав своїх оборонців, до чот і роїв сотні Кречета. І вже не в чотири — в дванадцять бійців стояла похідна колона, і вже навіть з коня не видно було Поручнику останнього рою останньої чоти, бо й чоти вже не видно було останньої: плечем до плеча, серцем до серця стояла велична колона народного війська, сотні Кречета, і — хоч без зброї, та разом — сила!

ЗМІСТ

Книга перша. ХРЕСНА ПУТЬ	3
Не так тії вороги	5
Під осокором	59
Тяжкий хрест	71
Молебень	95
Спасенні хрести	107
Покаяння	119
Спокута	131
Книга друга. БІЛИЙ КРЕЧЕТ	183
Частина перша. ПЕРЕДГРОЗЗЯ	189
Частина друга. ГРОЗА	221
Частина третя. ОЛЕВСЬКА РЕСПУБЛІКА	253
Частина четверта. ПОЛІТ КРЕЧЕТА	279
Частина п'ята. СВЯТАЯ СВЯТИХ	333
Частина шоста. ОЙ НА ПІВНОЧІ НА ВОЛИНІ	353
Частина сьома. КОЛКІВСЬКА РЕСПУБЛІКА	373
Частина восьма. РОЗБРАТ	411
Частина дев'ята. ЗА БРАТА	465

**Автор висловлює подяку за допомогу
при підготовці та виданні цієї книги
родині Чернишів, друзям-волинянам:
Олі Фіщук, Андрію Бондарчуку,
Петру Мусійчуку, Івану Корсаку;
друзям-львів'янам — родині Олі Дудун;
друзям-киянам — Стасу Бондаренку
та Надійці Степулі.**

**Окрема подяка українському
підприємству ПАТ «Оболонь»**

Літературно-художнє видання

Шовкошитний Володимир Федорович

Кров — свята

Історичний роман у двох книгах

Відповідальна за випуск — Л. Максименко

Редактор — С. Бондаренко

Коректори — Л. Тютюнник, Н. Мельник, А. Лобановська

Обкладинка, художнє оформлення — В. Петров

Комп'ютерна верстка — Г. Арабулі

Підписано до друку 08.08.2012.

Формат 84x108/32. Гарнітура Georgia.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,6

Надруковано у ПП “Пантюк”